

רבעון
ספרות
עיון

ובקורת

חוברת 60

ל-15 שנות קשת

קיא

תשל"ג

1973

אסתר ראב

דוד שחר

אברהם חלפי

איתן איתן

אהרן אמיר

רפאל נחום

אברהם הוס

דוד רוקח

אברהם ב. יהושע

יוסף האפרתי

אהרן דה-פריס

ישראל זמורה

ש. נ. אייזנשטדט

שלמה אבינרי

ורדה גינוסר

מרתה גרהם

נדב ספרן

קשת

קשת

ק ש ת

העורך :

א ה ר ן א מ י ר

חברי המערכת :

א ב ר ה ם ב . י ה ו ש ע

י ה ו ש ע ק נ ז

ב ן - ע מ י ש ר פ ש ט י י ן

ק ש ת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עם-הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה : 20 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 7.00. חוברת בודדת : 7.00 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 2.00. מחיר המודעות : 400 ל"י לעמוד שלם ; 250 ל"י לחצי עמוד ; 150 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עם-הספר בע"מ.

מחיר חוברת זו : 10.00 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 3.00.

מחיר המודעות בחוברת זו : 500 ל"י לעמוד שלם ; 300 ל"י לחצי עמוד ; 180 ל"י לרבע עמוד.

תצלום העטיפה : "אש ומים", יצירתו של יעקב אגם
הדפסת העטיפה : דפוס "סגנון"

שנה חמש-עשרה, חוברת ד, קיץ 1973
דפוס "חדקל" בע"מ—תל-אביב

התוכן:

לאו צה : דאו דה צ'ינג פ"א	4
אסתר ראב : אמודאי (שיר)	5
א.י. לוונטל : סמואל בקט—סביב לו וסביב	6
אברהם חלפי : שלושה שירים	20
פיודור מ. דויסטויבסקי : על גאולת המזרח ויהודי העולם	22
אהרן אמיר : ספטמבר 1940 (שיר)	32
דוד שחר : על היום בו רקדה אוריתה ברחוב הנביאים	35
ורדה גינוסר : ששה שירים	46
איתן איתן : עברי הנהר	51
אברהם הוס : דמים (שיר)	70
רפאל נחום : רבי פינטו	72
דוד רוקח : ירושלים (שיר)	91
ראובן מירן : אין אריות באפריקה	92
חמוטל בר'יוסף : שירים ברגע האחרון	101
הוראת הספרות בבית-הספר התיכון : משאל בהשתתפות א. ב. יהושע, יוסף האפרתי, יהודה ניני, אהרן אמיר	102
אהרן קומס : שמש בגבעה (שירים)	112
ישראל זמורה : דפי יומן ישן	114
מרתה גרהם : פנקסים	122
טניה הדר : שני שירים	127
אבנר ללוש : להקת "בת-שבע"—נסיון לניתוח סימנטי	128
אהרן דה-פריס : על "מקרה וכורח" לז'ק מונו	143
שמואל נ. אייזנשטדט : המשכיות של מסורת ועיצוב מסורות בחברות בתר-מסורתיות	152
שלמה אבינרי : על תשוקות, אינטרסים ותבונה	170
אצל הגל ומארקס	
נדב ספרן : מדיניות מפלגתית בישראל (ג)	179
שמואל דותן : הטראגדיה האשורית בעיראק	191
ושאלת ארץ-ישראל	
דן אבני-סגרה : הממד החדש של ישראל באזורה	203
בקריות קצרות	211
המשתתפים בחוברת	248
מפתח-העניינים ל"קשת" כרך טו	250

לא־צֶה: דָּאוּ דֵּה צ'ינג

פא

דברי אמת אינם יפים,
דברים יפים אינם אמת.
האיש הטוב אינו מתווכח,
המתווכח אינו טוב.
היודע אינו למדן מופלג,
הלמדן המופלג אינו יודע.

החכם אינו צובר :
ככל שֶׁרֵבָה לעשות למען האחרים,
כֵּן רֵבָה מה שיש לו.
ככל שֶׁרֵבָה לתת לאחרים,
כֵּן רֵבָה מאד עשרו.

דָּאוּ של השמיים—
להיטיב ולא להכאיב.
דָּאוּ של החכם—
לעשות ולא להיאבק.

מן המקור הסיני : יורי גראוזה, חנוך קלעי.

פסוקים אלה של לא־צֶה בוחרים אנו להביא בשער החוברת המציינת מלאות 15 שנה ל"קשת", בתקוה שיהיה בהם לשמש תחליף מספיק לסיכום חגיגי יותר (העלול להיתפס חלילה לשביעות־רצון־עצמית). נראה היה לנו כי יש בהם לבטא לא דווקא את הישגיו של הרבעון ואת דרכו עד הנה אלא את הרוח אשר על־פיה ביקש, הלכה למעשה, לתרום תרומתו ולעשות שליחותו.

אסתר ראב: אנוודאי

איני אוהב לשחות על השטח
אני אוהב מעמקים פחלים
צלילי-סלעים ירקנים –
כוכבי-ים
זעים
חול קרקע וך
ולשרכים מתפתלים;
ברק-סנפיר,
קרני-שבול
זהבים
צדפות מאירות
באור בין שמשות;
גם עמקי צמרות
טלולות על האדמה –
אהב
וגלילי-ענן לבנים
אפורים, שחורים –
נערמים
זה על זה,
טסים ברוח –
מפרשים פרוצים
בולעים זה את זה
רועמים ועוברים

א. י. לוונטל: סמואל בקט – סביב לו וסביב

שנת 1972 היא השנה העשרים לפירסום מחכים לגודו של סמואל בקט, כלומר להופעתו בדפוס; המחזה הועלה על הבימה רק כעבור שנה. אינני יודע אם צמרת הספרות הצרפתית תעוט על ההזדמנות לציין את המאורע. אפשר שלפי הרגשתם יש להם לפחות מחצית בפרס-נובל זה. מוזר למדי, הצרפתים מכנים באותו כינוי גם את הפרס וגם את המוכתר בו. מבקר שבדי אחד,¹ שצריך היה לדעת הרבה יותר בנידון הואיל וכתב בחסותה של קרן-נובל, מרחיק לכת עוד יותר ומעניק לבקט אף צרפתיה. אם כה ואם כה, נחת-רוח היא לנו שטריניטי-קולג' בחלקו כבוד לבנו המצטיין בחר בתאריך ההולם למשעי את ההזדמנות.

יש סכנה שאותם ביאורים מופרזים ופרשנות מעודנת מדי שדחקו את יצירותיו של ג'יימס ג'ויס לאווירה הנכאה של ניתוח נקדני מזומנים גם לבקט. אוניברסיטת-קאליפורניה כבר הוציאה כרך² בן כ-400 עמוד בשם סמואל בקט: יצירותיו ומבקריו, המקיף את הזמן עד ל-1968.

מכאן מתעוררת השאלה: כלום תחזור ותישנה כאן ההשתלטות האקדמית, כפי שרשאים אנו לקרוא לה בעידן התעשייתי הזה? קרה הדבר לג'יימס. קרה הדבר לג'ויס. ודומה כי לנגד עינינו ממש הוא קורה לבקט. עם זאת סיכוי רב יש לנו שיינצל זה האחרון מן הצחיחות הניצחת של הגישה הנקדנית, הפידאנטית. ישועתו (אם ישועה מן הסוג של חברות באקדמיה הצרפתית מוליכה לחיי-אלמוות) טמונה בעובדה שהוא מחזאי. יכול מחזה גדול להישאר בלתי-ידוע משך זמן-מה אבל בבוא הרגע הנכון, המפיק הנכון וקהל קשוב הרי בהכרח יתפוס את מקומו. שקספיר התגבר על מאמצי דורות של נקדנים להרחיקו מן הבימה. טובה קריאתו מראייתו, כך זעקו. בימינו, ובעצם בתוך השנה שעברה, ראינו את ג'יימס ג'ויס מורם מבור-השחת של הנקדנות, שאליו נפל כמדומה על לא עוול בכפיו—מורם ונגלה לאור-עולם כמחזאי. הגולים שלו, שימים רבים נפסל כחומר מיושן שאי-אפשר לגלמו, מצא חיים חדשים, הודות להארולד פיינטר שהביא למחזה מה שהיה חסר לו עד כאן: בימיו שבאדהה.

מדהים הוא למצוא מה-רבים מן המחזאים שהיו האוואנגארד של מה שקרוי תיאטרון-האבסורד הצרפתי מוצאם מחוץ לצרפת. יונסקו הוא רומני, אראבאל ספרדי, פאנזה שוייצר, אדאמוב רוסי-ארמני, גלדרודה בלגי. משותף היה למחברים האלה הרצון לפרוש מן הנורמה שלהם, להפוך ערפיהם לתיאטרון-הבולוואר. יונסקו, אדאמוב

* הרצאה שהושמעה ב-22 בפברואר 1972 ב"טריניטי קולג'" בדאבלין לרגל תערוכה של יצירות, כת"י וכו' של בקט.

וגלדרודה סללו את הדרך לעוד קול אחד, שגם הוא בקע מגרוננו של זר הנזקק ללשון הגאלית. קול נמוך וחרישי אלא שצלילו גרם שבסופו של דבר הוא נשמע כמעט בכל מקום בעולם התרבותי. הוא בקע מתיאטרון-באבילון הקטן בו נתאפשרה ההפקה של מחכים לגודו בזכות תמיכה כספית, התלהבותו של המנהל רוזיה בלו, הדרישות הכספיות הצנועות שהעלתה הבימה הצנועה והמספר הקטן של הדמויות הדרושות. המרידה הקונסטרוקטיבית הראשונה נגד המחזה העשוי-כהלכה החזיקה מעמד נגד התנגדותם של הרבים שלא מצאו בו ידיהם ורגליהם. אולם מעט-מעט גיברה ההתעניינות חיילים, ודחף זה התחזק עם שחדר המחזה מחוץ לצרפת בזכות תרגומו של המחבר לאנגלית.

מחכים לגודו עדיין לא זכה כמו Silver Tassie של או'קייסי שיסרב תיאטרון-אפי הדובליני להציגו—מן הטעם הפשוט שמעולם לא הוצע לו. שמעתי, כמובן, שלא מכבר הוצג שם בלהקה זרועת-כוכבים. אולם יש לזקוף זאת לזכותו של אָלן סימסון שהתגרה בדעתו של המימסד התיאטרוני בהעלותו את המחזה בתיאטרון Little Pike שלו בדובלין בטרם יראו את המחזה בלונדון. הוא לא חיכה עד שתשוך צווחת הבוץ גם לא עד שיבוא הרגע בו יכתירו את בקט בזר-דפנה.

אפשר שצדק ו. ב. ייטס כאשר הניח כי מחזהו Kathleen ni Houlihan שילח הרבה פטריוטים איריים אל מותם, אבל אני מסופק בכך. הצופים במחזהו מעולם לא נלחמו ביניהם באשר למשמעות הסמלית של המוצג לעיניהם על הבימה כמו שנלחמו הצרפתים בתיאטרון-באבילון והצופים האיריים בתיאטרונים של פייק. הקטטות שזכו לפרסומת גדולה בתיאטרון-אפי הדובליני היו דתיות, כמו במקרה של הרוזנת קתלין, או לאומיות-מצטנעות במקרים של ילד-השעשועים של סינג' והמחרשה והכוכבים של או'קייסי.

בקט, להבדיל מהרבה מסופרי האוואנגארד בצרפת, איננו "מגויס", איננו דבק בשום עמדה פוליטית. אין לו קרדום לאומי לחפור בו. אולם מגדלי-שן נעשו אנאכרוניזם ושוב אין להם קיום אלא במושבות של היפים ולכן אלה מאתנו שאינם "אנשי-פרחים" יש להם חלק וענין בחיים שסביבנו. המעורבות של בקט היא באנושיותם של חיים אלה ובכאבם, בתקוותם כמו גם בענותם, בקומדיה שבהם כמו גם בחוסר-השחר שלהם כביכול.

בהשתדלותו של המחבר עצמו, בלי ספק, כיפדה אותי ההנהלה של תיאטרון-באבילון בשורה שלמה של מקומות להצגת-הבכורה של מחכים לגודו. כפי שתשערו בנקל לא היה לאל-ידי לכנס בדובלין קבוצת אנשים שתנצל אנשים הצעה נדיבה זו, אך בלי שאבדוק בגסות רבה מדי את שינוי של סוס זה שניתן במתנה, ברי היה לי כי בתופים ובמצלתיים יש לגייס קהל לקיפולת נועזת וכי כרטיסי-חינם לנשמות אוהדות הם מנהג מקובל למילוי של אולם.

מכל-מקום, הצלחתי לנסוע לפאריז בגפי וחזיתי בהצגה אחת בשבוע הראשון. הקהל היה דרוך-מנוחה, על-פי מתכונת שנוצרה מאז הצגת-הבכורה. הפרעות הפכו להיות מנהג, עד כדי כך שפתבים היו צצים על-מנת למצוא חומר מבדר לקוראי עתונם.

לאחר חילופי-דברים ארוכים בין פוצו, ולאדימיר ואסטראגון, מעיר זה האחרון: "בינתיים לא קורה שום דבר". על כך משיב פוצו: "אתה מוצא את זה משעמם?" כן גשמע קול מן הכיסאות האחוריים, "משעמם-להנביו!" אבל המחבר מבקש להסכים. הוא שם בפי אסטראגון את התשובה: "קצת". והחבר שלו מוסיף: "כבר זכיתי לאירוח מוצלח יותר מזה".

פתיון זה של מחבר המקדים ומבשר את תגובת הקהל בעצם מה שכתוב במחזה הוא אולי דראמתי פחות מן התשובה המישירה יותר המיוחסת לברנרד שו. בהצגת-בכורה אחת, אחרי הרבה הרמות-מסך, פנה שו אל אחד מן הקהל שהתמיד לקרוא בו: "ידידי, אני מסכים אתך, אבל מה אתה ואני יכולים לעשות נגד רבים כל-כך?" הירהורים אלה, או בעצם זכרונות אלה, שבו ועלו בי משתפסתי כי עברו עשרים שנה מאז נתפרסם מחכים לגודו וכי עם השנים זכה המחזה לתרועות יותר ויותר. יש כאלה שלאחר שהודו בצרות-עין במעלתו של המחבר רוצים היו שנאמין כי זוהי יצירתו היחידה הראויה לתשומת-לב, שהוא אדם בעל ספר אחד, או בעצם מחזאי שכתב רק מחזה אחד הראוי להיזכר. מרסל אשאר, אם גם אין לראות בו דובר לאקדמיה הצרפתית בה הוא חבר ותיק מאד, אפשר מאד שהוא מבטא את דעתו של חלק-הארי מן הקהל הנוהר אל מחזות-הבולוואר שלו כאשר הגיב על הידיעה בדבר הענקת פרס-נובל לבקט באמרו: "כולי חימה! האקדמיה השבדית שמה עצמה לצחוק ולקלס. היא המיטה חרפה על עצמה מתוך סנוביות ומרצון שלא לפגור. עכשיו אני מבין מדוע סירב סארטר לקבל את הפרס".

הנאה היא לנו שכנגד התפרצות זו יכולים אנו להביא תגובה רגשית באותה מידה מפי מאדלן רינו, השחקנית הצרפתית הדגולה: "אינני יודעת את נפשי מרוב שמחה ואני מלאה הכרת-טובה לארץ שחלקה כבוד לגדולתו היוצאת-מגדר-הרגיל של בקט, שנתן לי את המתנה הגדולה שאפשר לכבד בה שחקנית, את הו הימים היפים".

סאשה גיטרי הכריז פעם כי אפשר לומר על אדם שהוא בן-תרבות אם שמע על טולוז-לוטרק לפני הסרט מזלן רוז. תמה אני כמה אנשים ידעו על קיומו של סמואל בקט בטרם יוענק לו פרס-נובל ובטרם יקבל על-ידי שליח את לחיצת-היד המוזהבת, כמנהג.

פטור אני מלהדגיש כאן כי זכותו של בקט לתהילה כמחזאי אינה נשענת על מחזה אחד בלבד. הו הימים הטובים היה ברפרטואר הקבוע של תיאטרון-אודיאון עד לחודש מאי 1968, כאשר התחוללו הדברים הקרויים בצרפת בלשון נקיה המאורעות. הסטודנטים ואחרים שהשתלטו על התיאטרון נהגו במלתחה ובאבוזרי-הבימה בוונדא-ליות עליזה ועדיין אין אנו יודעים אל-נכון מה אירע לאילן של ג'אקומטי שנעשה במיוחד לקראת חידוש ההצגות של גודו באודיאון. מאלרו, שהיה בזמנו שר-התרבות-והאמנות, סגר את התיאטרון ופיטר את המנהל ז'ן-לואי בארו על שהתרועע עם הסטודנטים. מאלרו, שגודש "בהירות" צרפתית העבירו על דעתו, השליך את התינוק יחד עם מי האמבט.

סוף-משחק (Endgame) הוא אולי חזון אכזרי מדי, גורא מדי של קיומנו, ולכן אינו יכול לדבר אל לב הרבים. אבל, כמו שרמזתי, הודות לבימאי הנכון ולשחקנים הנכונים יכול מחזה זה להשפיע עוד יותר מגודו. ההצגה של סוף-משחק בפאריז באנגלית ב-1964, כאשר ניתנו שני התפקידים העיקריים בידי אותם שני שחקנים מובהקים מגי ומקגאורן, הוכתרה בהצלחה מרעישת. בתחילה היה הקהל קטן והעתונות כמעט לא הגיבה, אבל השמועה עברה מפה לאוזן עד שהצטרפו הצרפתים לאנגלים ומילאו את התיאטרון סטודיו שאנו-אליזה. אפשר היה להמשיך עד בלי די בהצגות באולמות מלאים אבל גם השחקנים וגם התיאטרון היו קשורים בהתחייבויות אחרות. השילוב של תיאטרון אינטימי, משחק מיומן וחדור-אהדה ועל הכל שיתוף-הפעולה מצד המחבר עצמו בבימוי, העניק למחזה את התנופה והמשמעות שהיו ספונות בטקסט.

המחברים גופם לא תמיד הם השופטים הטובים ביותר, אבל אני יודע שבקט עצמו מעדיף את סוף-משחק על כל יתר המחזות שלו. יש בו אימה וחוסר-תקוה, הכרחיות קלאסית. "הכל גמור או כמעט גמור זה בוודאי כמעט גמור". כך המחזה מתחיל. הפעולה ממלאת את המרחב בין ה"כמעט" ל"גמור". הוזהרנו מראש ממש כמו שבגודו מכריזה הפתיחה: "אין מה לעשות".

במחזה הזה האחרון אנו שותפים בייסורי ההמתנה ואסירי-תודה אנו לבלות את הזמן באהדתו של הקהל עם משחקיו של הזוג המצפה. ברדת המסך אנו נושאים אתנו רגשות דו-ערכיים של חוסר-שחר ותקוה. בסוף-משחק אנו מסתכלים במהלכים על לוח-השחמט המביאים לכניעתו הסופית של חם (Hamm). קורע-לב הוא בכיסאו, ובהפקה של בלן הוא דומה לאחד האפיפיוורים של הצייר פרנסיס בייקון. "סוף-משחק הישן אבוד מזמן, שחק והפסד וגמור להפסיד". זה באמת הסוף. בקט המשקיף הסופי עמד לימינו של יצור-כפיו עד הסוף. קהל הצופים, בדומה לחם, התנסה בגודש של שנאה. שנאתו של זה האחרון להוריו, שנאתם של הללו אליו, והוסף על כך את שנאתו של קלוב לאדוניו. אם נכנסת אהבה בכלל למחזה הרי זו אהבה מן הזכרון. כל מה שטוב שייך לעבר. היום יום מר, אפס לפי המדחום. הכל צועד אל הקץ המוכתב מראש—מותו של חם. אך לא בטרם יתלבט הלז, עם כל היותו עיור ומשותק, כדמות שליטה ונמרצת, ראויה לסיום טראגי לא פחות מאחד הגיבורים הגדולים של שקספיר. בריון הוא, סאדיסט, אנוכי, אך גם משורר ורומנטיקן, והוא עוטה רוממות-ערך המבטיחה גופך של תקוה למין האנושי.

אולם איני מתבקש כאן, גם איני מבקש את עצמי, להטעים את חשיבותו של בקט כמחזאי. אין צורך אפילו לטפל בשאלה. מוטב שאעבור מנקודה זו ואנסה לעקוב אחר היצירות שבאו לאחר-מכן ובימוי. ה-Innomable הוא פטפטני כמעט במאמץ הפאראדוקסלי שלו להביע מה שאין להביע. מאמץ זה אינו מתרופף מעולם ביצירות המאוחרת יותר אבל עצמת הקול, ועמה שטף המלים ההיסטרי כמעט, פחתו. הכמות מתמעטת יותר ויותר, ובמקביל לכך עולה הדחיסות.

עולה בזכרוני ז'וסף ז'ובר (1754–1824) המתואר כ"מוראליסט" אצל הצרפתים (לדעתי, הוראתו המדויקת ביותר היא "פילוסוף של המוסר"), שניהל יומן אלא שלדיוקו של דבר לא כתב ספר מעולם. הוא כותב שמעודו "התיסר בשאפה הארורה לצמצם תמיד ספר שלם בעמוד אחד, עמוד שלם במשפט אחד ואת המשפט הזה במלה אחת". בקט ודאי שהתיסר באותה שאפה עצמה. ז'ובר קורא לה ארורה ואומר נואש. אבל בקט, שפכל הידוע לנו גם הוא מקלל בלחש, מתמיד בעקשנות לשקוד על אותה מטרה: לצמצם כרך שלם בעמוד אחד, עמוד שלם במשפט אחד, ולהעמיד אותו משפט על מלה אחת.

בעשר השנים האחרונות פורסמו יצירותיו בספרות יפה בחמישה ספרים: *Imagination*, *morte imaginez*, די, בינג, בלי, והאבודים. על מדף-ספרים אין הם עושים רושם: חמישה קונטרסים שכל אחד מהם דק יותר מאסופת-השירים הצנועה ביותר. ארבעת הראשונים מסתכמים ב-29 עמוד, החמישי גמלוני בהשוואה, יש בו חמישים עמוד. אותה התכווצות חלה ביצירה הדראמתית. הוא כתב יצא ובא, מערכון זעיר, בשביל המו"ל שלו ג'ון קולדר שהתכוון בזמנו לפתוח מועדון-לילה בלונדון, תכנית שמעולם לא התממשה. ההצגה הראשונה היתה בתיאטרון-אודיאון בצרפתית בשם *Va et vient*. יש בו רק 121 מלים של דו-שיח. אבל בתרומתו האחרונה לבימה הצליח על ידי צימצום נמרץ לוותר על כל דו-שיח, וזהו חזיון הקרוי נשימה ואשר הצגתו אינה צריכה להימשך יותר משלושים-וחמש שניות.

מדהים הוא למצוא שהמו"לים מכנים בשם "רומן" אחדות מיצירות-הפרוזה שהוזכרו למעלה. אך כשאתה נותן דעתך על הדבר הרי אין כל מניעה לקרוא כך לצורה כלשהי של פרוזה, בפרט צורה שחידושה ברור. *Finnegans Wake*, *Tristram Shandy* וסמוך יותר לאירלנד, *At swim two birds*, הולמים את הגדרתו המילונית של הרומן רק מבחינת הגודל. *Study of Words* של טרנץ' (ספר שהיה מצוי אצל מיטתי בימים שהייתי סטודנט ואפשר היה לקנותו ברציפים של דובלין בכמה פרוטות) אנו קוראים, "רומאניסט או סופר הכותב סיפורים חדשים כיום שונה עד מאד מ'רומאניסט' או מן הדוגל בתורות חדשות בפוליטיקה ובדת מלפני מאתיים שנה; אף-על-פי-כן הרעיון של חידוש משותף לשניהם". מדוע לא יחול אפוא הכלל בדיעבד על בקט, חדשן שמעטים היו כמוהו?

יצירות הפרוזה המאוחרות נכתבו ופורסמו תחילה בצרפתית ואחרי-כן תירגם אותן המחבר לאנגלית. יהיה עלי לצאת מתוך הנחה שהקוראים מכירים גירסה אחת או אחרת ואנסה להסתפק בהתרשמות חטופה מארבע היצירות הראשונות בטרם ארחיב את הדיבור יותר על האבודים (בצרפתית: *Le dépeupleur*).

השם דמיון מת דמה אפשר ישמש לנו דוגמה נאה לדחיסותו של הספר עצמו. אפשר להבין את השם במשמעות (1) הדמיון מת, דמה-נא בנפשך. (2) הדמיון מת, לבטח, אך בכל-זאת הפעל-נא את דמיונך. (3) הדמיון מת, אתה מדמה בנפשך, אתה סבור, אבל אינך בטוח.

אולם אפשר מאד שהציווי מופנה אל המחבר עצמו ולא אל הקורא. הרי זה מתקבל

הרבה יותר על הדעת. בזמנו של אלפרד דה-מיסה היתה המוזה המצווה היחידה: פייטן, טול נבלך והב לי נשיקה. כיום מוכרח הסופר להצליף בדחף היוצר שלו עצמו. דבר זה תואם את הצעתי השניה באשר למשמעו של השם. אליו עצמו ואל דמיונו מופנה הציווי, והוא פוקד עליו לפעול ולתפקד גם אם מת הוא. הוא הדין לגבי יתר הציוויים שבכתוב. הם מכוונים אל המדבר.

ריכוז הכתיבה מופיע במשפטי-הפתיחה. "שום סימן של חיים בשום מקום, אתה אומר, שטות, אין כאן שום קושי, הדמיון לא מת עדיין, כן, מת, טוב, הדמיון מת זמה. אֵיִים, מים, תכלת, ירוק, הרף-עין ואיגנו, בלי קץ, חדל. עד שהכל לבן בלובן של הרוטונדה. אין כניסה, היכנס, מדוד".

רק לעתים רחוקות יש בקוסמוס של בקט קושי כלשהו בקבלת הרעיון שאין שום סימנים של חיים. אך לאחר שפקד על עצמו להפעיל את דמיונו, הוא נענה בהעלותו מן הזכרון כל מיני תמונות, איים וכו', הצצים להרף-עין ונעלמים. "עד בלי סוף", נאמר בטקסט, ומכאן רמוז שדימויים אלה באים והולכים לסירוגים עד בלי די. "חדל" מרמוז, כמדומה, כי לא יטופל כאן בשורה חוזרת-ונשנית זו של מראות נעלמים. "עד שהכל לבן בלובן של הרוטונדה". כלומר, עד שילבין הכל בפנים ומחוץ ללובן של הרוטונדה שאליה אין שום כניסה אלא שבכל-זאת ניפנס אליה ונעשה שם מדידות. המספר נטל לו את כוחו של הרומאניסט הנכנס אל מחשבתם של גיבוריו.

הרוטונדה היא חומה עיגולית בגובה ארבעים-וחמשה ס"מ שמעליה כיפה בגובה ארבעים-וחמישה ס"מ, וכך גובה המבנה הוא תשעים ס"מ. קוטר המעגל שיוצרת החומה גם הוא תשעים ס"מ. על הקרקע הלבנה שתי גופות לבנות. הרוטונדה מוצקה. "דפוק", נאמר בטקסט, "מוצקה ואיתנה, טבעת כמו בדמיון טבעת של עצם". אולי הד ל"בתוכי הקימור לבן-כעצם" מתוך איך זה. אם כן גיא-החזיון הוא ודאי גולגולת האדם. בתחילה לא ברור לנו אם שתי הגופות שתנוחותיהן מתוארות במדוקדק ובאורח מתימטי הן חיות. "שים מראה על-יד שפתיהם, יש הבל". לכל הפחות ודאי אינם מתים. עיני-תכלת בהירות נפקחות פתאום לרווחה. הכתוב מסיים בלי כל מסקנה ברורה. "הנח להם שם, מזיעים וקרים כקרח, יש טוב יותר במקום אחר". אבל מיד באה סתירה אפיינית המופרת לנו כל כך מתוך l'Innomable. "לא, החיים נגמרים ולא, אין שום דבר במקום אחר".

כך, בקיצור, אם יש לקיצור משמעות בתימצות של פרוזה דחוסה שכזאת, ניתן הציור הבוטה של הזוג הזה הנטול כמעט רוח-חיים בלובן של כיפת-הקבר שהיא משכנם, על חליפות החום והקור שלה. האם מביעים הם את ענותם בתוך גולגולת האדם? האם החיים נחווים אך בקושי בתוך הדמיון? דמיון שעדיין לא מת? אולי נותר לנו לצייר זאת בדמיוננו.

די, השני בטקסטים האלה, ארוך יותר אבל אינו עולה בארפו על שבעה עמודים. אך להבדיל מן הראשון יש בו סיפור-מעשה שאפשר לעמוד עליו מיד, ובמידה זו

הוא תואם את הרומן התקני. בעצם, בסגנון ובהרגשה די חוזר לאחור. לכן אף שנכתב אחרי דמיון הוא מקדים אותו בטקסטים שפורסמו. פיסקת הפתיחה עושה רושם רב:

כל מה שהולך קודם תשפח. יותר מדי בבת-אחת זה יותר מדי. זה נותן לי את זמן-העט לרשום. אינני רואה את זה אבל אני שומע את זה שם מאחרי. כזאת היא השתיקה. כאשר העט ייעצר אני ממשיך. לפעמים הוא מסרב. כשהוא מסרב אני ממשיך. יותר מדי שתיקה זה יותר מדי. או שהקול שלי חלש מדי לפעמים. זה שיוצא מתוכי. עד כאן לגבי האמנות והמלאכה.

הרי זה כמין מבוא. האם מכניסים אותנו לסדנה? החל מלא-כלום ושכח את ההרגל הישן לצלול למלאכת הכתיבה. כשהעט מסרב, והסופר ממשיך בכל-זאת. תזכרו ודאי את הצעקה ההיסטרית בה מסיים l'Innomable: "מוכרחים להמשיך, אינני יכול להמשיך, אני אמשיך". אחרי כל השנים הללו שעברו אנו מוחזרים אל קולו של המספר שאינו נכנע בכרך השלישי של הטרילוגיה. למרות המשפט הראשון, "כל מה שהולך קודם תשפח", עדיין הזכרון עומד בעינו. "אין לי קול ואני צריך לדבר זה כל מה שאני יודע". לדבריו, קולו רפה מדי לפעמים. האם זו התנצלות על השתיקה הגדולה מדי, הפרצות הגדולות מדי ביצירה, על אף הדחף לדבר?

סופה של הפיסקה מתנער מן הדברים הקודמים על-פי דרכו של חם בסוף-משחק כאשר הוא מדבר על אחת מתנופות היצירה שלו עצמו. "עד כאן", הוא אומר, "מה שנוגע לאמנות ולמלאכה". ערמומית רוצה היה שנחשוב כי אין ערך בעיניו לדרכים ולאמצעים שבהם הוא משיג את הפעולות שלו. ב"דיאלוגים של דיתואיט"³ כבר הכריז בקט בשמו שלו כי "להיות אמן פירושו להיפשל במידה שלא יעז שום איש אחר להיפשל, הכשלון ההוא זה עולמו והרתיעה ממנו עריקה, אמנות ומלאכה, משק-בית טוב, חיים". במפתיע אמר ז'ן קוקטו קודם-לכן כמעט אותם דברים עצמם אך בלי אותה הדגשה כאשר קרא לאמן לכוון היטב כדי להחטיא את המטרה. אין אנו הולכים שולל; בקט האומן העילאי מכוון הרחק, לומד את דרכי הפעולה של המנוע בו הוא משתמש, ואין זה מקלע המפזר יריות שבאקראי על-פני שטח רחב מתוך תקווה לפגוע פה-ושם במקרה. מוכן הוא ברצינות, כדרך שלא היה קוקטו מוכן מעולם, להסתכן בכשלון מפואר, מתוך ידיעה ודאית שהכשלון לא די שהוא בלתי-נמנע אלא הוא גם רצוי.

סיפור-המעשה של די עוסק במסירות של אשה מאז גיל שש לאיש מבוגר הרבה יותר. כשהיא מספרת את סיפורה היא עצמה זקנה, שפן היא המספרת. זו פעם ראשונה משתמש בקט באשה לצורך זה, אם גם אפשר לגרוס כי ויני בימי-אשר קודמת לה, שפן, אם גם מחזה הוא זה, עשוי המונולוג של ויני לתת לה זכות להתקבל כדמות-האשה הבקטית הראשונה המדברת בשם עצמה. סיליה במרפי, מרת רוני בכל הנופלים, גל בסוף-משחק, מול במאלוני מת—כל אלו נפשות מוגדרות בבירור אם גם פחותות-ערך יחסית אך הן מושגות בגוף שלישי.

הסיפור מתרכז סביב מחלתו של הקשיש וקלונה שלה. אין אנו למדים איך המיטה קלון על עצמה אך דומה כי פיטוריה מכילים בתוכם את יסודות חרפתה. הוא

ביקש אותה לעזוב אותו. היא עושה כמצוותו ומעולם אינה מביטה לאחור. הם הלכו יחד, יד-בכפפה בתוך יד-בכפפה מרחק 7,000 מיל בקצב של שלושה מילים ביום. בשבילה היו אלה חייה. לפעמים נעצר לומר משהו ולא אמר מאומה. היא נוהגת כדין דמות בקטית כשהיא מעלה רשימה מלאה של שורת האפשרויות להיעצר, לדבר מיד או לא מיד ולהמשיך מיד או לא מיד. לאחר שקודם-לכן קבעה את המקום בו סר חינה בראשה של גבעה, עכשיו היא סותרת את עצמה. היה הדבר בעמק ובהיות שלנה גדולה נסוכה על הכל. "הרעיון הזה של שקט בא ממנו", היא מעירה. היא מפרטת מה היו סידורי השינה שלהם. דחוקים יחד, כפופים בברכיים ובירכיים, היא מפננים, שניהם פונים לאותו כיוון. היה קצת משחק-אהבה אבל מעט מאד עם ש"הוא מילמל על דברים שבשבילו לא היו עוד ובשבילי לא יכלו להיות". אבל מתוך השקפה-לאחור אכן היו לה חיים. היא חיתה, ולו גם במכאובים רבים. סיפור-המעשה שלה מסיים בשורות אלו: "עכשיו אטאטא הכל חוץ מן הפרחים. לא עוד גשם. לא עוד גבעות. שום דבר חוץ משנינו גוררים רגליים בין הפרחים. די שְׂדֵי הזקנים חשים בידו הזקנה".

די. אולי מעט אבל יותר ממה שזכו בו שאר יצורים של בקט.

בני-הזוג בדמיון מת דמה מסוגרים בתוך כיפה לבנה. בדי האשה וחברה מהלכים חפשים פחות או יותר במרחבים. בפינג אנו חוזרים למקום מסוגר, תיבה שמידותיה שלש אמות על אמה-וחצי על אמה-וחצי, והיא מוצבת במהופך. הכל כתוב בפסקה אחת בלי הפסק. יש נקודות אבל אין פסיקים. יכולים אנו לדון את דחיסותה של הכתיבה אם נשים אל לב כי למעשה אין שום חלקי-דיבור מחוץ לשמות-עצם, שמות-תואר ושמות-פעולה. וכך מתחיל בינג:

הכל ידוע הכל לבן חשוף גוף לבן קבוע מטר אחד רגליים מחוברות כמו תפורות. אור חום רצפה לבנה מטר אחד רבוע לא ראיתי מעולם. כתלים לבנים מטר על שנים תקרה לבנה מטר אחד רבוע לא ראיתי מעולם. גוף לבן עירום קבוע רק העיניים רק בלבד.

בתוך הארגז ישנה דמות, אולי זכר, העומד קשוי וראשו מורם, זרועותיו תלויות לצדדים, כפות-הידיים לפניו, הרגליים קשיות יחדיו העקבים והבהונות גם הם "מחוברים כמו תפורים", הרגליים בזוויות ישרות. הכל חם ולבן. אבל העיניים כחולות, כחולות-בהירות. שתיקה. פה-ושם עקבות, כתמים אפורים. לא ברור אם בארגז או במוחו של יושבו. לחישות הנשמעות אך בדוחק חוזרות-ונשנות. הוא הדין אותם משפטים. שוב ושוב. רק לעתים רחוקות אנו פוגשים בדמות חדשה. עם זאת אנו מתרשמים ממשפט אחד קרוב לסוף החזור ונאמר במשפט הסופי... "עיניים שחורות ולבנות עצמות-למחצה עפעפיים ארוכים מתחננים".

עפעפיים ארוכים מתחננים, דומה כאילו נשרו המלים מתוך מה שהיה קרוי פעם נוֹבֵלְטָה. הייתכן כי פירוש הדבר שהזכרון עודו פועל במחשבתה של הדמות הקשויה שבארגז וכי בתנאים הנתונים היא מעלה באורח אירוני את חוסר-השחר הזה מתוך עבר רומנטי?

בקט אוהב לגלגל בזוגות. ויני, אף שהיא שלמה-לעצמה, האיש שלה נמצא מאחרי הגבעה בימי-אשר. לאשר יש בן-לוויה בדי ואילו בדמיון מת שוכנות שתי גופות. בכך אולי הסבר לדימוי האמוטיבי המופיע והחוזר במשפט המסיים:

ראש מורם עיניים לבנות מצח קבוע פינג הזקן לחישה אחרונה שניה אחת אולי לא לבד העין שחור ולבן בלי ברק עצומה-למחצה עפעפיים ארוכים מתחננים פינג שתיקה פינג תם.

אולי בלחישה אחרונה זו בראש מורם (המלה המיושנת מרמות על רוממות-הערך של "הסגנון הישן" שוויני דיברה עליו לעתים קרובות כל-כך) הרי לשניה אחת אין הוא לבדו, תוך שהוא דוחה את הפנייה הזאת הבטלה, שברור כי איחרה לבוא.

המלה "פינג", לבד מזה שהיא שם המחזה, חוזרת תכופות בגוף הכתוב. יש קצת קושי בפירושה ובתכליתה. בנוסח האנגלי הרי זה תרגום של שתי מלים מן הנוסח הצרפתי, "bing" ו-"hop". אינני יכול למצוא את "bing" במילונים ואני מניח שהיא בעלת אותה תכונה אוטומטופאית כ-"ping". אולם הוא קריאה צרפתית שכיחה, זירונו לתנועה פתאומית. "allez, hop!" אפשר לומר לכלב או לילד כשמבקשים אותם לקפוץ. "Ping" מעלה במחשבה צליל מסוג מיוחד, צליל של בדולח, מריטה של מיתר-כינור וכיוצא באלה. ברור שבמקרה זה אין לפרשו כך. העובדה שהוא משמש תרגום הן ל-"bing" והן ל-"hop" מצביעה על קשר הדוק בין השתיים. הרמוז לתנועה כהרף-עין ב-"hop", כמו שהוא מופיע בטקסט הצרפתי, יצביע על תוזה פתאומית של הגוף ואילו "bing", תוך שמשתמר בו אותו מושג של פתאומיות, מכוון אולי לשביב של תודעה. האחד מרמוז על תנועה גופנית והשני על זכרון או מחשבה כגון הדימוי החטוף של העיניים המתחננות המרמזות (לשניה אחת) כי לא תמיד היה לבדו. הואיל והמתבר מתקשה אולי להעלות הוראות אנגליות מתאימות לשניות זו משתמש ב-"ping" בשביל שני המצבים כאחד.

אל תשערו שאועיל הרבה ב-"Lessness" שבראשונה ראה אור בצרפתית בשם Sans (בלי). מודעה של מו"ל בשכבר-הימים הודיעה כי השם הוא Without. ודאי נראה הדבר בלתי-נמנע כתרגום. Assez, אחרי הכל, נעשה באנגלית Enough. אך עד-מהרה מתברר כי היתה זו טעות. "די" אין לו פירוש אלא "די" אבל "without" יכול פירושו להיות גם "outside", פירוש שאינו מתבקש בשום פנים ממלת-היחס הצרפתית.

כפי שאמרתי, Lessness היא יצירתו תבאה לפי סדר ההופעה, ולפי הכתוב על העטיפה היא עוסקת ב"התמוטטות של מין מקום-מקלט כגון זה האחרון שנוסה ב-Ping ובמצב הפליט שהוא תוצאה מזה". יש לפנינו שש קבוצות של היגדים שבכל אחת מהן עשרה פסוקים. בסך-הכל ששים פסוקים. הללו באים תחילה בסדר מסוים ובמבנה מסוים של פסקות, ואחרי-כן הם חוזרים בסדר אחר ובמבנה אחר של פסקות. לכן הכל מסתכם ב-120 פסוקים המסודרים ומסודרים-מחדש ב-24 פסקות. כל קבוצה היגדית יש בה דיפרנציאציה צורנית ועשרת הפסוקים המהווים אותה "חתומים" ביסודות מסוימים המשותפים להם לכולם.

לא תכופות יקרה הדבר שהתיאור על עטיפתו של ספר הוא הכרח שאי-אפשר בלעדיו להבנת תכנו. אין אדם צריך להיות ביבליופיל או מאסף של טפסים ראשונים כדי שיחזיק בקנאות בעטיפה זו. ציטטתי את הפסוק הראשון למעלה. בהמשך נאמר: "חורבן, חישוף, מדבר, חוסר-מחשבה, עבר ועתיד מוכחשים בתוקף, הם הקטיגוריות, הניכרות בצורתן, שביניהן הכתיבה מתפתלת, תחילה באי-סדר אחד ואחר-כך באי-סדר אחר".

אם נפרט את שש הקטיגוריות האלו לפי סדרן הרי לנו שש קבוצות:

1. חורבן—התמוטטות המקלט	חתימה	"מקלט אמיתי"
2. חישוף—העולם החיצון	"	"ארץ... שמיים"
3. מדבר—חישוף הגוף	"	"גוף קטן"
4. חוסר-הגיון—המקלט נשכח	"	"הכל פרח מן המחשבה"
5. עבר ועתיד מוכחשים	"	"לעולם לא"
6. עבר ועתיד מאושרים בתוקף	"	"זמן עתיד"

את תפיסת המצב האנושי שלו מבסס בקט על שש הנחות. שלש מכריזות על המצב הנתון: (א) תפאורה של חול אפור-כאפר שאין לו סוף ואין בו הרווחה, (ב) בו מצויות ההריסות הפזורות של מקלט אמיתי (הקוביה החלולה של פינג), (ג) שבתוכן עומד בדד גוף קטן אפור בעל לב פועם. הצרור השני של שלש הנחות מבטא מה שחרוך במצב שכבר נקבע, (ד) היצור, l'être, שקט בין הריסות המקלט הנשכח, בלבנותו המעורטלת שדבר לא נשאר ממנה בזכרונו, (ה) הזמן הוא רק סיפור-בדים—chimère— הוא מוכחש, (ו) בכל-זאת יהיה מחר. אישור תקיף לזמן.

באמצעות מחשבות מעין אלו מתפתלת הכתיבה אבל אי-הסדר הוא צורני. לא אנסה לצייר לפניכם את הסידור הסבוך היוצר את המבנה הזה, המורכב קבוצה קבועה של מלים אשר, בדומה למוטיבים בקומפוזיציה מוזיקלית, הם חוזרים זה על זה ותוכפים זה אחר זה. העונג שהקורא מפיק הוא עונג הקצב ההרמוני של שיר שעם קריאה ראשונה משמעותו מעורפלת. משעה שמחזיקים הכן במפתח למבנה המילודי הזה הרי עשירות מסכתו נגלית בעליל. לגבי הגוף הקטן, הזקוף, אין הזמן פועל. אם חיית, או אם מת אתה, ושוב אתה חי, הרי זה כאילו חדלת מהתקיים. פירוש הדבר להגיח את הלובן השקט של המקלט שהזכרון נעדר ממנו, לנטוש את חוסר-הניע הדמום של ההריסות הפזורות ואת האוויר האפור והנצחי. אם יחיה ישוב ויקלל את האלוהים כמו בימים הברוכים בפנים מופנים אל השמיים הפתוחים והמבול העובר. בנפילתו גורש הגוף הקטן מן הריקות שלא-תובע-במלים של גן-העדן. כאשר שללו ממנו הכל עשיר היה ב-"lessness" (פחותות) שלו. עכשיו אבד לו המקלט האמיתי שלו. אפשר שימצא אותו שוב אך אז רק יאבד אותו שוב ושוב עד אין קץ.

בפסוק הראשון של Lessness אנו קוראים, "הריסות מקלט אמיתי סוף כל סוף שאליו רבים כל-כך זמן כוזב נשפח מלב". היצור האנושי תעה פעמים רבות בדרכי-שווא בחפשו מקלט שקט. אשרו הגדול בא עם המחסור הגדול ביותר.

אסיים בבדיקה של פירסומו האחרון של בקט. אף שהוא האחרון שהופיע בדפוס, תהיה זו טעות לחשוב שאחרון הוא מבחינה כרונולוגית. Le dépeupleur (האבודים) העסיק את מחברו משך פרק-זמן ניכר אבל הוא חדל מן המלאכה במאי 1966 בגלל סבכים שלא יכול להתגבר עליהם. סיבוכיו של חיבור זה הם האחראיים לעירטול של בינג, שאליו פנה אז. תגובה זו נמשכה בבלי שבא אחר-כך. רק אחרי שהושלמו שני אלה חזר אל הספר שהרגיז אותו ימים כה רבים. התברר לו כי רוב מה שכתב בזמנו יכול לעמוד על מקומו והוא הוסיף פיסקה אחרונה שהיתה כמין קישור סופי. חמישים-וחמישה העמודים של חיבור זה כתובים בפרוזה המתוחה שהורגלנו בה אך בפחות השמטות-דברים מן המצויות ביצירות שכבר נדונו. קוראי אנגלית יוצרכו לחכות לתרגום העתיד להתפרסם, כפי שהודיעו, באביב הבא.* עם זאת יש לי רשות מן המחבר להשתמש בכתב-היד של גירסתו האנגלית לצרכי ציטוט. השם לקוח משורה אחת בשיר של לאמארטין ב-"L'isolement" הכלול ב-Méditation poétique הראשון שלו, שלומדי ספרות צרפתית יכירוהו מיד:

Un seul être vous manque et tout est dépeuplé.

(מילולית: "יצור אחד יחסר לך, והכל ריק-מאדם").

סקרנים אולי יהיו מעוניינים לשמוע כי את השורה המופרת הזאת נטל לאמארטין בלי בקשת-רשות מתוך שיר של סופר אחד בן המאה השמונה-עשרה, ניקולא ז'רמן ליאונאר. ההבדל היחיד הוא שלאמארטין אומר "vous" מקום שאצל ליאונאר יש "me". והרי ההתחלה של האבודים:

משפן בו גופות אבודים משוטטים וכל אחד מהם מחפש את האבוד שלו. רחב-ידיים דיו כדי שהחיפוש יהיה לשווא. צר דיו כדי שתהיה הבריחה לשווא. בפנים גליל משוטח בהיקף חמישים מטר ובגובה שמונה-עשר לשם הרמוניה. האור. אפלוליתו. צהבותו. מציאותו-בפל כאילו כל סנטימטר רבוע נפרד בוחק מאותם שמונים-אלף סנטימטר של שטח כולל. אי-השקט שלו בהפסקות ארוכות מושקת פתאום כמו התנשמות שבסוף. אחר-כך דממת-מוות בפל. אולי זה סוף המשפן שלהם. שניות אחדות והכל מתחיל שוב. תוצאות האור הזה בשביל העין המחפשת. תוצאות בשביל העין שאחרי שפסקה מלחפש היא נצמדת לאדמה או מורמת אל התקרה הרחוקה שאין אף אחד יכול להיות בה. הטמפרטורה. היא מתנוודדת בקצב מדוד יותר בין חם וקר. היא עוברת מקצה אחד אל משנהו בתוך כארבע שניות. גם לה יש רגעים של דומיה חמה או קרה פחות או יותר. הם חופפים את רגעי האור. אחר-כך דממת-מוות בפל. אולי זה סוף הכל. שניות אחדות והכל מתחיל שוב. תוצאות האקלים הזה בשביל העור. הוא מתיבש. הגופות מתחככים יחד ברישרוש של עלים יבשים. קרומית הריר עצמה מושפעת. נשיקה משמיעה צליל בלי-תואר. הללו שעדיין יש בהם חשק להזדווג מתאמצים לשווא. אך אינם מוכנים לוותר.

בתוך הגליל הזה כ-200 גופות ערומים רוחשים זוחלים ומטפסים. לרשותם כחמישה-עשר סולמות שבהם יכולים הם להגיע אל פינות בלתי-נראות שנגממו בקיר. פינות אלו מקושרות לפעמים במנהרות שאין להן יציאה. השאון היחיד שאפשר

* בינתיים כבר נדפס התרגום האנגלי בירחון הניו-יורקי Evergreen. נוסח עברי יופיע בקרוב ב"קשת". (המערכת)

לשמוע הוא תנועת הסולמות וחבטת גופות מתנגשים. קודם-לכן, כמו שנאמר לכם, הגופות מתחפכים זה בזה ברישרוש של עלים יבשים. "כמו עלים יבשים". חוזרים אנו אל מחכים לגודו וחליפת-הדברים הלירית הנחמדה בין שני הפוחחים הפותחת ב"כל הקולות המתים". הם מוציאים קול כמו כנפיים/כמו עלים/כמו חול/כמו עלים. הם לוחשים/הם מרשרשים/הם ממלמלים/הם מוציאים קול כמו נוצות/כמו עלים/ כמו אפר/כמו עלים. והסיום בקריאה המעונה מפי ולאדימיר: "אמור איזה דבר שהוא". אבל בעולם הזה החדש והמדומה אין שום דיבור אף לא נאקה.

המשפט הפותח מבהיר את מה שמעסיק את תושבי המעון הגלילי הזה. "משפן בו גופות אבודים משוטטים מחפשים את האבוד". במקור הצרפתי יש וריאציה חשובה: "Séjour où des corps vont cherchant chacun son dépeupleur". שימו לב שהנוסח האנגלי שבידינו פוסח על המלה האחרונה וגורס תחת זאת "מחפשים את האבוד"... ברור כי בגלל הקושי למצוא מקבילה ספרותית לשורה של לאמארטין לא היה מנוס מלוותר עליה. לכן צריך היה גם לשנות את השם. היצירה תופיע תחת השם The lost ones (האבודים). חבל, אולי, מפני שאגב כך נעלמים המסתורין ודו-המשמעות שתכופות כל-כך מקשרים אותם אל בקט. המתרגם הגרמני הצליח לפתור את הבעיה. הוא השאיר גם את שם-העצם וגם את הוראתו ב-"Der Ver-waiser", הנגזר מן המלה Waise, יתום. ה-Deserted Village של גולדסמית ידוע בגרמנית בשם Der verwaiste Dorf.

מבקרת צרפתית אחת⁴ שיותר ל-"dépeupleur" ממשות שאין לה הצדקה. בדין היא מטעימה שהמלה מופיעה רק פעם אחת ובפסוק הראשון ממש, והיא מניחה כי העובדה שהוא ממהר כל-כך להיעלם מן הכתוב מצביעה על חוסר-השחר שבחיפוש בו עומדים שוכני הגליל להתחיל. לדעתה, יש להעמיד את dépeupleur דו-המשמעי בצד דמויות כגון גוט ב-Watt שהופעתה לרגע קל בלבד או כמו גודו שאינו מופיע כלל. Dépeupleur איננו עוד דמות מן הדמויות הבקטיות, בין חולפות ובין אחרות. לא מיתוס ולא מסתורין אלא תפיסתו של פייטן את מעשה הגזילה המותיר חלל ריק בנגזל. לצורך זה המציא בקט שם-עצם חדשני המבוסס על הבינוני-הפעול "dépeuplé" אצל לאמארטין.

ודאי התברר לכם כי אין כאן כל צל של רמז לאפס-המעשה שהיה אפייני למחכים לגודו. החיפוש מרמז על תנועה והסיבוכים הפרוכים בו מתוארים בדייקנות מדוקדקת. היחידים סובבים-הולכים באזורים השונים חד-המרכזיים בדחיפות ובסדר שאינם מתישבים כל-עיקר עם חוסר-השחר שבמשימתם. "האנשים הקטנים", כפי שהם קרויים (ויכולים אנו להוציא מכלל אפשרות כל אסוציאציה למזיקים ושרדונים), מתחלקים לסוגים שונים. הקבוצה העיקרית, המחפשים, תופסים את מרכז הגליל, הזירה. הם יוצאים ובאים בהמון בלי הפסק. לפעמים פגישה של אקראי מביאה לידי הזדווגות של אגב, חסרת כל משמעות. האקלים שינה את עין הקלף לעורם והוביש את רקמות הריר שלהם.

מעטים-במספר מן המחפשים הם המטפסים המתהלכים לאורך הקירות כמו הדמות

בפילים של בקט עצמו. אין זה ברור אם הם מיוחסים או אסירים של השיטה. למשך זמן מוגבל מרשים להם לגשת אל הגומחות שבקירות, המקום היחיד בו אדם יכול להתגרד מלוא אורך גופו. יש מן המעפילים שמעולם אינם מגיעים למעלה והם נשארים בחצי הדרך במעלה הסולם. הם נעים כמעפילים בתוך הגליל בניגוד לכיוון האפקי של המטפסים. מלבד זאת יש שני זרמים עיגוליים בכיוון הפוך, האחד נוצר על-ידי נושאי-סולם אשר להם הזכות לבחור את גומחותיהם שלהם והשני נוצר על-ידי אלה השואפים להצטרף אל המטפסים והבוחנים אותם מקרוב בתקוה למצוא את היצור שהם מחפשים. כללים קפדניים שולטים בתמרונים השונים באזורים היקפיים אלה ובמעברים מן הזירה אל אחד המעגלים.

יש עוד שני סוגים בסחרחורת-תעותעים זו; יושבי-הקבע, והמנוצחים. יושבי-הקבע נואשו מן המצוד וזנחו את הסולמות, אך להבדיל מייטס שכתב,

עתה שהסולם איננו עוד,

חייב אני לשכב לי במקום שמתחילים הסולמות כולם,

בחנות-הסמרטוטים המאוסה של הלב

אסור להם לשכב תחתיהם בגליל מצומצם זה. עם זאת, בעיניים קודחות הם מוסיפים לסקור את העוברים-ושבים. המנוצחים, מתי-המעט, הם שנוותר להם לחדול לגמרי מן התרגיל כולו. הם עומדים סמוכים לקיר או שהם נשארים ישובים, עיניהם מוש-פלות או עצומות, אך עדיין עשויים הם פתאום לשוב ולטפס או לזחול במנהרות, אולם עתה בלי תכלית ובלי לחפש מאומה.

מבין אלה שאינם מחפשים, היושבים ליד הקיר בתנוחה שלדברי המחבר "הפיקה מדאנטה את אחד מחיוכיו החיורים והנדירים", צצה דמות אחת שאפשר לומר כי זכתה לאינדיבידואליזציה. תנוחתה מתרצת את החיוך הדנטאי שפן זוהי התנוחה העוברית המרדפת כצל את יצירתו של בקט מאז *More pricks than kicks*. אבל הבדל יש כאן. עמידת בלאקווה ניתנה לאשה; ראשה בין ברפיה ושערה האדמוני יורד על רגליה. בחוסר-תנועתה היא משמשת נקודת-הצפון הקבועה של הגליל, מורת-דרך למחפשים הסובבים.

הנקל לשער איך תהליך זה היוצא-מגדר-הרגיל נמשך עד אין קץ ממש כמו המחזה של המחבר, בו שלש הדמויות שבפדים חוזרות על הקטע שעתה-זה נגמר ומתחילות בהצגה שלישית עם רדת המסך. בפיסקה המסיימת זו החתימה הסופית שנותן האמן לאחר שנעדר זמן רב מן הפד שלו, והמצב הוא כזה שגוף אחד אחרון מכל אלה עודו מחפש לסירוגים, ברפיון. תחילה אין דבר שיבדילו מן האחרים הקופאים בדממות-מוות במקום שהם עומדים. אבל ישנו אותו רטט כפול ומתמיד המעורר את האמירה האירונית ש"הכל עדיין איננו למוטב דווקה". רוצה לומר שעדיין לא הושגו השלנה וחוסר-התנועה המאושרים של המקלט המבוקש ב-*Lessness*.

"ואמנם", אני מצטט, "שם הוא זע זה האחרון בכולם אם איש הוא ולאט-לאט הוא מזדקף וכעבור זמן-מה פוקת עיניו הצרובות". אחרי-כן הוא עושה לו את דרכו לצפוננו של הגליל מקום שם הוא מתקרב "אל אותו ראשון בין המנוצחים

שלעתים קרובות כל-כך הוא נחשב מורה-דרך. על ברכיו, הוא מפשק את השער הכבד ומרים את הראש שאינו מתנגד. משעה שנטרף הפנים כך נחשפות העיניים למגע בהונות נפקחות בלי עירעור. באותן שממות שלוות הוא משיט את עיניו שלו עד שהן ראשונות להיעצם והראש הרפוי חוזר ונשמט אל מקומו. הוא עצמו לאחר שהייה בלתי-אפשרית שאין לאמוד את זמנה מוצא סוף-סוף את מקומו ועמידתו ואז חושך יורד ובתוך כך הטמפרטורה מתיצבת לא הרחק מנקודת-הקיפאון. באותה נשימה משתתקת הצרצורת הרפה שהוזכרה למעלה ומכאן פתאום דממה שיש בה כדי לטבע את כל הנשימות החלושות גם יחד. עד כאן פחות או יותר מה שנוגע למצבו האחרון של הגליל ומן העם הזה הקטן של המחפשים אחד ראשון מהם אם איש הוא באיזה עבר שאין להעלותו על הדעת מרכין ראשו זו פעם ראשונה אם מחזיקים ברעיון זה".

זהו אפוא סופו של הסיוט. היחיד העשוי להיחשב איש אפשר שעשה את מחווהו האחרון. דומה כאילו החושך, הדממה והקור גאולה הם בשבילו. אבל כאיש סכיופרני חזר אל תנוחתו הקבועה, ומי זה יאמר שאין זו חזרה אל מצב-הפתיחה? אי-שקט שלאחריו דממת-מוות. האם אמנם זו אחרית משפנם? האם בעוד דקות ספורות ישוב-יתחיל הכל? האם כאן לפנינו נצח של סיפום חוזר כמו בהצגה? עיון קפדני בכתוב מלמד שאכן זה הסוף. "האנשים הקטנים", שהם עצמם אינם מסוגלים לדמות בנפשם כי בא מצבם האחרון, יתפסו זאת בלא יודעים. האור והאקלים ישתנו, אבל רשאים אנו לדמות בנפשנו כי הראשון כבה ואילו האחרון קרוב לנקודת-הקיפאון. אמירה זו מופיעה בחלק ראשון של האבודים, והפיסקה המסיימת שצוטטה למעלה מדגישה את האופי הסופי של המצב. סוף-סוף הרי זה המצב הסופי שכן "החושך יורד ובתוך כך הטמפרטורה מתיצבת לא הרחק מנקודת-הקיפאון".

זוהי דראמה, יונית בנחרצותה. גאונו הדראמתי של בקט שהודחק זמן כה רב מוצא כאן פורקן, במצב ובתפאורה שלדעתי הם משוועים לטיפול חזותי בסרט אילם-כמעט. אף כי החלק הגדול נכתב לפני הלובן ואי-התנועה הקודרים של בינג ובל, הרי העובדה שפורסמה לאחר יצירות אלו מלמדת כי הדחה הדראמתי של המחבר לא נדם וכי הקול הבקטי, בין שהוא בלתי-מנוצח בעקשנותו ובין שהוא ממוזג בטקסטים קצוצים, עדיין כוחו מספיק להדהד במדבר ייסוריו של האדם.

הערות

¹ ד"ר קייל סטרומברג ב"ההיסטוריה הקטנה" של מתן פרס-נובל לסמואל בקט", ע' 6, הבא כמבוא למהדורה של מאלונה מת והו הימים היפים בסדרה של פרסי-נובל לספרות שיצאה בחסות האקדמיה השבדית.

² נסיון בביליוגרפיה מאת ריימונד פדרמן וג'ון פלצ'ר (ברקלי/לוס-אנג'לס/לונדון, 1970).

³ פרוסט ושלושה דיאלוגים עם ג'ורג' דיתואיט (לונדון, קולדר את בוריס).

⁴ ז'קלין פיאטייה, לה-מונד, 12 בפברואר 1971.

אברהם חלפי: שלושה שירים

פעם הורשתי

פעם הורשתי שרוול מעילי
למי
שמגבצתי שמוטה לו
עד חצי המצח
וצפצפנית על כל.

אלה תיי אדם. מאשפות
ירים המגבצת. קדה יחזה
וישיר.

למה לא? בלויית
כלי-נגן.

ויש גם כוכב לפתאם כמו מאחר
בנשפי. והוא גרגיר
של שמים.

השיר עשוי דיו

השיר
עשוי דיו שחורה –
חרות רמזי סודות.
הוא כתב
על שד.

ואני אז אומר: באמת הללויה.
באמת.

הוא מתרוז שורות
דוקרות הלב

הדומיה שקטה כל-כך

הדומיה שקטה כל-כך
 כמו דוממת היא לתוף רמקול
 של מות.
 עוד נשימה. ועוד אחת. ועוד –
 ואני ענן עפר
 כי מעפר

לא, לא. גופי יצעק אימת קולו
 שלא ולא.

בין מלאכי אלמות משמחי בריות
 שנותי אהג.
 ועל פני לוח השעות של זה הנצח
 מחוג ירדף מחוג.

ומה? דקור למות
 ומחנה
 בכל קני החוץ שלפנים.
 אבל בפנים –

בפנים
 הוא צרור פרחי פוכב
 לזכר משהו.

דוסטויבסקי על גאולת הנזרח ויהודי העולם

אמא-רוסיה והעם היהודי ב"יומנו של סופר"

לפני מאה שנה, ב-1873, נתמנה הסופר הרוסי הגדול פ. מ. דוסטויבסקי עורכו של כתב-העת הלאומני-הריאקציוני "גראז'דאנין" ("האזרח"), והתחיל לפרסם בו מדי-חודש את רשימותיו הפובליציסטיות בשם הפולל "יומנו של סופר". לאחר-מכן המשיך בפירסומו של יומן זה בחוברות גפרדות והטיף בו לאותם רעיונות שבהם דגל ביצירות הסיפורת שלו: ייעודה של אמא-רוסיה ועמה להביא לעולם את הגאולה הנוצרית האמיתית. אכן, בסיפורת מובעים רעיונות אלה על רקע תיאור רב-ממדים ועתיר-צבעים של החברה הרוסית בת זמנו של דוסטויבסקי, מתוך צלילה שאין דומה לה לעמקות בתהומות נפשו של האדם הרוסי, כגילויה הדיאלקטי רב-ההפכים בתרבותו ובתולדותיו, ואילו ברשימות הפובליציסטיות הדברים נאמרים בבהירות ובפשטות, אלא שבו-ברגע מקפחים הם את עמקותם, את עצמתם ואת ממדיהם—מבחינה אמנותית, הגותית ופסיכולוגית כאחד.

תקופת "יומנו של סופר" היא שנות ה-70 למאה שעברה, ימי המרידות בארצות הבלקן נגד שלטונה של תורכיה. רוסיה ניצלה את מאבק העמים הבלקניים, בייחוד הסלאבים שביניהם, לטובת האינטרסים שלה במזרח הקרוב והכריזה מלחמה על תורכיה. דוסטויבסקי מטיף לכיבושה של קושטא. בתחילה מכריז הוא שייעודה של רוסיה לאחד את עמי הבלקן ולעמוד בראשם כנושאה ומגינה העיקרי של הדת הפראבוסלאבית (כך קרויה בלשונות הסלאביות הנצרות האורתודוקסית-הביזנטית), לאחר-מכן בסימטת האיחוד של העמים הסלאביים באשר הם שם, ובסופו של דבר—אחרי שהתאכזב קימעה משני הייעודים גם יחד—קרא להפנות את מרץ הפיבושים הרוסי מזרחה, כלומר לאסיה המרכזית ולמזרח הרחוק, לפי שאלו הארצות שרוסיה, והיא בלבד, נועדה מששת-ימי-בראשית להביא אליהן את בשורת הציביליזציה והתרבות האירופית דווקא, אותה תרבות עצמה שבכתביו הביע לא אחת את שנאתו ותיעובו כלפיה.

אכן, קשה למצוא כתבים החדורים שנאה ובוז לתופעות כה רבות כרשימותיו אלו של דוסטויבסקי. וכי על מה אינו ממטיר את חיצי זעמו, פגיעותיו ועקיצותיו? על הקאתוליות, הליברליזם, הסוציאליזם, הקידמה, הדמוקרטיה, ויותר מכל—על היהודים. אלא שדווקא בשאלה זו מתגלה בגישתו של דוסטויבסקי הפובליציסט קורטוב מאותן דו-ערכיות ומורפכות האפייניות כל-כך לדוסטויבסקי הסופר, שפן רק בעם היהודי ראה מתחרה של ממש לייעודה המשיחי של רוסיה, ואף שלכאורה אימץ את הגירסה הנוצרית המקובלת, שהיהודים חדלו מהיות עם נבחר מיום שסירבו לקבל את ישוע כמשיח, הנה אי-שם במעמקי לבו לא היה שלם עם הנחת-יסוד זו של התיאולוגיה הנוצרית. לא אחת ניכר בכתביו כי חשש שמא עצם קיומם של היהודים והיהדות מטפח על פניו ושם לאל את חונו הגדול על העם הרוסי כ"עם נושא-אלוהים".

הלקט המוגש בזה לקורא מורכב קטעים מ"יומנו של סופר", שנתפרסמו בשנים 1876/7. הכותרות הן כותרות המאמרים שמהם לוקטו הקטעים.

תפיסה אוטופית של ההיסטוריה

עכשיו ביקרה כבר רוסיה באירופה ואף היא עצמה הפכה משפילה. והעיקר—היא הכירה את מלוא כוחה, ואמנם נעשתה בעלת-כוח, למדה לדעת במה יגדל כוחה עוד יותר... אם קושטא תהיה עכשיו לנו הרי לא תהיה זו בירתה של רוסיה ואף לא בירתה של הפן-סלאביות, כחלומם של רבים. הפן-סלאביות בלי רוסיה, כוחה יתש שם במאבק עם היוונים, אף אם תוכל להרכיב מחלקיה שלמות פוליטית אחת. ואילו להוריש את קושטא ליוונים בלבד שוב אין זה אפשרי עתה: אסור למסור להם נקודה כה חשובה על-פני כדור-הארץ. דבר זה יעבור את מידותיה של יוון מעבר לכל שיעור. פן-סלאביות שרוסיה עומדת בראשה—אכן, זה ענין אחר לגמרי. אך נשאלת השאלה: האם גם ענין טוב הוא? האין כאן דמיון לכיבוש פוליטי של רוסיה באמצעות הסלאבים, דבר שאין אנו צריכים לו כל-עיקר. אם כן, בשם מה, באיזו זכות מוסרית, רשאית רוסיה לבקש את קושטא מאירופה? הגה זאת המטרה: כמנהיגה של הפראבוסלאביות, כפטרוניתה וכשומרת-גפשה של זו. תפקיד זה נועד לה עוד מימי איוואן השלישי, שקבע בסמל ממלכתו את גשר-שני-הראשים של קונסטאנטינופול ואף העלהו מעל לסמלה העתיק של רוסיה; התפקיד נסתמן כמטרה שאין עוררים עליה לאחר תקופתו של פטר הגדול, משחשה רוסיה בקרבה את הכוח למלא את משימתה זו, ולמעשה כבר אז הפכה פטרונית יחידה הן לדת האורתודוקסית הן לעמים המשתייכים אליה. סיבה זו, זכות זו על קונסטאנטינופול העתיקה, היתה מובנת לסלאבים בהחלט, אף לאלה מביניהם המקנאים ביותר לעצמאותם, ואפילו ליוונים עצמם. והרי בדרך זו אף מתגבשת היתה מהותם האמיתית של היחסים המדיניים, שעתידיים בהכרח להשתרר בין רוסיה לכל שאר העמים הפראבוסלאביים, בין שהם סלאבים ובין שאינם אלא יוונים. היא פטרוניתם, מנהיגתם, אך לא שליטתם; אמם, אך לא גבירתם. ואם גם תהיה אי-פעם למלכתם-אדוניתם, הרי רק לפי הכרזתם-הם, מתוך שמירה על כל אותם הדברים הקובעים, לדעתם של עמים אלה, את עצמאותם ואת זהותם. לברית מעין זו עשויים אפוא להצטרף ברבות הימים גם סלאבים אירופיים, שאינם בני הדת האורתודוקסית, שכן הם עצמם היו נוכחים לדעת כי איחוד כללי בחסותה של רוסיה אינו אלא חיזוק אישיותו העצמאית של כל אחד מהם, ואילו בלי כוח מאחד אדיר זה אולי שוב היו מתישים זה את זה במריבות ובפלוגתות, גם לו עלה בידם לפרוק את עולם של המוסלמים והאירופים, השולטים בהם עתה.

לשם מה כל המשחק הזה במלים?—יאמרו לי. ופראבוסלאביות זו מה פירושה? ובמה ספון כאן רעיון מיוחד-במינו, זכות מיוחדת לאיחוד עמים? האין זו ברית מדינית שכיחה, על טהרת הפוליטיקה, ככל הבריתות הדומות לה כגון זו של ארצות-הברית, ואולי אפילו רחבה מזו? זאת השאלה העלולה להישאל. הנני ואענה גם עליה: לא, אין כאן דמיון, ואין זה משחק במלים. מה שעתיד להיות הוא באמת-ובתמים דבר מיוחד-במינו, אוזן לא שמעה כמוהו. לא יהיה זה איחוד מדיני בלבד וודאי שלא לשם כיבוש פוליטי ואלימות—אף שאירופה אינה מסוגלת

לתאר בדמיונה איחוד שלא מסוג זה. ולא לשם חנוונות, יתרוונות אישיים, ובשם נביאי-הנצח המאולהים המתכסים באצטלה של הנצרות, שאיש מחוץ לאספסוף אינו מאמין בה. לא, יהיה בכך משום העלאה על נס, העלאת אמת, אמיתו של ישו, שנשתמרה במזרח; ייבנה ויקומם מחדש צלבו של ישו ותיחרט בשורתה המכריעה של הפראבוסלאביות, אשר זה-כבר רוסיה עומדת בראשה. יהיה זה פיתוי של ממש לכל בעלי-זרוע שבעולם הזה, שעד כה חגגו את נצחונם והסתכלו ב"ציפיות" מעין אלו בבוז ובלעג; אלה שאינם מבינים אפילו כיצד אפשר להאמין בכובד-ראש באחוות בני-האדם, בהתפייסות כוללת בין העמים, בברית המושתתת על כלל השירות למין האנושי, ואחרון-אחרון—בעצם התחדשותם של בני-האדם על יסוד תורת-האמת של ישוע. וכל הסבור כי "הבשורה החדשה", שרוסיה, העומדת בראש העולם הפראבוסלאבי המאוחד, יש בכוחה להשמיעה לעולם, אינה אלא חזיון-שווא ו"אוטופיה" מגוחכת הראויה רק ללעג—יצרף-נא גם אותי אל בעלי האוטופיה הללו, ואת המגוחך שאיר לעצמי. "והרי עצם הסברה", יטענו כנגדי, "שביום מן הימים ירשו לרוסיה להתיצב בראש הסלאבים ולפלוש לקושטא יש בה משום אוטופיה. לחלום מותר, אך החלום אינו אלא חלום". האמנם כך הוא? אף בלי שנתחשב בכך שרוסיה היא חזקה, ואולי אף חזקה הרבה יותר מכפי שסבורה היא עצמה, אף בלי להתחשב בנימוק זה, האם לא לנגד עינינו—בעשורים האחרונים הסמוכים לימינו-אנו—עלו מעצמות אדירות ששלטו באירופה והגה אחת מהן נמקה כעפר ואפר, עם שטואטאה בסערה שחולל בורא-עולם, ועל מקומה נוסדה קיסרות חדשה, שבעצמתה לא היתה לה, כמדומה, אחות עלי-אדמות, ועל אלה מי היה יכול להינבא? ואם תמורות כאלו הן בגדר אפשרות, אף נתרחשו בימינו-אנו ולעינינו, כלום יוכל שכל אנוש לקבוע מראש, וללא משגה, את עתידה של שאלת המזרח? היכן אותו יסוד-מוסד שבגללו יש להתיאש מתחיית הסלאבים ואיחודם? דרכי אלוהי מי ידע?

מחשבות ההולמות ביותר את השעה

לא רק נמל נפלא, לא רק הדרך לימים ולאוקינוסים קושרים את רוסיה בקשר כה הדוק לפתרונה של שאלה גורלית זו, אף לא איחודם ותחייתם של הסלאבים... משימתנו עמוקה יותר, עמוקה לאין ערוך יותר. אנחנו, רוסיה, באמת-ובתמים חיוניים אנו לכל הנצרות המזרחית, לגורלה של הדת האורתודוקסית עלי-אדמות בעתיד, לאיחודה של זו. מאז מעולם כך תפסו עמנו ושליטיו את הדברים האלה... קיצורו של דבר, שאלת המזרח, שאלה נוראה זו, דומה שכל עתידנו ספון בה, כל ייעודינו מקופלים בה—והעיקר: בה תלויה כניסתנו אל ההיסטוריה העולמית במלוא תנופתה והיקפה. בה צפונה גם התנגשותנו המכריעה עם אירופה, ובסופו של דבר האיחוד עמה, אך על בסיס חדש—בסיס של עצמה ופריון. הו, איך תוכל אירופה להבין עתה את כל החשיבות החיונית שבפתרון שאלה זו לגבינו? קיצורו של דבר: יהיה אשר יהיה הסיכום, הדרוש כשלעצמו, שאליו יגיעו במשא-ומתן המתנהל עתה באירופה, ובהסכמים שייחתמו בין הצדדים—קושטא חייבת להיות לנו, במקדם או

במאוחר, ולו אף במאה הבאה. דבר זה חייב להיות נר לרגלינו, הרוסים, לכולנו עד אחד. זה הדבר שרציתי להכריז, במיוחד ברגע זה באירופה...

שאלות ותשובות

"...רואה אתה", ממשיך אני, "עם התפנית לכיוון של אסיה, עם ההשקפה החדשה שנאמץ לנו על-אודותיה, עשוי להתהוות אצלנו משהו הדומה למה שהתרחש באירופה משנתגלתה אמריקה. אכן, בשבילנו אסיה אינה אלא אותה אמריקה של הימים ההם, שעדיין לא גילוה. עם השאיפה לאסיה יגיע אלינו תור של התרוממות-רוח ותקומת-כוח. אך נהיה עצמאיים קצת יותר מיד נמצא מה מוטל עלינו לעשות, ואילו במגענו עם אירופה בתקופה של מאתיים שנה נגמלנו מכל מעשה והפכנו פטפטים ונרפים".

"אם כן, כיצד תקים אותנו להעלותנו על אסיה, שעה שפה רבים הנרפים בקרבנו? ומיהו שיקום בנינו הראשון לשים אל אסיה פעמיו, אף אם יוכח לכל, כמו ששתים ושתים הן ארבע, כי שם טמון אשרנו?"

"באירופה היינו אוכלי לחם-חסד ועבדים, ובאסיה נופיע כאדונים. באירופה היינו טאטארים, ובאסיה גם אנו בני אירופה. ייעודנו, ייעודנו הציביליזטורי באסיה, הוא שיקנה את לבנו ויגרפנו לשם, אם רק תתחולל התנועה. בנו-נא שתי מסילות-ברזל בלבד, התחילו בכך—האחת לסיביריה והאחרת לאסיה המרכזית—ומיד תראו את התוצאות".

"לא פחות ולא יותר!" יצחקו לי. "היכן האמצעים, ומה נקבל תמורתם? הפסד הוא לנו ולא עוד".

"ראשית-כל, אילו בעשרים-וחמש השנים האחרונות חסכנו להקמת מסילות אלו רק שלושה מיליונים בשנה (והרי שלושה מיליונים חולפים אצלנו לפעמים בין האצבעות), היו מסילות נבנות עכשיו באסיה בסכום של שבעים-וחמישה מיליון, כלומר למעלה מאלף קילומטר, לפי כל החישובים. זאת ועוד: אתה מדבר על הפסד. הן, לו על מקומנו חיו ברוסיה אנגלים או אמריקאים! הם היו מראים לך מה טיבו של הפסד זה! אכן, הם היו מגלים את אמריקה שלנו. וכי יודע אתה כי יש שם שטחים הנהירים לנו פחות מפנימה של אפריקה? כלום מכירים אנו את האוצרות החבויים בנבכי אדמות אלו שאין להן שיעור? הן! הם ידם היתה מגיעה אל הכל, אל המתכות ואל המחצבים, אל מרבצי הפחם שאין להם תכלה—הכל היו מוצאים, הכל היו מגלים, הן את החומר והן את דרכי השימוש בו. הם היו מגייסים את המדע לשם כך ומאלצים את האדמה לתת להם מאה שערים, אותה אדמה שאנו סבורים כי אינה אלא ערבה צחיחה ככף-יד. אל הלחם שהיינו מוציאים מן הארץ נמשכות היו שיירות של בני-אדם, תעשייה היתה מוקמת, מפעלי ייצור היו נוסדים. אל דאגה! הם היו מוצאים גם את הצרכנים וגם את הדרך אליהם, היו דולים אותם מנבכיה של אסיה, שבה שקועים מיליונים בתרדמתם, ומסילות חדשות היו סוללים אליהם".

Piccola bestia

לפני כשבע שנים גזדמן לי לבלות בפירנצי את הקיץ עד חודש ספטמבר... והנה פעם אחת, בחודש יולי, קמה מהומה בדירה שהייתי שוכר מבעליה; שתי משרתות ובראשן בעלת-הבית פרצו לפתע לחדרי ובפיהן צעקות: הן ראו איך עתה-זה אל חדרי חדרה בנחילה מן הפרוזדור *piccola bestia* ושומה עליהן למצוא אותה ולהשמידה ויהי-מה *piccola bestia*. היא עכביש טורף... מצאו אותו רק למחרת בבוקר, כשטיאטאו את הרצפה, ומובן שהוציאוהו להורג תיכף-ומיד, אלא שאת כל הלילה שקדם לכך נאלצתי לבלות במיטתי בהרגשה בלתי-נעימה מאד, שהנה בחדרי לנה עמי *piccola bestia*...

...הוויקונט ביקונספילד, ישראל מלידה (*né d'Israeli*), בנאום שנשא באחת מקבלות-הפנים, מגלה פתאום לאירופה סוד גדול: כל הרוסים הללו, וצ'רניב בראשם, שהגיחו לתורכיה כדי להציל את הסלאבים—כל אלה אינם אלא סוציאליסטים רוסיים, קומוניסטים וקומונארים, קיצורו של דבר, כל היסודות ההרסניים, שרוסיה מלאה וגדושה בהם כביכול. "לי תוכלו להאמין, הרי אני ביקונספילד, ראש-הממשלה, כפי שקוראים לי בעתונים רוסיים, כדי לשוות יתר-חשיבות למאמריהם; אני—ראשון השרים, בידי מסמכים סודיים, הרי שמיטיב אני לדעת את הדברים לאשורם; הרבה דברים יודע אנוכי"—הוא אשר משתקף בכל משפט ומשפט היוצא מפיו של ביקונספילד. מובטח אני שהוא עצמו המציא ובדה מלבו שם ראוותני זה... כשהפציר במלכה להעניק לו תואר-אצולה; הרי מחבר-רומנים הוא. דרך-אגב, כאשר כמה שורות קודם כתבתי על *piccola bestia* המסתורית עלה הירהור על לבי: מה אם ידמה הקורא כי באליגוריה זו רוצה אני לסמל את הוויקונט ביקונספילד? יהי לבכם סמוך-ובטוח שלא כן הדבר. *piccola bestia* אינה אלא רעיון ולא אישיות. אף היה בכך משום מתן כבוד לביקונספילד מעל ומעבר לראוי, אם גם חובה עלי להודות שהוא דומה מאד ל-*piccola bestia*. לאחר שהוא מכריז בנאומו שסרביה, בצאתה למלחמה על תורכיה, עשתה מעשה-נבלה, ושהמלחמה שסרביה נלחמת עתה היא מלחמת-נבלה, לאחר שבדרך זו רקק היישר לתוך פרצופה של כל התנועה הרוסית, בכל ההתלהבות הרוסית, בקרבנות, במאוויים, בתחינות אשר לבטח ידוע ידע עליהם—דישראלי זה, שופט חדש זה באנגליה בענייני כבוד ואי-כבוד, המשיך כך (אינני מוסר את הדברים מלה-במלה): "...כוח חדש ומאיים זה דין הוא שתתן עליו אירופה את דעתה". זה הדבר שבו שם ביקונספילד את הדגש עד שהוא מאיים על בעלי-החוות האנגליים בסוציאליזם העתיד לקום ברוסיה ובמזרח... עכביש, *piccola bestia*; באמת דומה עד מורא; באמת *bestia* קטנה וקיוצת...

Pro ו־Contra

אכן, קשה מאד להכיר את דברי-ימיו של עם כיהודים, דברי-ימים הנמשכים זה ארבעים מאות-שנים. אך לפני הכל אחת אדע ידוע: ודאי אין בעולם כולו עוד עם אחד המרבה כל-כך לקבול על גורלו—בכל רגע, על כל צעד ושעל, עם כל

מלה היוצאת מפיו—על השפלתו, על סבלו, על ייסוריו; אפשר לחשוב שלא הם השולטים באירופה, לא הם המושלים בכיפה ולו רק על הבורסות, ומתוך כך גם על מדיניות-חוץ, ענייני-פנים, ומוסר הממלכות. אפשר שגולדשטיין * האציל הקריב את חייו על מזבח הרעיון הסלאבי. אף-על-פי-כן לולא היה הרעיון היהודי קונה לו שררה כזאת בעולם אפשר שכל אותה השאלה ה"סלאבית" (מאשתקד) היתה גפתרת זה-כבר לטובתם של הסלאבים. מוכן אני להאמין שהלורד ביקונספילד עצמו שכח על מוצאו מיהודוני ספרד בעבר (אם גם מסתבר שלא שכח); אך ש"ניהל את מדיניותה השמרנית של אנגליה" בשנה האחרונה קצת מנקודת-מבטו של יהודון—בכך, לדעתי, אין לפקפק; ואם נדגיש את ה"קצת", ודאי שלא נוכל להניח אחרת.

Status in Statu. ארבעים מאות שנות קיום

שנאה, הנובעת ממשפטים-קדומים—זה הדבר אשר בו מאשימים היהודים את תושבי-המקום המקוריים. אך אם כבר הגענו בדיוננו לענין המשפטים-הקדומים, כלום סבור אתה שהיהודי יש לו פחות משפטים-קדומים כלפי הרוסי מאשר לרוסי כלפי היהודי? ושמא דווקא יותר? הבאתי לפניך דוגמות על יחסם של פשוטי-העם מבין הרוסים אל היהודי. והנה מונחים לנגד עיני מכתבים מיהודים, לא מבין פשוטי העם כי אם מיהודים משכילים; מה-רבה השנאה המבצבצת במכתבים אלה אל "התושבים המקוריים"! והעיקר הוא שהפותרים אף אינם מרגישים בכך.

ראה-נא: כדי להתקיים ארבעים מאות-שנה על-פני האדמה, לאמור כמעט משך כל התקופה ההיסטורית של האנושות, ומה-גם מתוך ליכוד ואיחוד שאינו מתערער; כדי לאבד פעמים כה רבות את אדמתם, את העצמאות המדינית, את חוקיהם וכמעט גם את אמונתם—לאבד ובכל פעם להתאחד מחדש, ולקום לתחייה בתוך החזון הקודם, אם גם בצורה אחרת, לחזור ולברוא להם גם חוקים וגם אמונה כמעט—לא, עם הדבק בחיים עד כדי כך, עם עתיר-אונים ורב-מרץ עד כדי כך, עם שאין לו אח ודוגמה בעולם, עם כזה לא היה יכול להתקיים בלי status in statu, ששמר עליו בכל זמן ובכל מקום, בגלויותיו הנוראות וברדיפות האיומות שניתכו עליו משך אלפי שנים. וכשאני אומר "status in statu", אין בדעתי לטפול אשמה כלשהי. ואף-על-פי-כן, מה טיבו של אותו status in statu? מהו רעיון-הנצח שלו, שאינו ניתן לתמורה, ומה מהותו של אותו רעיון?

מקוצר הזמן והמצע אין לפרוש את כל אלה בתחומי מאמר קצר. דבר זה אף אינו ניתן להיעשות מסיבה אחרת: עדיין לא מלאו הימים ולא הגיעו המועדים, על אף

* על גולדשטיין זה מצביע יהודי אחד במכתב על דוסטויבסקי, שבו הוא בא בטרוניה עם הסופר בשל שנאתו של זה ליהודים. מאמרו של דוסטויבסקי, שמתוכו מצוטט קטע זה והבא אחריו, נכתב בתשובה על אותו מכתב. (י. א.)

ארבעים מאות-השנים שחלפו, ודברה האחרון של האנושות על שבט אדיר זה עדיין הוא עתיד להיאמר. אך בלי שנחדור אל מהותו של הנושא ובלי שנצלול אל מעמקיו, יש לאל-ידנו לתאר לו אך כמה מסימניו של status in statu זה, לפחות מבחינה חיצונית. ואלה הם הסימנים: גיפור והתנפרות בדרגה של עיקר אמונה דתית, אי-התלכדות, האמונה שקיימת בעולם רק אישיות לאומית אחת—היהודי, וכל האחרים אף שמצויים הם בעולם דינם כאילו לא היו ולא נבראו. צא מקרב העמים וצור לך ישות ייחודית משלך, ודע כי מעתה אחד-ויחיד אתה לאלוהיך, את השאר השמד או עשה אותם לעבדים או נצלם. האמן בנצחון על העולם כולו, האמן כי כולם יפגעו לך, מאס בקפידה בכל ואל תהיה מעורב עם האחרים בחיי-היומיום שלך. וגם כאשר תאבדנה לך ארצך וזהותך המדינית, גם כאשר תפוץ על-פני האדמה, בין כל העמים—בכל-זאת בל תרפה אמונתך בכל אשר הובטח לך, אחת-ועד; האמן תאמין כי יתגשם הכל, ולפי-שעה, חיה, מאס, התלכד ונצל ו...יחל, יחל... הגנה זאת מהותו של ה-Status in statu, ונוסף על כך מצויים, כמובן, חוקים פנימיים, אפשר אפילו מסתוריים, הגודרים רעיון זה.

אומרים אתם, רבותי המשפילים היהודים ובני-הפלוגתה שלי, שכל אלה אינם אלא דברי-הבאי "ואם גם ישנו status in statu (כלומר היה, ואילו עכשיו לא נותרו ממנו אלא עקבות קלים ביותר), הרי רק הרדיפות הן שגרמוהו—רדיפות הדת בימי-הביניים וקודם-לכן—ולא בא אותו status in statu אלא מתוך יצר-ההשתמרות בלבד. ואם גמשך קיומו ברוסיה, הרי זה משום שהיהודי עדיין לא הושווה בזכויותיו עם התושבים המקוריים". ואני כך נדמה לי: אפילו הושווה היהודי בזכויותיו, בשום-פנים לא היה מוותר על ה-status in statu שלו. גדולה מזו: ליחס את ה-status in statu רק לרדיפות וליצר-ההשתמרות, אין די בכך. והרי לא היה די תוקף להשתמרות המשתרעת על-פני ארבעים מאות-שנה; נמאס היה להשתמר תקופה כה ארוכה. הציביליזציות החזקות ביותר בעולם לא הגיעו כדי מחצית של ארבעים מאות-שנה וקיפחו את כוחן המדיני ואת זהותן השבטית. כאן לא ההשתמרות היא הסיבה העיקרית אלא רעיון מסוים, רעיון מניע ומושך, משהו היורד לעומק וחובק זרועות עולם, אשר האנושות עדיין אין בכוחה לומר עליו את דברה האחרון, כפי שכבר כתבתי למעלה. שיש כאן אופי דתי בעיקר—דבר זה נעלה מכל ספק. אותו מתכנן-ארחות-עולם משלהם, המכלכל את מעשיהם, שנושא עוד את שמו של יהוה הקדום וההיולי והוא מוסיף להנהיג את עמו, על-פי חזונו ובהתאם להבטחתו—אל מטרה בטוחה ויציבה—אף אלה כבר דברים ברורים לעין כל.

ואכן, חוזר אני ואומר: אין לתאר אף בדמיון יהודי ללא אלוהים. גדולה מזו, אין אני מאמין אפילו ביהודי משכיל הכופר בעיקר. כל-כולם תמציתם אחת היא, והאל יודע מה עוד צפוי לעולם מן היהודים המשכילים! עוד בילדותי קראתי ושמעתי אגדה על היהודים שלפיה עוד בימינו-אנו מיחלים הם בהתמדה למשיח—כולם עד-אחד, החל ביהודון שבשפל-המדרגה וכלה בעליון שבהם—המלומד, הפילוסוף והרב המקובל; הכל מאמינים כי המשיח יקפצם שוב בירושלים ובחרבו יכריע את כל

העמים לרגליהם; משום כך מעדיפים היהודים, מכל-מקום רובם הגדול, לעסוק במקצוע אחד-ויחיד—בסחר הזהב, ולכל היותר בעיבודו, וכל זה כאילו כדי שבבוא המשיח לא תהיה להם מולדת חדשה, ולא יהיו לזרים הצמודים לאדמת-נכר משום שבעליה הם, אלא כל אשר להם ייצרר בזהב וכסף, כדי שיהיה נוח לשאתו עמם ביום אשר בו:

קרן-שחר תזרח בשמיים
ונביא תוף, כיגור ומצלתיים,
פז וכסף וגם כלי-קדשינו
אל ארצנו ובית-מקדשנו.

את כל הדברים הללו שמעתי—חוזר אני ואומר—כאגדה, אבל אני מאמין שתמציתו של הענין קיימת בהחלט, בייחוד בהמון-העם כחטיבה שלמה, כנהייה אינסטינקטיבית שאין לה מעצור. אולם כדי שתשתמר תמצית מעין זו הכרח הוא שישתמר גם ה-*status in statu* במלוא החומרה והקפידה. ואכן, משתמר הוא. מכאן שלא הרדיפה בלבד גרמה אותו אלא רעיון אחר...

אם אמנם קיים אצל היהודים משטר מיוחד, פנימי וחמור, הקושר אותם לחטיבה שלמה ויחדנית, הרי אפשר עוד להרהר קימעה בשאלה של שיווי זכויותיהם אל זכויות התושבים המקומיים. מאליו מובן שכל הנדרש על-פי ההומאניות והצדק, הנדרש על-פי כללי היחס האנושי והחוק הנוצרי—כל זאת יש לעשות למען היהודים. ואולם אם הללו יבואו מצוידים במלוא עצמת משטרם וייחודם, במלוא עצמת כלליהם ועקרונותיהם, המנוגדים בתכלית לאותו רעיון, שמתוך נאמנות לו התפתח, לפחות עד כה, כל העולם האירופי, וידרשו שוויון מוחלט עם התושבים המקוריים בכל הזכויות האפשריות—האם לא יקבלו כבר אז דבר שהוא גדול, עדיף, עליון לעומת מה שהתושבים המקוריים נהנים ממנו? כאן יצביעו לפני על נכרים אחרים, אשר הנה כי כן הושו או כמעט הושו זכויותיהם, ואילו היהודים זכויותיהם מעטות משל שאר הנכרים, "משום שמפחדים כביכול מפנינו, משל כאילו מזיקים אנו יותר מכל הנכרים". ואילו למעשה מה גזקו של היהודי? גם אם יש בו מידות רעות בעם היהודי הרי זה אך ורק משום שהעם הרוסי עצמו מסייע לכך, בשל בערותו הרוסית, בשל היעדר ההשכלה בקרבו, בשל אי-כשרו לחיות חיי עצמאות, בשל פיגור התפתחותו הכלכלית. העם הרוסי עצמו דורש כביכול מתווך, מדריך, אפוטרופוס כלכלי בעסקות, נושה, הוא-הוא שמזמין לעצמו אדם כזה ומתמסר לו מאליו. לעומת זאת, הסתכל-נא באירופה: שם חזקים העמים, עצמאים ברוחם, מפותחים מבחינה לאומית, מורגלים מפבר לעבודה ויודעים לעבוד, והנה שם אין חוששים להעניק את כל הזכויות ליהודי. וכי שומעים בצרפת משהו על הנזק שגורם ה-*status in statu* של יהודיה? הטענה חזקה היא לכאורה, אלא שתוך כדי כך צפה ועולה לנגד עיני הערה אחת בסוגריים, לאמור: מכאן שטוב לה ליהדות דווקא במקום שהעם עדיין בור ובער בו, או שאינו בן-חורין או שמפגר הוא בהתפתחותו הכלכלית—במקום אשר כזה חיי גן-עדן מזומנים ליהודי. ותחת אשר יפעיל את השפעתו כדי להעלות את

רמת ההשכלה, להגדיל את הידע, ליצור יכולת כלכלית בקרב התושבים המקוריים, תחת זאת היה היהודי, בכל מקום שהתישב בו, משפיל את העם ומשחיתו עוד ביתר שאת; היסוד האנושי דוכא שם עד-עפר עוד יותר מאשר לפני כן, רמת ההשכלה ירדה פלאים, והדלות שאין מוצא ממנה—עוני בלתי-אנושי—התפשטה והלכה, ועמה העמיק והלך הייאוש. שאלו-נא באזורי-הספר שלנו את התושבים המקוריים: מה מגיע את היהודים ומה הניעם דורות כה רבים? תקבלו תשובה אחידה: "קשיחות ללא רחם. כל אותם הדורות הניעה אותם רק קשיחות ללא רחם כלפינו, ורק הצמאון לשתות לרוויה את זיעתנו ואת דמנו". ואמנם, כל פעילותם של היהודים באזורי-הספר שלנו התבטאה רק בהעמדת התושבים המקוריים במצב של תלות ללא מוצא בהם—ככל האפשר, מתוך שימוש בחוקים המקומיים. הנה כי כן, כאן מצאו תמיד את האפשרות להשתמש בזכויות ובחוקים. תמיד ידעו להתייחד עם אלה שהעם היה תלוי בהם, וכאן לפחות אין להם להלין על "מיעוט זכויותיהם בהשוואה לתושבים המקומיים". זכויות די-והותר קיבלו הללו כלפי התושבים המקוריים. מה עלתה לו לעם הרוסי—עשרות ומאות שנים—ובכל מקום שהתישבו בו היהודים? על כך יעידו דברי-ימיהם של אזורי-הספר שלנו. ובכן מה? הורו-נא לי על שבט אחר כלשהו מבין הנכרים שברוסיה אשר בהשפעתו הנוראה יכול הוא להתחרות ביהודי מבחינה זו? מצוא לא תמצאו. מבחינה זו שומר היהודי על מלוא מקוריותו לעומת שאר הנכרים שברוסיה, והסיבה היא, כמובן, Status in statu זה שלו, הספוג אותה רוח שאינה יודעת רחם על כל מה שאינו יהודי, אי-כבוד לכל עם ושבט ולכל יציר-אנוש שאינו יהודי. וכי משום שהעם הרוסי באזורי-הספר נמצא חלש מעמי אירופה (אך ורק בשל המסיבות המדיניות האכזריות שהיה שרוי בהן משך דורות), בשל כך בלבד ראוי הוא שידכאוהו עד-עפר בדרך של ניצול, ולא דווקא שיעזרו לו? אשר לאירופה—לצרפת, למשל, שפה מרבים להצביע עליה—הרי ספק הוא אם גם שם ניטל כליל עקצו של הנוק שב-status in statu. אמת-נכון הדבר: הנצרות והרעיון שלה שקעו ושוקעים שם לא באשמתו של היהודי אלא באשמתם-הם, אף-על-פי-כן אי-אפשר שלא להורות גם באירופה על כך שהיהדות חוגגת שם את נצחונה עם שרבים מן הרעיונות הקודמים הוחלפו ברעיונותיה שלה. אין חולקים על כך שבכל הדורות והזמנים היה האדם מעריץ את החמרנות ונוטה היה לראות ולהבין את החופש כהבטחת כספים לעצמו, כספים שנצברו ונאגרו בכל הדרכים האפשריות. אך מעולם לא הועלו שאיפות אלו לדרגת עקרון עליון בגילוי-לב שכזה ובאצטלה של מוסר-הפל כבמאה התשע-עשרה. "כל אחד למען עצמו ורק למען עצמו, וכל מגע בין בני-אדם אינו מתקיים אלא למען עצמו"—הנה זה העקרון המוסרי של רוב הבריות בימינו, ולא דווקא בריות מרושעות—אדרבה, העמלים שבהם, אלה שאינם רוצחים ואינם גונבים. וקשיחות שאינה יודעת רחם כלפי ההמונים שבשפל-המדרגה, ירידת האחנה, ניצול העני בידי העשיר—ודאי שכל הדברים הללו היו מצויים מאז ומעולם—אבל... אבל לא הועלו לדרגה של אמת עילאית, לדרגת מדע. הנצרות גינתה אותם, ואילו עכשיו להיפך: מידות טובות רואים בהם. מכאן שאף-על-פי-כן

לא בכדי מולכים שם כל היהודים על הבורסות, לא בכדי מגיעים הם את ההון, לא בכדי הם-הם שליטי האשראי, ולא בכדי-אני חוזר ואומר-הם ששולטים גם על כל המדיניות הבינלאומית, ולעתיד-לבוא גם ביהודים עצמם: קרובה מלכותם, מלכותם השלמה. הולך וקרב היום בו יחוגו את נצחונם המלא של רעיונות שבפניהם מרכינים ראשם הרגשות של אהבת-אדם, צמאון לאמת, רגשות נוצריים ולאומיים שעליהם גאוותם הלאומית של עמי אירופה. עידן היפוכם של רגשות אלה ממשמש-שׁובא: חמרנות, צמאון בהמי, עיור לביטחון חמרי אישי, צמאון לצבירת כספים אנוכי בכל האמצעים-הנה זה כל אשר הופך כמטרה נשגבת, כתבונה, כחופש על מקומו של הרעיון הנוצרי של הגאולה בדרך של איחוד מלוכד של בני-אדם, איחוד מתוך אחנה. יהיו שיצחקו ויאמרו לי שכל אלה קיימים שם לא בעטיים של יהודים. אכן, לא רק בעטיים של יהודים, אולם נוכח עצם העובדה שהיהודים זכו באורח מכריע לשיגשוג ושררה באירופה דווקא בתקופה שבה ניצחו יסודות אלה עד כדי העלאתם לדרגת עקרון מוסרי, נוכח עובדה זו קשה שלא להגיע לידי מסקנה שגם היהודים הפעילו כאן את השפעתם. בני-הפלוגתה שלנו מצביעים על כך שההיפך הוא הנכון: היהודים עניים הם, עניים בכל מקום. רק העילית שבצמרת היהודית עשירים-בנקאים ומלכי בורסה-ואילו שאר היהודים, כמעט תשע-עשיריות מהם, אביונים מרודים, סובלים חרפת-רעב, מציעים עמילויות, מתרוצצים אנה-ואנה לחטוף פרוטה לפת-לחם. אכן, דומה כי אמת הדבר, אך מה משמעו של זה? האין פירושו שדווקא בעצם עמלם של היהודים טמון משהו לא-נכון, מעוות, בלתי-טבעי, הנושא בחובו שלו את עגשו. היהודי מציע תיווך, סוחר בעבודת זולתו. ההון אינו אלא עבודה צבורה; היהודי אוהב לסחור בעבודת זולתו! אף-על-פי-כן עדיין אין זה משנה מאומה, ואילו צמרת היהודים משתררת על האנושות ביתר-עוז וברגל איתנה ושואפת לשוות לעולם את פרצופה ואת מהותה שלה. אין היהודים חדלים מלזעוק כי יש ויש גם בקרבם אנשים טובים. אל-אלוהים! וכי בכך מדובר? אין אנו דנים עכשיו כל-עיקר באנשים טובים או רעים. וכי בין אותם הבריות שהזכרתי אין אנשים טובים? וכי גיימס רוטשילד רשע היה? מדברים אנו על הפלל ועל רעיונו, מדברים אנו על היהודונות ועל הרעיון היהודוני, המקיף את העולם כולו, עם שהוא בא על מקומה של הנצרות "שלא עלתה יפה"...

(תרגום: יצחק אורן)

אהרן אנויר: ספטנובר 1940

הִיָּה יוֹם שֶׁל סֶפֶטֶמְבֵּר אַחֲר־הַצְּהָרִים
שָׁנַת אֶלֶף תְּשַׁע־מֵאוֹת וְאַרְבַּעִים
וְאֲנִי אֲזוּ בֶן שְׁבַע־עֶשְׂרֵה,
בוֹגֵר הַגְּמֻנְסִיָּה.

בְּשַׁעֲה אַרְבַּע בְּעֶרְךָ,
בַּחֵם הַמִּיּוּעַ וְהַמֶּהֱבִיל,
שָׁמַעְנוּ זְמוּזִים חָשׁוּד וְזָר מִמַּעַל.
עֲמַדְתִּי בַּמַּרְפֶּסֶת וְרָאִיתִי
מִפְּאֵת צְפוֹן־מַעְרָב
חֲמִישָׁה יְתוֹשִׁים עָפִים גְּבֵה בַשָּׁמַיִם
וְכַהֲרָף־עֵינַי אֲזוּ יָדַעְתִּי –
זֶהוּ זֶה.

כְּמִסְמֵר בָּהֶם הַבְּטָתִי
בְּתַחֲוֹשָׁה מִפְּתִיעָה שֶׁל בְּגָרוֹת
כְּמוֹ יָחִיד וְחֲשׂוֹף אֶל מוֹל הַסִּכָּנָה –
עַד שֶׁרָאִיתִי אֶת זֶרְעוֹנֵי־הַמּוֹת
מִתְחִלִּים לְגֹשֶׁר מֵהֶם.

בְּתוֹךְ כֶּן הִתְחִילוּ צְפִירוֹת־הָאֲזַעְקָה לְפַעוֹל
וְכָל בְּנֵי־בֵיתִי עִם כָּל דְּרֵי הַבַּיִת
בְּשִׁתְּיָקָה סוֹאֲנֵת שְׁטֵפוֹ־יֶרֶדוֹ בַּמְדַּרְגּוֹת
לְכַנִּיסָה הַחֲסוּמָה בְּקִיר־מָגֵן שֶׁל לְבָנִים.
אֲנִי, מְשׁוּם־מָה, בְּצַעֲדִים מְדוּדִים
בְּהַלּוֹךְ מְרֻסָּן
בוֹטֵחַ, מְשׁוּם־מָה, שְׁלִי לֹא יֵאָנֶה כָּל רַע
נֹשֵׁף שִׁפְתֵי בְבוֹז גָּאָה –
יֹדַע, כְּבִיכּוֹל, כִּי בְרִית כְּרָתָה לִי עִם
הָאֵיטְלָקִים
הַמְּפַצִּיצִים

את תל-אביב
שכמוהם כמוני
נחתכו לי
חיים של סכנה.

[הענין עצמו נגמר קל-מהרה.
בני העיר ההלומה
יצאו בסנדלים ובגופיות
לפנות ההריסות
לקוט האברים הרטושים מן המפלת
למשש את החרבן
וסתם להסתפל בתכונה העסקנית, האבלה.]

בערב,
מאוחר בערב,
ישבנו על ספסל
בגן-הדסה,
אני ונצרת השחרחרת,
כמשפטינו תמול
וגם שלשם.
בחשך השטוף אור ירח מלא ומסמא,
מדקר צוחות של תנים
ומרסס לחישות של זוגות אחרים
ונרמס בטלפיהם,
ישבנו מעשנים סיגריות,
מעלים עשן כממחים,
בין נשיקות מלוחות, מתימרות לדעת,
מחליפים אולי כמה הערות של אדישות למודה
וחושבים, אולי, לרגעים מה היינו אומרים
ואיך היינו נוהגים
אילו היינו משחקים בסרטים

או כְּתוּבִים בַּסְּפָרִים –
 וְחָשִׁים בְּתוֹךְ כֶּךָ כִּי אֶכֶן,
 תִּגְדוּ מֵה שֶׁתִּגְדוּ,
 יֵשׁ נֶפֶךְ שֶׁל עֲזוֹת חֲצוּפָה וְרוֹמְנְטִית
 בְּעֵצָם גִּפּוּפִינוּ אֵלֶּה
 בְּלִילָה הַגּוֹהֵר עַל הַחֶרֶבֶן אֲשֶׁר בְּעִיר,
 בְּעִיר אֲשֶׁר כָּבְשָׁה אֶת אֲנֻקְתָּהּ
 לֶלֶק אֶת הַמַּכָּה אֲשֶׁר הִכְתָּה.

חֲצוֹת. חֲצוֹת וְחֲצִי.
 הִירַח עוֹדוֹ סְרוּחַ מְעֻרְטֵל
 מִצִּיף בְּלֶבֶן-זֶרְמָתוֹ
 אֶת הָעִיר הָעֻקּוּדָה, הָאֲנוּסָה
 הָרוֹטְטָה אֶל רוּח־לֵיל,
 הַמֵּאֲפֶלֶת עַל-פִּי צוּר־הַמְּלַחֲמָה.
 וְאֲנִי הַנֶּעֶר,
 בּוֹגֵר הַגְּמֻנְסִיָּה,
 טֵל בְּרֵאשִׁי
 חֲטָטִים בְּמִצְחִי
 וְתַעַר טָרָם יַעֲלֶה עַל לְחִי,
 צוּעֵד-רוֹהֵט הַבֵּיתָה לְבִדִּי
 עַל-פְּנֵי הַפְּקָחִים שֶׁל הַמְּשֻׁמֵּר הָאֲזוּרְחִי,
 עַל-פְּנֵי הָאֲמֻבּוּלֵנְסִים וְהַטְּנֻדָּרִים,
 וְשׁוֹרֵק לִי מְרֻסֵּז מוּבָס-גָּאָה –
 נֶעֶר סְמוּר וְרוּחַ
 תַּחַת שְׁמִי-חֶלֶב
 צוּעֵד בְּצַד צֵלוֹ,
 נֶעֶר רְהוּי וְהוּזָה
 כָּל שְׁרִיוֹנוֹ עָלָיו
 וְכָל חִידוֹתָיו מוּלוֹ.

דוד שחר: על היום בו רקדה אוריתה ברחוב הנביאים

פרט לבולוס אפנדי ולפרופיסור ורטהיימר ולקצין-המשטרה גורדון שישבו בחוץ מתחת לסוכך, ולדאוד אבן-מחמוד הנהג העומד בפנים ליד הדלפק, לא נמצא איש בקפה גת. גבריא אל ואוריתה עדיין לא חזרו מן הטיול, ואני מיהרתי והוצאתי את חוברת שירי התמוז לאשרה והתחלתי לקרוא בה במעומד בפינת הסוכך ליד גורדון. הייתי מעדיף, כמובן, להתישב ליד אחד השולחנות ולשקוע בעולם התמוז והעשתורת מתוך התיחדות נוחה, אבל לא העזתי. בית-הקפה נראה לי שייך, מעצם טבעו, לעולם המבוגרים, ועד אז לא עברתי את סיפו אלא כנלווה אל גבריא אל וכבן-חסותו. גם חששתי שמלצר יגש אלי, ובכיסי לא היתה פרוטה לפרטה, ואני כלכל לא אוכל את המעמד המביך הזה של דין-ודברים והסבר מפורט שלא באתי הנה אלא לחכות לגבריא אל בפקודת אמו כדי להזכיר לו שיחזור הביתה לארוחת-הצהריים.

גבריא אל ואוריתה הגיעו ודאי לא יותר מכמה דקות אחרי, אבל בפרק-זמן קצר זה הספקתי לעבור על מחצית החוברת כמעט—באותם הימים עדיין מסוגל הייתי לשקוע בקריאה מהירה להפליא, ולגמור ספר בן כמה מאות עמודים תוך כמה שעות—בהרגשה נקועה שזה-לא-זה. לא הבנתי את השירים. קראתי מלים שלא הצטרפו לשום תמונה ברורה, לא קרעו לי כל חלון להצצה אל תוך עולם נסתר, ולא עוררו בי כל ריגוש מופלג. במידה שאמנם הצלחתי לצרף קרעי-תמונות ושברי-מובן, עוררו בי הללו הרגשה בלתי-נעימה. מצאתי שם גם את הבעל וגם את העשתורת, אבל לא את האור, לא את השפע, לא את שמחת-החיים ולא את טוב-הלב שבשירי טשרניחובסקי האליליים. כנגד זה נראה היה לי שנודפת מהם מין עקשנות אכזרית מבעבעת בתוך עגמומיות אפורה המשקפת כפעם-בפעם הבהק אדום כנגד איזה שהן דליקות שפורצות מתוך חומות עיר כלשהי, בה גשפך דם מתחת לאש ולתמרות עשן. עם זאת חשתי בכוח משונה מעבר למסך המלים התנ"כיות (כי על כן מלות השיר לא פתחו לי פתח אל תוכו אלא אדרבה—כמסך חתום עמדו ביני לבינו, וזאת בשל צירופיהן בלתי-הרגילים. אותן מלים עצמן שהיו ברורות מאד בתוך סביבתן, בפסוקי המקרא, נעשו אטומות וסתומות בשירי התמוז כמגופים של צוללת שנועדו לסתום את פתחיה: היה זה כמו הצד השני של מטבע המליצה המקראית מימי ההשכלה, הקוטב האחר שלה, והצטערתי על שאינני יכול לתפוס אותו. אף כי הציפיה המתוחה נסתיימה בהרגשת אכזבה, לא חרצתי את דינם של שירי התמוז בו-במקום. האמנתי אז במלה המודפסת בכלל, ובאלה השירים בפרט, ותוך כדי קריאה הנחתי שהחסרון נעוץ בי ולא בהם, שהצרה היא בקוצר המשיג ולא במושג הפגום. האכזבה היתה למין עגמומיות שאפפה אותי לא רק מתוך תחושת אזלת-היד שלי ליהנות מן

העולם הגנוז שנפל לידי בהיסח-הדעת—כמין עכבר שיודע שהוא רובץ על דיגריי-זהב ועם זאת ידוע לו שאינו יודע איך להפיק מהם את הטוב הגנוז בהם—אלא גם מן המקום והזמן. בחום היום היה רחוב הנביאים ריק מאדם, וכמוהו גם רחוב הרב קוק, ואילו כל אחד משלושת היושבים בצל הסוכך היה מפעפע דיכדוך, ובייחוד הפרופיסור ורטהיימר, שהיה מפיק גלי צער עוצרי-נשימה.

כמפל-מים פורץ פתאום לתוך ערוץ צחיח ומאובק הופיעו גבריאל ואוריתה מעבר לפינת רחוב הרב קוק. שניהם מיהרו פנימה להזמין משהו קר לשתייה משנתקל מבטו של גבריאל בפנינור המונח בתוך גרתיקו הפתוח על השולחן, והוא נעצר לפניו. בהתרעשותו מן המציאה לא הבחין בגורדון שחיך אליו מעם שולחנו ועשה לו סימנים של הזמנה. בלי לשעות לאיש—לא לבולוס ולא לוורטהיימר ואפילו לא לאוריתה, שקראה לו להיכנס פנימה לתוך בית-הקפה—הוציא את הכינור מתוך גרתיקו, כיון את מיתריו כה-וכה, והתחיל לנגן את שיר-העם הבריטוני "בדרכי פגשתי את בת הקוצר", שמאז חזר מצרפת היה רגיל לפזמו בינו-לבינו בבקרים, בשעת ההכנות לגילוח. בולוס אפנדי התנער לגמרי מנימומו ושילב את ידיו על כרסו בחיוך רחב לקראת ספיגת תענוג בלתי-צפוי זה שגבריאל בק מזמן לו לקינוח סעודת-הצהריים, ואפילו הפרופיסור ורטהיימר יישר את גבו לנער את הררי היגון המעיקים עליו והתחייך כלפי-פנים כשולח מעבר-מזה תודה לברונהילדה על השעות היפות בחייו כשניגנה לפניו באותו כינור. אוריתה יצאה קורנת וכוס הפירה בידה, וגורדון נחפז בחשאי להכניס פילם חדש במצלמה. (כעבור שנים רבות נסתבר לי, בדרך מקרה, שלא רק את הפרופיסור ורטהיימר ובולוס אפנדי צילם בשעת מכירת הכינור, ולא רק את גבריאל המנגן ברחוב בפתח קפה גת, אלא גם אותי כשאני עומד וקורא בשירי התמוז בפינת הסוכך). משיר-העם הבריטוני עבר גבריאל למנגינה צוענית הונגרית, ואז כבר היה מוקף קהל. הרחוב, שעד לפני רגע היה ריק מאדם, נעשה שוקק חיים פתאום. כחיילים בתרגיל של הסוואה, שמתחילים לנוע על-פי פקודה כדי לגלות לצופה הנדהם שמה שנחשב עד כה בעיניו שדה-בור שומם רוחש למעשה המוני אדם, כך התקרבו ובאו אל גבריאל המנגן בני-אדם שהתגשמו מתוך עולם-הדומם: מעבר לדוכן הפ'לאפ'ל צץ ראשו של מוכר הפ'לאפ'ל (שכעבור שנים עתיד היה לפתוח חנות לעצמו, להתפרסם בשם "מלך הפלאפ'ל" ולהתגלות, לפני מותו, כצייר מיוחד-במינו); מן הצל של גדר מרפאת "הדסה" (ממקום בו נמצא כיום בית-הספר המקצועי על שם אליס סאליסברג) ניתקו ובאו פועלי-בנין; שני סבלים כורדים הגיחו מתחת לעגלות-היד, ערבי מוכר "תמרהינדי" במצנפתו המצויצת הופיע מאחרי כרכרתו של העגלון בשיטי, והגוזזוטרר של מרכז-הרב-קוק השחירה ממעיליהם של תלמידי הישיבה. בפרצופיהם המתחייכים היו כולם—החל בתלמידי הישיבה וכלה בעגלון הערבי בשיטי—משקפים את התפעמות העינוג הפתאומי שניתן להם חנם אין-כסף להתמסר לשיט המשותף על גלי מנגינת הכינור. רק דאוד אפן-מחמוד, שנשאר על עמדו בפנים אצל הדלפק, קימץ את פניו במורת-רוח מגבריאל שמשפיל את עצמו באמצע היום קבל עם הפועלים

הפשוטים ועדת הסבלים והעגלונים ומציג ברחוב סינימה באלאש לעיני כל אורח- פורח צרוע-זוב שיוכל אחר-כך לבוז לו ולירוק לו בפניו. זמן קצר לפני שובו של גבריאֵל ארצה היה דאוד עד-ראייה לסינימה-בלש, מין מחזה מביש מאין כמותו, מעמד משפיל ומכאיב כל-כך שביקש למחות אותו מזכרונו. הוא הסיע את השופט לפורט-סעיד בקשר לקביעת גבולות השיפוט בין שבטי סיני לשבטי הנגב. לפני תחנת-הרכבת נאלצו להיעצר על-פי הוראת שוטרים צבאיים שחסמו את הכביש כדי לפנות מעבר לגדוד חיילים סקוטים. עד שעלו הפלוגות לקרונות צבאו עליהם כל הרוכלים למיניהם, ובתוך המהומה נשמעה פתאום מנגינת כינור. להטוטן צועני אחד היה מנגן בכינור, שני היה מרקיד דוב לבן, ושלישי שקוף קטן ומאוס על כתפיו היה מחזר בקופה שבידיו בין החיילים המחייכים, שנענו לו בעין יפה. פרחים מצריים, מחלאת-האדם השורצת בראש-כל-חוצות באותה ארץ ביצות מסריחות, נדחקו בין החיילים לבין הלהטוטנים, ומאחר שלא היה להם מה להציג תמורת הכסף האנגלי—לא כשרון נגינה ולא כשרון משחק ולא סחורה ולא דובים מרקדים ולא כוס תמרהינדי, ואפילו לא זנב של קוף—הפשילו את הגלאביות שלהם (שהרי אין להם לבשרם של אותם יצורים שהם גרועים מן הקופים אלא חלוק מסריח שורץ כנים), הצביעו על אבר הזכרות וצעקו "שופת זובי—האת קצרי", לאמור: "ראית את האבר שלי—תן כסף", והחיילים פרצו במצהלות-צחוק. אחד השוטרים הצבאיים שניצב סמוך למכונית אמר לחברו, "הערבים הארורים האלה. הם כולם רועי-זונות. קופים חסרי-בושה", ודאוד להט כולו כאילו ספג שתי סטירות-לחי צורבות בתוספת יריקה בפניו. ברחבי האימפריה אשר בה לא תשקע השמש לעולם גבוה מעמדו של דאוד אפן-מחמוד מכל שוטר צבאי שהוא. הוא נהגו האישי של שופט בית-הדין-העליון, קצין-האימפריה-הבריטית! די היה לו לדאוד להגיד מלה אחת לשופט שנרדם מאחור שהנה פרחח זה פגע בו, קילל אותו ואת העם הערבי כולו, ואותו שוטר צבאי, שמסריח יותר מן המצרים המסריחים, יוטל אל מאחרי סורגי בית-הכלא. מדוע אמר אותו שוטר צבאי "הערבים", והרי ידוע לו גם ידוע שלא ערבים הם אלא מצרים? ואפילו באשר למצרים: יש מצרים, ויש מצרים. יש מצרים שהם גרועים מן הקופים ומן החזירים ומן הצבועים, ויש מצרים שהם אנשי-מעלה עדיני-נפש ונעימי-הליכות דוגמת צידקי-פחה, מזכירו הפרטי של המלך פואד, שבבואו לירושלים עשה את הכבוד הגדול לאביו של גבריאֵל, ליהודה פרוספר בק, ויום תמים התארח בביתו רק מכיון ששלושים שנה קודם למדו יחד בקאהיר. והנה בא גבריאֵל לעשות את הבזיון הגדול הזה לזכר אביו המנוח ולאמו עדינת המנהגים שעודה חיה וקיימת, ולו עצמו ולכל חבריו ומכבדיו, והוא מתחיל לנגן ברחובות כדרך מוקיונים עלובים או בעלי-מומים מבקשי-נדבות.

ככל שחפרו פניו של דאוד כן קרנה אוריתה וכן נשתלבה, וכשעבר גבריאֵל ברעד מיתרים מן המנגינה הצוענית לטאנגו "קנאה", שהיה להיט-הריקודים אז, לא יכלה אוריתה כלכל עוד את המיקצבים המכרפרים בתוכה והניחה ידה על שכמו של דאוד כדי לגרור אותו לריקוד. היא ביקשה, כמובן, לרקוד עם גבריאֵל, אך מכיון שידי

של זה החזיקו בפינור, פנתה אל העומד לצדה. למגע ידה התפצפצו פניו של דאוד בשרשרת ריתותים מעין אלה שחולפים, לפעמים, בזה אחר זה, מתחת לעורו הבוהק של הסוס. הוא התכווץ עוד יותר ובשתי ידיו נאחו במעקה הדלפק. כך ודאי נאחו בזמנו בקרנות-המזבח הנמלט אל עיר-המקלט מפני גואלי-הדם. "מה לך, דאוד?" שאלה אוריתה. "אתה לא רוצה לרקוד אתי?" ודאוד השפיל עוד יותר את ראשו והעמיק להסתכל בכוס הבירה. פניו שפלטו סילון זיעה והסמיקו כעין רעף שטוף-גשם התקשו בארשת מאמץ גלפת. בתנועת-פתאום חדה הסב פניו מכוס הבירה כלפיה כמבקש לומר משהו, אלא שאז כבר היה גבה מופנה אליו בטפיפתה לעבר גורדון, שגענה לה בחיוך ועד שלא הגיעה לשולחנו קם באבירותו של קצין אנגלי ותיק מימים-משכבר כדי להקדים אותה בהצעתו שלו שתיאזר לרקוד אתו. הם עשו הקפת-ריקוד סביב לשולחנו של גורדון, וכשחלפו על פני שמעתיו לוחש לה, "את לא הרגשת שאת מתעללת בו? הסתכלי בהבעת פניו", והיא הגיבה במשיכת-כתף של קוצר-רוח כלפי דיבורים כאלה שבאים עליה להשבית את שמחתה במיני דקויות מיותרות וטורדניות.

אני ראיתי מיד את הבעת-פניו של דאוד, אך לולא הערתו של גורדון, שייחסה לה מין ערכיות מיוחדת-במינה, ודאי לא היתה עושה עלי רושם כל-כך ולא היתה צפה פתאום לנגד עיני כעבור שנים רבות מאד במקום אחר, בנסיבות אחרות ועל פרצופו של אדם אחר. כעבור שלושים שנה ראיתי אותה ארשת עצמה מחתימה פתאום, תוך כדי דיבור, את פרצופו של היושב כנגדי. היה הדבר זמן לא רב לפני כתיבתן של שורות אלו, בחג-הסוכות שלאחר תום מלחמת-ששת-הימים, בשירות-המילואים הראשון של הפלוגה שלנו אחרי המלחמה. נקראנו לשמור על מחנה-השבויים בעתלית, ויום אחד הצטרפתי לקצין-מודיעין בתפקיד של ליווי קבוצה קטנה בת ארבעה או חמישה שבויים מצריים שיצאה לערוך סיור בן יום אחד. כפעם-בפעם היו מוציאים קבוצות קטנות של שבויים—בדרך-כלל בעלי דרגות או תפקידים—לביקור במקומות שונים בארץ. לפני היציאה לבשנו כולנו, הן השבויים והן מלוויהם, בגדים אזרחיים, ויצאנו במכונית מסחרית אזרחית כדי לא לבלוט לעין. קצין-המודיעין החביא את האקדח שלו מתחת לחולצתו, ואני הסתרתי את העוזי שלי, פרוק הקת, בתוך תיק של ספרים. כשהגענו לקיבוץ הזורע, שאמור היה לשמש גולת-כותרת לאותו סיור (אינני זוכר אם אמנם נקרא הזורע או מזרע, מכל-מקום פגשנו בו פועלים ערבים מנצרת ששימשו אחר-כך אחד הנושאים בשיחות עם השבויים), קיבל את פנינו מזכיר-המשק, שהראה לנו משהו מנפלאות הטכניקה המודרנית ברפת ובלול ואחר-כך הובילנו לחדר-האוכל, שם ישבנו בפינה רחוקה כדי לשוחח עד לשעת ארוחת-הצהריים. מתוך שאלותיהם נסתבר לי, להפתעתי, שהשבויים באמת מתעניינים בכל מה שראו ושמעו, ובייחוד היושב מולי, קצין צעיר כבן עשרים-וחמש, שעשה רושם של אדם ער ביותר למתרחש סביב, מהיר-תפיסה ומשפיל. תוך כדי שיחה החלו פניו מאדימים, פולטים זיעה ומיטשטשים בזעזועים זערוורים. פתאום בקע ועלה ממעמקי ילדותי שלי סברו של דאוד עליו-

השלום, ברור כברגע בו הניחה אוריתה את ידה על שכמו, והקפיא את פרצופו של השבוי הלז בארשת של מאמץ עליון לכבוש את זירמת הרעדים תוך כדי הרכנת הראש כלפי השולחן. "אוריתה", אמרתי לעצמי, ובפנותי אחורה גיליתי שתי אוריתות צעירות מתקרבות אל שולחננו במכנסיים קצרים והדוקים כל-כך אל אגן-הירכיים עד שנראו כמהלכות בתחתונים בלבד, או בבגדיים: האחת בבגדיים ירוק-זיתי והשניה בבגדיים אדום-כהה. גם אני נפעמתי. כשהופיעה שלישיית מן הצד דוחפת עגלת-יד לפניו, וקרבה ובאה אלינו עד שנגעצה שפת-השולחן בבשר ירכיה עם שרכנה במלוא שדיה הדשנים להגיש לנו, בחנתי לרגע את פרצופו של השבוי מתוך גבהות-לב מתגרה, זחוחה ובוטחת של מי שיש לו פת בסלו, ותוך כך נזכרתי מעשה שהיה בי גופי אחרי הפסקת-האש בו ודאי הצגתי אני למסתכל מן הצד אותו פרצוץ-פנים עצמו של השבוי, ממנו נשקף לי מראהו של דאוד ממעמקי הימים הרחוקים. נסעתי אז לקבל אישור כלשהו במטכ"ל. הגיפ, שהמשיך בדרכו צפונה, הוריד אותי בתל-אביב ברחוב אבן-גבירול פינת רחוב קפלן. ברגע שדרכו רגלי על המדרכה נתקפתי הלמות-לב פרועה: דומה היה שהרחוב מלא זונות המשתדלות לגרות חייל, שצמא לאשה ממילא, בשמלות קלילות קצרצרות אשר עם כל טפיפת-עקב הן מרפרפות ונפשלות מעל לחמוקי-הירכיים כדי לגלות בתר-בשר-עפוז רוטט נפער חוצה בלחץ התחתונים ההדוקים. היתה זו אופנת-המיני שהגיעה ארצה ונפרשה פתאום כמין עולם תענוגים עשיר, משולח-רסן ופרוץ לכל, תאווה לעין שראתה לאחרונה—פרט לסרבלי-ח'אקי מלוכלכים ומאובקים—רק מלבושי פלאחים ופלאחות מלופפות, מצועפות ורעולות בכפרים הכבושים.

אני—שהשתייכתי לאותו עולם שנתגלה לי אחרי ניתוק כה קצר ממנו בזרם-הזמן בוהר חדש ומופקר כל-כך, גם ידעתי שעתידי אני לחזור אליו כעבור שבועיים-ימים בלבד, עם שיחרור הגדוד כולו—נתמלאתי, בד-בבד עם התאווה שטילטלה אותי לשכב עם כולן ביחד ועם כל אחת לחוד, מין חשרת כעס נמהר ומר על כל אלה שנראו לי פה חפשיים להתגלגל מעינוג אלי תענוג. ואם אני כך על-אחת-כמה-וכמה קצין מצרי צעיר זה, שהובהל לכאן אחרי חדשים רצופים במכלאות עתלית (ומי יודע כמה זמן רבץ במדבר עד פרוץ הקרבות בלי לראות רגל של אשה) ושעומד לחזור אליהן בעוד שעתיים-שלש למשך זמן שאינו ידוע לא לו ולא לשוביו! כנתח בשר נזרק לפני קצה השרשרת המתוחה אליה שלול כלב מורעב כן ריפרפו בשריה של המגישה לנגד עיניו ממש של אותו אומלל, וכוונתם הטובה של שוביו—כוונה שנשארה טובה למרות כל החישובים התעמולתיים הנעוצים בה—היתה לו לעינוי מן הסוג הנרמז בקללה העתיקה הנוראה הזאת, "ועיניך רואות וכלות". אילו קם עליה לשגול אותה, ובהתנגדותה נאלץ לאנוס אותה, הייתי אני מצדיק אותו ומאשים את מי שהעמידו בנסיון האכזרי הזה, מדעת או שלא מדעת. אבל הוא לא כבש אותה אלא התגבר על עצמו וכבש את יצרו, ואינני סבור שרק הפחד—או בעיקר הפחד—מפני האקדח שבידי קצין-המודיעין, או מפני העווי שבתיק הספרים שלי, הוא שעיכב אותו. בזמנו היה גבריאל לוריא עד-ראיה לכך ששומרים חמושים, ואפילו פסקי-

דין-מוות, אין בכוחם לעצור את התפרצותה של התאווה כשזו בוערת באמת במלוא עצמתה. כשנעצר גבריאל לוריא אחרי מותו של דאוד אבן-מחמוד—בשובי שלושים שנה אחורה אני חוזר וזוכר שדאוד הנהג רץ לקראת מותו שבועות אחדים בלבד אחרי אותו יום קסום בו ניגן גבריאל בכינור ובו רקדה אוריתה עם מפקח-המשטרה גורדון ברחבה שלפתח קפה גת—הובילוהו לבית-הסוהר המרכזי במגרש-הרוסים, שם ישב ימים אחדים עד ששיחרר אותו סגנו של גורדון.

מששחרר סיפר לי שגני מעשים שאירעו בבית-הסוהר באותם שלושה או ארבעה ימים שישב שם. מעשה באסיר אחד שהובא למרפאת-האסירים בשעת הצהריים. מאחר שלא נמצא בה איש באותה שעה, יצא השוטר לאכול ונעל אותו על מנעול. כעבור רבע שעה נכנסה האחות האנגליה בדלת השניה, ומאחר שהמחיצה הפרושה לרוחב החדר הסתירה את האסיר מעיניה, וזו חשבה שאין שם איש, החלה מתפשטת כדי ללבוש את מדי-העבודה שלה. האסיר, שהציץ משתאָה מבין קפלי המחיצה, לא יכול לכבוש את תאוותו, המתגברת אפילו על מחלתו, התנפל עליה והתחיל לאנוס אותה. ומעשה באסיר אחר, ערבי מן הכפר חלחול שליך חברון, שמתוך שמועות שהגיעו לאזניו התעורר בו חשד שאשתו בוגדת בו. כשבאה אותה מסכנה לראותו ביום-הביקורים הקבוע ביקש אותה שתקרב אליו כדי שיוכל לנשקה מעבר לסורגים—מחיצה עשויה סורגי-ברזל הפרידה באולם-ההמתנה בין האסירים למבקריהם ושני שוטרים חמושים היו יושבים משני עבריה. משנצמדה האשה אל מוטות-הברזל שלח האסיר יד אחת לחבקה חבק היטב שלא תירתע, ובידו השניה תקע סכין בלבה והרגה בו-במקום. בשעת מעשה הספיקו השניים לרצות את עיקר תקופת מאסרם, ושניהם—ככל אסיר ותיק—ידעו היטב איזה ענשים פוסקים השופטים על מעשי-אונס ועל מעשי רצח בכוונה-תחילה. על נסיון האונס קיבל האחד עשר שנות מאסר נוספות על מאסרו, ואילו השני הורשע ברצח מהושב, מכוון ומתוכנן מראש—שהרי את הסכין גנב מן המטבח שלושה שבועות לפני הביקור, כשהועסק שם בקילוף תפוחי-אדמה, עיסוק שניתן כפרס לאסירים מצטיינים בהתנהגות טובה למופת—והוצא להורג בתלייה. ועל אף ידיעת הצפוי לו, לא הצליח האחד להתגבר על תאוות-הבשרים ששטפה אותו פתאום, כמו שהשני לא יכול היה לכבוש את תאוות-הנקם.

מכיון שמילאו תאוותם, נתעלו השניים למעלת כבוד-עליונים. תהילתם זרחה בקרב האסירים, שלא יכלו להעלות על דעתם עלילות-גבורה ראויות להערצה יותר מאשר אונס אחות אנגליה ורצח אשה בוגדת בין כתלי בית-הכלא. גם לגבי השבוי המצרי היתה זו שאלה של כבוד, אלא שמושגי הכבוד שלו דרשו את כיבוש היצר, והוא הצליח להתעלם בגבורה מן הפיתויים הסובבים אותו, כפי שהקפיד במשך הסיוור כולו לשמור על גינוני-גימוס ודיקדוקי-כבוד. אותה התגלות בלתי-צפויה של בשרים מעורטלים נתגלתה לו כמבחן-פתע בו האויב מעמיד בנסיון לא רק את כבודו שלו כאדם וכגבר וכקצין אלא גם את כבודה של ארצו ומולדתו הנתון כולו, ברגע זה ובמקום זה, אך-ורק בידיו. בתנועות ידיו הארוכות השחומות בזמן נטילת כוס הקפה והצתת הסיגריה בחדרו של מזכיר-המשק, שָׁמָּה פנינו אחרי הארוחה (הוא קיבל

במתנה במשך הסיור חפיסת סיגריות קנט בשעה שהשבויים, בדרך-כלל, זכאים היו, אם אינני טועה, לחמש סיגריות ליום, ובאדיבותו הציע ממנה לכל היושבים סביב), ואגב ניעור האפר לתוך המאפרה והחלקת שער-ראשו, דומה היה לדאוד הנהג, ובייחוד באופן שהרתיע בקצות הבוהן והאצבע את המכנסיים מעל לברך בשעה שהתישב והקיף רגל על רגל. תנועה זו, שנולדה מתוך הדאגה לקמט המגוהץ שלא יסתרבל באזור הברכיים, היתה במקרה זה מיותרת לגמרי מאחר שהגיהוץ פג מאותם מכנסיים עוד לפני שלבש אותם. (למעשה היו אלה מכנסי-העבודה הכחולים שלי, מתוצרת אתא, שהוכנסו מקומטים למזוודה כשיצאתי למילואים. משהתישבנו במכונית כדי לצאת לסיור התפוצץ התפר המרכזי במכנסיים שקיבל השבוי מידי האפסנאי, ומכיון שלא רצינו לאבד זמן נוסף בחזרה אל האפסנאות של השבויים ובכל הפרוץ במילוי טפסים וחתימות של מפקדים, ובהיות האוהל שלי קרוב לשער הגדר החיצונית, השאלתי לו את אלה המכנסיים). בתנועה אשר כזאת, שלא היתה מיותרת, שפן מכנסיו היו מגוהצים עליו תמיד כבשעת צאתם מתחת יד החייט, התישב דאוד אבן-מחמוד הנהג לפני שלושים שנה במסעדת קנקן להגן על כבוד האימפריה הבריטית מפני האויב, נציג האימפריה הצרפתית, הלא הוא נהגו הלבנוני של הנציב-העליון הצרפתי שבא להסיע את הדוקטור לנדאו לביירות, שתוך כדי זלילה גסה על חשבון ממשלתו ניסה לשכנע אותו, את דאוד, שהמכונית הצרפתית ריגו עולה לאין-ערוך על האוסטין האנגלית. קרב-המכוניות הצית את האש לאורך כל החזית האימפריאלית, ודאוד הנהג הגן בשצף-קצף גובר-והולך על כל העמדות, החל במדים הבריטיים שהם משובחים יותר ויפים יותר מן המדים הצרפתיים, עבור את הרובה האנגלי שעולה על הצרפתי הן באיתנותו והן בדיוקו, וכלה בהוד-מלכותו מלך אנגליה וקיסר הודו ששום ראש-ממשלה צרפתי או אמריקאי או גרמני או אוסטרי או אחר לא ישווה לו ולא ידמה לו. וכי מי הם ומה הם כל אלה הברנשים שמטפסים ועולים בציפרי ידיהם ורגליהם בסולמות הממשלות? צרחנים בראש כל חוצות, מעוררי מהומות בשווקים, רברבנים ריקנים ופטפטנים בזויים. כל מי שמנפח את עצמו קבל-עם-ועדה ללא מידה ומשמיץ ביתר גסות את יריביו ומפריח שקרים גוראים יותר ומגזים בהבטחות-שווא, מובטא לו שיזפה ברוב קולות ההמון, כי על כן גרוע הוא ההמון מעדר הבהמות. לא כן המלך האנגלי, ועמו פמליית הנסיכים והרוזנים והלורדים היושבים ראשונה במלכות, שהם כולם שליטים מבטן-ומלידה ובחכמתם כי רבה, וברחמיהם הרבים, לא יזנחו אפילו את ההמונים ויתנו להם פרלמנט לשחק בו. אכן, גם בראש האימפריה הצרפתית עמד פעם מלך גדול, אבל הצרפתים, אשר בוש לא ייבושו גם כלימה לא יידעו, שאין להם בעולמם אלא בולמוס של אכילה גסה ושתייה כדת ושאר תאוות שפלות, עמדו וערפו את מלכם ככלב באמצע הרחוב. אפילו מן המלכה לא אספו ידם. לא זכרו לה לאותה צדקת את חסדיה עמהם, שהיתה מחלקת עוגות לרעבים ללחם, וגם את ראשה הענוג והמתולתל ערפו בשער-העיר כי על כן לא הסתפקו בעוגות וביקשו להם ארוחות-בשר וצלי-עוף כל הימים.

צליי-העוף, עליו יצא הקצף, נשאר מתנוסס בכף-ידו הנטויה בסימן-שאלה של האויב ההמום. הנהג הלבנוני לא בא להתגרות מלחמה ולא פילל לחמת-זעם אשר כזאת. להיפך: להתארח בא אל שולחנו של דאוד אבן-מחמוד כדי לשוחח אתו בנעימים בשעת הארוחה ולגלגל את הדברים אל האפיק המתוק שעניין אותו ביותר, הוא המוליך לעבר אשתו של הרופא המפורסם, לאמור: איך ובאיזה אופן אפשר לשכנע את הגברת אוריתה לנדאו שתצטרף אל בעלה בנסיעתו זו? הרי בה-בשעה שיישב הדוקטור במועצה הרפואית יהיה הוא עצמו עומד מוכן-ומזומן לשרתה בכל האופנים ובכל הצורות, להראות לה מגפלאות העיר ועוד כהנה וכהנה הרפתקאות אשר יחמדן הלב ומהן לא תשבע העין. קריצת-העין שליותה את דבריו הבלולים בלעיסות גסות משוק העוף הצלוי היא שהכריעה לכף-המלחמה. דאוד אבן-מחמוד פתח בהתקפתו המוחצת לכל אורך חזית האימפריה הבריטית שלו, ועוד קודם שיספיק האויב הנדהם להתעשת כבר היה מחבל תחבולות בלבו למנוע את הסכנה החמורה ביותר שנשקפה לא מבחוץ—לא מצדו של הנהג הלבנוני הפחות הלז בעל החיוך המאוס—אלא מבפנים, מצד אוריתה לנדאו, שלא תזדקק לשום שיכנוע שהוא, כי על כן בפחזותה תיחפו לעוט על הזדמנות הטיול לביירות, ואין זה משנה כל-עיקר שלא יקרה בינה לבין הנהג הביירותי ולא-כלום. גם אם ימצאו לבדם בנקיקי הסלעים בראש ההרים לא תרשה לו לגעת בה—קדחת יקבל אצלה עם אצבע משולשת—אבל בעצם הנסיעה יחדיו תתן לו פתחון-פה לספר אחר-כך ככל העולה על דמיונו הנבזה מעשים שלא היו ולא נבראו כדי לחלל את כבוד המשפחה כולה, את כבודה שלה ואת כבודו של בעלה ואת כבודו של אביה השופט, שהיה לו עצמו לאב. זה שנים—בעצם, מן היום הראשון לעבודתו אצל השופט—גאה בלבו גל חם של הערצה ואהבה לזה האיש שהפציע ממעמקי ילדותו כהתגשמות מחודשת של אביו שנרצח בהיותו ילד בן עשר, ומאז גם נמצא ניצב יחיד במערכה על שמירת כבודה של אוריתה, של אחותו זו המאומצת, אשר בלא כל כוונת-מכוון, להיפך—מתוך טוב-לבה ושפע עליצותה ופחזותה התוססת—היא עלולה, חס-וחלילה, להמיט שואה על כולנו. הרי שניהם, הן אביה והן בעלה, אינם מסוגלים להילחם מכיון שאינם יודעים כלל את המתרחש בלבו של ההמון הבזוי ולפיכך עיורים הם לסכנה. עוד בשר העוף הצלוי בפיו של הביירותי שטוף-הזימה ודאוד קם ויצא דחוף לחפש את אוריתה ולהטותה הן מאפשרות הפגישה עם הנהג הזה והן מאפשרות הפגישה עם בעלה. די לו לדוקטור לנדאו להזכיר בדרך-אגב את הייעוץ הרפואי בביירות והיא תבקש להצטרף אליו בנסיעתו. היא נמצאה אותה שעה, כרגיל, בקפה גת, ודאוד פתח לפניה את דלת המכונית של אביה והציע להסיעה לכל מקום שתרצה. "את יודעת", אמר לה, "שמעתי שגבריאל אבן-יהודה חזר מבאריז לבית אביו, וכבר ראו אותו יושב על המרפסת ביום שהגיע היילי סילאסי מלך אביסנייה". "אז מה אתה שותק?" על-פי צליל קולה אפשר היה לחשוב שדאוד אשם בכך ששבוע-ימים אחרי שהגיע גבריאל הביתה עדיין לא לקחה אזנה שמץ מנהו. "נסע אליו מיד!" ולמחרת, ביום הקסום ההוא בו ניגן גבריאל בכינור באמצע רחוב הנביאים ואוריתה

רקדה על המדרכה עם מפקח-המשטרה גורדון, נוכח דאוד הנהג לדעת שאת אשר יגור אתמול בביירות בא לו היום בירושלים, ובכך לא נתמצתה עדיין כוס הפזיונות. בולוס אפנדי, אשר עד להופעתם של גבריאל ואוריתה היה אחוז-תרדמה עד כדי כך שעצם ההירהור בצורך להיכנס למכונית ולנהוג הביתה עייף אותו, ניער מעליו את אחרוני קורי-השינה, וכשסיים גבריאל את טאנגו "הקנאה" ועבר למנגינת "החיוך"—סלופוקס מודרני שרק לאחרונה החלו שומעים ורוקדים אותו פה-ושם—זינק ממקומו ובחיוך רחב ובזרועות פשוטות לצדדים הזמין את אוריתה לרקוד אתו. כשור מזקין התנער השמן הלז פתאום להוכיח לעולם כולו שעוד כוחו במתניו ואונו בשרירי בטנו הדשנה לכרכר כאחד הפרחחים, ובחיוכו המתחטא, בו הודיע בפומבי שהוא רואה עצמו כמו שהוא, על כל הגיחוך שבתנועותיו, שם מראש לאל כל ליגלוג מבחוק, ועם זאת קנה לעצמו זכות אבהית לרקוד עם אוריתה כאוות נפשו. משהתישב, נושם ונושף ומנטף זיעה, זכה לתשואות, ואפילו הפרופיסור ורטהיימר מחא לו כף. אוריתה חטפה את מגבעת הפאנאמה מעל ראשו של גבריאל והחלה סובבת בקהל ממש כאותם צוענים בתחנת-הרכבת של פורט-סאעיד. דאוד, שלא היה יכול לעמוד בבזיון הזה האחרון, הנורא מכל קודמיו, ברח מן המקום ולא ראה שבעצם ניגשה אוריתה רק אל בולוס אפנדי, שבהתפעלותו שלח ידו אל כיסו וזרק לתוך המגבעת חופן שטרות גדול, ודאי פי שלושה וארבעה מן המחיר ששילם בעד כינורה של ברונהילדה. "ועכשיו" קראה אוריתה, "אני מזמינה את כולכם לארוחת-צהריים במלון-המלך-דוד". "לא, לא", קראתי לעברו של גבריאל וניתקתי עצמי מן הפינה, "אמא שלך מחכה לך לארוחת-הצהריים. היא אמרה שתבוא מיד הביתה". "אני מזמינה גם אותך", צהלה אוריתה כנגדי. רק עכשיו הבחינה בי. "ואל תדאג לגברת לוריא. ארוחת-הצהריים שלה בין כך ובין כך לא תהיה מוכנה לפני שקיעת-השמש. לאן נעלם פתאום דאוד? איך נגיע לקינג-דייוויד?" "במכונית שלי" אמר בולוס. "ארוחת-צהריים כבר אכלתי פה, אבל אהיה מאושר לשבת מולך ב'קינג דייוויד' ולאכול אותך בעיני". "לנואף זקן כמוך", נענתה לו אוריתה, "מתאים יותר להתעסק עם ילדות קטנות מאשר אתי. אני זקנה מדי בשבילך: כבר מלאו לי שלושים-וחמש. במקום זה תוכל לעשות מה שהיו הרומאים עושים". "מה עשו הרומאים?" שאל בולוס וקם להביא את המכונית. "הם היו מכניסים נוצה לבית-הפליעה ומקיאים את מה שאכלו כדי שיוכלו ליהנות מארוחה חדשה". בולוס אפנדי פרץ בצחוק מלא התפעלות ואמר, "תמיד אפשר ללמוד משהו מן ההיסטוריה". פרופיסור ורטהיימר, שעדיין לא נפרד מן הכינור, התישב מלפנים ליד בולוס וחיפק את הפינור בשתי רגליו ובשתי ידיו, ואוריתה ישבה מאחור בין גבריאל לגורדון. "אתה תשב על ברכי", אמר לי גורדון, אבל אני לא העזתי להמרות את פיה של גברת לוריא, ופניתי לחזור הביתה עוד בטרם יסגור גבריאל את דלת המכונית. כשהגעתי לשער הגדר חלפה על-פני מכוניתו של השופט הזקן. דאוד היה נוהג בה במהירות מטורפת במורד הרחוב לעבר מרפאת-העיניים.

"רק זה חסר לו עכשיו", אמרתי לעצמי, "ליפול לידי של דוקטור לנדאו. מבזיונות האשה אל שאגות הבעל". מכיון שבאתי לקפה גת מן המרפאה ובמו-אזני שמעתי את צעקותיו של הרופא הזקן וראיתי את החרדה שהשתלטה על העובדים והחולים גם יחד (פרט לברל רבן, שבהתפטרותו הפתאומית גרם—כפי שכבר סיפרתי—את כל המהומה הלזאת), הרגשתי בצורך לעצור את דאוד ולהזהירו מפני הצפוי לו בפגישה עם הרופא ביום הזה, אלא שהדבר היה מן הנמנע: המכונית כבר נמצאת במורד, וכשפניתי אחורה ראיתייה סובבת בפנינת רחוב סנט-פול לעבר המרפאה. לבי אמר לי, משום-מה, שהוא ממהר דווקא אל הדוקטור לנדאו, אף כי לא היתה כל ודאות בכך, ומתקבל עוד יותר על הדעת שמיהר לאסוף את השופט ממקום כלשהו—אולי מן הספרייה הלאומית שעל הר-הצופים.

בחלקיק-הזמן בו נשקף לי פרצופו של דאוד מבעד לשימשה הקדמית ראיתי את עיניו והנה כמו ריקות ועיורות הן למתרחש סביב. המבט הזה של דאוד המוכה בסגורים הזכיר לי את מחקרו המקראי של הדוקטור לנדאו, שנעשה בעידודו ובסיועו של ברל רבן, בדבר מושגי-הראייה בספרי התנ"ך. בחקירותיו גילה הרופא, בתוך השאר, שבמקרא יש הבחנה ברורה בין המחלות שמקורן פגם גופני לבין המחלות שנובעות מסיבוכים נפשיים. לציון מחלות-הגוף משתמש המקרא במשקל פעלת (כגון "יבלת"), ואילו לציון מצבים נפשיים משתמש המקרא במשקל פעלון (כגון "שגעון" ו"הגיון"). לפיכך יתאר המקרא את מצבו של האדם העיור בגלל פגם גופני במלה "עורת", כמו שנאמר "כל מום לא יהיה בו: עורת או שבור או חרוץ או יבלת או גרב או ילפת", ואילו את מצבו של האדם שמכשירי-הראייה הגופניים שלו תקינים ואף-על-פי-כן הוא עיור יתאר במלה "עיורון", כמו שנאמר: "יפכה יהוה בשגעון ובעינרון ובתמהון-לבב: והייתי ממשש בצהרים כאשר ימשש העיור באפלה". בסערת-נפשו התעוור דאוד לאשר הראו לו עיני גופו, ואם בכל-זאת לא התהפך באותה נהיגה ולא נפגע בתאונה היה זה רק בזכות הרגליו של הנהג הוותיק, שפעלו מכוח עצמם.

עד עצם היום הזה אינני יודע אם אמנם פירסם הדוקטור לנדאו את מחקרו. שאלה זו, שאיננה נוגעת לעצם סיפור-המעשה, התעוררה בי עם כתיבה, ומשהתעוררה החלה מציקה לי עד כדי כך שלא הניחה לי להמשיך בסיפור עד שלא אברר את הדבר לאשורו בקטלוג של הספרייה הלאומית. כשיצאתי לתחנת האוטובוס שנוסע לקריית-האוניברסיטה עלתה בזכרוני תמונה ברורה של הדוקטור לנדאו עומד במשרדו ומחזיק גליונות-הגהה בידי, וברל רוכן עליהם מן הצד ומצביע על משהו. אבל אפשר שהיו אלה גליונות-ההגהה של מאמרו של ברל על הרפאים—שהופיעו אחר-כך כחוברת בפני עצמה—ולא מחקרו של הרופא על מושגי הראייה בספרי המקרא, שנשאר בכתובים והלך לאיבוד מכיון שלא נדפס מעולם. משהתקרב האוטובוס לאוניברסיטה נתחמץ לבי פתאום עם ההירהור שהנה עתה-זה, בדרך אל התחנה, עברתי על-פני הבית בו שכנה מרפאת-העיניים לפני שלושים-וחמש שנים בלי שמראהו יעניין אותי או יעורר בי ריגוש כלשהו אף שנתון אני כל-כולי לזכרונות

שקשורים בו, ואף-על-פי שאני עובר על פניו רק כדי לברר את גורלם של מעשים שנעשו בו פעם. החיים החדשים בבית הזה וברחוב הזה דבר אין להם עם החיים ההם. הרגשה זו היתה מעין אישור-בהקיץ לתחושה שבחלום-חוזר שפוקד אותי אחת לכמה חדשים בשנים האחרונות: אני הולך לחפש את אוריתה בקפה גת כדי לבשר לה בשורה משמחת. אוריתה עדיין לא הגיעה ואני יושב ומחכה לה. יוסף שווילי, בעל בית-הקפה, גורר פנימה אלונקה שבה מוטלת גווייתה של אוריתה. אני מזמין אצלו כוס קפה עם עוגה ומאיץ בו שיזדרז להגיש לי לפי שאני ממהר לפגישה עם אוריתה. אני שותה ואוכל בתיאבון ובהנאה מופלגת, ואחר-כך אני מדלג על פני הגוויה שחוסמת את דרכי החוצה. אני יודע שאוריתה מתה, וידיעה זו אינה פוגמת כלל בעליצות הציפיה לקראת הפגישה אתה.

העליצות שבחלום נובעת מן הוודאות שבחלום שאוריתה שפרחה מתוך גופה גרה עכשיו בגוף אחר, חדש, ועם זאת נשארה אותה אוריתה עצמה. הגוויה המוטלת באלונקה היא הבית הישן שחדל לעניין אותי מן הרגע שנתרוקן מתכנו ומשימוש, ואני יוצא לחפש אותה בביתה החדש. אך כלום באמת מוסיפה אוריתה להיות חיה-וקיימת אחרי שפרחה מתוך גופה—פרט להיותה חיה-וקיימת וממשיכה את פעולתה באנשים שהכירוה—וכלום באמת חזרה להתלבש בגוף חדש? בין כך ובין כך עלי לחפשה בתוכי ולהסתפק בזכרונותי ובמחשבותי ובהירהורי ובחלומותי, שפן אין לי כל סיכוי שהוא לפגוש אותה שוב. הרי גם אם ממשיכה היא בקיומה כנפש ערטילאית, לא תוכלנה עיני-הבשר לראותה בהיותה מחוץ לתחום עולם החומר, ואם אמנם התלבשה בגוף אחר, חדש, נוכל כולנו להיות סמוכים-ובטוחים שהשתנתה עד כדי כך שלא רק אני לא אפירנה אלא היא עצמה לא תכיר את עצמה ולא תזכור דבר וחצי דבר מגילגולה הקודם. אין אדם טובל פעמיים באותו נהר—בפרשת-חיים אחת כך, קל-וחומר בשתים!

ורדה גינוסר: ששה שירים

במתיקות חג

בְּמִתִּיקוֹת הַחֵג בְּאַרְץ
נֹשֶׁבֶת, רוּחַ אוֹכֵלֶת יוֹשְׁבֵיהָ
עוֹמְדֵיהָ, שׁוֹכְבֵיהָ בְּהַ
לְמוֹנֵחַתָּם.

בְּמִתִּיקוֹת הַחֵג בְּאֶזֶן
קְשׁוּבָה, לְמָקוֹם נְפִילָתָנוּ וְשׁוֹבָה
נְשׁוּבָה, וְתַפְלָתָנוּ אֲגָדָה.
וּבְאַתָּנוּ יִרְאֵת הָאֹרֶךְ הַסְּמוּי,
פּוֹלֵשׁ בְּאַפְלָה, אֵין-פֶּשֶׁר בִּיקוּם,
כָּל הַבָּא וְהוֹלֵךְ וְעוֹצֵר,
גּוֹפֵל בְּלִי קוּם.

עַל פְּנֵי תְרוּזָה בְּעֵתִירַת עֲלִים
שִׁיר חֲסוּי בְּעַפָּאִים,
כַּחֲלִיָּה שֶׁל צֶעַר בְּעֲמוּד הַכָּאֵב,
שְׁאִין בּוֹ עֲשֵׂתוֹנוֹת.
הָאֲנָשִׁים עוֹמְדִים שְׁדָרוֹת שְׁדָרוֹת
וְכָל סִבְלָם גְּבוּי וּמִלְקָט
בִּיבֶשֶׁת הַפָּנִים.

בְּמִתִּיקוֹת הַחֵג, הֲלֹא רָאִיתִי
אֵת בֵּיתִי הַמֵּט לְשֹׁאֵל בְּאֲדוֹנָיו:
אִם מִקְלָט הִיָּה לוֹ, שְׁמָא שְׁבִי,
וְכָל-כְּלוֹ נִימֵי וְחֲדוּרֵי.
בְּמִתִּינוֹת הַחֵג, בַּחִיק הַדֵּל
הַשְּׁקֵט עוֹד אֵינְנוּ פֶגֶע,
וְאֵינְךָ יוֹדֵעַ, הִתִּיתָה לִי בּוֹ
כְּצַעֲקָתָה.

בקרב השדה

בְּקֶרֶב הַשָּׂדֶה
 פְּלָחָה אוֹתָנוּ מִחֲרַשְׁת חַיִּים.
 פְּלָדָה וְלָהֵב עָלוּ בָנוּ, וַיְכַלּוּ,
 הִטְחָב עַל הַמְצָח רָב,
 שָׂרְשֵׁינוּ עַל פְּנֵיהֶם הַפְּכוּ.

בְּקִטִּיפַת כּוֹתֶרֶת הָעֵלִים,
 הַחֲלִימָה, בְּצַעֲדֵי פְּרָחִים,
 כְּלוּבָה בְּסוּגְרֵי הַזְּמַן,
 בְּקִמּוּרֵי יָמִים קְרוּעִים,
 וְלֹא קְרוּאִים.
 קִמְטֵי הַבְּכִי כְּצֶמַח בָּר,
 עוֹלִים בְּפִסְלֵע הַנֹּשֶׁבֶר.

חֲסֵרֵי-סִיגִים שָׁגִינוּ בַּשָּׂדוֹת,
 עוֹלִים מִרְחֻצוֹת לַטְּהַר.
 עַל שְׁפִתוֹתֵינוּ שִׁיחִים וְשִׁיגִים
 פּוֹרְחִים, וְאֵין עָלֵינוּ שְׁלוֹם,
 וְלֹא גִפְתַּחַת לָנוּ הַבְּרָכָה.
 שׁוֹחִים בְּחִשְׁבוֹת אֲרָעִי,
 וְכָל נְחִיצוֹתֵנוּ בְּכַף גְּמֻדָּת,
 אַחַת קִטְנָה, לָרַב טוֹבָה.

בְּקֶרֶב הַשָּׂדֶה,
 שָׁמְנוּ נִפְשָׁנוּ בְּכַפְּנוּ,
 וְכַפְּנוּ כְּתָמַר תְּשֻׁגָה.
 מִיָּם חַיִּים מְכַתְּרִים סְבִיב,
 בְּאֲרָץ מוֹתָנוּ כְּצַפְּרִים,
 נִכּוֹן בְּמוֹעֵדוֹ אֲבִיב.

לתהום צלילה, בתהייה צלולה
 לתהום צלילה, בתהייה צלולה
 תנועה ימית חזיתית.
 מדהים עד כמה אֲנַחְנוּ כְּבָדִים
 בְּבִגְדֵי אֲמוּדָאִים, כְּעֶבֶר, לֹא מוֹדְעִים
 לְמֵאֲמָצִים בְּמִשׁוּרִים הָעֲלִיוֹנִים.
 בְּמִקְוֹמוֹת נוֹדְעִים, צָרִיכֵת הַכַּח
 תְּמִידִית, אֲנַחְנוּ מְשַׁתְּמָשִׁים בְּשִׁפָּה
 מְדַעִית לְמַחְצָה, אֲנִיגִיה.
 הַלַּחֲץ הַנִּפְשִׁי יַחֲסִי.
 מְקַדֵּם הַהִתְמוֹסְסוֹת מִיָּם וְחִנְקָן.
 הַחִנְקָן בְּרִקְמוֹתֵי זָהָב, רוֹקֵם כְּחִלּוּמֵי.
 פֶּתַח הָאוֹנוֹת רָחֵב רָחֵב,
 לְמִדַּת הָעֶצֶב, גְּמִישׁ וְנִמְתָּח.
 תְּהִיָּה אֲרֻכָּה וְצִלּוּלָה,
 כָּל חֲיִינוּ, בְּצִיפָה דְמוּמָה,
 גִּשְׁמֵר עַל קֶשֶׁר עֵין אֶהוּבָה.
 מֵה שִׁשְׁבֵּר אוֹתָנוּ, וַיִּגְמֵר
 בְּהַפְתָּעָה, יִהְיֶה קוֹל דְּמָמָה דְּקָה,
 וְאַנְקָה.

יושבים במעמקים ובודקים

יושבים במעמקים ובודקים
 במה מדקדקין ובמה אין מדקדקין.
 ציוד חובה, חבורים מתאימים,
 למאגרי הרוח במיכלים.
 שזון. זמן שחזוי להיות נאמן.
 מדיק לפי השגיו, חומסני
 לפי השגיו בידינו, עכשו.
 מד-עמק, לכאב או לשמחה.
 סכין למקרה מלחמה.
 חגורת הצלה למקרה מלחמה.
 מי שיביסנו או מי שיצילנו
 ידאג לשאר, נתון להשערה.

יושבים במעמקים ודואגים.
 חבל התקשרות (רוחנית אני
 מתכונת), עשוי סיבים דקים
 ואמיצים, ממעמקים קראנוף יה.
 ולצלילת לילה בחיינו, אם תשלחנו
 אל הלילה הזה להתפון למטרה,
 את פנס עיניך, מצפן תקוות,
 אל תשכח בראשינו ליתן.

התארגנות

בַּחֲפֹזָה, אִישׁ בְּלִשְׁוֹנוֹ יִכַּן,
 לְכוּנֵן אֶת דַּרְכֵי, וְלוֹמֵר בְּנוֹן.
 אֶהְיֶה כַּחַיִּת, בְּרוּיֵת פְּלִיאֹת
 וְתַמְיָהוּת לֹא אֶמְעַד.
 הַמִּבֵּט עַל שֵׁטַח הַמַּיִם חוֹלֵשׁ,
 בְּאֶכּוֹן עֶמְדַת הַחֲלָשָׁה,
 בְּאֶבְחוֹן הַתְּרַפָּה, כְּשֶׁחָף הַבּוֹלֵשׁ.

גַּל עַד הַחֹל יָבוֹא, וְנִשְׁבַּר,
 וְהַיָּם כְּמֶלֶךְ שֶׁהָיָה לוֹ אוֹהֵב
 בְּגִבּוֹרוֹתָיו נַעֲשֶׂה,
 גַּל עַד הַחֹל יָבוֹא וְנִרְעַד,
 וּפְרַעְנוֹת עֵינָיו עֲמָסָה.

כָּל הַקְּרוֹעַ אַחֲוֵי, וְלִנְחָלֵי הַדָּמַע
 יַעֲשֶׂה בְּאֵנוֹם הַבְּלָגָה,
 עַל גְּדוֹתָם הַסּוּף, אֲבִי־הַפֶּחַד
 רוֹחֲשִׁים.

בְּחַרְבוֹת הַמָּרִי, סָרַח הַיָּמִים הַנִּגְרָרִים,
 כְּאֲצוֹת נִגְלוֹת בַּמָּקוֹם הַמְּתִיבֵשׁ,
 וַיִּדְיֵנו גְּשׁוּרוֹת בְּתַמְיָמָה לְתַפְלָה,
 מֵעַל לְבִקְעַת הַמִּתְרַחֵשׁ וּבָא.

צילומים מופשטים

הַצֵּלוֹם בְּדִלְיָקוֹתוֹ, וְדִקְיָקוֹתוֹ,
 הַבֵּט לְרִנְטָגֵן הַפָּנִים,
 בְּשִׁקְיָפוֹתָם אוֹר גֵּן זָךְ,
 לְפָנַי שָׁנִים נִגְנוּ.

עֲכָשׁוּ מִסְבִּיב מַעֲבָדִים
 יַחֲסִים, אֲנוּשִׁיִּים.

בְּמַתְכָּנֹת מַעֲשִׂית וְזִהִירָה,
 וְהָאוֹר הַחֹדֵר מוֹסֵת בְּכַמוֹת
 מִתְאַיְמָה, לֹא לְהֵרֵס אֶת הָאוֹיְרָה.

בְּבֵית הַזְּכוּרוֹנוֹת מְדִיתִים
 אֶת הַדְּמוּיוֹת. חֲשַׁבּוֹן־הַנֶּפֶשׁ
 מִתְאַרֵךְ בְּצִנּוּרוֹת הַמַּחֲשָׁב,
 דִּקֵּק אֶת כָּל הַגָּס, דִּיק
 בְּמָה שֶׁנֶּהֱרַס.

אֵל בְּצַעַר, אֵל בְּגִלְמִידוֹת,
 זֶה עָרַב בְּשִׁימוֹת, מְרִטָּשִׁים
 אֶת הַפָּנִים, בְּדִיוֹת
 אֲמִינָה וְזִהִירָה, בְּתִשְׁלִיל
 שְׁחוֹר־לֵבָן, שְׁקוּף, נִדְלָה
 כָּל עֵשֶׂר הַחַיִּים.

איתן איתן: עברי הנהר

בערב גלשנו מן ההר כשאוויר קפוא מחיש את מהירותנו ושמיים כהים נוסעים עלינו. גשם ירד בטיפות מעטות, דלילות. שק על ראשי חסם והגביל את ראותי. העדר גלש לפני בגבות כהים שחורים עם כל הגונים שבין אדום לשחור, גלש במהירות גוברת ככל שהתקרבונו למים, לעמק שזרמו בו מים, מי הנהר, הירדן. בעבר הירדן השני הוריד מוסא את כבשות אביו. מוסא ג'אד, ילד קטן שהגיע בקושי עד מתני, ראשו חשוף, מתולתל, בגדיו ונעליו קרועים גם בחורף, כחול מקור, הוריד ערב-ערב את כבשות אביו שנשאר לשתות קפה מר במאהל. אביו, חסן ג'אד, הוריד את כבשות אביו, סבו של מוסא, באותם בגדים קרועים ובאותן נעליים קרועות אל הנהר. אבל בנו של מוסא, כך אומר חסן וכך אומר מוסא, לא יוריד כבשים אל הנהר. סרולה הלכה הליכה אטית מתחנחנת נדבקת לארץ כמו אין כוחה אתה. אפשר היה לחשוב שאין לה מקום עם הפרות או על-יד הפרות במהלך נדודי הרעייה. אפשר היה לחשוב שאין לה מקום בלי להבחין בעצלותה. אפילו פעם אחת לא נראתה רצה אחר פרה סוטה ואיש לא זכר שאפילו פעם אחת נבחה בלילה. לא גורשה ולא נעזבה בגלל זאב. זאב, כלב שנתפרא או זאב שנתפיית, רץ בכל מקום, לפנינו, אחרינו, מצדדינו. ענן לבן של הבל מתנשף הקיף את מהלכנו. אחרון שתה, אף פעם לא לפני סרולה. מזון הביא לה.

רבוץ על האדמה ראיתי איך העדר שותה. רטיבות האדמה דבקה אל מכנסי, לשק הדבוק לחולצתי הדבוקה לגבי, לעורי, מעבירה צמרמרות בגופי. רעדתי. רעדתי ונשארתי רבוץ וקולט רטיבות. זאב התחיל לכנס את הפרות, נושך ונובח ברגליהן האחוריות נובח ונושך עד שהתחילו לעלות במדרון. נשארתי רבוץ וקולט רטיבות ורועד מקור מתבונן בפרות עולות במדרון, כתמים כהים גושים כבדים זזים בדממה באטיות תמוהה בלי קול געייה אחת בלי קול מגע רגליהן באדמה משום שהאדמה הפכה רפה רפה מגשם נבלע. זאב בא, ריחרח בסרולה, הביט בי והביט בי, מבקש שאעלה. הנעתי בראשי ולא ידעתי מדוע אינני קם. הגשם התחזק מעט והרוח שטפה אותו אל פני בטיפות בודדות מדגישות את חום פני. מוסא נעלם מזמן אחר האחרונות בכבשותיו ואני הבטתי בבקע הצר בו נעלמו בלי להותיר אפילו תמרת אבק קטנה קטנה. הבטתי והבטתי ושום תמרת אבק לא התרוממה כי האדמה הפכה בוץ, עקבות בבוץ, המון עקבות בבוץ, עקב על עקב על עקב בבוץ. פרה סוטה פלטה נהימה עמוקה שהדיה התגלגלו למלא את האוויר, געתה כמבקשת קול סימון כיוון בתשובה. בתוך הדי געייתה הפתאומית נענה לה העדר בשבע געיות עמוקות רחוקות עולות זו על זו, מתערבות, הדיהן מתערבים, דוחים. זאב השתעל בנביחות בתוך הדי הגעיות הנמוגות, השתעל ונבח ונבח והשתעל כדי לעורר ולהקים אותי.

גושי הפרות הבודדים הלכו והצטרפו לגוש אחד חסר-צורה במעלה המדרון, הצטרפו לגוש חסר-צורה ודומם. שבעה עגלים אדומים-כהים שנולדו בשבועיים האחרונים התפראו ליד אמותיהם המפגרות שניצבו זזות לא זזות למטה מעט מן הגוש העדרי. הרחק בצפון החלה להופיע הסוטה, להופיע לנוע גוש בודד. ידעתי שלא תלד אף שהגיע זמנה ללדת. עמדה גועה בבדידות כשהעדר, הגוש, מחזיר לה געיות-כיוון מחליאות. עמדה כלא יודעת אם לרדת לשתות או לוותר על שתייתה ולהצטרף לעדר. ידעתי מדוע לא קמתי. לא רציתי להתקרב לפרות, לגוש, לעדר, לא לגעיות. הפרה הסוטה הבודדה פתחה במרוצה, הגיעה לנהר, שתתה במהירות והתחילה עולה במתינות בלי לגעות געייה אחת. כהות-השמיים הפכה שחור. הגשם התחזק, הופך מטר סוחף בולע את הדי הגעיות המקריות, מכה במי הנהר, הירדן, מעורב בגושי ברד בודדים. קמתי והתחלתי לעלות.

לאט-לאט עליתי במטר הניתך. רעש הירדן עבר ועבר את קול המטר הניתך ממלא את אזני. בראש מורכן נעתי מאבן לאבן מסלע לסלע עוקף את הסידריות המעטות, הדלילות, שקוציהן עדיין לא הצמיחו את הליבלוב האביבי השני, ראשי מורכן גופי מכופף נאסף אל עצמו עליתי לאט-לאט מושך את רגלי כמו לא מושך את רגלי כמו נמשכות מעצמן. חיים מסודרים חייתי. לא היה עלי לרדת לנהר ואין עלי לעלות בהר. אם אשאָר על שפת הנהר לא יקרה למעלה שום דבר ואם לא הייתי יורד לנהר לא היה קורה בו שום דבר. וזאב היה מכנס את הפרות מעלה אותן להר אם לא היו מתכנסות לעלות בעצמן. והגשם, המטר החזק הניתך מעורב ברד, מכנס אותי אחריהן ברעש הירדן הזורם.

דבר, כמובן, לא קרה בסככה. דבר, כמובן, לא התרחש. לא התחדש. השחור-החום של הפחים החלודים התמזג נבלע בשחור הפוצי של סלעי הבזלת המחוספסים. בבהילות נכנס הגוש העדרי הפהה לסככה, ראיתי את מהירות הבהלה של כניסתו לסככה בענן האָד הכבד שנח תחת הפחים מתפור לאט-לאט מן הצדדים ראיתי את האָד שעלה מן הנשימות המואצות, עלה לבן והתרומם הופך לבנבן ועולה הופך אפור וסמוך לפחים הופך כהה-כהה, שחור כמעט. לא סגרתי את פתח הסככה. הפתח נסגר. זאב משך בחבל והקיף שלש או ארבע הקפות מסביב ליתד-הסגירה. בדקתי אותו ועמדתי נוכח העדר, מוטרד מעט. העדר לא מצא חן בעיני. קולות הפרות הנעות לא מצאו חן בעיני. חלודת הפחים לא מצאה חן בעיני, הטרידה אותי. פחים מגולוונים בוהקים דפקתי בגג הסככה ובתוך שנים מעטות החלידו לגמרי. מוטרד רקעתי ברגלי להוריד את הבוץ ממגפי ורקעתי עד שירד אך לא באה לי רווחה

תחת הברזנט הבהיר-ביחס ששימש לנו אוהל מועט רבצה כבר סרולה, נוהמת. זאב עמד בחוץ, ממתין שאפנס. נכנסתי. הטלתי את השק הרטוב על ערימת קש ובלי לפשוט את מכנסי שכבתי על ערימת השקים הריקים, רפודת-הקש. להדליק אש או לא להדליק אש, חשבתי. לעשות קפה או לא לעשות קפה, חשבתי. סרולה נהמה כל הזמן, מבקשת מזון, גירגרה נהמה עמוקה מבקשת רעבה למרות שלא

היתה רעבה, ביקשה לאכול משום שלא היה לה מה לעשות. אמרתי לה לא. ייללה. זרקתי בה גוש עפר בכוח רב, השתתקה נוהמת. זאב נכנס, הביט בסרולה, הביט בי וחזר והביט בסרולה ויצא החוצה, יצא לגשם לקור, להביא מזון

התותחים התחילו לדפוק בחצי הלילה. חצי שנה עברה מאז התקלקל שעוני אבל השעות ידועות לי בקירוב רב וכמעט מדויק. בחצי הלילה התחילו דפיקות התותחים. רוח מזרחית נשבה ועברה ונשבה בקור מקפיא. גשם ירד יום אחר-כך, יום אחד בלבד, בין השרקיות, בין הרוחות המזרחיות. שבוע אחר הגשם חזרה השרקיה וחזרה, דופקת מחדירה קור מקפיא. התותחים דפקו. כתם אדום התפשט בשמיים עטור כהות עשן עולה מן האדמה מתפשט מן האדמה הבוערת. כל האדמה בערה: השדות, המדרונים הפרועים, עשב המרעה, המטעים, כל האדמה בערה ברוח המזרחית שדפקה ודפקה ליבתה את הבעירה. טנקים שינו עמדות עד שנותרו ניצבי שחור ואד סרחון בעירה. שני לילות נמשכה השריפה וקולה נבלע בשריקות הרוח הקרה ונמשכה עד שלא נותר לה מה לשרוף. המדרונים נותרו שחורים וחשופים, שחורים וחשופים בלי עשב למרעה. התותחים דפקו בהפסקות ולא פסקו. והמטוסים בשמיים השחורים

וחיים בא ואמר אתה משוגע או מה. סלק מכאן את הפרות. תהיה בטוח שאם לא יקבלו בולים יישרפו כולן כי כל האדמה כאן תבער ושאלתי אותו על איזה בולים הוא מדבר והוא אמר שהוא מדבר על פגיעות הפגזים ואמר אל תהיה משוגע וסלק מכאן את הפרות ואת עצמך ומיכל הופיעה פתאום ואמרה תשמע תשמע, תלך כאן מלחמה שלמה, לפחות תעביר את העדר, זאב אחי ביקש שאבוא ואומר לך שתכניס אותו לשטח המרעה שלו ואמרתי שתמסור את תודותי לאחיה ושאני לא מזין את העדר ושהשריפה לא תפגע בו משום שיש קו-אש נקי מסביב לסככה ברוחב של עשרים-וחמישה מטר וחיים אמר אבל יפגעו בסככה, יורידו אותה כמו כלום, הסוללות שלי ממוקמות מעליך ומתוכננות לקפיצות עד לרכס של הסככה שלך ועל אחת הקפיצות בטוח שיטווחו ואם יטווחו יפגעו לך בעדר ואמרתי נראה וחיים אמר תראה, אל תגיד שלא אמרתי לך, בחייד, אל תהיה טיפש, יש לך יותר מדי מה להפסיד, העדר הזה שווה לפחות חצי מיליון ולא זוטי ולא הזוטי את הפרות והרוח המזרחית דפקה וגם ירד אחר שחיים עלה לסוללות שלו וישב שם והמתין כמו שנתבקש להמתין וכשהשרקיה חזרה לדפוק, מחדירה קור מקפיא, התחילו התותחים לדפוק ודפקו בהפסקות ולא פסקו והשריפה בערה שני לילות ויום ונפסקה אחרי שלא השאירה עשב למרעה וכשנפסקה השריפה לא פסקו דפיקות התותחים. והשמיים

הכהים, השחורים, שהמטוסים גירדו בהם את האדמה החשוכה את החלום הזה חלמתי בהקיץ. סמוך להיותו מציאות לא חלמתי אותו. סמוך להיותו מציאות חלמתי בהקיץ חלום אחר, תמונות אחרות הלכו אתי. לאן הלכה מיכל? הלכה. זה לא מקום בשבילה, לא, לא זה המקום בשבילה. הלכה הלוך ובכה, הלוך ובכה הלכה בלי דמעות, לא נשאר לה דמעות. קמתי והבערתי אש, אש גמוכה תחת הברזנט. ינועו אמות הסיפים ויזוז המזבח. איזה אמות סיפים ואיזה מזבח

ומה פתאום אמות ומה פתאום מזבח. אה כן. כאילו אני קרבן לעולה וכאילו אני, אני קרבן לעולה, כאילו אני בטוח שאמות הסיפים ינועו ושהמזבח יזוז כדי שלא אהיה קרבן כדי שלא אעלה קרבן. אבל מה אמות הסיפים? שלא יהיה מקדש, לכל המועט שלא אהיה אפילו במקדש. אבל מה כאילו? כאילו אני בטוח שלא אהיה קרבן או כאילו אני קרבן. וקרבן למה, למה ולמי. אינני יודע מה ואינני יודע מה כאילו אבל אני יודע שאמות הסיפים ינועו ושהמזבח יזוז. ינועו ויזוז. אם כך יהיה מקדש ויהיה קרבן, מקדש אחר במקום אליו ינועו האמות וקרבן אחר במקום אליו יזוז המזבח. קרבן? קרבן אחר? לא, לא יהיה. יהיו? לא יהיו, יהיו. יהיו? אני לא יודע אבל אני יודע שהיו, שהיו קרבנות אחרים, רבים, רבים רבים. אפילו האדמה השחורה היתה קרבן מעט. קרבן מעט? קרבן רב, עצום ורב. וחיים ישב על-ידי תמיד אחר מסך-המפקד ביום-ששי בערב כשזימנו בשבילנו עונג-שבת של תנ"ך נמסר מפי מירב וישבנו רחוצים ומגולחים בבגדי אלף מגוהצים ומעומלנים שגיהצנו ועימלנו בעצמנו, ישבנו בנעליים מצוחצחות מבריקות עד כדי כך שאפשר היה לראות בהן את קלסתר הפנים והיו בינינו כאלה שטענו שראו בהן מה ומי היו בגילגולים קודמים, חיים ואני צחקנו מהם משום שלפי דבריהם היו בימי-קדם רק נסיכים ומצביאים ורבי-חובלים ושוודדיים ואף אחד לא טען שראה את עצמו בנעליו קוף בימים קדומים או עבד או איכר רעב ללחם או חייל נושא חנית או משרת בזוי בחצר מקדש או סוחר או נודד רועה צאן ובקר, שבעים ומלאים ישבנו משום שמירב בא להורות פרקי תנ"ך ביום-ששי בערב אחרי ארוחות-הערב החגיגית על המפות הלבנות עם כוסות הפרחים על השולחנות, שבעים ישבנו וחיים טרח בכל יום-ששי להתישב על-ידי מפני שהיה בטוח שאעיר אותו כשירדם, ישב לידי בראש רכון, נשען על זרועו, מקלל בשקט את הפנימיה ואת ד"ר מירב, אף פעם לא קרא לו מירב אלא תמיד הדגיש בלעג ד"ר מירב, ואת שמוקלר, שמואל היה שמו אבל קראנו לו שמוקלר, סא"ל שמוקלר מפקד הפנימיה, הדגיש חיים כל יום-ששי בערב מחדש, נוסע אחרי ארוחת-הערב החגיגית להביא את העונש הזה, את הד"ר מירב הזה, נוסע אחר כניסת השבת להביא מורה לתנ"ך. אביו של חיים, זקן ארוך, מבט בהיר בפנים שחומים, שימש רב בנתניה, ומשבעת בניו יצא רק חיים שונא תנ"ך במוצהר אבל רודף אמת אם שונא העמדות-פנים יכול להיחשב רודף אמת, ואת כל מה שלימד מירב ועתיד היה ללמד כתוספת מיוחדת לשיעורי בית-הספר ידע מאביו עוד לפני מלאות לו עשור שנים וכך ישב לידי וקילל את מירב ואת הפנימיה שנקראה על שמו, על שם בנו שנהרג במלחמה, ואת שמוקלר שישב משמאל למירב כשמדיו לא מגוהצים ולא מעומלנים, אשתו לא גיהצה ולא עימלנה אותם ובמגורי החניכים שלנו סיפרו שלא בילתה בחינם את זמנה כמו שגרה במגורי-סגל בשטח הפנימיה, ואפילו לא טרח לצחצח את נעליו שבלטו גוכח קהל החניכים בראשים המורכנים רכונים שמולם ישב ברגליים שלוחות ממושקות ובגב שקוע בגלל כרס קטנה רפה, היו בין החניכים שאמרו שיש לו נשמה של סמרטוט בגלל שאי-אפשר להופיע כך מול חניכים שדורשים מהם להתגהץ, ישב במבט עייף

משועמם מצודד לעבר מירב ועובר אל עבר מוקדי הלחש-רחש שעלה מאתנו, מירב לא שמע את הרחש משום שמכשיר-השמיעה שלו לא קלט אותו אבל שמוקלר שמע תמיד את לחש התלונה התמידי שעלה מאתנו אפילו כשאיש לא לחש והיו שאמרו שהוא סובל ממירב יותר מאתנו ו"אהיה אשר אהיה" צעק מירב כשרוקו ניתז על האומללים שנכנסו אחרונים ונדונו לשבת בשורת הכיסאות הראשונים בלי סיכוי לצל נימנום, אהיה אשר אהיה, צעק מירב משום שלא שמע את דבריו וחשב שגם אנחנו לא שומעים אותם, אהיה אשר אהיה נדפק לשמוע אותו לוחש חיים אחריו, "אהיה אשר אהיה" צעק מירב בשלישית עד שחשבתי שהתבלבל לגמרי, צעק בקול נשבר, מגומגם כמעט, צרוד מזיקנה, יוצא במופלא מפיו חסר-השיניים, מפניו המגולחים שגילח לכבודנו להודמנות השבועית לדבר לפנינו, מפניו המקומטים הזקנים מלאים שריטות החתכים שחתך בהן בהתגלחו, אפילו על אזניו נותרו סימוני החתכים, שעיר כמו קוף, אומר חיים וכולנו פורצים בצחוק כבוש ומירב כמדמה לשמוע את הצחוק מרים ראשו וידיו ושוב חוזר "אהיה אשר אהיה" בקולו הנשבר, היא התשובה, התשובה כלומר, כלומר השלב שבו הזדהה בשמו המפורש, השלב האחרון לפני השלב שבו מזדהה בשמו המפורש ואם למשה לא היתה אימת הקהל, העם, העדר, אם לו היתה למשה אימת הקהל, לא היה בא השלב הזה משום שהיה מסתפק ב"אנכי אלהי אביך אלהי יצחק ואלהי יעקב" ורוצה לומר שהשם המפורש לא היה מתפרש אם משה לא היה שואל "מה שמו אומר אליהם". ואני אינני יודע אם מירב יוציא מפיו חסר-השיניים את השם המפורש, למרות שאני יודע שהוא נוסע בשבת אני יודע שהוא שם כיפה על ראשו כשהוא דורש את דרשותיו ודורש אפילו מאתנו לשבת כסוי-ראש ואינני יודע אם יוציא את השם המפורש אבל הוא מוציא אותו ואינני מסוגל להבין איזה יחס פיתח למה שהוא אומר ודורש בלי להאמין והוא מוציא השם המפורש יותר מפעם אחת וחוזר ומוציא אותו וממשמש אותו היה יהיה הויה יהיה ההויה כולה וחוזר "יהוה אלהי אבותיכם אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב שלחני אליכם זה שמי לעולם וזה זכרי לדור ודור" ואני נחרד מעט משום שחיים מתחיל לנחור, אני יושב על-יד הקיר נשען עם הכיסא בקיר וחיים לשמאלי מתחיל לנחור וברגלי אני מכה בו בדחיפה קלה כדי שלא יבהל מדחיפה חזקה והוא פוקח עיניים עייפות אדומות לא מבינות בדיוק ברגע שמירב שואל יש שאלות ואז חיים אומר "למה דווקא בעל-זבוב" וכולם מתעוררים בפצצת צחוק, אפילו שמוקלר לא יכול לצעוק למכשיר-השמיעה של מירב את שאלתו של חיים משום שהוא מתפוצץ מצחוק ובתוך הדקות הארוכות של הצחוק אני מספיק ללחוש לחיים שמירב דרש בסך-הכל את השם המפורש שבו התגלה, לפי המקרא, אלוהים בפעם הראשונה וכאשר, אגב עוויתות-צחוק אחרונות, שואל שמוקלר מה החכמה הזאת לך, חיים בן הרב, עונה חיים זאת לא חכמה וחוזר למה דווקא בעל-זבוב והצחוק נאלם ושמוקלר צועק באזני מירב את השאלה ומירב אומר כן כן, שם לא נזכר השם המפורש באשר אליהו אמר "המבלי אין אלהים בישראל אתם הולכים לשאול בבעל-זבוב" אבל זה לא

שייך, אלוהים לא חייב להתגלות כל יום והתגלות למשה וההזדהות בשם המפורש היא זכייה גדולה שזכה בה משה ואני אומר אולי לא, אולי זו זכייה שרצו לזכות בה את משה אלה שערכו את הדברים, הרי לא תגיד שאצבע אלוהים ערכה אותם, ומירב מביט בי ובחיים, יושבי השורה הראשונה מקבלים אותנו מזיזים עצמם אחור משום ששפתיו מלאות קצף והוא צועק בהתזת רוק אם אתם לא מקבלים מה שכתוב במקרא אין לכם מה לעשות כאן. אם אתם לא מקבלים מה שכתוב, אז נכשלנו. תמצאו סתירות, הרבה סתירות תמצאו. תמצאו דברים סתומים, דברים קשים. אבל אם אתם לא מקבלים מה שכתוב, לכו וחזרו למקום שממנו באו ההורים שלכם. אם אתם לא מקבלים, אין לנו קיום כאן. ושמוקלר, שיושב כאחד שממתין לדבר-הבאי שיחלוף, מתרומם כשזיק מוזר נדלק בעיניו ואומר אנחנו לא מאמינים בדת, אין סיכוי שנאמין בדת, עם כל הכבוד, ד"ר מירב, גם אתה לא מאמין בדת ואחרי מה שקרה בגרמניה אין סיכוי שישובו אל הדת, ומירב—שמע או לא שמע את שמוקלר—לא חשוב אם אנחנו דתיים או לא דתיים ולא חשוב מה נעשה ומה לא נעשה אבל חשוב שנוכח, שנדע, שמה שכתוב כאן—והוא מרים את הספר בכריכה הקשה השחורה ודופק בו על השולחן—חשוב שנדע שמה שכתוב כאן הוא נכון. אחרת אין לנו זכות לחיות כאן, ופונה לצאת, וחיים אומר הוא לא ענה על השאלה, הממזר הזקן לא ענה על השאלה, ואני מפטיר אלוהים יענה לך עליה אם ימצא לנחוץ ושומע מישהו צועק ומה על מיליון אנשי-צבא שהיו ליהושפט, אנחנו צריכים לדעת שזה נכון או לא נכון, וחיים מוסיף מיליון ומאה-ששים אלף לבד מחיילי-המצב בערי-המבצר ומירב כבר אחר הדלת, בחוץ, שמע או לא שמע מה שלא רצה לשמוע, ושמוקלר ממחר אחריו אל הדלת, מספיק להפטיר יפה יפה, הערב הזה יירשם בהיסטוריה של הפנימיה כערב תנ"ך בודד שנשאלה בו איזו שאלה, ובחוץ בתאורה הצהובה שמאירה חירות את האפלה מתפזר גוש החניכים שממהרים לצאת מן הדלת, מתפזר לגושים כהים בודדים, נפרדים, וחיים ואני יוצאים אחרונים בלי לדבר ואחר-כך, הרבה הרבה אחר-כך, בחדר, בחדר-המגורים כשכל הצריף בא אלינו, מתפרץ חיים פתאום בלי סיבה נראית ובלי גורם נראה ואומר בשקט שמרוב כבוד למקרא היה מתכבד להשתין עליו ועל מי שמלמד אותו ומישהו שולף מהארון את הספר ושואל מי מצטרף ומי שמצטרפים עומדים חצי גורן עגולה במרחק עשרה צעדים ממלבן האור שתוחמת הדלת הפתוחה שעליה אני נשען ומביט איך הם משתינים ואחר-כך מתפזרים מביאים ניירות וענפי ארנים, הצריף עמד בין ארנים בתוך חורש ארנים, מדליקים אש ויושבים סביבה להתחמם מעט לשיר מעט בקולות צרודים ושמוקלר מופיע פתאום הולך לאורך המרפסת ושואל אותי למה אני עומד בודד בפתח הדלת ומתבונן בלי להצטרף ואני צוחק צחוק קל ואומר אולי תשאל אותם והוא מצטרף לחצי המעגל שמסביב לאש הקטנה, ריח השתן נמוג הרבה לפני בואו, ושר אתם את שירי המולדת ואת השירים הגסים אחריהם, ואחרי הבדיחות הגסות שאפילו אחד לא מוצא לנכון לצחוק מהן בגלל נדושותן הוא מתחיל לספר סיפורי מלחמה, לא, לא סיפורי מלחמה אלא סיפורי קרבות, משהו על שיירות, מחסומים, נשק שהחביאו

מתחת לבגדים ומישהו אומר לו שפך כבר לא ילחמו עוד והוא אומר שהלוואי שלא יצטרכו להילחם בכלל למרות שתמיד צריכים להיות מוכנים להילחם ושהיושבים מסביב לאש הקטנה יהיה קציני-השדה המובילים את המלחמה שתהיה ומכריעים אותה במופת שיהיו או שלא יהיו ואני שעומד נשען בדלת הפתוחה חושב על מה שעושה אשתו כשהוא יושב עם הניכיו ועל מה שעושים ילדיו ועל כך שאפילו אני לא אומר לו מה שחושבים עליו הניכיו ובריכות הארוכות שהריצו אותנו עם חגור לא השתתף אפילו כמשקיף מן הצד ואפילו לא בא לראות אותנו חוזרים מזיעים ומחיים נאלצתי לקחת את הרובה ואחר-כך את התרמיל ואחר-כך נאלצתי לסחוב אותו בידו וכשרצה להפסיק לרוץ אמרתי תפסיק לרחם על עצמך ותרים את הרגליים ופניו חיורים בוהקים בלי זיעה, כל זיעתו יצאה ויצאה ולא נשארה, עד גבעת הראדאר רצנו בעליות ובירידות ובכל ריצה בדרך בחזרה מהראדאר ביקש לעבור להליכה ולא עבר להליכה, אמרתי לו שאם הוא מפסיק לרוץ אני שם עליו את הרובה והחגור ודרשר, המדריך, בצעקה צרודה נחנקת מרוב מאמץ למרות שרץ בנעלי-התעמלות ובלי חגור ולמרות שהיה מבוגר מאתנו בחמש שנים ולא נער בן שבע-עשרה, עוד מעט חיים, תחזיק מעמד חיים, עוזרים לך חיים ולא היתה ריצה אחת שגמר עם נשק וחגור ולא היתה ריצה אחת שגמר בלי עזרה וכשהלכנו לבחור יחידות בחר בתותחנים כדי לא לרוץ וכדי לא לשים חגור על הגוף וכדי לא לשאת נשק ביד וכדי לא להסתער או לארוב או לחסום או לטהר עם סיכויים להיפצע או ליהרג ועכשיו הוא מקפיץ סוללות, מקפיץ סוללות ודופק פגזים ועושה את זה מצוין, כל הלילה וכל היום דופקים התותחים שלו ויום ולילה ויום ולילה ואין פגיעות בסוללות שלו, יצא לו שם של אחד שאנשיו לא נפצעים ולא נהרגים ולא נדפקים אפילו בתאונות-דרכים, כל-כך טוב הוא מקפיץ אותם מעמדת-ירי לעמדת-ירי בדילוגים מהירים מתואמים, כמעט אין הפסקות בדפיקת התותחים, כשדופקת סוללה אחת מדלגת השניה והפגיעות שלו מכסות את האדמה בעשן נמרח ומתפזר ובאמת שאינני יודע בכמה מתים אבל אני בטוח שעל האדמה לא נשארת אפילו מטרה אחת מן המטרות שהתבקש לחסל ואני בטוח שפגזים שלא פוגעים בול הם רק הפגזים הארוכים והקצרים, הארוכים שיש להם בתרמיל מעט יותר מדי חומר-נפץ הודף והקצרים שיש להם בתרמיל מעט פחות מדי חומר-נפץ הודף, ויותר מדי הוא חושב עלי ויותר מדי פעמים בא לשבת לדבר אתי ואפילו פעם אחת לא הקפיץ סוללה לרכס שלי למרות שההימנעות גרמה לו קשיים אבל הקשיים שלו לא מעניינים אותי עכשיו. לאט-לאט בוערת האש ממלאת את האוהל הקטן בעשן ובריח מר ומכנסים מפסיקות להעלות אֶד חם שהעלו לפני שהתיבשו. באטיות אני קם ושם מים בכלי-אלומיניום קטן, שם קפה במים, מלכלך את ידי בתחתיתו השחורה השרופה של הכלי ומניח אותו על האש ומנגב את השחור הנדבק מידי. באטיות אני מגלגל סיגריות, סיגריות אחר סיגריות, שלש סיגריות. הטבק והנייר לגילגול סופקו על החשבון מחסן ג'אד שביקש לקנות עגל גזעי מגודל שישמש יסוד משביח בעדר פרותיו. את הכבשים תיכנן למכור ולגדל במקומן רק פרות. בפרות יש יותר כסף,

אמר, יותר כסף, הרבה כסף ופחות עבודה. זאב חזר וארנבת בפיו, חזר לפני שה רתחו. איך מצא ארנבת בגשם, ברוח, בחושך איך תפס ארנבת. גירשתי את סר כשהתחילה לכרסם באוהל. בא והניח אותה וסרולה התחילה לכרסם. נעמדה, נה גשימותיה כאילו כל גופה נושם מבקש לכרסם למרות שלא היתה רעבה, התקרב והתחלת כירסומה. גירשתי אותה החוצה וזאב הוציא את הארנבת ושמעתי את הכירסום, את הכירסומים, זאב כירסם עם סרולה וכירסומיהם עברו מעבר לפח החלוד ששימש חניץ נוסף בין האוהל והסככה. אפילו עור לא יוותר, ידעתי לפי קול הכירסומים ששמעתי ושמעתי את תנועת רגלי הפרות המבוהלות בהריחן בשר ודם גטרף. המים רתחו. באטיות הורדתי את הכלי מהאש. מאליו מובן שלא אכלתי בשר. מה בכלל צריך אדם בשביל לקיים את מעט בשרו ודמו ואלוהים מה עשה ממני ומה עושה לי שאעשה מעצמי הולך לשתות קפה שוכב ושוכב נרדם בכמעט לא שתייה ובכמעט לא מזון חולם חלומות קטועים זוכר זכרונות קטועים הווה הזיות קטועות אבל יודע שאין אלוהים מלבד אלוהים שמעט ממנו מעט מן המעט מן המעט ממנו שם גם בי ולמה שם בי ואיפה שם בי. שלש פעמים אני מחזיר את הפלי הקטן המפויח לאש ומתבונן במשקע הקפה שעולה ויורד בו ומוזג לשלושה ספלי קפה קטנים מצוירים ויפים. חסן ג'אד הביא אותם. נחש הכיש את מוסא ועברתי את הנהר והבאתיו על-ידי למאהל אביו, לאביו. פני ילד כחולים מפחד מאימה הביט בפני ומעט בלבד נרגע מחום ידי ומדברי. בשורש כף-ידו קיבל את ההפשה וחסמתי את העורק אבל עברתי את הנהר הרבה אחרי שקיבל את ההפשה. יחף עמד וקרא לי ולא שמעתי ובגדיו קרועים עמד וקרא לי ולא שמעתי ורעד וקרא לי ולא שמעתי ורק זאב שמע ובא ונבח על-ידי והתרומם על רגליו ורץ והסתובב סביבי עד שהסתובבתי וראיתי את מוסא עומד וקורא לי. שערו המתולתל סמר. זאב, ספק כלב ספק זאב, התגלה גם כספק-חתול. כשתזרתי מצאתי את הנחש מת, ומוסא לא הרג אותו, וזאב משך בו וגרר אותו משחק בצנינור גופו. סרולה, באימה, עמדה מרחק רב ככל שיכלה להרחיק לעמוד ובכל-זאת לראות. חסן ג'אד התניע בקושי את הגיפ המיושן שלו, תחילה רצה לרכב עם בנו ולא רכב משום ששיכנעתי אותו לעלות לג'יפ ולהגיע מהר לבית-חולים, ומוסא שכב שקט, לבן, אישוניו מורחבים, עיניו מתהפכות כל כמה דקות, עוויתות והקאות עוברות עליו בתכיפות גוברת, בזמן המועט שחלף עד שהותנע הג'יפ. שלושה ימים עשה בבית- החולים ושבוע במאהל עד שחזר לכבשותיו. בהיעדרו, לא הוליך אותן אביו. אחותו, נורה, הוליכה אותן וירדה אֶתן לנהר. שתיתי ספל ועוד ספל והדלקתי סיגריה. בלי סופר שתיתי את הקפה ובשתותי דימיתי שאני מודה לאלהים בעד צרכי המעטים, בעד זה שאין לי צרכים רבים. בלילה בלילה שירו אָתי תפילה לאל חיי כממשות עצומה בלתי-נתפסת בלתי-מוגדרת סמוכה עד כאב נגיעה ורחוקה בלי נגיעה נעה בתוכי מסביבי השירה והתפילה, נעה לא אמורה ולא נאמרת ובנועה אני נושם ואזני שומעות איך סרולה וזאב ממשיכים לכרסם עצמות. קולות הנפץ הקטנים אומרים לי שהם גומרים לכרסם את העצמות. וחיי, מה חיי, בלי עצם חיי, מה חיי.

שתיתי את ספל הקפה השלישי.

עץ־זית זקן צמח אחר הסככה מהלך ארבעים צעדים במעלה ההר, עץ זקן, עייף, מבוקע־גזע, מצומק־צמרת. עץ עלוב. תחת העץ שכבתי עם מיכל ושכבנו תחתיו יותר מפעם אחת השמיים התהפכו פעם מעלי ופעם מעליה והאדמה רכה פעם בגבי ופעם בגבה. עץ־זית זקן עלוב, פח זיתים לא יוריד בעונה. מיכל: חלקה, לבנה, פניה בוהקים, רכה, ידיה על פני, שתי כפות ידיה על פני כשגבה באדמה, כשצד גופה באדמה עיניה מול עיני ולאט־לאט דיברה מתי תצא מכאן ומה יהיה אֶתך ואני מסיר את ידיה ועונה שיהיה מה שיהיה והיא משיבה את כפותיה מנקה את גבי מפירורי האדמה ואומרת שהאדמה מכסה אותי והשמש גופלת אחר ההר גופלת גופלת ובלילה בתנומה הרפה שתפסה אותי אני חש את דמעותיה ופוקח את עיני ורואה איך היא רכונה מעלי ובוכה באור הכוכבים הדק ואני רואה אותה בוכה בלי קול עד שנדמה לי שאני חולם חלום ואני אומר את בוכה והיא כן אני בוכה ואני למה והיא משמחה, מאהבה ואני למה והיא ספר לי סיפור ואני מזה את רוצה שאספר, התותחים דפקו ופסקו והתחילו לדפוק ופסקו ועץ־הזית הזקן נשאר עומד במדרון בלי פגיעה

הדלקתי מיגריה שניה. סרולה נכנסה ורבעה ואחריה נכנס זאב והקיף שלש הקפות באוהל הקטן, זנבו כמעט נוגע בי בכל הקפה אבל נזהר לא לגעת בי, וביקש לרביץ לידה. לא הניחה לו. רביץ לידה. קמה ועברה לרביץ לידי. השלכתי אותה בשתי ידי, בכוח, ברזנט־האוהל נמתח מעוצם משקלה המוטח. יבבה. זאב ניסה להשקיטה, מנחם אותה בהעברות לשון על גבה, בנהימות עמוקות, שקטות. יבבתה גברה. הניח לה ורביץ בפניה, ראשו סמוך על כפותיו הקדמיות, הביט בסרולה, עיניו חדות, בהירות. בלי מאמץ שכבתי נרדם על ערימת השקים הריקים רפודת הקש. בשנתי ומתוך שנתי קיבתי מכבה את האש. וכל הלילה בערה האש כל הלילה בערה מחממת את האוויר באוהל ואת גופי המעט. האש: ימי עוברים לאן אבוא בתוך ומתוך שינה ארוכה על האדמה. בגחלים אדומות גדולות עברה האש הקטנה. ומיכל מחכה ליום שבו אמכור את העדר ואצא מכאן. לא, היא מחכה ליום שבו אצא מכאן ולא איכפת לה אם העדר יישאר ברשותי או שאמכור אותו לאחרים. ויום אחד אמרה מיכל שיגיע יום שבו העולם יהיה שווה אותי ושאלתי אותה מתי נמדד בן־אדם ביחס לעולם ואמרתי לה שאולי אני לא יכול לשנות בו שום דבר ולא לא, אמרה, יבוא יום שבו יעזבו בני־אדם את הבתים ואת הערים ויילכו לחיות כמוך, יעזבו את המכונות ואת הבניינים והפסקתי אותה ואמרתי שהיא מדברת שטויות, שזה לא פתרון לכולם ואפילו לא פתרון בשבילי, והיא אמרה שלא ייתכן שימשיכו לחיות אחד על השני אחד בתוך השני ואמרתי לה שתביט על הפרות והיא אמרה שאין להן ברירה ואחר, כשצחקתי, אמרה שלא אגיד שלאנשים אין ברירה ואמרתי שאפילו לי אין ברירה ואחותי, עם צמות, ילקוט בית־ספר מבריק על גבה, גרביה לבנות לבנות מתוחות מתוחות, נעליה מצוחצחות, מבריקות, הלכה בגב זקוף בראש מורם

לא זו ימינה או שמאלה הלכה ברחוב על המדרכה הלכה כמו קו ישר לבית-הספר שלה שעמד במרחק רבע שעה של הליכת ילדה מן הבית שגרנו בו והלכה בין האנשים כשילקוטה מבריק על גבה עיניה הסגולות עיני-השקד המוארכות מבריקות הלכה ללמוד וגם אני הלכתי ללמוד אבל לא למדנו דבר והיא נשארה בין האנשים ואני עזבתי אותם והיא שולחת את בניה ובנותיה לבית-הספר בילקוטים מבריקים על גבם וימי עברו עוברים עוברים בתוך ומתוך שינה על האדמה בלי עצם עוברים ועוברים. בחלומות אש כבויה עבר הלילה, הלילות, תחת הטיפות הדופקות תחת מכות הרוח והגשם התמידיות. כל הלילה ירד גשם, כל הלילה נסעו עננים נסיעה טרופה מסתירים את מעט הירח המלא ואת מעט הכוכבים.

נורה: גופה הדק ישר כמקל, כגזע. תנועותיה: גב מכופף, חזה מגולה בין קרעי סחבות, עיגולי הירכיים מלפנים ומאחור בקרעי סחבות. נורה: עיניה שערה מבטה תחת שערה בהתגנבות אילמת אל פני אל גופי אל עיני. נורה: ריח ארנים על הירדן. ריח ארנים על הירדן? מה פתאום ארנים על הירדן? תמרים על הירדן, תמרים וסוף וסוף ותמרים וריח תמרים על הירדן. והארנים לא על הירדן אלא על הכרמל על הרכס הקטן של הכרמל בחורש הסבוך מבין הסירות הקוצניות, שם המחטים ושם ריח הארנים ושם על המחטים שתחת הארנים ישבתי וישבתי והרוח עבר ועבר והים שכב מלמטה ועמליה באה כל שבת באה, כל שבת רביעית קיבלנו חופש מהפנימיה ושלש שבתות בחודש נשארנו בתחומה ועמליה באה וישבה על המחטים תחת הארנים ישבה ושרה וקול דיבורה כמו שירה על התמרים שעזבה כשהיתה תינוקת ילדה עוד בגיל הגן שלה ועל אביה שסחר בבקר שהעביר בדוברות גדולות על הנהר ועל הסמטות עם האבק האדמדם על-יד הנהר ועל המים הרחבים, האדומים, המזוהמים, על הערפל האדום שעלה מאבק האדמה האדומה ועל אמה שכמעט לא יצאה מפתח ביתם ועל התמרים האדומים הלחים מזיעים מתיקות דביקה שאכלה ואכלה בכל פניה כשדביקותם מכסה את פניה ועל הים שראתה שם פעם אחת כשאביה לקח אותם לטיול ועל מגדלי האש שראתה בגדות הנהר במקומות שגזו נשרף שריפת-תמיד ביום ובלילה בלי הפסקה ועל האניות העצומות שעגנו מחוברות לצינורות גדולים שמילאו אותן נפט ועל צפירות האניות הבאות והולכות שהעירו אותה בבהלה עמומה בשני הלילות שבהם ישנו על-יד הנמל. מעיראק באה ולא יכלה לקרוא בשם למקום-הולדתה ואמרה שאפילו אביה ואמה לא הזכירו אותו כי התביישו וחשבתי שגם היא יודעת את שמו אבל מתביישת לומר את שמו אבל לא התביישה לומר שהיא גרה בחיפה על הכרמל ברחוב דרך-הים ושיש משם מראה-נוף נפלא הים האניות הגלים שנשברים לבנים בחוף החורש שהעיר לא היסלה אותו ירוק ופורץ בכל פינה והמורד שבו עמדו הבתים במדרגות שהבליעו אותם ושערה שחור חלק, פניה מזוותים, יפים תחת שערה החלק, גופה חסר ריח משום שלא טרחה להתבשם, קפיצים סמויים מניעים אותה גם כשישבה תחת הארנים על המחטים וזמן רב לא ראיתי אותה וכשראיתי אותה סיפרה שהתחתנה והתגרשה ושיש לה שני ילדים ושהיא מלמדת פסיכולוגיה משום שהיא מעדיפה להרצות ולא

לטפל באנשים ולא ישבנו על המחטים כשנפגשנו אלא בקפה קטן במרכז הכרמל והיה קר מעט כי היום עמד להחשיך והחורש מסביב לא גדל אבל לא קטן מאז שהיינו ילדים יושבים על מחטים ומה אתה עושה, שאלה, אתה חושב שהיה יכול להיות לנו טוב, שאלה, אתה יודע כמה פעמים חשבתי עליך, אמרה, ואם תרצה אני מצלצלת ומבטלת את ההרצאה להערב, ביקשה ואמרתי לה שבפעם אחרת ולא ראיתי אותה בפעם אחרת משום שלא עברתי בחיפה ומשום שלא הזמנתי אותה לבוא אלי אפילו בסתיו כשהתמרים מבשילים אדומים ומזיעים וריחם עולה מן הירדן ומעמליה לא עלה ריח אש שעולה מנורה ואני לא זוכר שעלה ממנה ריח אחר מלבד ריח התשוקה החריף שהרחתי כשישבנו בקפה אחר שלא נפגשנו שנים הרבה ושתי שעות לפני האור באה לרביץ לידי, נורה באה לרביץ על-ידי. עברה את הנהר בחשיכה הרטובה הרועשת מגשם וממכות הגשם באדמה וסמוכה אלי רובצת לידי על-ידי מעלי מתחתי מילאה אותי בריח האש החריף שלה של עורה של בשרה וכמו שהיתה רטובה מלאה גשם מים ותשוקה וכמו שבערה האש בגחלים שתחת ליריעה, לא עזב אותי ריח האש שלה. על השקים רבצנו ותחת השקים רבצנו ואש זרמה בנו. ונורה דיברה. דיברה על הגשם, דיברה על הקור, דיברה על הבוץ. לא דיברה על אביה ואמה, לא על הפכשים ולא על הפרות ולא על יום חתונתה. דיברה על הנהר, על גאות הנהר. לרגע חשבתי איך תחזור ומה יהיה אם תטבע, הזרם בנהר הלך וגבר לפי השאון המתגבר שעלה ממנו ועלה ועלה. אחר זכרתי את גשר-החבלים שהתקנתי בשבילה מגדה אל גדה. דיברה על האדמה הרטובה, דיברה על ימי המנוחה שיבואו בגלל האדמה הרטובה, הבוץ, הגשם. מתוך שינה שמעתי את דיבוריה. בליל-חשיכה אחד באה כשקיץ היה וכשמיכל שכבה ישנה וכמו חיה נאקה ופניה הפכו מסיכה שחורה ומיכל התהפכה בשנתה פקחה את עיניה וחזרה ועצמה אותן בלי לראות דבר ונאנחה בשנתה, מיכל נאנחה בשנתה ונורה קפצה החוצה ורק באמצע המדרון לנהר עצרתי אותה ושם בכתה בין ידי. שעה לפני האור הלכה ושמעתי את הליכתה רואה אותה כמו בהילת אור דקה בהירה מפשילה את היריעה עומדת לשניה להתרגל לתאורת-החוץ האפלה והרכה מרימה את ראשה להרטיב את פניה בגשם הניתך להצן אותם מעט, נעה באטיות זקופה מסלע אל סלע במדרון עד לנהר נוגעת לא נוגעת בגשר-החבלים כשהמים השחורים מלבינים סביב גופה וסביב החבלים הנמתחים במשקל גופה ומתרוממת בגדה השניה מועדת בבוץ הסמיך והטובעני ומזדקפת עולה אל הבקע הצר שבראשו עמד המאהל שלה ועולה ועולה כשרגליה אטיות כמו חששה וכמו פחדה להתקרב להגיע לאוהל אמה ומולו עמדה עמידה מאזינה מתכופפת מרימה את היריעה, שוטחת את שמלתה הקרועה על האבנים החמות שעל הגחלים הבוערות ושוכבת כשעיניה פקוחות קרועות מבריקות באפלה. לא היה בוקר. לא היה אור. חתיכת שמש לא נראתה. חשפת עננים סמיכה הנמיכה על האדמה. רעש הנהר עלה ועלה ככל שגאו בו המים עלה ועלה מטפס במרחק שבע-מאות צעדים עולה במעלה המדרון מעורר בהלה עמומה. מסך-מים מילא את הריוח בין האדמה והשמיים. הפרות בעטו בסככה, בטנן ריקה.

קש לא היה בשבילן, אפילו קש לא היה בשבילן וודאי לא חציר. מים הציפו את הסככה. אדמתה הפכה בוץ סמיך עד ברפי הפרות. העגלים והעגלות שכבו מתים, גופים אדומים קטנים בתוך הבוץ, מעוותים בתוך הבוץ תחת מידרך רגלי הפרות. האמהות געו טרופות. סמוך לצהריים, לשעה שכרגיל היא שעת צהריים, התחילה ההשתוללות: עמודים נפלו. געיית הפרות הפכה צהלה מטורפת. הרוח התחזקה לעצמה של סופה ובשנים או שלושה משבים עזים הרימה את גג הסככה והטילה אותו באדמת המורד בקול חבטה עמומה. סרולה הפכה ארנבת, שכבה מכווצת מכודרת במחילה צרה קטנה שחפרה כשראשה בולט על רגליה הקדמיות. זאב נעלם ולא נראה בשום פינה. בתוך הרוח כורסם הבוץ וכורסם בשר העגלים. בתוך הרוח התפרק הגג המוטל לחתיכות פחים עפים ומתרסקים. בתוך דקות אחדות נעלמה הסככה תחת רגלי הפרות הרומסות. המים ירדו בתוך הסככה, במקום שבו עמדה הסככה והבוץ גבה עד ירכי הפרות. סמוך לערב מצאתי את עצמי תחת הזית הזקן בתוך ערימת שקים. התבהרות חלקית בעננים הפסיקה את הגשם. עלה לא זו מן העץ. הרוח פסקה לגמרי. כתם אדום עלה אחר גבי בדיוק במקום שבו קטע זהר את השמיים אחר נפילת השמש. כל אלה היו חלומות-ביעותים

המציאות היתה שהייתי רעב. אכלתי לחם וגבינה וגבינה ולחם וידעתי שאצטרך לחדש את מלאי הלחם. הבוקר קם שחור כמו בחלום גישר הגשם בין האדמה והשמיים אבל הסככה עמדה במורד, במדרגה רחבה מנוקזת על המורד, עמודיה מבוטנים, חזקים, רצפתה בטון מזוין ברזל, כסוית קש, ולידה עמדה סככה שניה מלאה חציר עד הגג. זרקתי את החציר לאבוסים. זאב רץ סביבי. סרולה כמובן נשארה רבוצה תחת הברזנט וכך התחיל היום, הבוקר, הבוקר של היום שהערב הוא הערב שלו. חצי שנה עברה מאז התקלקל שעוני ולא טרחתי לתקן אותו משום שהשעות ידועות לי בדיוק מדהים. שבע בערב עכשיו ואני חי כחיה, כזאב, לא כסרולה. אולי כסרולה, לא, כזאב. אבל אני עייף עייף וחולם בין סיגריה לסיגריה. קמתי מזדקף באוהל הקטן. זאב הסב ראשו. סרולה ייבבה, חוששת שאקימה מרבעה. גם אנשים אחרים במקומות אחרים מחזיקים כלבים, כלבי-ציד וכלבי-שעשועים וכלבים מגודלים ליופי וכלבים להפגנת הבדידות וכלבי-שמירה וכלבי-תשמיש, ואני מחזיק כלבים לעדר. וגם אלוהים מחזיק כלבים, אנשים כלבים וכלבים אנשים מחזיק אלוהים לצרכיו ולצרכיהם ולצרכי אחרים. המשכתי לאכול, בעמידה, עומד ולועס לחם וגבינה וגבינה ולחם אוכל ומתחמם מלעיסה ללעיסה. פשטתי את בגדי ותליתי אותם על חוט-ברזל מעל לאש הקטנה ולבשתי מכנסיים וחולצה חמים לשינה. בלי מאמץ נרדמתי. השעה שבע וחצי ואני עייף

חי עמוק בתוך הדממה. חולם חלומות-ביעותים בהקיץ כמעט. ביעותים? למה לא הזיות, פחדים? ממה יש לי לפחד לעזאזל. שהעדר יברח? שעגלים ימותו? שלא יהיה אוכל לפרות? שהפרות יקבלו טירוף השתוללות? אבל הפרות משתוללות לפעמים. כשגשם יורד יום ולילה ויום סוגרים עליהן בסככה אחר ששנה אחר שנה הסתובבו חפשיות בשטח, הן מתחילות להשתולל. עגלות רצות ריצת-

טירוף עד שהן נתקלות בגדר או בקרן או באבן או בעץ כושלות מתעוותות עד מותן על האדמה. האדמה? לא האדמה, רצפת הסככה. ונורה בתמונה. מכר אותה אביה בדינרים ירדניים ותולד בנים ובנות ותעשה גבינות מחלב עזים וכבשים ופרות ותעלה מים מן הנהר למאהל ותדליק אש ותעש פיתות ותנוע פעם בשבוע תנוע מתעוותת בלילות תחת בעלה בלבד. הינבא אל הרוח, גור-זאבים, רעד לאלוהים, גור-זאבים, הטֶרֶף את גוריך הטֶרֶף את זוגתך, הינדח אל ההרים בריצת להקה אטית, גור-זאבים, הלילה חזון, חזון הלילה, הלילה חזון בחלום, בחלום הלילה חזון. הנה אני כיום הזה כערב הזה כלילה הזה, נידח, חי עמוק בתוך הדממה. חי? חי עמוק? עמוק בדממה? אחר דבר התותחים, מטסי המטוסים ורעם גפץ הפצצות והטילים ואחריהם עננות האש והעשן והאבק של הטנקים המטונפים ואחריהם הקנים והרימונים של חיילי הרגלים ואחריהם קבורת המתים ונאקת ילדים קטנים וילדות קטנות בתוך המתים והמתות ובכי היתומים והיתומות ונאקת הפצועים הנכים למעט הימים שנותרו להם לחיות ואחר הקבורה והבכי והנאקה והאימה והפאב הנמשך ובתוכם ימתחו כבישים וגשרים ומסילות-ברזל וקווי-מים ויפיקו נפט ויעמיסו יותר נפט ממה שמעמיסים היום במיכליות ויגדלו בקר לבשר ולחלב יותר ממה שמגדלים היום ויסחרו וירמו ויטילו מסים וישלמו מסים והגשלתים יבחרו את השליטים, העבדים את האדונים, הדפוקים את הדופקים, הנרצחים את הרוצחים, הנטבחים את הטובחים, ויסחרו וירמו ויאכלו וישתו ויקללו את החיים ואת החיות וינועו סומים מגדה אל גדה ומים אל ים ויהיו שימיתו עצמם מעוצם רעת אחיהם ואם אתם כלבים אשר כמוכם תעמדו ותצעקו עד עצם השמיים

איזה שמיים יפלו עליכם אבנים וגושי מבול

מעצם השמיים תפול אש זרה ומעצם האדמה תעלה אש זרה אוכלת אתכם ואת כל אשר לכם את הרמאים פושטי-היד שעשיתם שרים וראשי ממשלות ונפות וסופרים ומשוררים ואת המיליונרים הקטנים שמגלגלים בין מיליון למאה בשנה כסף לבן ושחור מדם ומזיעת אחיהם ואת כל יושבי סדום ועמורה שיושבים היום בתל-אביב ובחיפה ואת יושבי ירושלים פקידי האפס המוחלט עובדי האבנים הנחרבות והחורבות המטנפים את אדמת האל האדון האלוהים

כל אלה בשעת אפלה ובשעת לא חושך ולא אור יילכו למקום ללא תשובה

אני צועק עיצרו

עיצרו לפני החושך עיצרו לפני האור אחר החושך עיצרו לפני האור שלא תראו מוות יביא לעיניכם העיורות

הנה אני מפיל לכם גורל מופל מדם ואש על ארץ מנהר אל נהר ומים אל ים

קו אור באורך הנהר יעלה מאונך עד עצם השמיים

וכחוט דקיק עד גובה בלתי-נתפס תעמוד מלכות אבותי

אל אלוהים אל אלוהים אדוני בעצם השמיים

הרוחות ומעט האדמה בין הנהר והים כעת חיה

כעת חיה עצם השמיים נופלים
 ושוב אני אומר שלום ושוב ושוב אומר שלום ותהיינה פעמים רבות ששוב ושוב
 אומר שלום ויאמר לי ואומר שוב
 אתה האדון מלך המשיח בפצעים בידנו ברגלנו בראשנו שוב שוב עכשיו תפתח
 האדמה פה גדול ותבלע חצי עולם על יושביו וחסד תעשה אתם ואמת וילדים קטנים
 שלח לכוכבים אחרים אשר בהם האנושות אלוהית וקול פראים מתורבתים ממופנים
 רחוק מהם
 וסליחה וחסד ורחמים על ארץ לנותרים

שוב נסה אותם
 אמור להם אור אמור להם אור
 בהאר היום ילבין שערם
 לבם ידפוק בחרדה עוקפת
 וזרועות וידיים לא ישובו בשילוב רועד
 מפחד האור יטפס על איש (לא על אשה)
 איש ינשק לאיש באחוריו (לא לאשה) למעלת כבוד מועט על אחיו למעלת כבוד
 כלבים מתים ואתנן זונות ומחיר קדשים
 זאת הקדושה אשר נותרה להם לנותרים
 אבל שוב נסה אותם נסה אותם שוב

וימים שיבואו יבואו תנועת סיבוב בהיפוך זמן וכיוון ותמידות ניגרת רועדת.
 אל אלוהים מלך המשיח באיזה שמן יימשח ומתי יימשח
 והזמן אשר הופך מקום מתרומם
 על ראש ראשי מעט האדמה
 ואחר-כך מה אנחנו גופות או נשמות או תודעת בשר ודם בעצם השמיים בתנועה
 חסרת תנועה בקול דממה בגסות נפילת פתאום אני אומר לא אלה הדברים
 אשר היה לא יהיה
 ואדמתנו ואדמתה אדמתי עכשיו בתהליך חזיון מלחמות תלוי, מלחמות פתע כאילו
 במזימות מעבר שולחנות בראשי דומן מחורבנים ואל-אלוהים שאני מה אומר ומה
 ייאמר לראשי-דומן מחורבנים ואל מעט האלוהים שיש בי מה אבקש באפלה המצחינה
 שבה מתחפכים אנשים ונשים תחת ממשלת חתיכות חרא
 איזה מראה אור או אור או ברק אור אבקש בשבילם בסיבובם האפסי סביב עצמם
 בהתרחקותם התמידית מעצמם בתנועה חסרת כיוון למקום שאיננו במקום ובזמן

שלושים ימים ולילות שאינני ישן ועוד עשרה ימים ולילות לא אישן
 כל הלילות מראות וקולות וכל הימים עיורון מרחף ושוב נסה אותם
 מהם עשרה ימים ולילות מהם שלושים ימים ולילות

לא אבקש עוד את לחם היותי אֶתך והיותך אֶתי
בתום ארבעים יום שוב לא אשוב אליהם

בני ישן עכשיו בעיר-האבן ואתה האדון מלך-המשיח ואתה אל-האלוהים ראה אותו
ישן עכשיו בעיר-האבן. עם אור ראשון יתעורר ויקום ויקרא לי ולא אשמע. ראה
אותו בשנותיו ראה אותו ראה שיהיה גדול ממני ומכל בן-מוות בזמן חיים אלה
ראה שחייו באור לא מאכל ולא בעירון מטמטם. ראה את הבשר ששמת בו דרך
הבשר ששמת בי ובאמו ראה שיהיה בשר שמיים

דרך כל אדם דרך עפר בשקט מהמם
כבמולנו כאב דרך ארץ וגופה בבשמים ובחלומות נשים
גופת המת על ארץ גופת החי על ארץ
ואתה אלוהים אתה האל אתה האדון מלך-המשיח בתמידות זרימת אור דרך מקומות
אינסוף אנחנו מה ומה נהיה כל-כך רחוק וכל-כך קרוב בעצם השמיים בעצמנו
שוב לא אשוב אליהם בשביל מה לי לשוב אליהם
אבל אתה שוב נסה אותם ונסה אותם שוב מקום וזמן אדמה אדמת עפר ברדת גוף
לא מקום זה ולא זמן זה ולא פנים אלה שוב אני בא ויורד ויורד ובא

רחש הרוח בא באזני כיללה דקה, דקה דקה. קול המים לא נשמע ורעש הירדן כמו
מוחרש מעט. לאט-לאט אני פוקח את עיני, פוקח את עיני. סרולה וזאב ישנים
אסופים בעצמם ושקטים מעלים רחש נשימות חם. עדר הפרות נע שקט, רוחש
שקט. לא, אין לי מה לשאול בשביל מה ירדתי ובאתי לכאן ואין לי מה לשאול
בשביל מה אני נמצא כאן. לא הבאתי היום לחם אבל אביא מחר, אלך ואביא מחר,
אסע ואביא מחר. מה חיי. בערב כזה בדיוק שמעתי את היללה הדקה והיללה הדקה
חזרה ונשמעת וחזרה ונשמעה. יצאתי החוצה. סרולה רבצה בפינה על השקים הריקים
כשאזניה מזדקפות באטיות. ליד הפתח כמעט דרכתני על גוש חלקלק. רכנתי אליו,
לא יודע מה להחליט. אדם לא נראה בסביבה ולא נשמע קול אדם ולא קול אחר.
חזרתי ונכנסתי עם הגוש החלקלק. באור המעורפל נראה כמו גור כלבים קטן. כשגדל
הפך ספק גור-כלב ספק גור-זאב. הנחתיו בתוך שק ליד האש וסרולה באה ורבצה
לידו ורעידותיו פסקו. זאב קראתי לו ברגע הראשון ומן הרגע הראשון. יצאתי שוב
וחלבתי מעט חלב בשבילו. שתה והביט בעיניו העיורות או הפקוחות, שתה והביט
בתודה. שבוע קודם מילאו את הלילות יללות זאבים מקיפות. חסן ירד אל הנהר
ירד במיוחד כדי לספר לי שפבשותיו נטרפות וכדי לבקש שאניח פתיונות. הנחת
פתיונות. הכבשים נטרפו ונטרפו והלכו ונטרפו, הטלאים, הטלאים הרכים שצמרם
רך ולבן לבן מול הצהוב המטונף של צמר הכבשים-האמהות. חסן ג'אד ירד בוקר-
בוקר לנהר ובוקר-בוקר חיפה עד שהגעתי לשם ובוקר-בוקר אמר כך-וכך כבשים
הלכו. יומיים אחר שהנחתי פתיונות, שנותרו בלי נגיעה ואפילו בלי סימוני עקבות

בסביבתם, ביקש שאבו לרביץ אתו במארב. רבצתי אתו במארב וסמוך לאור הבוקר פגענו, אני חושב שפגענו, בנקבה-האם. לא מצאנו את גופתה אבל מצאנו עקבי דם, דמה. בלילה, לילה שני אחרי המארב, עברה גורה את הנהר והניחה את זאב מילל לילה דקה בפתח אוהל הפרזנט הדבוק לסככה. בגלל שהביאה את זאב חשבתני שפגענו בנקבה, באם, בגלל שנותר ונעזב. אחיה מוסא מצא אותו וביקש שתביא לי אותו. את זה סיפרה לי אחר-כך, הרבה הרבה אחר שהניחה אותו סמוך ליריעת הפניסה. חרישית מלילה באה וחמקה ולא יכולתי לשמוע אותה

סרולה בינקותה קיבלה מזון בכלי-ברזל מלבני. פעמיים ביום קיבלה את מזונה. ילד פתח את הדלת, כוס חלב בידו האחת, פרוסת לחם בידו השנייה, פתח את הדלת וירד לחצר, שפך בפלי והתישב מביט בסרולה מלקקת ואוכלת. ילד פתח את הדלת בצהריים, סיר עם עצמות בידו האחת, סיר עם פסולת בשר נא בידו השנייה, ירד לחצר ושפך בפלי והביט בסרולה אוכלת ומגרמת. ילד תפס את סרולה בזנבה, תפס באזניה, התגלגל אֶתה בחצר. סרולה נהמה. גהימותיה מילאו את החצר, תחת לעצים, בין גועי העצים. סרולה בריצה אֶטית אחר הילד לרחוב לים לשדה להר. הילד בדמעות בעיניו: הכלבה ברחה. הילד בדמעות בעיניו: חפש לי את הכלבה שלי. הילד בהמתנה: מתי היא תחזור מתי תחזור כבר

היא חזרה. תמיד חזרה. הכלבה.

באמת אינני יודע לאן אנחנו מגיעים, אנחנו, את ואני. באמת אינני יודע מדוע את אֶתי ולמה את אֶתי. סוף-סוף בא היום, הרגע המדויק. אנחנו עטופי חום נורא, עטופי גשם, מזכי רוח, חיים על האדמה. לא, אנחנו נפרדים: אני מביט בך, את מביטה בי, אין לי מה לומר, אין לך מה לומר. הילד אומר דברים רבים. מה. מה אומרת. מה אומרת שתיקתו. אני שומע בכי במדרון

השקט המדהים אינו מתקבל על הדעת. פרץ שעטת רגלי הפרות אחר השקט המדהים אינו נשמע לי סביר. הגעיות הפתאומיות אינן נשמעות לי סבירות. חצי ער חצי ישן אני מתרומם. זאב עומד בזנב מקופל. סרולה נוהמת נוהמת גירגור מוזרה, חשודה, נוהמת אוזרה. זאב עומד בזנב שמוט. השקט המדהים נחנק בנחרת עגלים, בגעיית טירוף של האמהות הפרות. אני פורץ החוצה

יותר מחצי ירח בשמיים נקיים מעננים שופך אור יום מתחיל על המורד, על צלליות על המורד, על אבנים נעות על המורד, על צללים נעים על אבנים על המורד, על שיחים נעים בחמיקת גופים על המורד. רגלי ניגפות בסרולה. סרולה רצה אֶתי רצה נוהמת נוהמת אוזרה ברורה. הפרות בגעייה טרופה, מתרוממת, מתאחדת. זאב, אני קורא. זאב זאב אני קורא. בקריאתי, בקול קריאתי, בהתרסקות הדי קריאתי, משתתקת הגעייה לשניה. בתוך השניה אני שומע את הלילה הדקה. בתוך השניה אני רואה מבחין ורואה חמיקת צלליות אל הוואדי העמוק. אני שומע צחוק, צחוק אדם כמעט, מן הוואדי העמוק. בתוך השניה אני מביין: צחוק זאבים. הלילה הדקה נבלעת בגעיית הפרות, בשעטת רגלי הפרות המבוהלות. הצחוק, צחוק האדם דמוי בכי הילד, התינוק, נבלע בהמולת הפרות

הירח מאיר את סככת האמהות והעגלים. עגל אחד חסר. מבט אחד ואפילו פחות ממבט אחד מראה לי בוודאות גמורה שעגל אחד חסר. עקבי דם מוליכים אל הוואדי. עקבי הדם ככתמים שחורים עמוקים באדמה הבוצית. סרולה סמוכה לרגלי, רגליה כל הזמן ברגלי, נוהמת נהימת אוהרה. זאב חסר

זאב זאב, אני קורא ושוב זאב זאב. אני מביט בסרולה. בטנה שקועה מעט לעבר האדמה. הירח ודאי מגנפח את בטנה, מפיל צללים שמנפחים את בטנה. סרולה שטוחה רבוצה עושה עצמה מעולפת על האדמה. הירח מגנפח את בטנה? הירח? אני מושיט את ידי, מתכופף, ידי על בטנה, מרגישה את הגורים. אני מזדקף. רגלי מרימה את ראשה, מפנה אותה לכיוון הסככה, האוהל שדבוק לסככה. זאב אני אומר ורגלי דוחפת את גופה. בלי רצון היא מתרוממת. בלי רצון היא נעמדת, בלי רצון היא מתחילה לנוע אטית בנהימה אל עבר הסככה. גורים בבטנה. אינני צריך לשער שום השערה. הגורים בבטנה. מלבד זאת כמובן לא היה לה מגע. איך לא ראיתי אותם? אבל עובדה: לא ראיתי אותם. תוך שבוע תלד. ידי הרגישה את הגורים בבטנה

נביחה חדה מן הסככה. צרור של נביחות חדות מן הסככה. זאב עובר את מתני. הייתי צריך לקחת אתי לפחות את האקדה. וקודם היה בחוץ, קודם הביא ארנבת, היה בחוץ והיה מוכרח להיתקל בלהקה, לא יכול להיות שלא נתקל בלהקה. סרולה לרגלי ראשה נע מצד אל צד במהירות, בחיפזון, ראשה זקוף שולח צרורות נביחות חדות, מצוות, אל ראש ההר, ממתינה, יושבת על רגליה האחוריות, אזניה זקופות, עוברת לשילוח נהמות בקשה עמומות, מבקשות, מתחננות. זאב יורד במרוצה בלי להיעצר אפילו לשבריר שניה, צל חרישי ענק במרוצת תנופה

עיני בעיניו. לשונו עוברת פעם אחת על גבה, על גבה של סרולה כמובן. סרולה מניחה לה לעבור. שום נהימת התנגדות ושום נהמת התחננות אינה משמיעה, עיני בעיניו. גבו נדרך, נדרך ויושב כסרולה על רגליו האחוריות, גופו סמוך לגופה, סמוך ונוגע בגופה

גור היה וגור קיבל את מזונו מידי. וידי פגעה באמו שזנחה ועזבה אותו ועכשיו היא ממתינה לשובו בוואדי העמוק. את שתייתו ומזונו קיבל מידי, קיבל מידי משום שפגעתי באמו. גדל ושמר את הפרות. איזה ענין היה לו לשמור את הפרות. ואיזה ענין יהיה לו לרוץ עם הלהקה. לחיות עם אחיו? לחיות בלי עול, ברוח, ברוח, ממקום למקום, בכל הארץ, מנהר אל נהר, מים אל ים, בלהקה, בלהקה עוברת, חזקה, טורפת. עומד להיות אב לכלבים זאבים או לזאבים כלבים. לא יקח אותם ללהקה, לא יוכל לקחת אותם ללהקה, לא ירצו לנוע בלהקה. יושב נוכח עיני, מביט בעיני, גופו בגוף סרולה, סמוך ונוגע, ממתין לדעת מה יקרה

הפרות גועות. געיית הטירוף נמשכת. אני שולח אליהן נהימת הרגעה ועוד צרור של נהימות הרגעה בהפסקות מתארכות. גופו של זאב רועד. בתשובה לנהימותי מחזיר אלי האוויר הקר יללות דקות. בלי כל פתאומיות חוזרות אלי היללות הדקות. הלקה, אני מבין יודע ומבין, להקת הזאבים חוזרת וקוראת לזאב

היללה עוברת בין הרעמים, מכות הגשם המתחיל
ברקים רחוקים עוברים בקצה האופק הרחוק, הותכים את השמיים, מתפרקים מאירים
את הוואדי ואת המורד באור מעביר חלחלה
היללה, אני מבין יודע ומבין, קוראת לזאב
זאב, אני אומר, זאב

גופו בגוף סרולה, סמוך ונוגע, ממתין לדעת מה יקרה, דרוך וממתין ישוב מתוח
על שתי רגליו האחוריות, אזניו זקופות, שערותיו סומרות. סרולה מסרה לו מה?
מסרה לו את גופה. ולא היתה לה ברירה ולו לא היתה ברירה. שום ברירה לא
היתה להם בענין הזה. כשהיה גור עיור רועד חיממה את דמו, לימדה אותו לאכול,
דיברה אתו בנביחות. גוריו עכשיו בבטנה ואביו ואמו ואחיו ואחיותיו בוואדי
הסמוך מתים מרעב, לא, כבר לא מתים מרעב אחר שחטפו ואכלו את העגל האחד,
אולי מתים מגעגועים לבן האובד. ואולי זמן רב תיכננה הלהקה לחזור ולבוא לראות
מה קרה לו ואחר דיונים ממושכים החליטו לבוא ולקחת אותו אתם לחיי-להקה.
הגשם מתחזק, שוטף

לך זאב, אני אומר, אתה יכול ללכת. ידי מצביעה לכיוון הוואדי
גופו מתרומם מעט וחוזר למצבו הקודם, לישיבה מתוחה מוכנה לקפיצה. לך זאב,
אני אומר ומסמן שנית בידי את המורד לוואדי ומנחיתה על ראשו בלטיפה, לך
וחזור זאב

גופו מתחפך ברגלי, ראשו בראש סרולה. הוא מבקש ממנה שתבוא אתו. סרולה
חומקת לאפלה לכיוון הסככה, לעבר בו מוטל הצל השחור הכבד של הסככה. נהימת
חרון אפלה יוצאת מגרונו, נהימת חרון וגעגוע והזמנה לביאתה. אני מתחיל לרעוד
מקור ויושב על האדמה מלטף את גבו

גפי בגב זאב. עכשיו גם הוא יודע את הספק והוא נקרע בספק: כלב או זאב. גופי
רועד מקור. להקת זאבים מיללת בוואדי במרחק מאתיים צעדים מיללת וקוראת לו
למהר ולבוא להצטרף לריצתה. לא, אינני שומע את היללות, כבר אינני שומע את
היללות. חטפו עגל. היה יותר מחצי ירח וראיתי את הדם ואני ספוג מים ושינה
ועוד מעט ארדם בתוך לחות האדמה. אין לי ספק שזאב יילך ללהקה, שיצטרף
ללהקה. קשה לו להחליט אבל הוא החליט. יקום בזנב שמוט וינע בזנב שמוט ינע
לוואדי שהוא מיטיב להכיר ושם, בוואדי, בסבך, יתרומם זנבו ולא יעבור זמן רב
עד שינהיג את הלהקה ולו רק בגלל העובדה הפשוטה שחי והכיר חיים שונים
מהחיים שלה. לאט-לאט מתבהרים השמיים, הרוח נחלשת והולכת ונחלשת ועוד
מעט ייגמר הגשם וכשהשמש תצא יהיה יום יפה. לך זאב, אני חוזר ואומר, מחליק
על גבו בדחיפות מתחזקות, לך לך, רד לוואדי, לך ללהקה. גבו רועד ורועד. הוא
מביט בי ואני רואה איך הוא נקרע בספקותיו אחר שהחליט יותר מפעם אחת ואני
מבין שלא יוזז עד שאקום ואלך ראשון. אני מתרומם ומתחיל לרדת לוואדי

בבטחון מלא אני יורד לוואדי. ראשו של זאב נע במרחק מחצית גופו לפני מוגבה
מעט מן האדמה. עקבי הדם נראים ברורים על האדמה הבוצית. ולולא באה הלהקה

היה העגל מומת בשחיטה בעוד חצי שנה. בתחתית הוואדי אני נתקל בעצמותיו, מרוסקות, נקיות מן הבשר. אפילו שאריות עורו לא נותרו. זאב עומד נכון לזינוק. באור השמש שעתידה לעלות אינני יכול עדיין לראות את הלהקה אבל אני חש בה שומע את קול נשימתה, אצורה וכבושה, ממתינה. ואני בטוח שלו עלתה השמש והאירה מעט יותר הייתי רואה את הזאבה האם, את הזאב האב ואת אחיו ואחיותיו של זאב. ואני מדמה לראות אותם בחצי מעגל נוכח פני יושבים נכונים לזינוק, נשימותיהם הכבושות מניעות מעט את השיחים, את מעט עלי השיחים. האור עולה לאט-לאט אבל עולה בבטחון מוחלט. אין ספק: יום יפה יהיה היום, יפה יפה, בלי גשם בלי עננים בלי רוח. זאב מביט בי כמו אדם, מבטו מבט אדם. לאט אני מסתובב ומתחיל לעלות. רעש הנהר, הירדן, עובר ממלא בהד עמום סמוי את האוויר הקר

אברהם הוס: דנים

אם במחתרת ימצא הנגב... אין לו דמים.

באשר כלנו במחתרת, במחילתנו הפרטית,
צרת-הדפנות, שקיעת-התקרה, טרושת-הקרקע.
מפסיעים ללא הרף בצעידה הססנית, מרשלת,
מגביהים קומה, כאשר מעל לראש, לפדחת,
רקיע-האבן מטה לנו חסד-מעט ונסוג.
יש שחיבים להנמיך את הצואר, את הערף,
גב מיסר לכף, ואף לזחל אמה אחר אמה,
ברך וזרוע נוגעות בעת ובעונה אחת באבן,
וזה שאין לחדר בעדו, הכבד, המוצק, האלם,
לוחץ מעל ומתחת ומשני-העברים ומאציל
את זרמת-החנק שלו, ליחה של חסר-אונים.
מה-טוב אם אלזמת-אור זריזה מצליחה,
הודות לגורתה הצנומה, לחדר - מעשה-נסים -
מבעד לסדק צר, לחריכים שצצו אי-פעם בסלע.
אלא שבסופו של ענין תמיד גוברת האפלוילית
והופכת חשף תמים וסגור ומשלם. למרות
שלאמיתו של דבר קצרה היא כל כף, המחתרת,
שאינ טעם אפלו למדד את ארכה, לאמד
במכשיר התקנה הפגום את אשלית-ממדיה.

האם יש צורך להדגיש שפשוט אין בררה?
עד מתי יכול אדם למצץ חיות מסתם מתנות?

מְגִיעַ הָרְגֵעַ שָׁבוּ מִסְתַּבֵּר לוֹ, וְהוּא מְשִׁתְּכֹנֵעַ,
 שְׁעִידָן הַבְּגָרוֹת בּוֹעֵט בְּעִיטָה שֵׁשׁ בָּהּ מִמָּשׁ בַּשָּׁת.
 אֲבוֹתָיו וְאֲבוֹת־אֲבוֹתָיו – וְעִכְשָׁיו הִגִּיעַ תּוֹרוֹ.
 מִחֶסֶר בְּרָרָה הוּא חוֹתֵר בְּקִיר, מְנַסֶּה לְזִכּוֹת
 – גִּבּוֹ בֶן־גִּבּוֹ שְׁכֵמוֹתוֹ! – בְּתִשׁוּמַת־הַלֵּב, בְּקִרְט אֶהְבֶּה,
 בְּפִרוּרִים אֲחָדִים שֶׁל נַחַת. לָרֵב צָרִיף לְשֵׁלֵם
 אֶת הַמְּחִיר הַמְּלֵא, כִּי כִּכֹּל שֶׁהַזְּמַן נִמְשָׁךְ וְעוֹבֵר
 מִתְּבַרֵּר שֶׁהַשּׁוֹק אֵינּוּ גוֹרֵס הַנְּחוֹת וּפְרָסִים.
 בֶּן־אָדָם, גִּבּוֹ נִתְתִּיף, חָתֵר בַּמְּחִתָּרֵת!

יִגִּיעַ הַיּוֹם, וְאֵתָה הַגִּבּוֹ, תִּמְצֵא בַּמְּחִתָּרֵת.
 אִזּוֹ יִנְפְּצוּ אֶת רֵאשִׁיף בְּמִכְשִׁיר קֶהָה, בְּקִרְדוֹם,
 יִרְטְשׁוּ אֶת בְּשָׂרָךְ בְּסִכִּין־מַחְלָה מְשֻׁמָּשׁ וּפְגוּם,
 וְסוֹפָה הַצּוֹדֵק יִגִּיעַ, בְּדֶרֶךְ זוֹ אוֹ אַחֲרָת,
 כְּנִרְאָה מְשׁוּם שֶׁגִּבּוֹ הִיִּיתָ. אִם יָבוֹא הַתּוֹבֵעַ
 וְיִטְעַן לְפָנַי הַשּׁוֹפֵט טַעְנוֹת מְרִבּוֹת שֶׁל הֶבֶל,
 וְיִצְעַק צְעָקָה גְדוֹלָה וְיִשְׁאַל עַל מָה וּמִדּוּעַ,
 יִבְקֹשׁ הַסֵּבֵר מְשִׁכֵּנֵעַ, פְּצוּי כָּל שְׁחוּא, שְׁלוּמִים,
 אוֹ נָקָם,
 אִזּוֹ יִגִּיחַ פְּסוּק, מִסְפֵּר־תּוֹרָה, מְפָרֵשׁ וּבָרָר:

אִם בַּמְּחִתָּרֵת יִמְצֵא הַגִּבּוֹ, אֵין לוֹ דָּמִים.

רפאל נחום: רבי פינטו

רבי פינטו, מלמד דרדקים, מוכן היה להמיר מלאכתו זו בכל משלח-יד שיתאים לו, ובלבד שיהיה לו לחם לאכול ובגד ללבוש. וכי מי אמר שחייב אדם להיות צמוד למקצוע כלשהו? אדרבה ואדרבה, ככל שאדם מתפרנס ממלאכות מגוונות כך תגבר הנאתו מעולמו של הקדוש-ברוך-הוא. כך לכל הדעות מתהלכת המחשבה בסמטות המלח (הרובע היהודי). יוצא יהודי מפתח ביתו עם שחר, אחרי תפילת שמונה-עשרה, מתרענן בכוס קהנה מהולה בערק בבית-המרזח של בניו, מכתף שק ריק על שכמו, ולבו מלא בטחון שאלוהים ישלח לו מנת-חלקו. ופונה הוא לשוק-הבשמים. אם נתקל בשיירת ישמעאלים הבאים לערוך קניות-חתונה, סימן שאלוהים לא הטריחו היום יתר על המידה. אם לא, פונה הוא לשוק-הצורפים, או לשוק-החושך, מרכז מסחרי למלבושי נשים ישמעאליות. במקום זה עומדים שלושה ישמעאלים מסתכסכים ומתדיינים על המחיר. ואם לא הגיעו לעמק-השווה—נכנס יהודי ביניהם, נשבע לזה ונשבע לזה בעינו ובעין ילדיו, לוחש לזה דברים באוזן, טופח על גבי השני בחיבה מעושה, משבח את האריג ומגלגל סיפור ארוך על תהליך ייצורו, שולף את העפרון המונח מעשה-חשיבות על תנוך אזנו, והעיסקה נגמרת בהעברת הכספים מיד ליד. ומעות לפרנסת יום או יומיים מרשרשות בפיס, ו"כן ירבו בהמות כאלו בישמעאל"...

והיה ובאותו יום מת השוק, אין קונה ואין מוכר, הולך רבי פינטו לבית-המדרש, לוחש דברי צער באזני הרבי, והלז מוסר לו קבוצת "ניקא" ללמדם תורה בשכר מציל נפשות. אבל קולו בלימוד תורה יהיה מצלצל בדיוק כממלא תפקיד "הדלל" בשוק-החושך—או בשוק-הצורפים.

כגון זה היה רבי פינטו, אדם שטרדות המחר אינן טורדות את מנוחתו. קולו מצלצל כנחושת וצחוקו שופע גלים-גלים לאורך סימטות הרובע. יכול אתה לומר שהוא מן המעטים השמחים בחלקם, ואם בעסקי תורה והלכה אנו דנים—יפה כוחו בין ירקנים וקצבים שבקיאותם בענייני הלכה כידענותו בענייני רפואה. איך אומרים הבריות?—"לא השלים אלוהים אִשְׁרוֹ של שום יצור".

זוגתו של רבי פינטו היא מן המקוננות כל היום על מר גורלן, אף שלא יחסר הלחם בביתה, ואפילו מעי פרה וקרביה משיגה היא בשבת להתקנת ה"צפינה" (חמין). ויש ובעלה מזפה אותה בשק-פחם שלם לתנור הקטן וגם ב"סדאד" (מין כסות נשים העשויה פסים-פסים צבעוניים, מכסף או מזהב). רוצה היא בכל-זאת דירה ללא שכנים, בצמידי-זהב ושטרות-כסף הרבה-הרבה שיהיו מוסתרים במזרון-צמר חדש. והלא רבי פינטו בעלה כל הבריות אוהבים אותו, ולשון חלקה לו כלשון עורך-דין וגבאי בית-כנסת הוא, וידענותו בשפת הנוצרים שוטפת ואצילה—מרחוק...

בלי לבדוק בטיב הדיקדוק שלה, העומד כמעט על מישור אחד עם זה של מוכרי-העתונים ברחובות וספלי-הנמל השחורים.

עד מתי יוסיף לכתף שק ולצאת לשווקים בלא מעמד בחברה ובלא חנות משלו שתהיה מדברת עליה כשאר נשי הגבירים?

לילה אחד אזרה אומץ ובשעת האכילה פרצה בבכי שהתכוננה לו כל היום. הרים רבי פינטו ידו מהצלחת ועמד תמה לפשר הבכי. והלא הילדים ישנים בריאים ושלמים במיטתם, וכל מי שפוחו במתניו שותף באשרו של עולם... "ומה חסר לנו?" קרא בקול מוכיח. לחם ופחם יש, והלא ברא האלוהים עשירים ועניים, צדיקים ורשעים, ועל מה הבכי הזה? אך היא המשיכה בבכיה ובקול רם כמעט קראה: "יא רג'יל, הלא כל הבריות אומרים 'כל הנוסע מביא'?! ועד מתי נוסיף לחיות מקליפות-שעורה? מהיום למחר? ומה אם תחלה חלילה? אבותי ממשפחה מכובדת. לא אצא בשום-אופן לכבס לאחרים אם תחלה חלילה. כלנו נמות מרעב ולא נפשוט יד, אפילו תצא התולעת הירוקה מפינו מרוב רעב. הנה הצמיד היחיד מיום חתונתנו, מכור אותו, השאר לנו פרוטות לקנות לחם, שמן ופחם, ואת השאר קח לך וסע והבא. הלא כל הבריות אומרים, 'כל הנוסע מביא'?! וכי אנו חכמים אנו יותר משאר הבריות?!"

"אמנם כן", השיב לה, "כל הנוסע מביא. אבל אני, הלא כאן בסמטות אלו נולדתי, אינני מכיר שום מקום בארץ הזאת חוץ משוקי הבשמים והצורפים, והחושך. ולאן אסע?"

שתק, וגם היא שתקה ולא ידעה מענה. אך כמאמר הפתגם, "הפגיעה לאלוהים ולאשה". פתח פיו בעיון ובשקידה חמורה ואמר: "אשה, אל תפריעי לליל מנוחת אלוהים, מחר אצא להקביל את פניו למרחבים שאליהם יובילני בית-הנתיבות..." אין דרכו של רבי פינטו לחשוב קודם מעשה. חביב היה עליו הפסוק "ברוך אומר ועושה בכל מאודו" בלי תוספת פירושים. אומר ועושה ללא הקדמה של מחשבה והתייעצות עם הזולת, כדרך המהססים והנרתעים. ו"מלוא כל הארץ כבודו", ו"משנה מקום משנה מזל", ובכל אשר נסע—לא יזנח אלוהים את ברואיו, אפילו לכלב בן-יומו הוא שולח את חלקו.

מכר את הצמיד ותמורתו השאיר ביד האשה, הפריש לעצמו הוצאות-הדרך וצידת כמה ימים, ויצא לבית-הנתיבות החדש שבנו אנשי תונרמה.

את כל המהפכה החדשה בסדר-יחיו קיבל באהבה וברצון, שהרי יד אלוהים בדבר. חרה לו רק שעם הטלית והתפילין לקח רק את ספר התהילים וסידור של תפילת שמונה-עשרה שכתב בבית, ואת תפילת-הדרך אינו יודע על-פה. בצאתו עם שחר מן הבית שפכה האשה בקבוק שלם של זקר (בושם העשוי מימי פרחי-הדר), ולמחרת ידעו כל השכנים בהריחם את מי הזקר בסימטה שרבי פינטו נסע למרחקים, להביא, ומבטי צער והערצה כאחד שלחו אל זוגתו.

הוא עלה לרכבת הראשונה שהזדמנה לו. לבושו המהודר קימעה הטעה את הכרטיסן וגבה ממנו דמי כרטיס למחלקה ראשונה, שסוחרים גדולים ופקידי-מלכות יסעו בה.

ישב בתא המפואר וכל הדרך עיין בספר התהילים. עוברים-ושבים סברו בו שהוא מלומד גדול הנוסע בתפקיד נעלה.

הרכבת נוסעת ועמה גוסע רבי פינטו. בכל תחנה שנעצרה עמד גם הוא על רגליו ולא אבה לחשוב על התחנה שירד בה והיכן יהיה מקום חנייתו האחרון. לשם מה ברא אלוהים נהג לקטר? אך מכיון שהרכבת מתרוקנת והולכת ובכל תחנה מספר הנוסעים פוחת והולך, נשאר הוא בודד עם ספר התהילים וחבילתו לקראת התחנה האחרונה. הודיעו הכרטיסן שזו התחנה האחרונה ובעיירה זו עליו לרדת. ויהודי כרבי פינטו, מאותו יום שנהפך עליו סדר יומו ונפרד מבית-המדרש והשווקים המפרים לו, תמיד חיפש איש שיאמר לו מה יעשה.

חליפת חופתו שיצא לתור בה את מזלו החדש האדירה הילוכו והבליטה קומתו מכל הערב-רב של ישמעאלים באותו שוק של עיירה, אותם יושבי-קדר לובשי עבאיות וחובשי תרבושים למיניהם. ככל יהודי זר מעיר נכריה, חיפש תחילה את יהודי העיירה ובתי-כנסת שלה. אך באותה עיירה עדיין לא קנו להם היהודים אורח חיי תוגרמה ומלבושיה והם המשיכו במסורת אבותיהם בלבושם, דבריהם כדברי שוכני-קדר. רק פה-ושם נתגלו ציציות של טלית-קטן מתנפנת ברוח. נכנס רבי פינטו לשוק החטים והשעורים וראה שני יהודים בעלי-זקן מחזיקים בידם שק חטים ומתדיינים עם ישמעאלי, ולשם חשיבות הוויכוח והאדרת הרושם תיבלו דבריהם במלי תוגרמה כגון "מדיצינה! בורגה; פיניטו דולורס", מלים שהתגלגלו לעיירה שכוחה זו כהתגלגל יונה תחת עץ-הקיקיון: משתאה עמד למראה זוג יהודים שציציות טלית-קטן שלהם מתנפנות ברוח והם מדברים במונחים רפואיים גנובים, מקללים בלשון-הקודש ומושכים לצדם כמעט בעזות-מצח יהודית ובגילגולי שבועות. התקרב רבי פינטו ליהודים המזיעים בדיונים ובחרמות כשעיניהם בוערות כשאר עיני היהודים המופרים לו, הטרודים אחר פרנסה, ושאלם בלשון-הקודש: "עת צרה היא ליעקב?" צהלו פניהם וענו לו: "וממנה יושע". ואל הישמעאלי פנו בלשון-מנצחים: "הנה הוא הרופא המלומד והגדול שלנו, ממנו למדנו חכמת-הרפואה", ובחרדת-קודש צבועה התכופפו ונישקו את ידיו אחת-אחת. עשה הישמעאלי כמעשיהם ונשק לידיו אף הוא.

עמד רבי פינטו משתומם לקבלת-פנים חמה ומשונה זו, וקצרה בינתו מלדעת על מה כל ההשתחויה והכבוד. אך שני היהודים הוסיפו לדבר עמו בלשון-הקודש: "ריפאנו בת הגוי הזה בהבל-הבלים, תחת שקי החטים, אך גברו עליה מכות איוב. הצילנו רבי יהודי והיינו כעזר-נגדך; אמור לגבל שבתו תהא בריאה ושלמה הפעם על-ידי תפילתך ורפואותיך".

"ברוך אומר ועושה", ריחרח רבי פינטו ריחרוח המבשר בשורות, ישועות ונחמות, ובלי לחשוב כזית הוציא מטפחת מכיסו ופקד בתקיפות על הנכרי להחזיק בקצותיה, ובקול מצווה ביקשו לחזור מלה במלה על דבריו, שניסוחם בערך כך: "אני משחרר היהודים האלה עם שקי החטים, ובתי חלימה אוכלת כעת בָּזִין [מין בצק] יחד עם אמה בקערת-עץ הסדוקה. אוכלת ומזוממת, אוכלת ומזוממת... חזור על המלים האלה

שבע פעמים בלחש ושבע פעמים בקול רם". והרגשת מעמד של אב-בית-דין של הקהילה השרתה עליו מצב-רוח מרומם. נבהל ונבוך עשה הנכרי כמצוותו, ניסב פניו ויחזור לשבטו בכיוון מזרח-מערב. אחריו קרא בצהלה רבי פינטו בלשון תוגרמה בנערו המטפחת: "פיניטו דולורס". הקריאה החגיגית הלהיבה את הנכרי ובריצה ובקפיצה דהר לאהלו, הרחק מן השוק, בהשאירו את היהודים עם שקי החיטה. מכיון שנוכחו היהודים מבני העיירה בזריזותו ובהבנתו לדברים מסובכים, ובהצלחתו הגדולה אצל הישמעאלי, ביקשוהו להצטרף אליהם שלשתם, "חברת יהודים מרפאים", וגמרו ביניהם שהוא יהיה הראש והם יהיו המחשבה והמוח. בהתאם לדרישתו נחתם הסכם ביניהם בתקיעת-כף, שכמוה כהתחייבות כתובת נישואים—ועמך ישראל שמח וטוב-לב על שזכה בפרנסה בנחת ולא בצער. וביום-הכיפורים ימחל אלוהים, אם זו פרנסה לא בהיתר או באיסור.

עודם מדברים והיום זוחל לקראת שקיעתו. ברקיע עמדה שמש-מנחה. המולת השוק התפורה בין אורחות החוזרות בעצלתיים לשבטיהן ולאהליהן. עוד מעט וגובי-המכס ינעלו שערי השוק.

רק סיימו שבחים והודיה על חסדי הקדוש-ברוך-הוא שזימנם יחדיו ומיודענו הנכרי, אבי הבת החולה, רץ ובא אליהם שמח וצוהל, ויתנפל על צוואריהם ויחבקם וינשקם ויברכם בקראו כמתפח: "דבריכם מדויקים ונכונים כדברי הנביא". הבת יושבת על-יד אמה ואוכלת בקערת העץ הישנה והסדוקה, ומזמזמת: "אין רופאים ומגידי-עתידות כמו היהודים שלנו. אנא, בואו אתי לבדקה מקרוב טרם תמות, כי הלא גם ראש השבט שלנו יש לו חולה".

ראש "חברת יהודים מרפאים" נועץ עם שותפיו, והללו טענו שתפילת מנחה קודמת לכל והציעו לישמעאלי לחזור מחר ובידו שי גדול לרפם ברפואה, הגדול ומפואר בממלכת הרופאים, הלא הוא רבי ד"ר פינטו, כדי שייאות ללכת עד מחוז שבטו ויטפל בבתו מקרוב.

נטלו כל אחד מהם שק חיטה על כתפו ושמחים בחלקם פנו בחזרה לרובע היהודי. וכטוב לבם בשמחת היום וראשם התפנה מעסקי פרנסה והקמת חברתם, פתח פיו לראשונה רבי בצילה, הנראה כעלם צעיר, עבאיתו עוד לא השתחקה, ואת נעליו החדשות הוא שומר תחת בית-שחיו לבל תתבלינה. לפי עדותו, לא מזמן נשא אשה ומצפה הוא לתוספת נשמה לישורון מפרי-בטנה. קולו נשמע כקול שופר צרוד, וכשמתזו רוקו מתזו באומנות מופלאה—מלאכת-מחשבת—במרחק עשר אמות לפני צעדיו. הוא איננו מהפוזים והטרודים אחרי פרנסה. אך מכיון שעומדת אשתו לכרוע וללדת, והבית אינו מצויד כהלכה לקראת המאורע, שק החטים שעל כתפו העבירו על דעתו כמעט "מרוב שמחה". כי בתמורתו עתיד הוא לצייד את ביתו בשפע משקאות ומעדני-מלכים לברית-מילה. ובעזרת השם יהיה זה בן, שאם לא כן איך אפשר להבין מעשה השגחה? זה היום הראשון לכניסתו למלאכת הרפואה, וכבר שק חטים על כתפו. ודווקא עצתו היא שנתקבלה והגדילה ערכו בעיני שותפי רבי זיתוני, שהיה אובד-עצות בזמן שהתקיפם הנכרי וביקש את שלושת שקי החטים שלו

בחזרה, משום שבתו לא נפטרה ממכאוביה וחליה. באותו רגע של משבר ראה הוא את רבי פינטו הלבוש פראנגי שחור כמלאך-אלוהים, והכניסו בלהטוטי דיבורו לתוך העיסקה. וראה זה פלא: הנכרי נתרפך בראותו את רבי פינטו. וכי אין זו אצבע אלוהים ממש להצלחת מעשיו? ומי אמר שלא המלאך גבריאל הוא ההולך לצדם? נושא גם הוא שק חטים וקורא לעצמו רבי פינטו מעיר מדינה. מעין חלחלה תקפה את רבי בצ'לה. הוא צועד צעדיו הגדולים, מתזו רוק בין שיניו ובראשו מרקדות מחשבות. לשונו כבדה קימעה. ומדי-פעם כשפותח פיו: "אתם יודעים, רבותי, כשראיתי הנכרי רץ בחזרה אלינו לאחר שנפטרנו ממנו, דאגתי שמא בתו עודנה חולה והעסק שלנו שוב אבוד ונצטרך לחפש עוד רבי יהודי שיבטיח רפואה לבתו. ואולי חלילה הפעם יקח עמו את שקי החטה, והיינו חברת יהודים מרפאים גדולה בת ארבעה אנשים ללא פרנסה, ונחזור לאשה ולילדים בידיים ריקות לאחר שבוע גדודים אחרי מחיה בשבט נווארה". ושוב פוסק באמצע דיבורו ושוקע במחשבות מרנינות.

רבי זיתוני, שהילוכו אטי, ראשו עגול וזקנו, החפץ היחיד המטופח והמהודר בכל הופעתו השקדנית, תמיד אהב לפזם הפסוק הראשון של הגדת-פסח בקול דקיק כקול ציפור אבודה בין חרבות. יכול אתה לדבר עמו כאוות-נפשך, אם הוא באמצע הפסוק אינו פוסק בפיזומו עד שמסיים: "השתא עבדי, השנה הבאה בארעא דישראל בני חורין". והוא אומר זאת בהדגשה על-מנת שלא לפגוע בזקנו המטופח המכסה על בורותו בקריאה בסידור. ממש כך הוא נוהג בשעת העמידה בתפילת שמונה-עשרה או מנחה: עוצם עיניו בחזקה, שפתיו מתנועעות במהירות כבקשת כל יהודי בעגלא ובזמן קריב, וכל גופו מתנוודד לפנים ולאחור, ימינה ושמאלה כסירה העומדת לטבעו בין גלי ים סוערים, וכל הקהילה הקדושה של העיר נושכת ידיה בצער על שלא חננו אלוהים בידיעת הקריאה כי אז ודאי היו זוכים ברב ראשי, לתפארתם ולתפארת כל ישראל.

ובכן, שלושת היהודים, רבי בצ'לה מחשב כמות החטים, והתמורה שיקבל ממנה להכנת הברית, וגו' וגו'; רבי זיתוני מפזם סתם, ורבי פינטו חושב על מחשבותיהם ועל הצלחתו בצעדיו הראשונים, מחבק היטב-היטב את שק החטים ובמשפט האהוב עליו מתפילת שמונה-עשרה וברוך אומר ועושה, כנהוג, ללא מחשבה וללא פירושים יתרים. הלא אלוהים זימן לו שני מלאכים שיחשבו בעדו.

יהודים ברבעם נוהגים לשאול ולהקשות על מחירים ותחזית המחירים, בלי לבדוק אם אותה סחורה ששואלים עליה נוגעת לפרנסתם. יוכל אדם להיכנס לרובע עם שק חול וכבר בפניסה ישאלוהו עוברים-ושבים, ללא הבדל גיל ומשלח-יד, בכמה הסחורה נמכרת. ואם נושא השק שעתו פנויה ורוחו טובה עליו, יוריד את השק מעל שכמו ויפרט כדרשן בבית אבלים על סוג הסחורה והמחירים עם שחר ועם שקיעת החמה ועם סגירת השק, גובה המכס וגו' וגו'. ואז אין לך יחפן, אלמנה, או סתם עובר-אורח שלא יתחב ידו לתוך השק ויבדוק את הסחורה בעיקום-שפתיים ונענועי-ראש של גדול המבינים והבוחנים, ומגלגל שיחה רצופת-שבועות. כגודל

ריקנות כיסו כן גודל שבועותיו, והריהו מספר לך על אותה שנה שקנה ומכר בה כמויות מרעישות-עולם, ואם אין פרוטה שחוקה בכיסו לקנות מאותה סחורה הריהו מרבה בשבחה, ומיד תוקע עצמו על-יד השק, וגולש לעולמם של ספסרים ומתווכים, וכמאמר הפתגם: "ערום מהלך אחרי חצי ערום"...

וקשה המלאכה שבעתיים כשיהודי מנסה לאכול לחם מיהודי, ורק מתווכים בעלי לשון רכה כתולעת-משי, פניהם חרופים כפלדה ושריריהם ממלאים תפקיד לא מבוטל במקצועם, רק הם לא יטריחו עצמם עד השוק הגדול. יושבים הם במרכז הרובע, ואם אחרי יום עמל של חרמות, שבועות ונידויים בין התגרנים, ינסה לפנות-ערב אחד הנמושות, המשכימים קום לשוק הגדול, להכניס סחורה לרובע היהודי ולמכרה ללא מתווכים אלה המושלים ברמה, סופרי הכסף ומחשבי החשבונות... ינסה-נא...

כשהתקרבו מיודעינו רבי בצ'לה, רבי זיתוני ורבי פינטו, הבחינו מרחוק באדון בעששה, ראש המתווכים והספסרים ברובע, ששום רוכל עדיין לא הצליח להימלט מידו. זה יהודי גבוה, ותרבושו התורכי האדום מוסיף לו ארשת שליט הנבחר מטעם עצמו. עיניו מעוכות ואדומות כעגבניות זעירות, המזילות מין ריר כמעין בדמי ימיו, ונחיריו מלאים תמיד נוזל סמיך שצבעו ספק חום-בהיר מחמת הטבק שדוחס בהם. הוא גם האלוף להתזת רוק קפיצי בין שיניו והריהו ממלא סמטות הרובע כתמי רוק שלו. זה סימן-היכר של ספסר-אומן. חוגר הוא חגורת-עור רחבה, מעשה נכרי, המבריקה מזוהמת חלודה. עבאיתו זרוקה ברישול על כתפו ומפוזרת לכאן ולכאן, מעשה "קבדאיה" (בריונות) בכוונה להבליט את חלוקו הלבן ותחתוניו הרחבים. אך מקפיד הוא על ציחצוח געליו המכוסות שפע טלאים כמופי אדמת או צהבת, כי כך ציוו עליו שלטונות תוגרמה כשהופיע כעד באחד המשפטים והבליט את חזהו בקריאת נאמנות לעיירתו "זריחה". את עשרו ויחסו האדיש לכספים מבליט הוא על-ידי משחק בטבעת נוצצת שבידו, ומתוך הילוכו אנו יכולים ללמוד על מצב עסקיו של אותו יום. אם הכל שפיר הרי רוחו טובה עליו, וצעדיו כצעדי גנרל בעיר כבושה. ואם שעת תפילת-מנחה קרבה והולכת וכיסו ריקים, מתהלך הוא אנה ואנה במבואות הרובע ומרחרח בכל עובר-ושב ככלב מורעל, פעמים בצעדים מהירים ופעמים כשיפור ולא מיין, פולט צעקת-תגר סתם יא רב! (אלוהים!!) לחלל האוויר. צעקה זו מהדהדת בין סמטות הרובע עד שכל אשה שתקלוטנה אזניה זעקה כזאת תתמלא הערצה ובושה, שלפני מתיהן אינן מסוגלות לצעקה כזו, והן הן שתבעו מראש הרובע שהוא ורק הוא, אדון בעששה, יכריז בבית-הקברות מחילה מהמת וכל קהל ההלוויה יענה אחריו: אלוהים יסלח לו. הכנסותיו של בעששה מעיסוק זה מספקות לו דמים לערך ושאר תענוגות העולם הזה, כגון: קופסת טבק, הגבהת ספר-תורה ביום-השבת, שהיא אחד האמצעים להבלטת מעמדו הנכבד של הגבר בתוך הקהילה לשעה קלה. למשל: יהודי שעיסוקיו אינם כשרים ופרנסתו מצטמקת מחוסר מזל או סתם ככה, ימכור כל שברשותו ובלבד שיקנה מצוות הגבהת ספר-תורה להקל על תחושת הנחות המקננת בלבו.

ובכן, נכנסים מיודעינו נושמצעים ומזיעים כלאחר טבילת מקווה. ואנה יפנו תחילה ? לבית-הכנסת לתפילת מנחה, כי השעה מאוחרת, או לבית, להטמין שקי החטים לפני שיגלה אותם אדון בעששה. ומפיון שבשעת רווחה יהודי בורח מיהודי, ולא אבו ליפול בידי בעששה, נפרדו השנים מרבי פינטו באחת הסמטות בחשאי ובלי אמירת שלום, ובלי להזהירו מפני אדון בעששה, הנוכל והספסר. ומכיון שהיה זה מהלך בצעדים מהירים בראש השורה ולא השגיח בהיעלמם, נשאר הוא היחידי קרב והולך למרכז הרובע. חשב בלבו שבוודאי יפגשם, ואולי מלאכתם רמייה וגזל—ואולי אצו לשלטונות להודיע על מעשה שהוא ספק גזילה, ואולי הם מרגלי הבולשת העוקבים אחר מעשיו, וודאי יסגירוהו למשטרה ואת עצמם ינקו, ויהיה חבוש בבית-האסורים ; ואולי אלה רק מלאכי-השרת-והשלום שבאו לעזרתו, ובהת-קרבו למבואות הרובע עלו השמימה. הרבה מחשבות בצירוף אוילי עטו עליו בבת-אחת, הן כנראה כל המחשבות שהבריחן מדרכו מאז עזב את ביתו "על-מנת לנפוע ולהביא". תחושת-גלמוד חנקה דמעות בגרונו, וגעגועים לבית הגבירו חרדתו. אך מיד החל לפזם "ברוך אומר ועושה" שבע פעמים, ופתח כמעט בקול רם ב"תפון תפילתי קטורת לפניך" וגו', על-מנת לגרש שד המחשבות עד שישלח לו אלוהים ידיד ומלווה לחשוב תחתיו. כי אין לך דבר המקצר חיי אדם, והופכו לאומלל בין בעלי-החיים והצומח המאושרים, כמחשבות. המחשבות לרועים נבראו ולא לעדרים, ואדם פשוט כרבי פינטו לצאן-מרעיתך הוא שייך ולא לרועים הגדולים. עודו מפזם פרקי הקטורת, וחש טפיחתו של אדון בעששה וקריאת "ברוך הבא !" הדומה לזו של אח. "מצליל תפילתך הבנתי שמעיר מדינה אתה בא, רבי יהודי. כבוד המשא ? הב לי, אח, ואעזור לך, ככתוב, עזוב תעזוב עמו".

"אלוהים יאריך ימך, אחי. ידעתי שאלוהים שלחני לעיירה של תמימים וישרים", השיב רבי פינטו, "הלא תעזרני גם במחשבה, אחי היהודי".

נטל בעששה ממנו השק והיה מלא התפעלות מן האמון הרב שרכש מיד מאצל היהודי של עיר מדינה. יתר על כן, גם ביקש ממנו עזרת מחשבתו. אמון כזה מיהודי של עיר-המדינה עוררה רצון עז בלבו ליהנות פעם בחייו מעולם הישרים והתמימים ולהתיחס לשק החטים של רבי פינטו ולרכושו כאל רכוש בית-הכנסת ובית-הקברות, אשר הפחד מעונש אלוהים מרתיעו מלגעת בהם. "היה שקט, רבי יהודי, בוא עמי, כאחי מאבי ואמי תחיה תחת צל-קורתך. לא יאונה כל רע לא לך ולא לסחורתך".

הרובע היהודי של העיירה זריקה כמו נבנה בידיים עייפות ובהולות. הסמטות צרות ומובילות תמיד לאותה סימטה שממנה באת. מבושמות הן הסמטות בדמי שפכים, ריחות ורמשים, הדריים בקביעות וללא שכר עם התושבים. בסופן ובראשיתן של הסמטות עמדו תמיד בתים מטים ליפול, ועד שתמצא יד בעליהם לתקנם הריהם משכן-קבע לחמורים ועזים ושאר כלי-עזר לפרנסות יהודיות. חלק מהגברים נראים חסונים יותר מהנשים והילדים כי הראשונים בילו רוב ימיהם בנדודים על פני שבטי-קידר בחילוף סחורות וחלוקת רפואות למיניהן, תמורת חטים, תמרים, שעורים,

שמן וחמאה. החנוונים והקצבים וחולבי העזים רובם סבלו ממחלות-עיניים. בעלי המרזחות, ועל-ידם בעלי דלפקים לקבב ושאר מאכלים חריפים לקינוח, ושתיית כוס ערק או יין, סבלו מקליפות זוהמה שכיתרו תרבושם הלבן וצוואריהם עד תנוכי-אזניהם. מוכרי הבשמים השתעלו הרבה כי חנויותיהם רחבות כפיסות-יד וגבהן כגובה שני תרנגולי-הודו. כאן תמצא יהודים המוכרים הכל וקונים הכל, מה שאין להם ומה שלא יהיה להם. סגולתם בזה שהם עם נבחר: כל משפחה יהודית יש לה משפחה ישמעאלית משלה, או להיפך. הסתבך ישמעאלי באיזו עיסקה, זקוק הוא לכסף לקנות פרה או גמל, הולך הוא אצל יהודי שלו וזה מקבלו בזרועות פתוחות. אם אין מה למצוץ ממנו, משלחו מביתו בשפע ברכות והבטחות, שבבית-הכנסת יערוך תפילה מיד להורדת הגשם, ובעזרת אללה הרחמן והחונן יינצל מבצורת ויהיו שדות משופעים ירק ופרותיו שופעות חלב וחמאה. ואם באמתחתו דבר-ערך הניתן לחליפים בעד הלוואה, יעמיד היהודי פני גביר שאין שעתו פנויה לדברי-הבל כגון אלה, ישבע תחנונו של הישמעאלי ויגבה ריבית-שפריפית—מין תנאים מסובכים, המטשטשים כל מוח שינסה להבינם. כי כך נהגו אבותינו, ומי שאינו מחזיק במקצוע אביו עלול חלילה להיכשל בחיים...

משעת תפילת-מנחה עד תפילת-ערבית האחרונה מתמלא הרובע עוברים-ושבים, עשן בשר צלוי, ריחות פולים רתוחים במים מוכנים לאכילה בקדרות גדולות וריחות דגים מטוגנים. בליל עשן מריחות אלה עולה השמימה, מלווה קוראי הקטורת בבית-הכנסת.

העשירים ראשונים הם לתפילת מנחה וערבית, בלי חזרת העמידה. ו"עלינו לשבח" קראו בהפסקות כשידיהם ממששות בארנקיהם לספירת המעות, פדיון היום, וכגבירים מוצאים הם פרוטה לקופסת "התמיד". ובכך, עומד אדון בעששה במרכז הרובע, כשעל-ידו יושב יתום-ממחשבות רבי פינטו, ושק החטים לפניהם. יהודיות בסליהן מתדיינות על המחיר עד שמתגיעות. לאחר-מכן מוציאות הפרוטות המוכנות מראש ומוסרות אותן לבעששה. הוא מונה ומונה, נוטל חטים מלא חפניים ושופכן בסליהן. ככה תמה מכירת החטים.

לאחר תפילת-ערבית האחרונה ושתיית כמה כוסות ערק ויין, עשו השנים דרכם לביתו של אדון בעששה. שמי חג-הפסח הקרב ובא עמדו תוהים על ראשם, וריח הפריחה בשדות שכיתרו את הרובע גבר על סרחון השלוליות וגללי הבהמות. "רבעכם זקוק לקצת נקיון", הפליט רבי פינטו כשהוא נתמך על-ידי בעששה. "אין אנו שמים לב לדברי-הבל כגון אלה... הלא כתוב, מעפר באת ולעפר תשוב", השיב בעששה.

"אדם ששוכב בלי רוח-חיים ודאי אין שעתו פנויה לדברי-הבל כגון אלה, אך אדם המהלך על שתים חייב להתחשב בחורי חטמו, ואפילו כשהחוטם מכיל נוזל מזוהם לא פחות מזה שיש לכם בסמטות", הוכיחו רבי פינטו.

"הבל-הבלים, רבי יהודי, עיירתנו יפה. אלא מה? כך זה בסוף עונת הגשמים, ובפרט שפרסנו מלאה כמה כוסות ערק, הראש מתבלבל יחד עם החוטם. העיקר,

בעזרת השם מחר נשכים קום לשוק הגדול וראית איך שטרות-הכסף יתגלגלו בכיסנו כמו פולים רקובים. חשוב על מה שאני אומר לך". איש תומך בחברו, עשו דרכם אל בית בעששה.

ליל-שימורים היה אותו לילה לרבי פינטו בביתו של אדון בעששה. גוסף ליתושים, כנים, פשפשים ושאר חילות הזוהמה, שזחלו על פניו שיירות-שיירות, היתה נחירתו הטרדנית של בעששה בוקעת את אזנו ומפלחת כל נסיון להירדם. הוא התגלגל לימין ולשמאל, קרא בלחש כל פרקי תהלים שזכר על-פה, אך ללא הועיל. רצה לקום ולצאת את הבית, אך אנה יילך והעיירה זרה לו. קריאת השכוי בשרה לו את בוא השחר וציפיה כירסמה בו לזריחת החמה. אך השעות זחלו כסדרן ולאטן, והוא הוסיף לטפוח על לחיו ועל מצחו, ועשרות נפשות חיות נפלו קרבן לכעסו עד שעייפו ידיו. פניו תפחו מעקיצות ומסטירות שזיכה בהן את פניו וכל חלק בגופו החשוף לחסדי היתושים והפנים והפשפשים, ועייפות כללית פשטה באבריו כמנוצח בקרב. ניסה לעבור מדרכי לחימה לדרכי פשרה ושלום, הניח לשיירות היתושים והפשפשים לטייל על גופו, התאמץ להכיר בזכותם כעוברי-אורח והחל בהירהורי שיכנוע עצמי, הירהורים שאולים מדמיונם של מעונים המנסים להקל על עצמם את החיים באשליות, כגון: הנה הרמשים האלה המהלכים על פני אינם אלא שיירות העולים להר-הקודש, שיש לחבבם ולהתחבב עליהם כידידים מימים-ימימה, ועל כל עקיצת יתוש השיב בתחנונים: לאט לכם שבטי ישראל היקרים, הלא יהיה סיפק בידכם להגיע להר-הבית לפני עלות השחר—רק לא לדרוך ולא לרמוס. הנה הוא מעביר ידו על זקנו ואצבעותיו ממששות מנין כנים שהסתודדו בין סבכי שערותיו והוא מלטפן ומדריכן ביד אח-לצרה ליציאה אל שטח נקי ממכשולים, ומעבירם על צווארו בברכת חיזוקו אחים!

טרם-שחר ממש קצה נפשו וכלתה רוח סבלנותו ופתח בנחירה מרטיטה כתקיעת שופרו של משיח. נחר בהפסקות קטנות שבהן דיבר על עם רב החוזה בחלומו, עם העולה להר-הקודש בשירה ובמחול, וככל שגבר זימזום היתושים באזניו כן גבר קולו וחזר והמשיך על הפסוק "הודו לאדוני בכינור, בגבל-עשור זמרו לו".

אדון בעששה פקח עיניו מלטיפת קרן השמש שחדרה מבעד לסדקי הקיר הטחוב של ביתו. חש חומה בקצה חטמו והתעטש בהנאת מלכים. הפתגם אומר: "לפעמים מזלו של אדם חבוי תחת קש". באותו לילה לן רבי פינטו באורותו של אדון בעששה על ערימת הקש, ואותו ישמעאלי משבט נווארה, שבתו הוקל לה מחליה כהבטחתו, השכים לפתחו של ראש הרובע, יחד עם השייך משבטו, כשבידם מנחה שמנה, שכללה שתי כבשים, שק שעורים ושק חטים, ובקשה בפיהם שיפגישו אותם עם היהודי שאתמול הופיע בלבוש פראנגי ודיבר מלים בשפה נוצריה ומראהו כמראה רופא מעולם הצדיקים. בהול יצא ראש הרובע את ביתו עם שני הנכרים לתור אחר היהודי. עוד לא הגיעו לבית-הכנסת וכבר פשטה השמועה שאיש גדול ברפואה חי בקרבם זה עשרים-וארבע שעות ושהוא עניו וירא-שמיים, ומרוב ענוותו מילט עצמו מקבלת-פנים מכובדת של הקהילה ואין יודע אצל מי לן הלילה.

ראש הרובע נכנס לראשונה לבית-הכנסת. משכימי תפילת-שחרית ראשונה נאחזו חלחלה בראותם אותו בלוויית שייך השבט של נווארה. השמש רק זכר שאמש בתפילת-ערבית האחרונה היה בעששה עם יהודי אחד מעיר המדינה, מסתודד עמו בנימוסים יתרים. אמרתי בלבי שוודאי איש עשיר נפל בחפתו של הממזר הזה, סיים השמש הודעתו.

בכל דרכי הרובע עמדו אנשים נשים וטף חבורות-חבורות, רועשים וגועשים מדברי התפעלות, מספרים וחוזרים ומספרים על הילדה בת הנכרי שעמדה למות וידו הטובה של הרופא היהודי הצדיק והעניו הצילתה מציפרניו. רק יתגלה מקומו אייהו ואין אחד שלא יהיה מוכן להיבדק אצלו, ואין אחד שלא ישטח בפני שומעיו טיב מחלתו וייסוריו. נשים רבות החזיקו בבעליהן לבל יצאו לעבודה ויזפו בבדיקה, לגלות מדווייהם. וכי יש יהודי שאינו סובל בגופו?! עקרות רעדו מגיל, הביעו משאלתן חרש באזני בעליהן להיכנס אצל הצדיק. שמחת ימות-המשיח ניצנצה כזוהר הרקיע מעיניהן: הלא שלוחו של מלאך רפאל חי בקרבם. היו נשים שבנותיהן הגיעו לפרקן ורגל חתן עדיין לא עברה את סף ביתן; הללו לא חסכו מעות, צרורן מלא, מוכנות ומזומנות להקריבו לרופא הצדיק, ובלבד שירמוז להן על מועד גישואי בתן. כי בעיירה זריחה רופא-גוף ורופא-נפש ורופא-מזל אחד הם—כי רופא טוב וצדיק כרבי פינטו חזקה עליו שיידע למצוא מענה לכל הנדכאים בגופם, בנפשם ובמזלם.

יצא ראש הרובע את בית-הכנסת בלוויית הנכרים, ואחריהם כל המתפללים והמתקהלים שהצטרפו אליו בסמטות, כולם ממלמלים תפילת הודיה וממהרים לביתו של בעששה.

רבי פינטו המשיך בשנת-הייסורים שלו. לאחר ליל-נדודים שעבר עליו בליווי שירי-מזמור להר-הבית, ובזימזום הפסוק "הודו לאדוני בכינור" וגו', שכב פרקדן על ערימת הקש, נחר וגירד וגימגם ופיזם, והעסיק ידיו בהכוונת שיירות הרמשים למיניהם ששעטו על פניו המיוזעים. השמש שקפחה את ראשו בעד הקיטון, וגם אנקת החמור ששכן כבוד אחרי מחיצתו, לא הקלו את תרדמת האלוהים שנפלה עליו בטרם שחר.

אדון בעששה ניער עצמותיו, טיהר ידיו וקרא חגיגית "מודה אני לפניך", אגב ספירת המעות שנשארו לפליטה ממכירת שק החטים של רבי פינטו אחרי ליל שתייה כדת המלך. הטרידוהו רק ייסורי מחשבות ופחדים של הונאה, ודמיונו מעבירו פעם למעשה עבירה של שיגרה—כלומר, להפריש לעצמו חלק שמן מהפדיון, ופעם לשערי תשובה—שמא האיש הלן במחיצתו, שהעניק לו אמון, הוא אחד הצדיקים הנסתרים הרוצה להעמידו במבחן פיתויים. ככל שהרבה לחשוב כן רבו שגיאותיו בקריאת "מודה אני לפניך". וככל יצור המנסה לשנות את מידותיו איבד את איזון נפשו והשתנה לפניו מראה עולמו הישן. הוא נלחם מרה להחזרת בטחונו-העצמי.

עודו עומד אצל רבי פינטו מלא מחשבות ועצות והנה שמעה אזנו דפיקות על דלת ביתו שאינו רגיל לשמען בשעה כזו. כשפתח את הדלת חזו עיניו בהמוגים שהתקהלו

סביב ביתו, ובראשם ראש הרובע ועמו ראש שבט נווארה, ועל-ידו עמיתו הישמעאל, אבי הבת החולה, מצביע עליו בשלילה ואומר: לא זה הרופא הצדיק. ראש הרובע הִסָה את המולת המתקבלים ונשא מידברותיו בדרך-ארץ ובנימוסי-יתר, כנוהג אצל מושל-המחוז או ראש-שבט להחלקת סוגיה. "אחינו אדון בעששה, דמנו ובשרנו ועצם מעצמותינו אתה. תפקידך הנשגב והמהולל, כמלווה מתים לשערי שמיים, זיפה אותך בכבוד שיישאר לבניך ובני-בניך. כבוד זה לא יסולא בפז, ועיירתנו רואה בכך אחד הצדיקים הנסתרים. שמוע שמענו..."

עוד לא סיים ראש הרובע משאלתו ובעששה הוציא כל מעות הפדיון של שק החטים ורצה למסרן לו בשבועה שקדושים כספי אורחו רבי פינטו ככספי קופת-התמיד. אך ראש הרובע לא שם לב לתנועות ידו של בעששה והמשיך: "שמוע שמענו שהרופא הצדיק בחר בביתך לאכסניית-לילה. הנה מנחת ראש שבט-נווארה כמקדמה על ביקורו של הרופא הצדיק בשבט. ולפני כן הלא יאות לקבל כמה מאחינו שציפו לגס זה מיום שגלתה השכינה מעלינו".

געיית הפבשים ושקי החטים והשעורים חייכו לו ומשכו את לבו יותר מן ההמולה ודברי הכבוד והנימוס של ראש הרובע. לראשונה פקד: "הביאו את המנחה לפניו וחפו בחוץ עד שאשאל את פיו", נעל הדלת בפניהם ובחוץ השמיע שוב הנכרי של אתמול אותו סיפור על בתו שעמדה לחזור לעולם-הדומם ורק תפילתו ודבריו הגדולים של הרופא הצדיק הצילוה ומצא אותה בשובו לביתו בדיוק כמו שהבטיח לו—יושבת על-ידי אמה, אוכלת בזין (מין בצק) בקערת-העץ הסדוקה ליד אמה ומזומזמת ומזומזמת. ושוב התפעלו שבעתיים והתגאו עמך-ישראל בגאון שלהם.

בעששה הכניס את המנחה, צוהל כמגלה מכרה-זהב, ויראת-כבוד לאורחו מילאתו עד קצות ציפרניו, והיה כניגש להיכל-הקודש. לקח מאשתו סדין לבן של ליל-כלולותיהם, כרית הצמר וחליפת אשתו העשויה חוטי כותנה דקים, צבעוניים, שהיתה נוהגת ללבשה אחרי הטהרה, ושאר כלי-מיטה יקרי-ערך המקילים על השינה. הביא אותם וכיסה בהם את רבי פינטו הממשיך בשנתו העמוקה ובקריאת מזמורים ודברי-תחינה. הרחיק את החמור מן המחיצה, שפך מים על כל שנראָה לו פזוהמה, וציוה על אשתו שתעמוד מוכנה אצלו ובידה כד מים וקערה לטהר ידיו כאשר אך יפקח את עיניו. אך רבי פינטו עם כל מציצת יתוש מדמו, עם כל גירוד, קדח בתאוות ייסורים של שבעת מדורי גיהנום שאחריהם יגיעו הקדושים והמעונים, היושבים כבוד עם האבות ועטרותיהם על ראשיהם. בחלומו והנה כל השיירות האלה שכיוונן להר-הבית בהמונם, כל העם הרב הזה כורעים לו ברך מעשה-מלכות, ושפתיו דובבו "הודו לאדוני בכינור". נפשו כלתה להתמוג בעולם הקדוש והנשגב הזה, והיה לוחץ ריסי עיניו בחזקה לבל יחזור חלילה לעולם האתמול, עולם הטרודים על דברי-הבל, עולם המתענים להשתיק זימומה של כרס ריקה, עולם רשעים שאין להם מקום בישיבה של מעלה. ככל שלחץ עיניו לבל תיפתחנה כן גבר קולו בקריאת מזמורי תהלים. על-ידו עמדו בעששה ואשתו ביראה ופחד, גדהמים למחזה החסיד המתענה, ומחו דמעות חזורי-בתשובה מעיניהם.

מולכו הממזר, קורח הגנב ושפתי בעל החידושים והתוספות—השלישיה שבכל חודש היא מוצאת מכלל ישראל—עברה אותה שעה בסימטת בית בעששה וכל הקהל פינה לה דרך והתרחק ממנה, שלא להיטמא חלילה. כל מי שפנו אליו לשאול לסיבת ההתקהלות זיכה אותם ב"ימח שמכם". שפתי סינן בין שיניו קללה שארפה כמחצית קדיש. קורח ומולכו טיפסו כבני אשמדאי על קיר הבית לחזות במאורע המשוונה של היום, שהפטיר אנשים מעיסוקיהם, ומבעד לתקרה החשופה ראו איך רבי פינטו רובץ באורנה על ערימת הקש, מכוסה סדין לבן, עיניו עצומות והוא ממלמל פרקי תהלים, ועל-ידו בעששה ואשתו עם כד מים וקערה והם מזילים דמעה. כיון שראו את בעששה, מנהיגם החביב לשעבר, בהכנעתו, נשבר לבם בקרבם ופחד נסתר נשפך בעורקיהם. חיקו מעשיו ורצו לפתוח פיהם במזמורי תהלים, אך מכיון שידיעתם בתפילה ובקריאה בכלל הצטמצמה בפסוק "קול מבשר, מבשר ואומר" המושר בשמחת-תורה, פתחו בזעקת-פרא בפסוק זה הידוע להם. מולכו הכריז לפני המתקהלים בהתיפחות ובשבועה מזועזעת-עצמות, כשהשם "כביכול" משובץ בה חצי תריסר פעמים, שאין זה אלא המשיח או שליחו הרובץ על ערמת הקש של אורות בעששה, וסיים קריאתו: "יהודים ממזרים, פיתחו פיכם בתפילה". וכל הקהל נאנח בהתפעלות: ממש קץ-הימים. אם חוטאים כגון אלה פותחים בתפילה ובתחנונים ביום רגיל, סימן הוא כי "ושנת גאולי באה". מלומדים שבהם חישבו ומצאו כי לפי גימטריה שנה זו היא השנה הנכספת, והצטרפו למולכו ורעיו ב"קול מבשר, מבשר ואומר".

עמדו שני הנכרים, השייך ואביה של הבת החולה, מוכי תלחלה ואימה בפני המקלה הגדולה שפכרה ידיה ובלהט משכר חזרה בלי קץ על "קול מבשר מבשר ואומר" בקצב אחיד, מצלילי תחינה לצלילי שמחה: שמחה גנוזה שקיננה בלבם שנים, ואולי דורות, וחיפשה פורקן להתפרצות. לא עוד תפילה, כי אם שירה. אולי שירת נצחון ואולי שירת תבוסה. כיהודים בגלותם יבקשו לשמח נפשם בלא הסבר וטעם.

קיבתו של רבי פינטו הריקה זה יומיים הפריעה לתאוותו החסידית, כאשר כלו כוחותיו מהנסיון להירדם שוב ולהפליג בחלומו ובדמיונו לעולם האבות ולליווי השיירות להר-הבית. על-כרחו פקח עיניו, והד שירת המתקהלים סביב הבית טישטש את הכרתו קימעה. עיניו הביטו היטב בשמש הזורחת ובעששה ואשתו, העומדים לצדו כמשרתים בקודש. אך שירה זו החזירתו ללילה הארוך. פניו לבשו ארשת של אדם נטול-חושים, נטול-מציאות, שרוי בדיכאון ותמה כאחד. משהתישב, קירבו אצלו הקערה והכד לטהר ידיו. תחושת זרות אפתתו למראה נימוסי-יתר שזכה להם הבוקר ולמשמע שירת השמחה של המצפים לישועתו בפתח הבית. מששאל את בעששה לפשר ההמולה והשירה והסדין הלבן וכדי המים והקערה, השיב הלז בהדרת-כבוד: "עפר אני תחת כפות רגליך, רבנו ועטרת-ראשנו. אלה עמך ישראל המחכים מזריחת החמה לחלות פניך להושיעם. ידיך הקדושות שהצילו ממוות את בת הנכרי החולה גילו עד-מהרה שהינך אחד הצדיקים הנסתרים". רבי פינטו זכר את "בחברת היהודים מרפאים", שותפיו מאתמול, ובין שפתיו מילמל לנפשו: "צריך לקרוא לחברת יהודים

מרפאים". בעששה שאל ברטט: 'שלחני, מורי ורבי, למקום משפנם, ואבשר להם את בקשתך'. אמר לו: "צא אל פתח ביתך ובתוך הקהל הגדול הזה קרא בקול רם: חברת יהודים מרפאים, היכנסו".

פתח בעששת את דלת הבית וקרא בתנועת יראה, כדרכו בבית-הקברות: "הרבנים והמקובלים הנסתרים מחברת יהודים מרפאים מבוקשים על-ידי הרופא הצדיק והמקובל". בין הראשונים הצובאים על פתח ביתו עמדו רבני הקהילה, גביריה וסוחריה, ואחריהם הנמושות, הרוכלים הזעירים, שביניהם הצטופפו רבי זיתוני ורבי בצילה. מששמעו השם המפורש של "חברת יהודים מרפאים" עטתה עליהם גאוות הענוה, שמחים ונפחדים הביטו איש בעיני רעהו. שפופי-קומה פילסו להם דרך בקהל, שליוה צעדיהם ברחש כבוד ובנשיקות ידיים עד שנכנסו לבית ונעלו הדלת אחריהם.

רבי פינטו קיבל את פניהם, פני חבריו-לעבודה מאתמול, בידידות ובחברות פשוטה, אך נתקל במחיצת כבוד שלא הבין פשרה. אחוזי-חלחלה עמדו בפניו כאשמים בפני שופט עליון. הוא מדבר אליהם בלשון סוחרים, לשון חברת-יהודים-מרפאים של אתמול, והם עונים לו בשפת היום—שפת חוטאים החוזרים-בתשובה, כגון: "רבנו הקדוש, הלא מדאגת פרנסה שלחנו יד במלאכת הרפואה. אנו כפרה על ציפורן אצבעך הקטנה. אנא, כפר על חטאינו, הושיענו ממלאכת-רמייה". מפיון שאפילו שותפיו נדבקו בבהלת ההכנעה אליו, והעלוהו לדרגת הקדוש הנסתר, החלה לכרסמו האמונה בחלומותיו וראה עצמו כעין שליח ההשגחה. אך הפחד ממחשבה-עצמית לא עזבהו והוא ציוה עליהם שיוסיפו לחשוב אתו כאתמול, וחברת-יהודים-מרפאים חיה וקימת. הם נשקו ידיו וישבו שפופים על-ידו. רבי זיתוני שקע בקריאת "הא לחמא עניא" כאתמול, ורבי בצילה גברו הירהוריו בדבר ההכנות לברית-מילה לבנו שינלד לו בקרוב.

בעששה נשאר על עמדו, שמח שנפל בחלקו להיות משרתם של צדיקים נסתרים, צדיקים שיש בידם לרפא אדם מחליו ועניו. אך ייסורי דאגה הפריעו מדי-פעם לשמחתו שמא יגלו מומים במעשיו, אלא ששוב התנחם שוודאי זכות הכנסת-אורחים תעביר מומים אלה ויהיה נהנה ממתת-ידיהם. בתוך אורוותו שררה דממה, והמולת השמחים הקוראים פרקי תהלים מחוץ לבית הפריעה לה.

כשחזר רבי פינטו ושאל, עד מתי ימשיכו היהודים לזמר תהלים, ענה לו בעששה: הלא כולם ציפיה שתקבלם לשמוע חליים ועניים. פנה אל חברת-יהודים-מרפאים, חבריו, והם ענו ב"המ-המ-המ", ובאין ברירה השיב לבעששה גם הוא "המ-המ-המ". ומכיון ששאף הלז להיות במחיצתם ולהבין שפתם, קבע שפירוש המ-המ-המ—להתחיל במלאכה. רץ מיד לפתח הבית והודיע שהרופא הצדיק הנסתר מתחיל בקבלת אנשים. מולכו הממזר ושני חבריו, שבתו וקורח, קפצו מקירות הבית, פתחו ביללת בכי פראי, נדחקו אל ראש התור בקראם: "אנו הראשונים ניפנס, אנחנו שנפשנו חולה מעומס עוונות תנו לנו לקבל עזרה ותושיה, לחזור לכלל ישראל". בכיים וצעקתם שברו לבבות של בני-רחמנים וזכו להיות ראשונים.

יראה וסקרנות כאחת האדימו פניהם. עמדו לפניו וחיכו למוצא פיו. אך הוא רק הימהם

המ־הם ופיזור מבטו ליושבים על־ידו, ואלה השיבו בנידנוד־ראש המ־הם. ושוב דממה מדושנת־טמטום שנתארכה רגעים ספורים והכעיסה את בעששה על ביזבז הזמן. הלא רב מספרם של המחכים לחלות פניו.

נטל יזמה לידיו ולחש לחבורת הממזר דברים כגון: "אין הצדיק הנסתר נוהג לפתוח פיו ראשון. שיטחו בקשתכם". מולכו התגרד בראשו, קורח עסק בשיפשוף חטמו שנראה לו פתאום מיותר משום־מה, ורק שבתי פתח ואמר: "אומרים אנחנו ממזרים, לכן אנו חרם מכלל ישראל; אומרים אנחנו עבריינים, לכן אנחנו חרם מכלל ישראל", ועוד ועוד. שאר חבריו החזיקו אחריו ב"ועוד, ועוד, ועוד". "ומה אתם חושבים?" חקר הרבי. "לבנו וראשנו מלאים מחשבות", ענה שבתי, וחבריו חיזקו טענותיו, "לבנו וראשינו מלאים מחשבות". פנה הרבי לרבי בצילה ולרבי זיתוני: "ומה אתם חושבים?" הללו כדרכם לפני היכל־הקודש גימגמו המ־הם. דלים ועניים היו במח־שבות, ומכיון שהתעורר בו היצר של "ברוך אומר ועושה" שילחם מעל פניו והזמין את חבורת הממזרים המלאים מחשבות לשבת אצלו. נכנעים ומבוישים קמו השנים, נישקו ידיו ויצאו. כאשר שאלום מן הקהל מה טעם פרישתם מכנפי הצדיק, התיפחו ומרטו שערותיהם וזעקו: "חטאנו פשענו. נראה שחבורת הממזרים, זכותם הגדולה תגן עלינו, ראויים לחסות בצל כנפיו. הלא נשמתם נשמת חסידים המכסה עצמה מעיני הבריות במעשי־עבירה יום־יום". וכל הקהל הזכיר שמות חבורת הממזרים בנשיקות־יד וביקש מחילה וכפרה מהם, מנשמות צדיקים אלה שדנו אותם לפי מעשיהם ולא לפי נשמתם.

בעששה קרא לראשונים בתור להיכנס. שני הנכרים ביקשו מראש הרובע וממנו שייאות ברוב חסדו להכניסם ראשונים, כי בנותיהם החולות בסכנת־נפשות ממש ומקום מגוריהם רחוק. שני הנכרים נשלו בעליהם מעל רגליהם וישתחוו לו אפיים ארצה וישקו ידיו וידי שותפיו החדשים ודיברו תחילה על המנחה שהקריבו לפניו, ובעזרת אללה הרחמן כשתתפאנה בנותיהן יכפילו וישלשו ערך המנחה. רבי פינטו פנה אל חבורת הממזרים: "הביעו מחשבותיהם הרבות". מולכו התגרד בראשו, קורח שיפשוף חטמו, ושבתי פתח בניזיפה לנכרים ואמר: "עם החכמים אין מתנים תנאים. לראשונה הכפילו כדבריכם המנחה, וריפוי בנותיכם אינו אלא דבר פעוט שבפעוטים". "דברים ומחשבה של טעם", אמר רבי פינטו וניענע בראשו כסומך שתי ידיו על דבר שבתי. בעששה, שעמד ושאף להיות שותף במצב, הוסיף משלו ברוגז ובהתזת־רוק מקצועית: "איפה ראיתם ושמעתם שעם הנביא מתנים תנאים? קחו מגחתכם בחזרה ולכו כלעומת שבאתם. אין זה השוק הגדול".

דם סותרים טהור החל לרתוח בעורקי המסובים, ושבתי נהם בקללה משכנעת ופקד לבדוק תחילה את המנחה, והוסיף שאין הנביא מתחיל במלאכה ללא מעות ממש—דינרי־זהב. לעיני הנכרים עמדה הצלת בנותיהם, הנראית תלויה בידי המסובים ובראשם הנביא הצדיק. פתחו צרורותיהם והחלו למנות את דינרי הזהב שברשותם והניחום במרכזו של מעגל המסובים. קרעו עיניהם בתקוה כשמבטם תלוי בפני הצדיק. רבי פינטו דיבר עם שותפיו בלשון־הקודש, ושבתי פנה אל מולכו, המומחה באחיזת־

עיניים, להראות כוחו בכגון זה וגו' וגו'. מולכו קלט הרמוז כהלכה, הושיט ידיו לפניו, עצם עיניו וקרא את הפסוק היחיד הידוע לו משמחת-תורה, הלא הוא "קול מבשר מבשר ואומר". רבי פינטו, כמגרש דיבוק מעל פניהם, דיקלם אחריו בנעימת נביאים בלשון תוגרמה: "פינטו דולורס", וצהלת חיי מעש הדליקה בו תקוות שפע שאליו ערגה זוגתו. בעששה נטל ערימת דינרי הזהב ופקד על הנכרים לצאת בטפיחה מקצו-עית על גבם, ובהבטחה שבנותיהם בדרך לבריאות שלמה בעזרת הנביא הקדוש ובעזרת אללה הרחמן. אך אותו נכרי מאתמול לא אבה לצאת מפתח הבית עד שייאות הנביא לגעת באותה מטפחת קדושה.

חבורת-יהודים-מרפאים החדשה של רבי פינטו גדלה לפתע בהון ובשותפים. בחוץ גדלה הציפיה, ובפנים רבתה העבודה לשמה, כי התושבים החדשים גילו דעתם בהיסוס-מה שמוטב וחלוקת הפדיון של המקרה הנ"ל תקדם למקרים הבאים, וכל ביקור והכנסותיו יחולקו מיד בין המסובים.

כשהממון משתלט על יצר האדם הריהו מגרש ממנו בחימה נבואת-אמת וייסורי-כליות ומרקד לנגד עיניו כאהבת-נעורים, ומשעבד לעצמו ללא רחם כל אהבת הזולת שנשארה לפליטה באדם. לפיכך המתפללים בחוץ ממשיכים בתפילתם והיושבים בבית מתדיינים על חלוקת הממון. וביניהם יש מי שנתקרה דעתו מייסורי ציפיה של הממון, בראותו הממון מרקד לנגד עיניו. והממון וחבריו התנדפה מהם אצילות קדושים נסתרים. ורבי פינטו עצמו שואל למחשבתו של זה ולמחשבתו של זה, מעשה רוכל סתם ר"ל. ומה כי נלין עליו שחזקה עליו תאוות הממון? צרותיהם של יהודים לחוד, ועסקים לחוד.

דעתו של שבתי היא לחלק דינרי זהב בהתאם למילוי תפקידו של כל אחד בעיסקה. לפי שהיה הוא הדובר המרכזי, לו מגיעה המניה הבכורה. קפץ מולכו בחימה מרוסנת-מנומסת ואמר: "אני שכישפתי מראה אחיזת-עיניים, בלעדי היו הנכרים נוטלים כספם בחזרה, לכן אני חושב במחילה מכבודכם שחלקי חייב להיות גדול משאר החלקים". וקורח חדל משיפשוף חטמו ותרועת רשעים שפקדה את דמו הסוער שלחה כל רסן מעליו ורחצה פניו מכל ארשת קדושים ונימוסיהם. הוא גימגם כדרכו משפט-טיפוחיו: "גם גם א א אני גדלתי בבתי-זונות ואותי אין משגלים לאור היום. חלקי הוא הגדול משאר החלקים". אך בעששה, למרות האווירה שהזדהמה, שמר על שרידי הילת קדושה שנישבה מפניו החייכניים של רבי פינטו ובנחת אמר: "מה דברי-הבל אלה? אם כבר מתדיינים על חלוקה צודקת, הלא הוא בעל-הברית! הוא המכניס והוא המוציא המבקרים למיניהם. יפתח פיו הקדוש הנסתר וישמיע דבריו". "אולי תכניס עוד מציאה כזאת", אמר הרבי, "ולאחר-מכן תחשבו על החלוקה".

כמוצא זמני להרגעת הרוחות היה הרעיון במקומו, וברצון קיבלוהו. שבתי חיכך יד ביד והלהיב את חבריו ב"יהודים, יש לעבוד במסירות, לא כל יום יש משיח יפה כזה". וכדי שתהיה חלוקת הכספים בהתאם לחלוקת העבודה, הועיד לכל אחד תפקיד: קורח רק יבכה ויתפח כשאר הצדיקים המעונים, ואין הדבר במקומו בחברת הצדיק הנסתר. מולכו יעסוק בהעוויות-פנים ובאחיזת-עיניים, ימשיך במשימתו. שבתי,

הפותח והמסיים כל ביקור, כשמדי-פעם ילחש מילמול-שפתיים באזני רבי פינטו שתפקידו להניע ראש למטה למעלה ימינה ושמאלה כצלם בהיכל. בעששה יכניס ויוציא אורחים מבקרים ולא תחדלנה דמעות מעיניו עד סיום המלאכה. "זו היא מלאכת החושבים, שופרא דשופרא", קרא רבי פינטו בהנאה לשבתי ויחבקו כחפק תקוות זוגתו הרחוקה ממנו ומצפה לבואו יחד עם מה שיביא לה... הוא צחק, וכולם צחקו צחוק צדיקים. גם בעששה צחק בטעם משונה: "מקהלת יהודים מצחיקים". הממתינים בחוץ שמעו צחוק צדיקים, שמחו וצחקו גם הם ופירשו צחוקם כשמחת הבורא במעשיהם.

בעששה לא מחה דמעות הצחוק, כי זקוק היה להן לרגל כהונתו—ופרנסתו החדשה. הידקן אל עיניו והצטרף לבכיו של קורח.

"לראשונה יש להכניס חשוכות-בנים—נשי הגבירים של הרובע", קרא שבתי לעבר בעששה, שניגש לעבודתו, והפעם במרץ חולין. הוא יצא וחזר עם אשתו של גבאי בית-הכנסת ואחותה העקרה. צרורות כסף בחזיהן, צמידים-זהב לידיהן, שרשרות ועגילי זהב הבלוטים עשרן ומעמד בעליהן. בקיצור: מכרות שלמה. הן התישבו, עיניהן מושפלות כיהודיות צנועות, וחבורת הממזר משולהבת ומעוררת יראת-כבוד בבכיים הפראי של קורח ובעששה, בלחישת שפתיים שבין שבתי ורבי פינטו, ובמעשי-ידיו המוזרים של מולכו. הצטרפו הנשים לבוכים. ומכיון ששבתי נוכח לדעת שהבכי מוצא חן בעיני היהודיות הצטרף גם הוא לבוכים והזמין את רבי פינטו להטריח דמעותיו הגנוזות, ובתוך המולת הבכי רמז לשותפיו בשפתם המוסכמת שלאחר שינקו את היהודיות מכספיהן ותכשיטיהן יעשו רגליהם כאיילות עם כל המטען הנכבד שהצטבר. בעששה חש והבין שפתם ומעשה-הרמייה הצפוי, ולפיכך הגביר קולו בבכי וברמזים איים בגילוי העבירה אם לא ישתפוהו בשלל המכובד, ואגב בכי הושיט שבתי ידיו למנות הדמים—שכר ידו של הרבי הרופא הצדיק הנסתר. גבר בכי "המעונים והצדיקים הנסתרים" והגיע לאזניהם של המחכים בתור. הצטרפו גם הם לבכי.

בעששה לחש בדאגה על אזני היהודיות שתפילת הרב על רחמן לא תתקבל אם לא תתפשטנה מכל עדייהן שהם בבחינת הבלי העולם הזה לעומת שמחת עובר והעמדת יורשים. חדוות הבריאה אפפה את היהודיות וכמו כבשות תמימות התפרקו מכל עדייהן. לפי שגם בכי יש לו סוף, ריכז שבתי מוחו בחטיפת השלל ובברייחה, וברמזים לבעששה על חלקו שלא יקופח, יצאה חבורת הממזר בן-רגע ממעמדה החדש ושכחה מקום מוצאו של הפחד מאלוקים ומצדיקים נסתרים מחמת חלוקת השלל המסתורי שדקר בכיסיהם, וחבוקים כשיפורים עשו דרכם לפתח הבית בצעדי אבלים, בוכים מרה—וכל הקהל מפלס להם דרך. כך הלכו הלוך והתרחק מן ההמון עד שנבלעו באינסוף...

כאשר שאל רבי פינטו לאן יצאה "חברת היהודים החשובים", הרים בעששה ידו בתנועת תמים—וכי שומר צעדיהם אני?—ולא הועילה כל תחינתו ונשאר הוא לבדו עם בעששה ללא חברת-יהודים מרפאים, בודד עם עולם גלמי המצפה לתשובה מפיו. העקרות ממשיכות בבכיון, הקהל מצפה לתשובה ולתושיה, וחבורת הממזר נמלטה

עם השלל ועם המחשבות, ורוח רעה נשבה ופיזרה תקוות אשתו. למענה החליט אפוא שלא די לנסות על-מנת להביא אלא יש גם לחשוב. ובכן התרומם, ניער מעליו אבק התבן והחלומות, ויצא לפתח הבית. קיבלו הקהל בברוך-הבא ונאלם לשמוע דבר גאולה ותנחומים. השתררה דממה מתוחה ורבת-תקוה, דממת חשבון-הנפש של יחיד עם בוראו.

פתח רבי פינטו בדרשה: "יהודים, אתם עומדים על-יד הבית הזה ומחכים לרפואה, לאושר ולגאולה. ככה עשו אבותינו. בצר להם הלכו לשטוח תחינתם בבית-הכנסת או בבית-העלמין. והלא עיניכם הרואות, אין אנו עומדים לא בבית-החיים ולא בבית-הכנסת. למה הדבר דומה? לברנשים ההולכים לזרוע חטים ושעורים בחול הים. וישועת צדיקים תצמח בבית-החיים או בבית-הכנסת."

הקשה אחד מבני העדה: "מה המקום שממנו צומחת הישועה בעגלא ובזמן קריב? בבית-החיים או בבית-התפילה?" ענה רבי פינטו: "צריך לחשוב". לשמע המלים "צריך לחשוב", נתכרסם ראש-הקהילה בדומיה חשדנית והטריח אוצר חששותיו לצוף קימעה. הטיח דברים בפני רבי פינטו, כגון: אין דרכם של מעשי נסים ונפלאות סוגה במחשבות ותחבולי שכל. הנה אנחנו מתגוררים כאן בקצה זנבו של עולם מאז חורבן בית שני; אבות-אבותינו סיפרו לנו שהרומאים הביאו אותם הנה כעבדים, מן הרומאים נשארו רק שרידי אבנים ורחבות קרקסים. גיניהם וגיני גיניהם חזרו לרומי, או שהתאסלמו, ואנו נשארו עם ארון-הקודש ושירת-הים והרבה יתומים ופרנסה דחוקה, ושמחת תורה ותפילה למשיח-צדקנו, ושפע מדווי-עיניים. הקהילה רוצה לשמות, ורגל ישמעאל דוחקת שמחתנו. הנה בן השייך מקבילת חמאמה חטף אחת מבנותיו. וזה אחד השייכים 'אוהבי-יהודים'... עוד מאבות-אבות-אבותיו. כשבאתי לפנות בפניו את מכאובי הוריה של היהודיה החטופה, ענה לי גם הוא בצער וביגון: 'איך יהודי ישר וחכם כמוך, וידיד טוב שלי, תמנע ממני אחת המצוות הגדולות שציוה לנו הנביא, והרי אתה יודע שכל מוסלמי המצליח להכניס יהודיה למשפחתו—שערי גן-עדן פתוחים לפניו, והוא שייך החמאמה באמת אוהב יהודים, וידיד טוב שלי. ובכן, אם מן ההשגחה נשלחת, הראה-נא לנו נפלאותיך, רבי יהודי מהמדינה."

"הראה-נא לנו נפלאותיך", קרא ראש-הקהילה כפוקד ומתחנן כאחד. הצטרפה לקולו כל הקהילה הקדושה: "הראה-נא לנו נפלאותיך!"

לשמע מקהלת התחנונים נתמלא חמלה על עצמו, והיו הדמעות זולגות מעיניו כנחלי ישועה. הרים עיניו למרום ולחש: "עמד ישראל בצרה, ואני בתוך צרתיים. הממזרים ברחו עם כל הממון, ואל תצילני מהקהל הזה כבעל-מום. הכל בא מאשה רעה האומרת לך להביא."

ראו העומדים את רבי פינטו ושפתיו לוחשות כלפי שמיים, וספרו דמעותיו. נאלם הרחש, ויראת-כבוד כפולה שבעתיים השתררה בחבורה. נתמשכה הדממה יתר על המידה, ורחש-לחש עבר בקהל. לאן?—לבית-החיים או לבית-הכנסת, לבית-החיים או לבית-הכנסת, לבית-החיים או לבית-הכנסת... נגרף גם הוא לזימזום "לבית-החיים או לבית-הכנסת..." מישהו הוסיף לזימזום משהו מקינת תשעה באב: "איכה יעיר

באפו חדוני את בת ציון...” והנשים החלו להתייפח על חנה ושבעת בניה... כיון שרבו תאניה ואניה כבד עליו ראשו על רבי פינטו ולא ביקש אלא לחזור לעיר המדינה שלו, ולהמשיך ולספסר בשוק הצורפים, או ללמד דרדקים ולריב עם אשתו לילה-לילה על טיב התבשיל, וכל מרורים שהלעיטתו זרחו בעיניו כמעדני גן-העדן. כיון שנתקף געגועים לביתו, החל לצעוד לעבר הרחוב, והקהל מפנה לו דרך בקידה. ענן העצב והיגון חלף. בשמעם את רבי פינטו קורא: “ברוך אומר ועושה”, זרחו פניהם וחשו בהילוך צעדיו של הגואל. אחת הזקנות פתחה ביללת-גיל ואחריה שאר הנשים. גבר שכרון-החושים, ובאין ברירה הצטרפו הגברים בזמרת-הג. נגררו אחריו כשקולם הולך וגובר ב”קול מבשר, מבשר ואומר”. יצאו את סמטת בעששה והגיעו לרחוב הראשי. מימין הדרך לבית-הכנסת, וממול בית-הכנסת בית-החיים המוקף שדות זרועים תלתן ותירס ושאר ירקות המעידים על התחדשות היקום. שם בשדות עבדו בני-ישמעאל בקציר השחת, בתיחוח האדמה ובמילוי בריכת-המים. אך שירת היהודים האדירה בראש-חוצות היתה בעיניהם פליאה שאין רגילים לה. שבתו כולם מעבודתם ובהכנעה כרעו ברך לכיוון מֶכָּה והתפללו בשם “אללה הרחמן והרחום”. שבעתיים נתקפו חרדה בראותם איך היהודים פונים לבית-החיים ובפיהם לא בכי ואנחה אלא שירה וְזַגְרִיט (יללת-גיל). ורבי פינטו בתלבושת-הדר שחורה צועד בראש כמצביא, ואחריו, לבושי עֶפְאִיּוֹת וסחבות, בלואים ויחפים, צועדת עדת ישורון.

מגודל ההערצה הפתאומית חישב רבי פינטו להיחנק. אם לפני כן ידע לבקש מהזולת לחשוב במקומו, הנה לרגל תפילות ושמחת יהודים וכריעות-ברך של ישמעאלים נתמסמו חושיו ודעכו מחשבותיו: “אוי למי שהלך לחפש גואל לעצמו, והימים השליכו על כתפו אדרת הגואל...” ישמעאליות צעופות-פנים יצאו משוחותיהן ולחשו באימה ורעדה: “הַמְהֵדִי (המשיח) של היהודים הולך”, וַתְּצַעֲקֵנָה אֵל בַּעֲלִיָּהֶן לַחֲזוֹר מֵהַשְּׂדוֹת. לקול זעקת הישמעאליות דהר השייך על סוסו וקרא לבנו שישחרר את היהודיה—“שחרר את היהודיה לפני שיקלל אותנו הנביא שלהם! הנה אני רואה אותו במו-עיני. שחרר אותנו מהשטן שלהם לפני שיקלל אותנו. גרש את היהודיה!”

זעקת השייך וריצת-אמוק של נערה יהודיה מתייפחת לכיוון מחנה היהודים הגבירה צהלתם, ובייחוד היהודיות שקול בכיה של בת-ישראל נשמע באזניהן כבשורת קץ-הימים. על כל העדה נשבה רוח מזככת כמשמיעה ואומרת: “השמיענו, אלוהים, שופרו של משיח, כשם שהשמעת לנו תחינתה של בת-ישראל החוזרת לעמה!” ברקותיהם הלמו רעמו חורבן עיירתם וזיקוקי-אש וקברות דולקים כלפידים. “הנה המתים עולים השמימה ומשם לירושלים”, קראו עד כלות-הכוחות.

רבי פינטו היה כאחוז-דיבוק בעל-כרחו, וכמין תחושת כליון שמה מחנק לגרונו. בתחושת הַפְּלִיזוֹן—אדם מרשה לעצמו לקרוא דרור לכל יצרי השמחה והאבל, הצחוק והבכי, הישועה והייאוש. כאן התערטל רבי פינטו מכל גינוני סמכות כשהחל לזמר בקול את שירת-הים הצטרף הקהל במחיאיות-כפיים לזמרתו. וכשעבר מיד לקריאת הקינה, כבדה עליו הדממה. השתטח והחל למשש סביבו קבר ראשון ושני, עצם עיניו ופירש ידיו לצדדים מעשה לשון-מאזניים. יד אחת בתחושת סוף הדרך, ויד שניה

כוונה להמונים בחן של תאוות משגל, וכל תשוקתו התענגה בדרישות האשה: "סדאד חדש יקנה לה, וחנות ירכוש לו והרבה זהב, ושטרות כסף הרבה תחת הפריות... והילדים יגדלו וישלח אותם לארץ-הנוצרים שמעבר-לים ללמוד רפואה ממש, עם חלוקים לבגים". קרא בקול: "מי כמוך ישראל עם נושע", החרו-החזיקו אחריו כל עדת ישורון בקול רינה ושמחה.

עד כה וכה וקורח הממזר ושבתי הגנב עפו-טסו ובידיהם הפדיון של היום עם כל האוצר, וגם בעששה עזב אותו לנפשו. לבדו השאירוהו עם כל יהודי העיירה בבית-הקברות. הלך בעששה לתור בחימה אחרי קורח הממזר ושבתי הגנב, והיה רבי פינטו מתמלא רוח של מרד כלפי הקדוש-ברוך-הוא, הכיצד הוא עושה את העבודה ואחרים חוטפים את הפירות?!

מכיון שהתקהלו כל יהודי העיירה סביבו בבית-החיים, נשארו בתייהם פרוצים כביום-הכיפורים, ובעששה מסתובב בסמטות הצרות והמעוקלות ושואג כאריה פצוע ונכלם: "קורח! שבתי!" הוא יראה להם. הפעם, ינגוס מבשרם, נדר לעצמו. זירו הליכתו וירק לכאן ולכאן—כלה ונחרצה מעמו סופית לעשות שפטים בנוכלים. עד כה וכה נמצא עומד מול ביתו הפתוח לרווחה של ראש-הקהילה, והיה מגרד במצחו היטב-היטב שאולי מעשה-השגחה הוא שעומדות רגליו מול ביתו הפרוץ של ראש-הקהילה. הם לקחו את שלי, ואני אקח של אחרים. ואשר להשם-יתברך, ממילא סופו לוקח את כולנו... עוד צעדים אחדים ויהיה קרוב למפתן הבית. אך פחד שמא תתקפח פרנסתו שבבית-החיים אם יינדעו הדברים ברבים אילצו לבדוק מחשבותיו מחדש. יתירה מזו, מימיו לא חמס רכוש יהודי, קל-וחומר כשכל הקהילה בוכה על מזלה בבית-החיים. ולפיכך נשאר בעששה על עמדו כאותו יהודי ירא-שמיים, ועדיין הוא עומד בפרוודור ביתו של ראש הקהילה כאשר עטו עליו שני שוטרים והצליפו בשוט על גבו אחת ואחת, וצעקו באזניו: "שודד! גולן!" מרוב צער נעתקו המלים מפיו, ורק אמר: "אני משרתו של רבי פינטו מעיר מדינה". וכשנשאל למקומו הצביע לעבר בית-החיים. רץ ראש השוטרים אל המתקהלים וקרא אליו את ראש הקהילה, ובצחוק בפניו לעג לו: "הרבי מהמדינה אסף אתכם לבית-הקברות ושלח את עוזרו להריק את בתיכם. תפסנו את בעששה הספסר מפשפש במגירות ובפתים שלכם". דבריו של ראש-השוטרים נתקבלו באמונה ולכן צעק ראש הקהילה אל עדתו: "קהל קדוש, אויה לנו כי לפעל השתחווינו. בר-מינן זה הקורא לעצמו רבי פינטו לא קדוש הוא ולא רבי אלא רמאי שברמאים, נוכל שבנוכלים. אותנו לקח אחריו לבית-החיים ושותפו בעששה וחבורתו הלכו להריק את בתינו מכסף וזהב. לא כבוד ולא גדולה יאים לאדם זה כי אם ארבע מיתות-בית-דין".

למחרת חזר לעיר מדינה לאשתו. חיכה עד בוא השמש ודפק על דלת ביתו. פתחה לו האשה ולפניה עמד הבעל חבוש סמרטוטים לבנים לראשו, לידיו ולגבו ועיניו נפוחות וגניחות כאב פורצות מגרונו. שאלה אותו: "נסעת להביא, מה הבאת?" והשיב לה רבי פינטו: "פצע וחבורה ומכה טריה הבאתי אתי—אשני שהיה לי עסק עם יהודים ופטרוני מעונש סקילה, שריפה, הרג וחנק".

דוד רוקח: ירושלים

מְקַעֲקַע חומוֹת, נִשְׁמָתָהּ מְעֲרֵטֶלֶת
כְּחֵלֶן בַּיִת כְּנֹסֶת אֲשֶׁר צָבְעִיו
נִתְקַלְפוּ מִיָּשָׁן. שׁוֹרֵף גְּזָרִים אֶתָּה
מְדַרְרִיר עֲשֵׂתוֹנוֹת לְמַעַף אֶחָרוֹן.
מִשְׁתִּיקְתָּם שֶׁל אֲבָרִים בְּשֵׁנֵת חֶרֶף
נִשְׁמָתִי נִפְתְּלָת בְּקִסְמֵי־אֲבִיבָה, אֱלֹהִים.
הָרַם מִתְפָּרֵק מִשְׁגֻּעוֹן פְּרִיחָה
בְּעוֹד יְרוּשָׁלַם הַשְּׂרוּיָה בְּתַעֲנִית חֵלֶם
מִתְהַלְמֶת, נְעוּרָה, מְמַטֵּר אֹר קְדָמוֹן
וְסִלְעִי, לְקִרְאָת יוֹם כְּסָא מְסַעֵף תּוֹלְדוֹת

ראובן מירון: אין אריות באפריקה

הדרך היתה ארוכה, אבל ידענו שמעבר לאחד הרכסים צריך להיות לה סוף. הצרה היתה שלא יכולת לדעת מעבר לאיזה רכס תתחבר דרך-העפר-והטרשים לכביש הראשי. ידענו רק שהכביש הראשי עובר במישור, הרחק מעבר לרכסים, וידענו עוד שעלינו להמשיך ולעלות מערבה, בדרך היחידה שחצתה את הצוקים. "כביש חברון", אמר קולמן.

המעלה היה תלול ואנו דחפנו את המכונית בריצה. הנגבי ישב בפנים, ליד ההגה. דבר שהפריע מאד בזמן הדחיפה היו האבנים הקטנות והחדות שניתזו עלינו מן הדרך והצמיגים וענן-האבק שעטף אותנו וממנו גשמנו מלוא הריאות. הנגבי ניסה להישאר בתחומי המסלול הצר שעמד לרשותו בדרך שהתפתלה בצלעו של צוק כהה וקשה. "כביש חברון", חזר קולמן ואמר.

לא ידעתי מה טעם לחזור על כך. כולנו ידענו שזהו כביש חברון וכולנו רצינו להגיע אליו. אולי התכוון קולמן לקרוא לו שיבוא. השמש היתה חזקה מאד וקפחה על ראשינו החשופים בדממה, חרישית וללא רחמים. קשה לדעת מה התרחש אז בראשינו. אני חשבתי, למשל, שאילו היתה לנו מפה היו פני הדברים אחרים. קולמן סיפר לי לאחר שהכל עבר שהוא חשב רק על דבר אחד: מים. אבל איזה ערך היה אז למחשבות? העובדות היו שלא היתה בידינו מפה ולא היו לנו מים. עשינו דרכנו בקושי ובעקשנות לארכו של ואדי שאפילו את שמו לא ידענו. רק זאת ידענו שהרחקנו כמאה קילומטר דרומית-מזרחית לירושלים ושמיכל-הדלק של המכונית מכיל—כשהוא מלא—ארבעים-וחמישה ליטר בגזין. בצאתנו היה המיכל מלא. קולמן דאג לכך. עכשיו נחה החוגה על שלושה-רבעים. אם כך, חשבתי, נוכל להמשיך עוד כמאתיים. לא היה לי כל מושג מתי ייגמרו הרכסים ותגיע הרמה המישורית, שם תתחבר הדרך לכביש חברון. מאחרי כל רכס שעברנו חיפה לנו רכס נוסף. בסך-הכל, היה בזה משהו יפה ואכזרי. אבל אני לא בטוח שכולם הרגישו כמוני.

המעלה לא היה ארוך אבל הרגשנו היטב במידת תלילותו. המכונית התגברה לבסוף ודהרה לפסגה. שם עצר הנגבי וחיפה לנו. מלמטה שמענו את טירטור המנוע. המכונית הצהובה היתה יפה בעמדה שם על קו-הרקיע.

התישבנו בפנים. קולמן ישב לצדו של הנגבי ואילו ראלף בוגארט, שדיבר אמריקאית והבין מעט עברית, ואני, מאחור.

נסענו לאט, לא יותר מעשרים-וחמישה עד שלושים קמ"ש. הנגבי נזהר מאד מן המהמורות וקפלי-הקרקע. בין האבנים הגדולות שהיו פזורות על-פני הדרך יכול היה לתמרן בלי חשש.

"נו", אמר קולמן והפנה מחצית גופו לאחור, "מה נשמע?" הוא היה בריא מאד, שערו השחור רטוב מזיעה. עיניו חייכו. הוא נהנה מכל הענין ולא ניסה להסתיר זאת. "Shit", אמר ראלף בוגארט בנגינה מתמשכת ומחה אגל-זיעה ממצחו. "לא נתקלת בדברים כאלה בניו-יורק, אה?" צחק קולמן. "What do you know about בוגארט וצחק, "What do you know about New-York".

הנגפי התרכזו בנהיגה בדרך-כלל אבל כאן הסב ראשו לאחור וחייך. הוא חיבב את ראלף, אותו הכיר ערב לפני צאתנו בבאר קטן ואפלולי במזרח ירושלים. "אתה תביט על הדרך", אמר קולמן, "אנחנו כבר נדאג לעדכן אותך אחרי שנצא". הנגפי רטן משהו ופתח את הראדיו.

"אולי יש איזה שיר יווני בשבילך", צחק ושוב הסב ראשו לאחור. ראלף בוגארט חייך. בבאר האפלולי והנידח בו התוודעו ערב קודם-לכן היה תקליט יווני אחד שחרק שוב ושוב על גרמופון זקן. לבאר קראו "Key Bar" והמוזג הערבי שעבד שם ניצב דומם מאחרי דלפק גבוה והיה מביט בהם משועמם. מדי-פעם היה חושף חיוך בראותו איך האמריקאי נאבק בגרעיני-האבטיח שהוגשו עם המשקאות. כשהיתה המחט מגיעה סוף-סוף לסוף התקליט היה המוזג מחזיר אותה לתחילתו, וחוזר חלילה. עד ארבע לפנות-בוקר שר זמר יווני אלמוני משהו שדמה לשירי-אהבה אבודים בבאר אפלולי וריק בירושלים.

הנגפי ובוגארט שתו ארבע או חמש כוסות ויסקי כל אחד, הנגפי, לפחות, לא זכר בדיוק. אחר-כך, וזה היה בין שלש לארבע לפנות-בוקר, הנגפי, לפחות, לא זכר בדיוק, התווכחו מי ישלם את החשבון. הנגפי טען שהוא המארח, לפחות מבחינה גיאוגרפית.

"זה או קיי". אמר, "כשאני אבוא לניו-יורק תזמין אתה אותי". הוא תחב שטר-כסף לידו המושטת של המוזג.

"Fuck you", התנדנד ראלף בוגארט מצד אל צד וניסה לתלוש את השטר מתוך ידו של המוזג, ולתחוב לו במקומו שטר אחר, ירקרק ומוארך.

"You two decide", הפליט המוזג הערבי בחיוך ובמבטא כבד והלך אל הגרמופון, להחזיר את המחט הנאנקת לתחילתו של התקליט היווני.

"קח את שלי", צעק אחריו הנגבי, "האמריקאי הזה שיכור לגמרי. הוא לא יודע מה הוא מדבר".

"מסטול", אמר המוזג הערבי, ואפילו הנגבי מסכים כיום שהכוונה היתה גם אליו. אי-ככה התגלגלו שניהם החוצה. גיידת-משטרה כחולה, שהתקדמה ברחוב אל-זהרה מערבה לכיוון רחוב צלאח אל-דין, פילחה אותם באור-פנסים בהיר וקר.

"Pigs", התנדנד ראלף בוגארט מרגל אל רגל.

"מה זה?" שאל הנגבי.

אך לראלף בוגארט לא היה, כנראה, כוח להסביר. עובדה שהנגפי שאל אחר-כך את קולמן באופן פרטי לפירוש המלה וקולמן שאל אותי.

קודם פרידה, בפתח מלוננו של ראלף, אמר הנגבי: "או.קיי. נצטלצל בבוקר. נצטלצל, זאת אומרת שאני אתן לך צילצול. טלפון, כן. יש איזה טיול. כדאי לך לבוא. עם חברים. כן, עם חברים".

ואז הם לחצו ידיים והתוודעו זה אל זה.

"הנגבי", אמר הנגבי ונשען על גדר-אבנים.

"בוגארט", אמר ראלף בוגארט וחבק בידו הפנויה עמוד-חשמל. "Ralph Bogart

"from New-York City wishes you Good Night

באותו רגע עלה השחר על הרי-ירושלים.

עכשיו היה הראדיו פתוח, אבל השיר שבקע ממנו לא היה יווני. הנגבי נהג בזהירות, מנצל קטעים נקיים מאבנים ומגביר מעט את מהירות הנסיעה.

לא ידענו אם אנחנו קרובים או רחוקים. היינו כנראה בנקודה כלשהי באמצע, ללא כיוון, ללא קנה-מידה, ללא נקודה שאליה אפשר להתיחס. "Right in the middle of nowhere", כמו שאמר האמריקאי. ידענו רק שאי-אפשר לחזור. המורדות בהם גלשנו היו תלולים מדי ובמכונית כשלנו אי-אפשר היה לטפס בהם.

עכשיו עלתה הדרך, צמודה עקשנית לצלעו של הר, ופתאום לא ראינו עוד את הוואדי. "אנחנו על הסוס", אמר הנגבי, "אני כבר רואה מישור". "איפה?" שאל קולמן.

"מאחרי הרכס הבא", אמר הנגבי, "הנה הוא. מישור ישר וירוק עם נחל קטן וצלול שעובר בדיוק באמצע".

כבר לא היה כוח לצחוק. הדרך הוסיפה להעפיל במעלה ההר והסתתרה מדי-פעם בעיקולים, מאחרי הצוקים. לא יכולת לראותה אלא כשנמצאת עליה ממש. קולמן, שישב מלפנים, היה מותח צווארו קדימה ומנסה להבחין במוקדם ככל האפשר לאן היא פונה. הנגבי, שלא היה גבה-קומה, לא ראה דבר מלבד חרטום צהוב ושמיים כחולים.

"יש דרך?" היה שואל ולוחץ על דוושת-הדלק בלי לחכות לתשובה.

"יש דרך!" היה קולמן שואג, "קח קצת שמאלה וסע לשלום!"

ברגעים האלה, שהיו ארוכים מאד, פרצנו כולנו בצחוק.

"למי שמביט בנו מרחוק", אמרתי, "זה נראה כאילו אנחנו נוסעים לשמיים".

הוואדי נעלם, אבל מה שהופיע במקומו היה קניון של ממש, עמוק ומדופן סלעים חצובים ומלוטשים להפליא. הדרך גלשה אליו ונשפכה לתוכו כדבר מובן מאליו. הנגבי נסע בהילוך נמוך, דבר שהגביר את רעש המנוע, אבל עדיין יכולנו לשמוע את קול האבנים הקטנות שניתזו מן הצמיגים על דפנות הרכב. "עצור!" צעק קולמן לפתע.

"למה?" שאל הנגבי ובלם. המכונית הוסיפה להידרדר עוד מרחק-מה ונעצרה במורד. הנגבי כיפה את המנוע.

"What's the matter?" שאל ראלף בוגארט.

"נשר", קרא קולמן, "אני רואה נשר".

"What?" שאל ראלף.

"נשר", אמרתי, "an eagle".

ירדנו. הנגפי הניח אבן גדולה לפני אחד הגלגלים האחוריים.

"שם!" הצביע קולמן.

הנשר ניצב על ראש אחד הצוקים בשולי הקניון. פסל מוצק וזקוף. לא נע. ראשו היה צהבהב וקירח. נוצותיו לבנות, שזורות שחור בכנפיים. אינני חושב שהביט בנו בכלל וודאי שאינני יודע על מה חשב באותו רגע.

"איזה יופי", אמר הנגפי בלחש, "מלך-המדבר".

הצוק עליו ניצב הנשר היה מוקף מישטח ירקרק, עליו צמחו פרחים צהובים, זעירים מאד. סוף-סוף רואים את האביב, חשבתי. מעבר לסלעים ובהמשך הקניון, דרומה ומערבה, היתה האדמה צבועה ירוק-בהיר, חיוור. אולי ירד גשם בתחילת השבוע, חשבתי, ואולי אנו קרובים למקום-יישוב.

הדרך חצתה את הקניון, טיפסה במעלה הצוקים בצדו האחר ונבלעה בשטח הירוק שנחתם על-ידי רכס-גבעות צהבהב.

"אני צמא", אמר הנגפי.

"קח סופריה", אמרתי. היו לי ארבע סופריות-מנתה בכיס ונתתי לו אחת מהן. הושטתי אחת גם לקולמן ואחת לבוגארט. את האחרונה השארתי לעצמי, ורק אז ידעתי כמה טובה יכולה להיות סופריה במדבר, בעיקר כאשר אין משהו אחר מלבדה. במכונית פשט ראלף בוגארט את חולצתו, וכולנו הרגשנו בלהטה של שמש-הצהריים. השעה היתה שתים ועשר דקות, ופירושו שנותרו לנו פחות משלש שעות עד לשקיעה. המכונית טיפסה על האבן שהגיח הנגפי לפני אחד הגלגלים ונחתה ברעש ובחריקה על הדרך. אני חושב שבאותו רגע הסב הנשר ראשו לעברנו, אבל הנגפי ירד במהירות לעבר הקניון ושוב לא ראינו אותו.

מה שקרה לאחר-מכן היה פשוט וברור מאד, אבל מה שאני זוכר הוא שקולמן קרא בקול "חמור!" חלקיק-שניה לאחר-מכן נתקע חרטום המכונית בגוש קשה של חלוקי-נחל והמנוע כבה. בבת-אחת נשפכנו קדימה. ראלף בוגארט נעצר בגבו של קולמן ואילו אני הבנתי כעבור זמן שמצחי נתקע בערפו של הנגפי. פרצנו החוצה.

המכונית היתה תקועה בקרקע כמו מטוס שהתרסק ורק זנבו מונף באוויר. צבעה הצהוב הבהיק בשמש והיה יפה. גחונה נח על קצה המדרגה שחצבו המים בשולי הוואדי. היתה זו מדרגה גבוהה וחדה ואיש לא טרח למלא בעפר את החלל שנוצר עקב כך. מי בכלל עבר שם ומתי.

"Shit!", סינן ראלף בוגארט, ולאיש מאתנו לא היתה מלה טובה יותר באותו רגע.

"תיכנס פנימה ותנסה להתניע", אמר קולמן.

הנגפי ניסה, ללא הצלחה.

"היא מוצפת", אמרתי.
הנגבי יצא.
"ננסה להרים אותה", אמר.
"היי הופ!" קרא קולמן וכולנו הרמנו כאחד.
"היי הופ!" ענה הד עמום מתוך הקניון.
"צריך לפנות את האבנים שלפני הגלגלים", אמר הנגבי.
סילקנו את האבנים שלפני הגלגלים עד שנוצר שביל קצר וחלק.
"היי הופ!" קרא קולמן וההד אחריו.
הרמנו. המכונית החלה להתקדם עד שהתאזנה וגלגליה האחוריים נחו שוב על הקרקע.
הנגבי נכנס, התישב וניסה להתניע. המנוע פעל לרגע אך לא התמיד.
"היא עדיין מוצפת", אמר קולמן.
"תפתח את המכסה", אמרתי.
הנגבי משך בידית-הסגר. קולמן פתח את מכסה המנוע. הצטופפנו לידו. גל חום
פרץ החוצה. הרדיאטור ההביל.
"היא רותחת", אמר הנגבי.
"Japanese?", שאל ראלף בוגארט.
"Yes", אמר קולמן, "מה זה משנה?"
"Japanese are good", אמר בוגארט בקול רגוע, "She won't let us down".
הוא דיבר לאט ובבטחון, בדיוק באותה נימה בה סיפר קודם על חוויות שהיו לו
עם מספר נשים בווייטנאם. הוא בילה שם שנתיים.
"על מה אתם מדברים?" שאל הנגבי.
"על המכונית", אמר קולמן.
"כך חשבתי", אמר הנגבי.
ראלף בוגארט השתרע ארצה על גחוונו ותחב ראשו מתחת למנוע.
"Shit", אמר, "There's a leak in the radiator".
הוא שירבב ראשו החוצה, קם וניער ברישול את בגדיו.
"You have some chewing-gum?", שאל.
"יש למישהו מסטיק?" תירגם קולמן.
אבל איש מאתנו לא היה לו מסטיק או כל דבר אחר שיוכל לסתום את הסדק שנוצר
ברדיאטור. הבטנו בשלולית שנקוותה מתחת למנוע ושתקנו.
"יופיי", אמר הנגבי, "אני הולך ליער ללקט פטריות".
צחקנו. היתה רוח טובה.
אחר-כך פתח הנגבי את הראדיו ושמענו כמה שירים, עד שקולמן טען שחבל על
המצבר. הנגבי סגר והיה ויכוח קצר על הנושא, כלומר, באיזו מידה זה באמת יכול
להשפיע על חיי המצבר. ראלף בוגארט טען שגם אם זה מקצר את חייו כדאי
להקשיב לשירים.
"זה מה שהציל אותנו בג'ונגלים של וייטנאם", אמר. "להיות תקוע בלילה בתוך

בצה בלב ג'ונגל לח ומסריח עשרת אלפים מיל מהבית ולשמוע פתאום את סן-פראנציסקו-ביי-בלוז, oh boy, זה צובט את הלב, אבל זה נותן כוח". אחרי דבריו של ראלף בוגארט, שביקש, בשלב זה, שמעתה והלאה נקרא לו בוגי, פתח הנגבי שוב את הראדיו ושוב שמענו שירים והקשבנו להם. השמש המשיכה להתקדם מערבה.

בארבע וחמש דקות החליט קולמן להעביר את חוגת-התחנות לגלי-צה"ל, ומכיון שהשידור נקלט היטב החלטנו שאנו קרובים למקום-יישוב. בכל-אופן, על סף היציאה מן המדבר.

"אני רואה את המכוניות שמחליקות עליו עכשיו, על כביש חברון", נאנח הנגבי, "איזה יופי". הוא ניסה לעודד את עצמו ואותנו, וקשה לומר שלא הצליח בכך לפעמים.

"קר כאן בלילה?" שאלתי.

"במקרה הכי גרוע", אמר קולמן, "נשרוף את המכונית. לא תהיינה בעיות. זה קורה לפעמים".

"יפאניות בוערות טוב", צחק הנגבי, "נכון, בוגי?"

ראלף בוגארט רצה לומר משהו אבל באותו רגע נשמע מרחוק, מרחוק מאד, מטח-יריות. הקול היה עמום, אבל כולנו ידענו מה פירושו. "אל-פתח", אמר הנגבי.

"Shit", אמר ראלף בוגארט.

"בטח חיילים שמתאמנים בסביבה", אמר קולמן, "מאז המלחמה מתאמנים בכל מקום". והוא, כרגיל, צדק.

קודם שמענו את מנוע הג'יפ שלהם ורק אחר-כך הופיעו הם עצמם, צעירים יפים ומאובקים. נשקם היה שמוט על כתפיהם ברישול. הם היו ארבעה והקיפו אותנו מיד. "Beautiful boys", חייד ראלף בוגארט.

"מה העניינים?" שאל אחד מהם, כנראה מפקדם, אף שלא ענדו סימני-דרגה. "נתקענו", אמר קולמן, "הרדיאטור הלך".

"משוגעים", אמר חייל שני, שחרחר ונמוך קומה.

"מי זה נכנס עם 'סובארו' למקומות כאלה? בקושי קומאנדקאר עובר כאן".

"משוגעים", אמר קולמן וחייד, "רק משוגעים".

כולנו חייכנו, הם ואנחנו.

"יש לכם מזל", אמר המפקד, בחור רזה וממוצע-קומה. "לא ראיתם מטרות-דמות בדרך?"

"לא", השיב הנגבי.

"אז מה ראיתם?" שאל המפקד. הוא לא התכוון לכך אולי, אבל היתה נימה של זילזול בקולו.

"ראינו נשר", אמר הנגבי.

"נשר?" שאל המפקד בפליאה, "אבל אין נשרים באיזור".

"אנחנו ראינו", אמר הנגבי.
 "זה היה רחם", אמר המפקד.
 "רחם? תמה קולמן, "מה פתאום רחם?"
 "אין נשרים באיזור", חזר החייל על דבריו. קולו היה נחוש והחלטי.
 "אבל אני ראיתי נשר", אמר קולמן. מבט קשה היה לו באמרו זאת.
 "אז מה זה רחם?" שאל הנגבי, שניסה לשווא להסתיר את האכזבה שבקולו.
 "הרחם", אמר המפקד בקול שליו, "הוא עוף דורס ממשפחת הנשרים. היה לו
 ראש קירח, צהבהב כזה?"
 "כן", אמר הנגבי, "בדיוק כזה. ראינו אותו מקרוב".
 "כמו שאמרתי", חזר המפקד, "זה היה רחם. הוא עוזב את הארץ בתחילת החורף
 ושב עם האביב". הוא משך בכתפיו.
 "ממזר", אמר הנגבי והחיילים חייכו.
 "או.קיי.", אמר קולמן, "או.קיי."
 ראלף בוגארט העיף בי מבט שואל. העברית הזאת היתה קשה מדי בשבילו.
 "The eagle", אמרתי, "It's not an eagle".
 "So what is it?", שאל, אבל לא ידעתי איך לתרגם, והוא משך בכתפיו ואמר:
 "Never mind".
 "קיבלתם אישור לעלות על הדרך?" שאל המפקד.
 "לא", אמר קולמן.
 "מספרים", נאנח המפקד, "זה שטח-אש".
 שתקנו.
 "אני מציע שנתקשר עם יואב", אמר חייל אחד, "נשאל אותו מה לעשות".
 "מאה-אחוז", אמר המפקד.
 החייל גיגש לגיפ והפעיל מכשיר-קשר שהיה מוצב מאחור. הלכנו בעקבותיו.
 "אני חושש שלא תוכלו להמשיך", אמר המפקד, "תצטרכו לחזור אתנו".
 "אנחנו נמשיך", אמר קולמן ושוב היה מבט קשה בעיניו הבהירות, "רק תעזרו
 לנו לסתום את החור ברדיאטור".
 "נראה", אמר המפקד.
 "רותם אחד רותם אחד כאן שקמה כאן שקמה האם אתה שומע אותי? עבור".
 "שומע אותך טוב, שקמה. עבור", השיב קול אדיש ומתכתי מתוך המכשיר.
 "בודד צהוב אזורחי תקוע דרומית-מזרחית לח'רבת צחבא. מבקש להמשיך
 לנוע מערבה לכיוון תקוע. האם יש אישור האם יש אישור עבור".
 נשמע מעין חירחור במכשיר ואחר-כך היתה דממה קצרה.
 "הוא הולך לשאול", אמר החייל.
 "שקמה שקמה", בקע הקול המתכתי העייף ללא אזהרה, "יש אישור. תן לו להמשיך,
 רות סוף".
 "טוב", אמר המפקד, "אז מה עושים?"

"יש למישהו מסטיק?" שאל קולמן.
 "יש לך מסטיק, ג'ינג'י?" שאל המפקד את החייל השחרחר, נמוך-הקומה.
 "מזל שהפסקתי לעשן", חיידך החייל. הוא חיטט בכיס חולצתו, שלף משם חפיסה
 ירוקה והושיט אותה לקולמן.
 קולמן קילף את העטיפות ותחב את חמשת המסטיקים לפיו. כולגו הבטנו בו
 בחיוד והוא לעס במרץ.
 "מווו", געה הנגבי. אבל הוא היה פרה לא מוצלחת ביותר.
 החיילים צחקו.
 "תארגנו להם קצת מים בשביל הצעצוע הצהוב שלהם", אמר המפקד.
 קולמן רכן על ברכיו וגחן מתחת למנוע.
 "אני מקווה שזה יחזיק", אמר.
 "אם תזדרזו תשיגו את השמש ותגיעו לתקוע בעוד חצי שעה", אמר המפקד. "משם
 הדרך לכביש טובה וקצרה".
 אחד החיילים סחב ג'ריקאן מים מן הגיפ ושפך את תכנו לרדיאטור שלנו.
 הנגבי התניע. נכנסנו למכונית.
 "תודה רבה לכם", אמר קולמן.
 ראלף בוגארט קירב אצבע למצחו בהצדעה מרושלת.
 החיילים נופפו לנו לשלום.
 המשכנו מערבה.
 "נו", אמר קולמן והפנה מחצית גופו לאחור, "מה נשמע?" הנגבי הציץ גם הוא
 בחטף לאחור.
 ראלף בוגארט חיידך.
 "זה מזכיר לי את משחק הפינג-פונג האחרון שלכם", אמרתי, "שיחקת עם הנגבי
 ואני רציתי ששניכם תנצחו".
 קולמן חיידך.
 המכונית נסעה טוב.
 ככל שהתקדמנו מערבה השתפרה הדרך והגבעות היו נמוכות ומעוגלות יותר. לאחר
 שעברנו על-פני ח'רבת-צחבא יכול היה הנגבי לאחוז בהגה בקלילות ביד אחת.
 הדרך עברה במישטח ירקרק שנראה מעובד. ח'רבת-צחבא עצמה היתה יפה ומס-
 תורית וחשבתי שרק למענה כדאי היה לצאת לדרך אליה יצאנו. לא היו שם אהלים
 או בקתות אלא נקרות חצובות בסלע הלבן, למעלה על ההר, סמוך לקו-הרקע.
 בפתח הנקרות עמדו דמויות עוטות גלימות שחורות. הנגבי נופף להן לשלום,
 אבל הן לא השיבו לו.
 הרכס הירקרק היה מכוסה כולו עזי-הרים שחורות שלחכו בדומיה ממעט העשב
 שצמח בין הטרשים.
 ראלף בוגארט שרק מדי-פעם בהתפעלות, בעיקר כאשר חצתה הדרך את אחד
 העדרים. נקודות לבנות על צלע ההר החלו לנוע לפתע לעברנו. היו אלה כלבים

בהירים וחסונים והם נבחו וניסו להשיג אותנו בקטע של כמה מאות מטרים. לפני תקוע חצינו עוד ואדי אחד שאילץ אותנו לרדת כדי להקל על הצמיגים במגעם עם האבנים. רצנו לפני המכונית שנסעה באטיות וסילקנו מן הדרך את האבנים הגדולות. גללי-עזים שחורים דבקו לנעלינו. "הנה הכביש!" קרא הנגבי, "הנה הכביש". הוא התמשך למטה, במישור הירוק, אפור וישר כסרגל, כביש חברון. כשעלינו עליו הרגשנו כמה יכול האספלט הקשה להיות רך ונעים לפעמים. כמה טוב.

"מה שמרגיז אותי", אמר הנגבי, "זה שהנשר לא היה נשר".

"אני בטוח שזה היה נשר", אמר קולמן.

"מה זה חשוב", אמרתי.

ראלף בוגארט משך בכתפיו.

"למה אתה מתכוון?" שאל קולמן.

"זה מזכיר לי את האריות באפריקה", אמרתי.

"מה בקשר לאריות באפריקה?" שאל הנגבי.

"שום דבר מרתק", אמרתי, "פשוט כנשסענו לשם סיפרו לי שהמקום שורץ אריות.

אבל כשהגענו, לא ראינו אפילו אחד מהם".

"כמה זמן נשארתי שם?" שאל קולמן.

"חמישה חדשים", השבתי.

"ולא נתקלתם אף באחד מהם במשך חמישה חדשים?" שאל הנגבי.

"אפילו באחד לא", אמרתי.

"אם תשאל אותי", אמר הנגבי לאחר שתיקה ארוכה, "אין בכלל אריות באפריקה.

אם אתה במשך חמישה חדשים לא נתקלת אפילו באחד מהם, הכל כנראה אגדה".

אותה שעה היתה כבר בית-לחם מאחרינו. דהרנו צפונה לכיוון ירושלים, אליה

עמדנו להיכנס בכל רגע.

"הנגבי", חיך קולמן, "סע אל הבאר שבו הכרת את האמריקאי. נשתה שם משהו".

"לחיי הנשרים והאריות", אמרתי.

"בוגי", אמר הנגבי, שהקפיד לקרוא לידידו בשם זה, "נוסעים ל-Key Bar. יש שם

זמר יווני אחד שמחכה לך".

ראלף בוגארט חיך. הוא היה כבן שלושים, חסון מאד ושזוף, שערו קצוץ בתספורת

צבאית ולגופו מכנסי-גינס מרופטים וחולצת-טריקו צהובה, שצבעה דהה זה-כבר.

בעיניו התכולות היה משהו בלתי-נתפס. אינני יודע על מה חשב באותו רגע, אבל

אני בטוח שהיה לו טוב.

חנוטל ברי־וסף: שירים ברגע האחרון

א

בִּסְדֵּק הִיבֵשׁ שְׁבַע־קָבָה
כָּבֵר אוֹחֵז הוֹלֵל
לְבַקֵּעַ אֶת קְלֻפֹתָהּ
לְשִׁפוֹף לְאַרְץ
חֲלֻבוֹנֵי עֵינֶיהָ

ב

מוֹתְרוֹת הָעֶצֶב. כְּמוֹ מְנוּחָה.
הַמַּעֲלִית מְכַרְחָה עֲכָשׁוֹ לְרֵדָת.
רֵיחַ מְסַכֵּן שֶׁל סִמְמָן מְבָרָח.
מְחִיר לְאַנְחָה. מְחִיר לְאַנְחָה.

ד

אִם בְּזִמְנֵי יַחְלִץ הַצָּרָר
מִלַּחֲץ שֶׁל עֲצֵי שֵׁטָה וְצִמְחֵי צֶבֶר
צוֹעֲקִים צָהָב מִלְטָפִים צָהָב
צָרָר שְׂכֹר צוֹרֵחַ מְצַרֵּף לְאַהֵב
יֹתֵר וְיֹתֵר וְיֹתֵר
אִם לֹא יֵאָחֵר

ג

מֵתוֹךְ יָם חוּם וְלֹא חֵם
יְלָדִים בְּרִיצָה אֶל אֲמָם
מְלוֹא חֲפָנִים קֶצֶף צֶהֱבָהּ
טַעֲמוֹ בְּגִרוּנָה וְצוֹחֲקִים.

ה

עֲפִיפוֹנֵי צְבָעוֹנֵיִם לְמַעַלָּה.
סְלִיל תְּחוּטִים שְׁלִי הוּא. בְּיָדֵי. אֶת הַקֶּצֶה
הַמְנִתֵר בְּכַפְתֵי אֲנִי יוֹדַעַת. וְאֵת סוּפוֹ
כְּמוֹ אֶת עֲצָמֵי אֲפִיר מִן הַחֲלוּם:
בֵּין עֲמוּדֵי חֲשָׁמַל הַחוּט שְׁלִי תִקְוֵעַ
וְאַרְבַּע צְפָרִי אִם לֹא יִרְדּוּ לְמִטָּה
יֹשְׁבוֹת לְהֵן עָלָיו וּמְצִיצוֹת.

הוראת הספרות בבית-הספר התיכון

לפני זמן-מה יזם "קשת" שיחה בין שנים מעורכיו, אהרן אמיר ואברהם ב. יהושע, עם ד"ר יוסף האפרתי, ראש החוג לתורת הספרות הכללית באוניברסיטת תל-אביב, ועם יהודה ניני, מן המכון לחקר הציונות של אותה אוניברסיטה, בנושא שאינו יורד כמעט מסדר-יומם של אנשי-ספרות ומורי ספרות בארצנו: הוראת הספרות בבית-הספר התיכון. לאחר-מכן ראינו לבקש מכל אחד מן המשתתפים בשיחה להגיש לנו סיכום-בכתב של דבריו. סיכומים אלה מובאים בזה לפני קוראי "קשת".

אברהם ב. יהושע

ארשה לעצמי לפתוח את הדיון הזה בהערה אישית. יותר מעשר שנים הייתי מנותק מכל השאלות הקשורות להוראת הספרות, ורק לאחרונה שבתי אל מעבר לקתידרה ללמד ספרות באוניברסיטה. הדבר הראשון שהדהים אותי הוא מספרם הקטן של הבנים בקרב תלמידי החוג, מספר שאינו עומד בשום יחס למספרם הכללי באוניבר-סיטה בחוגים אחרים, ואף בקרב הבנים שכבר הגיעו לחוגים השונים לספרות בולט ומפתיע (אם גם ניתן להסבר) מספרם הגדול-ביחס של בני המיעוטים.

תופעה זו של "פמיניזציה" של לומדי הספרות באוניברסיטה (מכאן גם השלכות להמשך הדרך: הוראה, מחקר וכתיבה, שכן על אף כל העצות הטובות נדמה לי שלא רחוק הוא מן השכל שאנשים שרואים את ייעודם ביצירה ספרותית וחושבים ללמוד גם באוניברסיטה ימצאו את דרכם לחוגים הספרותיים) היא מדאיגה, לא חלילה מתוך איזה דעות קדומות כנגד הנשים (בימינו אין אדם יכול להרשות לעצמו להביע זילזול באשה) אלא בשל הירידה התלולה של יוקרה, ענין או תחושה של רלבנטיות מצד סטודנטים רציניים וטובים בכל הנוגע לספרות. הספרות העברית, ואולי ספרות בכלל, מתקשרת אצל רבים כמשהו שאבק של שממון מכסה אותו.

מצד שני, ואולי בניגוד לאמור, אינני יכול להתעלם מהפריחה והרנסנס של הבקורת הספרותית—הירחונים המדעיים, הספרים המצוינים, המחשבים והמכונים המדעיים—וכן מטיפוח ההתעניינות בספרות בתנועה הקיבוצית, למשל, במסגרת חוגים אזוריים ובמסגרות אחרות. דומה כאילו בתנועה הקיבוצית כל האנרגיה שהיתה שמורה לשאלות של אידיאולוגיה מופנית בשנים האחרונות בראש-וראשונה לכיוון של אמנות וספרות.

הקדמתי הקדמה זו, אף כי מוקד התעניינותנו בדיון זה הוא הוראת הספרות בבית-הספר התיכון, מכיון שנדמה לי כי המצב באוניברסיטאות הוא אינדיקטור מסוים לגבי המצב בבית-הספר התיכון, גם אם אינו אינדיקטור יחיד. למרות השינויים

הלא-מעטים והמתקדמים שחלו בתכנית-הלימודים, על אף ריבויין של מורות (בעיקר) לספרות שהתחנכו באוניברסיטאות שלנו לאחרונה על מיתודות חדישות של טיפול אסתטי ביצירות שונות, על אף "המהפכות המחקריות", על אף העצות הטובות בדיקטיקה נכונה וכו', יש אצל מספר לא-מבוטל של תלמידים הרגשה של דחיה עמוקה כלפי המקצוע שקרוי ספרות. בשיחות הנשמעות אתם, בכלי-התקשורת או באופן פרטי, חוזרות שוב ושוב הטענות הישנות של "עובש", "חוסר רלבנטיות", "עולם זר", "חוסר עניין", "קשיחות בהוראה". בקיצור: כל הטענות הישנות שהיינו אנו שומעים ומשמיעים בתחילת שנות ה-50, למשל, במסגרת של תכנית-לימודים קשוחה הרבה יותר, שהיתה מוגשת על-ידי מורים דוגמתיים הרבה יותר. נשאלת השאלה למה שוב חוזרות הטענות הישנות כנגד הוראת הספרות, אם באמת חלה התקדמות גדולה כל-כך, למה האנשים אינם חשים בה.

אינני מתעלם מכך שהטענות והטרוניות יש בהן גם משום מצוות-אנשים-מלומדה, "אופנה". תלונות וספקות יש ביחס להוראת מקצועות אחרים במערכת הלימוד התיכוני אלא כנראה אנשי-ספרות רגישים יותר, בעלי כושר-הבעה משוכלל יותר ואמונים על מסורת של קינות ונכונות להתקיף את עצמם. אולם נדמה לי שיש גם כמה טענות בסיסיות, כמה עיוותים לגבי הגדרת תחום המקצוע, וכמה מחדלים לגבי דרכי הוראה.

ס. יזהר הוא שעורר לאחרונה את הוויכוח בשאלה זו ובעקבותיו נכתבו מאמרים רבים בנושא ואף נערך סימפוזיון רשמי מטעם משרד-החינוך-והתרבות. ס. יזהר הפריז ודאי בטענותיו, ורגישותו המיוחדת שיותר קצת צביון דראמתי לטענותיו, ואף חזון שעת ההוראה האידיאלית שלו אולי אינו מציאותי, אולם נדמה לי שרשי טענותיו צודקים ונכונים.

המורה לספרות צריך אמנם להיות משוחרר ויצירתי בהוראתו הרבה יותר מאשר מורים אחרים, והחופש שצריך לעמוד לרשותו מטעמה של המערכת חייב להיות רב יותר. אם יש מקום לומר בו ששאלת ההספק איננה חשובה הרי זה תחום הספרות. והמטרה של יצירת חוויה בשיעור, גם אם אי-אפשר להפוך כל שיעור לחוויה, צריכה להיות מטרה מודעת ודרישה מוכרת מצד הגורמים המכוונים. תחומי-הבחירה של המורה צריכים להיות רחבים, קצב ההוראה צריך להיות נתון לשיפוטו. אינני סבור שצריך להיות חופש גמור למורה, דבר זה יוצר תמיד אבסורדים (מורה שילמד במשך שנה שלמה רק דוסטויבסקי...), אולם הקלה גדולה, מירב הבחירה וחופש-תנועה בתוך מערכת הלימוד הם אפשריים, מציאותיים ובני-ביצוע.

תחום שני שמן הדין לתת עליו את הדעת הוא הגדרת החומר של המקצוע. וכאן, לעניות-דעתי, צריכות להתפתח שתי מגמות שונות, שתוצאתן המעשית המיידית צימצום המסגרת של לימוד הספרות בביה"ס התיכון, צימצום שיהיה חיובי.

המגמה הראשונה: החדרת לימודי אמנויות אחרות בבית-הספר. לא ייתכן שכל המגע של התלמידים עם העולם האסתטי יחול רק בדרך הספרות. הקולנוע, הטלביזיה, המוזיקה והאמנות הפלאסטית צריכים למצוא את מקומם הלגיטימי והממשי בתוך

המערכת של תכנית-הלימודים. לא ייתכן להפקיע תחומים אלה ממערכת-הלימודים ולהשאיר אותם רק לפעילות של חוגים, או להרצאות מקריות. הצעירים נמצאים במגע מתמיד עם עולם הקולנוע, הטלביזיה, המוזיקה וכו', וכדי שטעמם והבנתם בתחומים אלה יתעדנו ויעמיקו מן הראוי לתת להם הוראה מסודרת בנושאים אלה, ולו גם על השבון הספרות. כולנו יודעים את הצרכים הדחופים של מקצועות המדע, לשונות זרות ועוד, ולכן מבחינה מעשית איני רואה אפשרות למצוא מסגרת ללימודים חדשים אלה אלא על השבון ספרות ואולי גם תנ"ך.

נדמה לי שהוראת הספרות תצא נשכרת מהוראה מקבילה של אמנויות אחרות. שדות האמנויות מפרים זה את זה, ותפיסות אסתטיות מתעמקות תוך כדי עיסוק בתחומים שונים של אמנויות.

המגמה השניה: יש להשתדל להפקיע מן המסגרת של הוראת הספרות כל אותם חמרים שאינם שייכים לספרות יפה אלא להיסטוריה, מחשבת ישראל, פילוסופיה יהודית, מחשבה ציונית וכו', לא חלילה מתוך כוונה להוציאם לגמרי ממסגרת תכנית-הלימודים אלא מתוך כוונה להכלילם בחטיבת-לימודים אחרת שתיקרא תרבות ישראל, שבה ייטמעו גם מקצועות אחרים כגון תנ"ך, תלמוד, חלקים מן ההיסטוריה הישראלית. אינני חושב שהמורה המצוי לספרות מסוגל ללמד כהלכה את מחשבתו של אחד-העם, או את ספר-הכוזרי או את שמונה פרקים לרמב"ם. והעירבוב של הוראת יצירות אלו ודומותיהן בצד יצירות-ספרות מובהקות אינו לטובתו של אף אחד מן הצדדים.

המטרה העיקרית לחטיבה הגדולה של תרבות-ישראל תהיה הקניית מבט פאנוראמי על כל התפתחותה של המחשבה היהודית לתקופותיה, ובמסגרת זו ימצאו את מקומם המתאים, ביחס סביר ולא מעוות, גם מקצועות כגון תנ"ך ותלמוד, הזוכים כיום ליחס מועדף לאין-ערוך על-פני חטיבות חשובות לא פחות בתרבותנו. אם שוב תיגזלנה שעה או שעתיים מהוראת הספרות, לא יהיה בכך אסון.

מקצוע הספרות יהיה אפוא מקצוע מוגדר בבהירות, מצומצם אולי במתפנתו אך בלא מעמסה של יומרות שאין הוא יכול לעמוד בהן. הוא לא יהיה חייב לתת אידיאולוגיה ציונית, ערכי יהדות, או תיאורים היסטוריים. הוא יעסוק אך-ורק בספרות, במסגרת כללית של הוראת אמנויות אחרות, ומתוך זיקה ראשונה אליהם. ואם המורה, חפשי מחובת ההספקים, יוכל להעביר לתלמידיו, מעבר לניתוח אסתטי ומשמעותי של הטקסטים שיבחר מתוך הספרות העברית והכללית, גם חוויה אמיתית-מה-טוב.

יוסף האפרתי

המצב הקיים בהוראת הספרות בבית-הספר התיכון מחייב שינויים דראסטיים. אין להסתפק בתיקונים. שינוי דראסטי ייעשה רק אם תגובש תכנית-לימודים המבוססת על עקרונות מנחים חדשים.

התכנית הקיימת מתבססת על תפיסה פשטנית של הוראת הספרות, כפעולה של תיווך בין דורות. מעצבי התכנית סבורים שהדבר היחיד המוטל עליהם הוא לערוך רשימת היצירות המהוות, לפי שיקול-דעתם, מיזער משותף שהוא ערובה לשמירה על הגחלת התרבותית, כלומר שלא ייתכן שייצא תלמיד מבית-הספר ולא יכיר ולא יידע יצירות אלו.

תפיסה זו של תכנית-הלימודים אינה טובה לא לתלמיד, לא לספרות, ולא למורשת התרבותית. המורשת התרבותית, אם תיבנה על אותו מיזער משותף שכופים על תלמידי התיכון, אפשר שתשמור על המשותף אך תרבות לא תהיה כאן. לא תיתכן תרבות אלא באמצעות מגע-ומשא בין בעלי השכלה שונה והעדפות שונות וגישות שונות, ואלה לא ייתכנו אלא במציאות שבה יובן כי העקרון של חופש-הבחירה ושל האפשרות לשנות דברים הוא בעל ערך חינוכי-תרבותי עליון.

ראיית רשימת היצירות כחזות הכל משמשת מחסום לכל מחשבה חדשה ולכל גישה רעננה למקצוע של הוראת הספרות באשר כל רעיון חדש וכל תכנית חדשה צריכים להתאים את עצמם למיטת-סדום זו של "יצירות-מופת". אפילו אפשרויות הבחירה הניתנות אינן מועילות הרבה כל עוד אומרים לך מתוך מה עליך לבחור; כלומר, כל עוד הבחירה מוצגת כויתור או כמתן אפשרות ולא כעקרון חינוכי ראשון-במעלה.

בגלל אותו מחסום של "הרשימה" המאיים עליהם תמיד נדונים הגופים השונים הממונים על חידוש דרכי ההוראה, הכשרת המורים וגיוון תכניות-הלימודים לשיתוק חלקי. ואכן, שיתוק חלקי זה מתבטא בכך שמורים מתחילים, במקום שעבודת ההוראה תפתח ותקדם אותם, אנו מוצאים שהם מתנוונים והולכים. אחרי ארבע שנים שוב אין לו למורה צורך לקרוא או לחדש, כל היצירות "מוכנות" כבר.

גם המצב הקיים בבחינת-הבגרות הוא תוצאה הגיונית של שיטה הרואה ב"רשימה" חזות הפל. אכן, אם כל שרוצים הוא להקנות את היצירות, הפחינה היא הדרך ההגיונית ביותר לבחון מטרה זו. ומובן שאם אין מתכוונים להכשיל את רוב התלמידים הכרח לשאול רק על סמך המכנה-המשותף של תלמידי הספרות, שהוא בערך בקיאות סבירה בתוכן היצירות ויכולת לכתוב עליהן משהו ("רעיונות, משמעות ואמצעים אמנותיים") בעברית מתקבלת-על-הדעת. בחינת-הבגרות משקפת אפוא נאמנה אותה בינוניות שכופה השיטה הקיימת. והתלמידים, שאנשי-מעשה הם, נבונים יותר ממורים בעלי חזון, משכילים עד-מהרה לשכוח דווקא את תלמודם של המורים הטובים שמא יזיק.

העמדת רשימה של יצירות-מופת והשיטה הקיימת של בחינת-הבגרות משמשות, במישרים או בעקיפים, גורמים עיקריים של אותה אווירה של צביעות, של סנטימנט-ליזם זול ושל "עיסוק מקצועי" עקר ב"אמצעים ספרותיים". עצם קיומה של "הרשימה" יש בו לשחד את המורים ואת התלמידים מראש, כדי שיראו בכל יצירה מופת. ואם הכל מופת, גם "דרבקין" גם "התפילה" וגם "מתי מדבר", ועל כל יצירה מדברים באותה נימת התפעלות ומתוך אותה הערכה אסתטית, נקלעים עד-

מהרה לדילמה שבה ניתן לבחור רק בין צביעות לבין חוסר-טעם. הדוגמה המבישה ביותר לפגמי השיטה הקיימת היא עקשנותו של משרד-החינוך שלא לשנות את מתכונת הבחינה לנבחנים הייצוגיים, מתוך הנחה שהיכולת לכפות על מסכנים אלה להכיר ולו גם בצורה השטחית ביותר איזה שהוא מיזער של יצירות-מופת יש בו באמת כדי לצאת ידי חובתם במתן השכלה ספרותית-תיכונית. ויוצא שבזכות אותה רשימה מטהרים את השרצים הקרויים "הכנה לנבחנים הייצוגיים" על כל המבול הממוסחר של "ספרות מקצועית" ו"מדריכים" שונים העושים פלסטר את הכל מלבד ההצלחה המובטחת בבחינות.

*

שינוי קיצוני הייב להישען על שורה של הנחות-יסוד חדשות, שרצוני להציע כאן אחדות מהן:

1. הוראת הספרות צריכה להעמיד במרכזה לא את החומר שחפצים להקנות לתלמיד אלא את השינוי המצופה בהתנהגותו של התלמיד. בית-הספר התיכון ימלא את תפקידו לא בשעה שידאג לכך שיצירות אלו ואלו ילמדו בין כתליו אלא בשעה שבוגריו יהיו קוראי ספרות. המטרה של הוראת הספרות צריכה להיות, אפוא, לא דווקא לכוון את התלמיד לספרות מסוימת אלא להכשיר אותו להיות מתעניין ובוחר לו את הספרות הטובה שהיא לטעמו.

2. השאלה אלו יצירות ילמד התלמיד אי-אפשר שתהיה תלויה רק בתפיסתם הספרותית או התרבותית של מעצבי התכנית אלא היא צריכה להיות חלק ממכלול השאלות הקשורות בתיכנון של הוראת הספרות בבית-הספר. בחירת היצירות היא פונקציה לא רק של טעמו של המורה או הטעם שהוא מבקש לעצב אצל תלמידיו אלא גם של המסגרת הרחבה יותר בה נלמדת היצירה (סופר, תקופה, סוג ספרותי, נושא מסוים), גם של האינטרסים של התלמידים, גם של הרמה שלהם או של הרמה שהם עומדים בה בתהליך הלמידה של הספרות. בחינת המבחר של היצירות הנלמדות במסגרתו של שיקול-הדעת הפידגוגי חשובה יותר מאשר בחינתה במסגרת המחשבה על המורשת התרבותית.

3. יתר על כן, הבחירה של יצירות חדשות צריכה להיות עקרון חינוכי ראשון-במעלה. היכולת לבחור היא אחת המידות החשובות שצריך לטפח אצל קוראי הספרות, ואי-אפשר לטפח מידה זו אלא אם כן התלמיד לומד בסביבה שבה גם המורה וגם התלמידים עוסקים הרבה בשאלות של בחירה. אין פירוש הדבר שיש לקבל תמיד את בחירתם ואת טעמם של התלמידים, ואין פירוש הדבר שאין מקום למורה לומר: בקריאתן של יצירות אלו ואלו אתם חייבים! לפי שבמסגרת יחידות-ההוראה השונות אין ספק שייתקל המורה בצורך לכפות על התלמידים קריאה של יצירות "כבדות" או "קלאסיות" אלו או אחרות. ודאי שמידת הבחירה לא תהיה שווה אצל כל המורים, אולם עקרון הבחירה יהיה מופר כעקרון של התכנית הממלכתית; כלומר יהיה ידוע כי במדינה זו הבחירה של היצירות הנלמדות נעשית במסגרת הכיתה ולא במסגרת ממלכתית.

4. ההתרכזות ביצירה הבודדת הביאה לצימצום של לפני ההתבוננות בספרות; היצירות נלמדות מבחינות מצומצמות ביותר. תופעה זו עומדת בעינה גם כאשר התעניינות אסתטית ב"אמנותה" של היצירה ירשה את מקומה של התעניינות אידיאית או לאומית. התכנית החדשה צריכה לעודד ריבוי אינטרסים של העיסוק בספרות; צריך לגוון ככל האפשר את ההקשרים בהם היצירה נלמדת ואת השאלות ששואלים עליה. ההשתחררות ממיטת-סדום של "רשימת יצירות-המופת" תפתח פתח ללימוד מגוון. את מקום הפיטפוט על "אמנותה" ואת מקום המלל הרגשני על "עצמתה" תירש בחינתה במסגרת לימוד יצירותיו של סופר, במסגרת דיונים בתחומי ההיסטוריה של הספרות, בתחומי התעסקות בז'אנרים, בחיים הספרותיים, באידיאות, בנפש האדם, בזיקה שבין יצירה מסוימת לנסיון החיים של קוראי היצירה, ועוד ועוד. על מקום מחלוקת עקרה בדבר הדרך ה"נאותה" ללמד את היצירה הספרותית יהיה עידוד של גופים שונים ומורים שונים לטפח סוגי התעניינות מגוונים ושונים ככל האפשר. גם בחירתן של יצירות חדשות תיעשה מתוך אינטרסים רבים ושונים. יצירות תיבחרנה לא רק משום שהן יפות אלא גם משום שהן מאירות נושא מסוים. הן קשורות בז'אנר, או פיקנטיות, או מעוררות מחשבה וכו'.

5. בחינת ההישגים תהיה פונקציה של דרכי הלמידה החדשות. גם כאן הווייתור על בחינה כל-ארצית מטעם משרד-החינוך ומתן אוטונומיה למוסדות ההוראה, והווייתור על הצורך לערוך בחינה אחת מספמת, עתידים לעודד את התעניינות המורים בבעיות הכרוכות בבחינת הישגים, ונהיה עדים לשפע של המצאות חדשות ורעיונות מקוריים שיתרמו לפיתוחה של תורת המבחנים בתחום הוראת הספרות.

*

תכנית-הלימודים תכלול לא רשימה של יצירות אלא רשימה של מטרות פורמליות, כלומר ניסוח ההישגים שחפצים להשיג בתחום שינוי ההתנהגות של התלמיד והצעת מבחר רב של יחידות-הוראה. יחידת-הוראה יכולה להיות נושא לימודי, היפרות עם סוג ספרותי, היפרות עם יוצר, יצירה או תקופה, וכו' וכו'. בית-הספר ידאג לכך שהיעדר הכנה מספקת לא ישמש מחיצה בין התלמיד לבין יצירות-ספרות מסוג או תקופה כלשהם. בית-הספר לא יכוון את התלמיד לקרוא טראגדיות יווניות, אבל הוא ידאג לכך שלתלמיד תהיה הכשרה תרבותית לקריאת טראגדיה יוונית אם יתעניין בה. התכנית אפשר שתחייב את בתי-הספר בהיקף מסוים של הלימודים ובבניית איזה סדר הגיוני של יחידות-ההוראה תוך הקפדה על גיוון נאות ודירוג מתאים, ואפשר גם לחשוב על איזה איוון בין ספרות עברית וספרות כללית, אולם בצורה שאין עמה כפייה. התכנית לא תדרוש אחידות כלשהי. מורה יהיה חפשי תמיד להמיר יחידת-הוראה זו באחרת, להתרכז בכיוון שייראה לו או להעדיף לימוד אינטנסיבי של יחידת-הוראה אחת או לימוד אקסטנסיבי של שתי יחידות-הוראה. כלומר, לא תכנית-לימודים מחייבת אלא הקדשת המאמצים לתיכנון ולהדרכה. הטיפוח יירש את הכפייה, ההדרכה את הפיקוח.

ממילא מובן ששיטה זו אינה יפה מלכתחילה לכל המורים. היא מתאימה יותר

למורים מעולים ופחות למורים בינוניים, ולכן אין ספק שאין להחיל אותה על כל המורים בבת-אחת. צריך לאפשר למורים הטובים לבחור בשיטה זו ולהכשיר בהדרגה מורים נוספים כדי שיהיו מסוגלים אף הם להצטרף לתכנית החדשה. כמוכן יגרום הדבר "כאב-ראש" רב לממונים על החינוך במדינה, אולם זהו כאב-ראש בריא מאד. השיטה הקיימת מציבה גבול קרוב מאד לכל יזמה חדשה בפיתוח דרכי ההוראה ומצמצמת מראש את תפקידי הפיקוח. השיטה החדשה תחייב גם את משרד-החינוך וגם את המוסדות השונים העוסקים בחינוך ובהכשרת מורים במדינה לפעול יותר בתחומיהם. הכשרת מורים מעולים, הכנת מספר רב מאד של יחידות-הוראה, הטיפוח של אמצעי-עזר, ספרי-לימוד וכו' ייעשו צורך חיוני ודחוף.

יהודה ניני

הוראת הספרות בבת-י-הספר במדינת-ישראל, בדומה להוראת ההיסטוריה והמקרא, או ככלל המקצועות שאנו קוראים אותם "יהודיים", היא "בעיה קשה" הן למורים והן למתכננים או לקובעים את תכנית-הלימודים.

בפשטות: מצד אחד, עומס היסטורי, משהו מ"סבל הירושה", ומצד שני—הצורך להקנות לתלמיד ידיעות מספיקות בתרבות העולם וספרותו, וכל זה בשנים מעטות. שנים מעטות שהרי, אם להוציא את שנות הגן וכיתות א' וב' שהן "הגיל הרך", ואת השנים האחרונות בכל חטיבה מחטיבות-הלימוד המוקדשות לבחינות, נמצא כי מעטות מאד הן שנות הלימוד המשוחררות מעקת בחינות או עבודות או אלו ואלו כאחת. אולם, להוציא את ההכרח לשמור על איזון בין הקניית התרבות הלאומית והקניית ערכי תרבות כלליים, מקנן בספר פחד פשוט-כמשמעו, פחד מפני החשד שייחשדו הן המורים והן אנשי-ציבור והן אנשי-חינוך שהם מעדיפים תקופה על חברתה או נושא על משנהו. כי בתחום החינוך והתרבות במדינתנו יש אלימות שבכתובים ואלימות שבמלים ולעתים אף אלימות שבזרוע. יש אלימי-תרבות קבועים המפרנסים את טוריהם בעתונות היומית בדברי רהב ואלימות ואין ממחה בידם ודומה כי הם מטילים את חתיתם על מעצבי מדיניות החינוך. זאת ועוד: כשבאים לדון בשאלות אלו, שבראשן הספרות העברית, קשה שלא לקבוע עובדה שחלק נכבד מבין מעצביה של תכנית-הלימודים לא יצאו עדיין מן הגולה היהודית—ולכלל ארצישראלים לא הגיעו. אני משוכנע שאחד—ואולי שנים—מאלימי-התרבות ייצאו מיד בצעקה: תפסנו "כנעני!" "עברי!" "ישראלי!" או כל כינוי-גנאי אחר. לכן פרצופה של הוראת הספרות יותר ממה שהוא מעוצב על-ידי ארץ-ישראל הוא מעוצב על-ידי הססנות שבין גולה לארץ-ישראל.

כאן ראוי לומר שהחתך בין גולה לארץ-ישראל איננו מקום-ההולדת דווקא אלא השקפת-עולם וארחות-חיים. כי יש "צברים" הממלאים אחר כל דרישות ה"צבריות" הממוסדת והמתוארת בכתובים, שנטמעו בתרבות הגולה היהודית וסיגלו להם גם ארחות-חיים וגם השקפת-עולם של דורות הגולה. ועוד יש לומר כאן: כשאני אומר

"גולה" אני מתכוון לכל אותה הוויה רוחנית ותרבותית אותה ביקשנו למחוק ובגלוי—שהרי ביקשנו ליצור חיים חדשים בארץ-אבות. על כן כל המתגעגע אל תרבות הגולה, אל היהודי בן-הגולה, כל היוצר לעצמו את המיתוס של היהודי הגאונני שהצמיחה הגולה, מבקש בפשטות לחתור תחת עצמאותנו המדינית והרוחנית פה בארץ-ישראל ואינו אלא בוגד מדעת בחירות ישראל.

יש כמה דרכים בהוראת הספרות: הספרות כאמנות, דרך ההוראה ההיסטורית, השיטה התימטית, ואם תרצו אפשר להוסיף עוד. קשה לקבוע איזו מן השיטות עדיפה כי הטעם האישי הוא הקובע. לטעמי, עדיף שילוב בין השיטה ההיסטורית לשיטה האמנותית והוא ממלא את הצרכים התרבותיים והאינטלקטואליים של האדם. אך כשאנו באים לדבר בספרות העברית מיד אנו עומדים בפני הקושי שהיא עצמה מעמידה. ספרות זו מקיפה כשלושת-אלפי שנה, אם נוציא את המיתוסים העבריים הקדומים שבחלקם שוקעו בספרות המקרא ובחלקם הגדול נשארו מחוץ למקרא. זוהי ספרות דתית, להוציא חלקים בלתי-דתיים של הספרות העברית בספרד, פרו-באנס, איטליה והאסכולות שהעמידו. אך משום-מה כשאנו מדברים בספרות עברית מרמזים אנו בעיקר אל הספרות החדשה והחדשה, ובמידה רבה של צדק. נגסה אפוא לתאר את התקופות הנלמדות.

א) תקופת המקרא—ספרים ופרקים נבחרים מן המקרא שעיקרם "חיווק" תודעתו הלאומית של הלומד והקשר שלו לארץ-ישראל. מחמת אותה אלימות שהזכרנו, אסור לקרוא למקרא ספרות אלא תנ"ך. אם כן, התנ"ך מוצא מתחום הספרות העברית, מופקע ממנה, ונעשה חטיבה בלתי-מוגדרת. המטרות שהושמו ביסוד הוראתו של המקרא לא הושגו מעולם, ומטעמים שלא כאן המקום לפרטם אף אי-אפשר היה להשיגן. מתוך כך, על-כל-פנים, נמצאה הוראת הספרות העברית מפסידה חטיבה גאה.

ב) הספרות העברית של ימי-הביניים—זו מיוצגת על-ידי שירים נבחרים של גדולי המשוררים בני התקופה. המבחר בא ברובו לענות על שאלות לאומיות או פסבדו-דתיות. ספרות הפרוזה המחורזת וספרות יהודית-איטלקית שרמתה גבוהה אינה מיוצגת ב"מבחר" מטעמים בלתי-מובנים. בין כך ובין כך מקום מיצער לספרות זו בתכנית-הלימודים, ועל כן לא נדבר בו.

ג) ספרות עברית חדשה—המבחר בדרך-כלל עשיר ומגוון, מן הקלאסיקה העברית החדשה ומן הספרות העברית החדשה. על אף התכנית המוצעת רשאי המורה לבחור לעצמו פרקי ספרות שאינם בתכנית וללמדם. בצד הספרות העברית החדשה יש בתכנית-הלימודים פרקים מספרות העולם שאפשר להרהר אחריהם ואחר בחירתם, אך אין רע ביצירות עצמן.

מתוך שירטוט זה אנו רואים כי לומדים בעיקר שתי תקופות, זו החדשה וזו החדשה, ובצדן פרקים מספרות העולם. האם זו דרך טובה? האם היא משיגה מטרות כלשהן? דומה כי בלי קושי אוכל להשיב על שאלות אלו: לא! לא טובה הדרך ואין היא

משיגה מטרות כלשהן. התכנית כפי שהיא מונחת לפנינו והשיטה לפיה לומדים כיום ספרות בבתי-ספרנו לקויות הן מכמה בחינות. נמנה אחדות מהן:

(א) בהוראת הספרות אין מביאים בחשבון שאנו ארץ של "קיבוץ-גלויות". אין מביאים בחשבון שעדיין אנו זקוקים למכנה-משותף מבחינה תרבותית, אשר לא יושג על-ידי פשרות בחינוך או בהוראת הספרות. נדמה להם למורי הספרות או למתכננים את תכנית-הלימודים כי חשוב שתיוצגנה בה העדות השונות על עשרן התרבותי או על טעמן המיוחד. אין מכשלה גדולה מזו. אין כיום בעיה של "תרבות-עדות". יש בעיה של חוסר תרבות ישראלית. התרבות של גלויות ישראל כולן שבקה חיים. אם פה-ושם יש עדיין איים בודדים, דינם נחרץ בארץ-ישראל. כל המטפח תרבות עדתית מנסה להחיות מתים שלא בכוח הבורא. אפשר לטפח פולקלור, אבל תרבות של עדות? היכן היא? מה יודע נער בן עשר, ארבע-עשרה ואפילו שמונה-עשרה, על תרבות עדתו? לא-כלום! יהיה זה מגוחך אם ילמד התלמיד בכיתה על "תרבותו" שאינה קיימת ויביא אותה הביתה כתרבות שלו, ובביתו שלו תרבות זו איננה עוד. בארץ מקבצת גלויות חשוב יותר למצוא אותן יצירות היכולות לשמש בסיס משותף לכל התלמידים. יש להתרחק מאותן יצירות אשר בזהר בינו-ניותן הן מאפיינות חוג מסוים ודור סופרים מסוים. יש לחתור להוראת יצירות שמידת הקלאסיות שלהן תגיע לידי כך שכל התלמידים יבינו אותן וכך תתקבל מוטיבציה גבוהה של למידת הספרות. יש לחתור להוראת יצירות שבזכות צמיחתן מגוף הארץ ורקעה תהיינה מובנות לכל החי בארץ הזאת והנמצא בויקה יקרה לנופה ולעברה.

(ב) משום-מה סבורים מחנכים לזרמיהם כי יש להשתמש בספרות לשם חינוך לערכים. לעניות-דעתי, אין מחנכים לערכים. ערכים מקנים בדרך עקיפה. הרבה המופת האישי עושה והרבה האווירה הכללית עושה. בהוראת ספרות יש לחתור לאסתטי ולא למחנך. למה שמפתח רגישות נפשית, לא למה שקובע כלל התנהגות. למה שמחדד את אבחנתו של הקורא, לא למה שמעניק לו אמיתות נדושות.

(ג) בהוראת הספרות יש לחתור לגירוי הסקרנות של התלמיד, של הקורא. ההישג הגדול יהיה רצונו של התלמיד לקרוא עוד ולעצמו, ללא הכוונה וללא מתווך. הקורא יבחר לעצמו את נתיבי קריאתו. עברו של העם אינו ענין לספרות אלא הוא ענין להיסטוריה. ובשום-פנים-ואופן אין לתת לפני התלמיד ספרות גרועה, גם אם רבה חשיבותה בהיסטוריה של הספרות.

לפיכך זאת הצעתי:

(א) לבטל כל תכנית-לימודים מחייבת בספרות. תיתכן תכנית מומלצת בלבד.

(ב) לחייב לימודן של יצירות ספרותיות ארצישראליות, ספוגות נופה של הארץ, עברה ויישובה.

(ג) להפריד בין שיעורי ההיסטוריה של הספרות לבין שיעורי ספרות. בשיעורי היסטוריה של הספרות תינתן סקירה היסטורית של הספרות העברית מן האפוס של האלה ענת ועד ימינו. בשיעורי ספרות יעסוק המורה בתורת הספרות

ובאמנותה, יבחר לו את הטוב הנראה בעיניו, טוב שלדעתו יוכל לסייע לו בהוראת הספרות לפי בחנים אמנותיים.
 (ד) לבטל את ההפרדה המלאכותית בין הוראת המקרא והוראת הספרות. המקרא הוא אבן-היסוד לספרות העברית ואיננו חטיבה לעצמה.
 (ה) יש לזכור כי לתודעת הארץ ולעברה, לתודעת העם ולעברו, מוקדשים שיעורים של היסטוריה, סוציולוגיה, תודעה יהודית ועוד. לפיכך אין להשתמש בספרות אלא לצורך ארץ-ישראל בלבד.

אהרן אמיר

רק הערות ספורות, כלליות מאד, לסיכום.
 ספרותה של אומה היא תעודת-זהות שלה, תעודת-היכר שלה, דרכון שלה. בה, ועמה, יכולה היא להזדהות. בה, ככלל, יכולה היא, ככלל, להכיר את עצמה. אותה, ככלל, יכולה היא, ככלל, להציג בבואה בין האומות, בצאתה אל העולם.
 הוראת הספרות בבית-הספר התיכון—יותר מאשר בדרג החינוך היסודי, הרבה הרבה יותר מאשר בדרג האקדמי, ויותר לאין-ערוך מהוראתו של כל מקצוע אחר—היא היעודה מטבע-הדברים להנחיל לחניך ערכים של זהות קיבוצית. מכאן האחריות המיוחדת שמצריך הטיפול בנושא זה, מכאן גם רגישותו המיוחדת. מכאן גם החשיבות המיוחדת של הגישה וההכרעות בכל הנוגע ל"חמרים" המוכללים במסגרתה של הוראת ספרות בבית-הספר התיכון. על אחת כמה וכמה בחברה כשלנו, בתרבות כשלנו, שבמידה רבה כל-כך עודה שרויה בהתהוות, עודה בעלת אופי "מהגרי", הטרוגני, נויל ודינאמי, ועם זאת מתבשלת ברוטב שלה עצמה.
 בנתונים הממשיים האלה שבהם אנו פועלים, ככלל, חובה על הוראת הספרות בדרג הקובע, הוא הדרג התיכון, לחתור לטיפוחה של רגישות ופתיחות נפשית לכל שהוא הטרוגני, נויל ודינאמי בהוויתנו הקיבוצית כמו גם לטיפוחה של קשיבות לעולם הגדול, לתרבותו, לספרותו. אך על הכל, לדעתי, חובה עליה לשקוד, באמצעות ה"חמרים" שהיא מקנה, על הזדהות עם המולדת ועם תרבות-המולדת, עם מורשת תרבותה הקלאסית של המולדת (וכאן הייתי רוצה לראות את התנ"ך, למשל, תופס את מקומו כחלק אורגאני של הוראת הספרות), עם ההווה וההווי של המולדת, עם נופה הפיזי, התרבותי, האנושי, החברתי. וחובה עליה גם להדיר עצמה מכל השם פדות ומגביה מחיצות בין קבוצות-מוצא שונות, דתות שונות ועדות שונות, ולהדגיש את כל שיש בו כדי לגבש מכנים-משותפים לכלל האומה, לכלל בני המולדת ויושביה. פוליטיקה? ודאי. ממנה אין מנוס. אבל בהצגת-דברים מעין זו הרי זו לפחות פוליטיקה אחרת.

אהרו קונום: שנוש בגבעה

רְבִצְנוּ עַל סֵף הַחֲרָשָׁה.
חֲלִצְתֶךָ הַכַּחֲלָה הַדּוֹקָה.
הַשֶּׁמֶשׁ קוֹרָא אֶת זַמְּנוֹ
וְנִצֵּב דָם בַּגִּבְעָה.

תּוֹפְפוּנוּ לוֹ. שֶׁרְנוּ לוֹ.
וְהוּא בְּמִקְוֵמוֹ.
הַשֶּׁבַענוּ לוֹ עֲדָרֵי צִלָּיִם
וְהַשֶּׁמֶשׁ מֵתַחֲפֵר בַּגִּבְעָה.

בֵּינָתַיִם צִמְחוּ הָעֵשָׂבִים.
אֲפֹשֶׁר הִיָּה לְמַדְדָם בְּעֵינַי.
בְּשֶׁמֶשׁ כּוֹאֵת
יִגְדְּלוּ וְיִהְיוּ לְבְרוּשִׁים.

חֲלִצְתֶךָ הַכַּחֲלָה רְפוּיָה.
וּיִרְכֹךְ עֲצֵלוֹת.
רַק הַשֶּׁמֶשׁ דָּם לוֹהֵט בַּגִּבְעָה
עַל זַמְּנוֹ שְׁתָּם.

גוויה

טל יְעָרוֹת. וְגֹשֶׁם רַךְ שֶׁל אֹר.
 זֶה יָם. זֶה לֹא יַעַר.
 אֵשׁ בְּבִגְדֵיהָ הַבּוֹעֲרִים
 הַיַּעַר הַזֶּה מְכַבֶּה.

טל יְעָרוֹת. הָאֹר הַזֶּה
 קָשָׁה כְּשֵׁשׁ. אֲנִי מִפֶּסֶל
 בּוֹ מְשֻׁלָּשִׁים וּמְרַבְּעִים
 וְהוּא אוֹסְרֵנִי בְּנֻחְשָׁתַיִם.

אֹר בְּעַד אֹר. הַיַּעַר נְסוּג.
 וְנֹטְפֵי שָׁרֶף כְּכַבְרָה.
 גּוֹפֵי הַמּוֹרֵד מְרַתֵּק אֶל הַטַּחֵב
 הַזֶּה בִּיהֲלוּמֵי אֵשׁ.

הַשֶּׁקֶט שֶׁלֹּאֲחֵר הַיַּעַר.
 נְשִׁירַת הָעָלִים
 הִיא עֶרְבוּל הַתְּפִים
 שֶׁל הַמְּנַצֵּחַ עַל הַיַּעָרוֹת.

גּוֹיָה בִּיעַר שָׁטָה.
 גּוֹיָה יָפָה. וְחֻכְמָה.
 אֶתְמוֹל הַתְּנוּעָה בְּחֻקִּים אַחֲרִים.
 בְּסִכְלוֹת
 וּבְמַצְלָתַיִם.

ישראל זכוורה: דפי יונון ישן

ימי "טורים" ו"מחברות לספרות"

24.10.37

שלונסקי מצא בתיקי "הארץ" שירים של אחד יהונתן רטוש, שהקריא לנו—שירים נפלאים, בעלי משקל מיוחד, בגרות רבה בשביל מתחיל; לשון בשלה מאד, עמוקה. שלונסקי נלהב: "לא אלמן ישראל"; הוא שומר את השירים בשביל "טורים".

9.2.38

ב"אררט" היו שיחות על שירים לבנים, על תיאטרון ועל בקורת תיאטרלית אצלנו; אלתרמן רוצה במבקרים תיאטראליים שאינם כותבים על המחזה וערכו הספרותי אלא על ההצגה והמשחקים; אמרתי לו שהמבקרים עושים זאת דווקא, כי הם רוצים להשתמט מפתיבה על ההצגות והמשחקים, שאין מה לכתוב עליהם.

13.2.38

קראתי עוד פעם את שירי נ. אלתרמן—הרושם הטוב מתגבר. מערכת חושיו מעודנת מאד, טעמו הלשוני דק מאד, אהבתו את החיים והתמיהה עליהם—יפה, מפתיעה כלהב של סכין מתהפכת מול פחד ומול אומץ; החכמה שלו נאצלת גם לדברים שהוא כותב עליהם.

18.2.38

לרגלי הכנת ההרצאה על נ. אלתרמן קראתי גם את שירי פאסטרנק; שירים רבים יפים להפליא, מזעזעים בנפים, במעמקים המתפערים לפתע; מובן שאלתרמן מושפע ממנו, מרוח דבריו, אבל אין משהו בזה שייתכן לפרשו לגנאי, אדרבה! אתמול פגש בי י. פיכמן שהתהלך עמי כחצי שעה, ביקש ממני להשתתף עמו ב"מאזנים". הפעם היתה זו בקשה נמרצת מלווה בדברי-שבח מפורשים: אמר שהדפסתי מאמר ב"הארץ" שהיה מפרסמו ברצון גם ב"מאזנים". הילל בפני את שלונסקי ואת אלתרמן, מה ששלל אצלם—שלל מתוך חרדה. ושוב, כמנהגו, דיבר על עצמו הרבה מאד, על עבודות שהוא עושה, על ספרים שהוא "עומד" להוציא, התאונן על חוסר עזרה, על עבודתו ב"מאזנים", ואיים בהתפטרות וכו'.

8.9.38

נ. אלתרמן חיבר שיר יפה ל"כרמל מזרחי" בשביל מודעה של ראש-השנה ב"טורים"; זהו כעין "שיר היין" שלו.

7.10.38

אמש הביא ליפשיץ את ד"ר זנה (אברהם בן-יצחק) ל"אררט"; אדם מטורזן, גם המשקפיים על אפו "פיוטיים"־מטורזנים; סגור מאד, כמעט שלא ניתן לדבר אתו; אולי רק בפגישה ראשונה?

12.12.38

פגשתי שוב את ג. שופמן, הוא הזמינני לבוא אצלו: "אתה בחור נאה!" אמר במשהו מבוכה, והוסיף את כתבתו; אמרתי לו שאני מתכוון מזמן לראותו.

27.2.39

ביקרתי אצל שופמן—פגשתי בדרכו העירה, עם אשתו ובנו, והוא חזר, שמח לחזור לביתו, אם כי לא ידע בתחילה שבאתי במתכוון לבקרו; שאלתו הראשונה היתה: "מה דעתך על החיים, מר זמורה?" עניתי לו: "הם מעניינים!" הוא הופתע מן התשובה ואמר: "אתה אופטימיסט?" לאחר זה שאלני תיכף: "ממאמרך נראה לי שאינך מתלהב מסיפורי". אמרתי לו: "הם מעניינים!" בחדרו היתה לנו שיחה ארוכה, בלתי-מסודרת, כנהוג בפגישה ראשונה: שיחת-גישושים; הוא שאל לדעות על סופרים, מהלל את המהללים אותו, מגנה את המגנים אותו; את עגנון הוא לא קורא ועל עגנון הוא לא קורא; א. קריב כתב עליו מאמר טוב, לא כן? ניסיתי לשלול את דרך הכתיבה הזאת—והדבר לא נעם לו ברגע זה; הוא עצמו פתח ואמר: "משונה, כמה אנו אוהבים כשמהללים אותנו". התנגדתי לדעה זאת, אמרתי לו שאין לשמוח על דברי אדם האומר שגם ג. שופמן טוב וגם — — — טוב וכו'. שאל לדעתם של א. שלונסקי ולאח גולדברג עליו; שאלתיו אם מכיר הוא את א. בן-יצחק. עניתי כי הוא "poseur", מקיף את עצמו בנימבוס; שאלני לדעתי על הלקין ועוד; לבסוף אמר לי שאני חולה ברילקה, גיאורגה; הוא רוצה לרפאני. הנה איך צריך לכתוב: כמו צ'כוב, טולסטוי; קרא את "האדון והפועל"*; הבטחתי לקרוא: "לא, הנה הספר, קח וקרא, עוד הערב!" לבסוף ניסה להתנגד לשירי אלתרמן; כשהתנגדתי לדעתו ואמרתי לו שגם הוא "חולה", רגז קצת. בכל-אופן היתה זו שיחה מעניינת, אם כי בהולה, ערומה, מתערממת, מגששת; אבל היה רצון-אמת להתקרבות; הזמנתיו להשתתף ב"טורים" והוא אמר שאין לו דבר מן המוכן; אם יהיה לו, יתן בחפץ-לב.

27.2.39

הלכתי לא. ברש לשאול אותו אם הוא יודע היכן נדפסו שירי א. בן-יצחק; הוא אמר לי כי הוא מושפע מרילקה והופמנסטל ואפילו העתיק מהם שורות לתוך שיריו; בכלל צחק לו; ניסיתי לשוחח עמו, ולא נתקשרה השיחה—שוקט על שמריו, אדיש.

1.5.39

עם י. פרלמוטר** ישבתי ב"אררט" ושוחחנו על הידידות בין סופרים; הוא אמר לי כי בי תלויה האפשרות של ליכוד סופרים, ליכוד ידידות, וליכוד ספרותי; זה כל-כך נחוץ; אמרתי לו שלי קשה עכשיו לעשות איזה מעשה, עלי לנזח, לחשוב, להחלים; עוד נראה.

* סיפור מפורסם של טולסטוי—המלביה"ד.

** יחיאל פרלמוטר, הוא המשורר אבות ישורון—המלביה"ד.

ג. אלתרמן סיפר לי שלאה ג. ור. אליעז היו אצלו, סיפרו לו ששלונסקי רוצה להוציא קובץ ספרותי; הוא אמר שישתתף בקובץ; דיבר על לב ר. אליעז ולאה ג. שאין לעבוד במחיצה אחת עם א. שלונסקי, עד שיצאו הסכימו לדעתו לחלוטין. שלונסקי נדבר עמי להיפגש בבוקר, ללכת למכור "טורים"—באה אשתו ואמרה שהוא חולה, שוכב במיטה ולא יבוא.

2.5.39

אני קורא עכשיו הרבה. בבת-אחת: גיאורגה, דבורה ברוך, הזו ודוסטויבסקי. ג. גרינבלט שאלני ב"אררט" אם נכונות השמועות על הפילוג ביני לבין שלונסקי, באשמתו של ליפשיץ; הוא מנחמני ואומר כי אפשר גם בלי שלונסקי, צריך לצרף רק עוד כמה סופרים ומתכוון, כמובן, לעצמו; ניגש גם י. אריכא, וגם הוא דעתו כדעת ג. גרינבלט.

3.5.39

ג. אלתרמן ניגש אלי ב"אררט" ושאלני ברצינות כבדה: את מי אני רוצה שיומינו לגשף שהם עורכים ליום-הולדתי ה-40. אמרתי לו שאין ברצוני להתערב בענין זה לחלוטין; כל מי שיוזמן על-ידם, גם אם אינו רצוי לי, יהיה יפה בעיני; אלתרמן שקל ואמר: "את שלונסקי צריך להזמין, כי אחרת ייעלב ולא ידבר עמנו, אבל יש לשער שלא יבוא".

5.5.39

לפנות ערב בא אלתרמן לביתי והודיעני כי יבוא לקחתי אל הנשף; לאח"כ שלח את פרלמוטר ואשתו. הנשף היה בקפה "כנרת" בפניה מיוחדת, מאחורי פרגוד; השולחנות היו מסודרים יפה, לפי תנאי המקום; עמדו פרחים; באו י. הורוביץ, ג. אלתרמן ואשתו, י. פרלמוטר ואשתו, א.ד. שפירא, א. טסלר ואשתו, ש. גנס, צבי רודניק מעין-שמר, שהיה במקרה בתל-אביב; שלונסקי הוזמן כדי שלא יבוא; הוא אמר לאלתרמן שיגיד לי, בשמו, שהוא מוכרח להיות בחזרה הכללית של "סדום" ב"אוהל" ומצטער שאינו יכול להשתתף.

בהתחלה היתה מבוכה; שתו קצת ואכלו ולא ידעו במה להתחיל, אם כי הורגשה באמת איזו חגיגות. י. הורוביץ פתח בזכרונות עלי, על הפגישה הראשונה, על המלצתי עליו בפני "קרן-היסוד". א.ד. שפירא הילל את ביתי, את ספרייתי, שבה הוא מרגיש את עצמו כבבית דודו, שהיתה לו ספריה, והרי אני לו כמו דוד; הזכיר את מכתבי אליו, את דעותי על הבקורת—דיבר בלבביות, אבל בלי מטרה ברורה, בפיוזר-נפש. א. טסלר אמר שאני מבקר אובייקטיבי, במאמרי על גיאורגה והופמנ-סטל, דעתו לא להכריע את הכף בין שניהם.

צבי רודניק הצטער על שלא ערכתי את "טורים", ויש לתת לי אפשרות לערוך עתון, כי הוא יהיה עתון טוב; דבריו היו לבבים-כפריים.

י. פרלמוטר גימגם איזה משפט, שאין הוא רגיל בנאומים, אם כי יש לו הרבה טובות לומר.

אלתרמן העיר כי זהו הנאום.

ש. גנס ישב ושתק כל הערב.

אשתו של פרלמוטר שיבחה את מסירותי ל"יחדיו".

ג. אלתרמן דיבר בחכמה, נראה לי שדבריו היו כנים מאד. לא מבקר ספרותי אני, כי אי-אפשר לומר כך, כמו שאי-אפשר לומר "משורר ספרותי"; הבקורת אצלי כאצל האחרים—שיר או סיפור; המצב בספרות העברית—חרפה; איזה סופרים, איזה משוררים! המעטים הטובים—אצלנו; לולא "יחדיו" היה אולי מסתגל גם הוא לאחרים והיה כמוהם; לא מסתגל, אולי, אלא מסוגל, שתול בקרקע אחרת; המעטים הטובים—כאן; וכשהוא כותב שירה, מלה, הרי הראשון שעליו הוא חושב בשעת כתיבה הוא י. זמורה; הוא היודע להעריך, להבין; דיבר על אהבתי את הספרות ועוד. היה זה נאום חגיגי, יפה בתכנון ובצורתו.

עניתי על הברכות, הודיתי, הסברתי את השקפותי על הבקורת, את יחסי לפופרים ולא לספרות; האישים, השרים-עם-אל, מעניינים, ולא היצירות, שהן רק יצירות של האישים; הזכרתי להם פיסקה משל גונדולף, ש"אין יפה בעולם מן האפשרות להעריך את מישהו"; הערצתי ונכשלת, איני מצטער, אני שוב אעריך. דברי נשמעו בהקשבה רבה, ביחס יפה.

בשתיים עזבנו את המקום במצב-רוח טוב, עברנו את "אררט" ונכנסנו לקפה "גינתי" לשתות קפה. שם ישבו שוב שעתיים, שתו קפה. אלתרמן הכתיב להורוביץ שיר חדש, שהוא רצה להראות לי.

בארבע הלכנו לביתו של אלתרמן; השמחה היתה מלאה, שמחו שהנשף הצליח, שקירב את הלכבות; ג. אלתרמן קרא את השיר הרביעי מן הפואימה שלו—"שיר היין"; קשה היה לתפוס הכל בשמיעה, אבל נראה היה שהשיר יפה מאד.

7.5.39

פגשתי את ר. אליעז שסיפר לי, כבדרך-אגב, שי. רטוש הוא... אורי הלפרין. גדהמתי ממש; הפתעה, שקשה היה לשערה; זה השפיעו, בהיותו בפאריס, שלא יגלה את סודו, כי אחרת לא ישתתף ב"טורים", והוא עמד וגילה לאלתרמן; לשלונסקי ולאחרים גילה קודם-לכן, והם לא גילו לי. מוזרים חברים אלה; כשדיברתי עמהם הרגשתי בכולם כעין אכזבה וצורך של בדיקת ההערכה; אמרתי להם: רטוש אינו מפסיד כלום על-ידי כך; אורי הלפרין מרוויח. הם "הסכימו"—אבל בלב כולם, אין ספק, נתעוררו היסוסים; שאלתי את שלונסקי אם הוא יודע על כך, ענני: כן—דבר זה מגלה (מסביר) הרבה דברים.

11.5.39

ביקרתי את הורי י. רטוש ושוחחתי עמהם על בנם—רציתי לשמחם בכך; הם שמחו באמת כי הוא העלים את הדבר מחשש ששלונסקי לא ידפיסו; אביו אינו יודע עד היום כי בנו הוא י. רטוש; רציתי להגיד לו ולא מצאתיו. שוחחתי רק עם אמו.

23.6.39, ירושלים,

לנתי בירושלים—כמה מרגיעה אותי כל נסיעה שהיא! משנשתחררתי מענייני משרתי ביקרתי בבית-מסחר לספרים עתיקים, אבל לא מצאתי דבר בשבילי. בחנותו של

מיכל רבינוביץ מצאתי את משה קליינמן,* יהודי מגושם בכל הבעותיו החיצוניות, והוא בא אלי בטענה על ש"יחדיו" לא שלחו לו ספרים למערכת. שאלתיו אם יתן כמה מדברי וענני: אם יהיו קצרים; בקפה "רחביה" הצעתי ללוברני** הרצאה בראדיו.

28.7.39

הזמנתי נייר-מכתבים מיוחדים בשביל "מחברות לספרות", נ. אלתרמן התעניין ושאל כמה פעמים אם כבר קיבלתי אותם. לכשאקבל—עלי להראות לו.

1.8.39

מי. פיכמן קיבלתי מכתב יפה כתשובה על מכתבי אליו; נ. אלתרמן שמח מאד למכתב זה כי ראה שיש משתתפים עמו גם "מן החוץ" ובעיקר—סופר חשוב, לדעתנו. הוא שאלני: מה עליו לתת? מה טוב לי יותר—שני פרקים מן הפואימה שלו, או סדר שירים בודדים? לבסוף אמר שעוד ניועץ; כמו כן הבטיח לכתוב כמה רשימות קצרות והיה נעים ופשוט בשיחתו זאת. לאח"כ באו י. פרלמוטר וא. טסלר; אלתרמן הציע לי להראותם את מכתבו של י. פיכמן.

11.9.39

ביקרו ומבקרים בביתי: נ. אלתרמן, י. הורוביץ, א.ד. שפירא, י. פרלמוטר, ש. גנס; אלתרמן מספר על אי-שביעת-רצונם של אנשי "השומר הצעיר" מ"דפים לספרות", דבר שאמרו בישיבה גם לשלונסקי; לאה גולדברג גם היא מתאוננת בפני אלתרמן על שלונסקי, המנצל אותה ואת שמה באכזריות; היא בודדה מאד ורחמנות עליה; גם א. שלונסקי בודד עכשיו מאד ועצבני; שוב היתה כעין מסיבת-יין בביתי עד 3½ בבוקר; הורוביץ קרא "שלש מיתות" עפ"י הצעתו נ. אלתרמן, שהילל מאד את סיפורו של הורוביץ: "אתה סופר גדול; זה סיפור חשוב מאד". הוא התכוון להפיג את רוגזו של הורוביץ על ההשתתפות ב"דפים לספרות"; הורוביץ שמח מאד.

15.9.39

בא יונתן רטוש, בלוית אמו; בבוקר הגיע לתל-אביב מצרפת ובערב כבר בא לבקרני; מעשה יפה מצדו וגם מפתיע את המכירים את אפיו המוזר. ישבנו ושוחחנו על עניינים שונים; נראה היה בעליל שהוא שמח ליחסי וליחסנו אליו; הורוביץ הציע וקיבלנו ללכת כולנו ל"המוזג", להיפגש עם שאר המחנה החונה שמה. מצאנו את אלתרמן בחברת א.ד. שפירא, י. פרלמוטר, א. טסלר, ע. הרוסי, ד. חומסקי, י. אורלנד. הכל שמחו לקראת י. רטוש, קיבלוהו בסבר הפתעה נעימה; התחילה השתייה כדת. קודם היה יחס-כבוד, ויחס של ציפיה לנאום-הערכה לו, ולספרו של הורוביץ; אבל הזרים מסביב הפריעו ועל כן שתקו, דיברו ברמזים; לבסוף נפלטו מלים שפגעו, והתחוללה סערת-שערוריה. רטוש ביקש את אלתרמן שיסיר מפזמוניו,

* בימים ההם, עורך "העולם", שבועון של ההסתדרות הציונית העולמית בלשון העברית—המלביה"ד.

** מנהל השעה העברית ב"קול ירושלים".

אלתרמן סירב—אין לו פזמונות; רטוש אמר שהוא פונה ל"אגב";* ; אלתרמן ענה: "מאיין אתה יודע מי זה אגב? לא צריך לדעת מי זה אגב". רטוש הסכים לכך; אבל אחר-כך קרא ואמר: "לחיי אגב!" אלתרמן, שהשתדל כל הזמן להימנע מלפגוע ברטוש, ירק, אמנם בלי כעס מודגש.

בינתיים רצה רטוש לומר משהו ושאל את שפירא: "מה אתה כותב?"—"אינני כותב". "מה אתה קורא?"—"אינני קורא". ואז שאלני רטוש: "מי הוא בור זה היושב אל שולחננו?" שפירא קם נרגש וצווח: "אינני מרשה לך, אדון רטוש, לדבר עלי ואלי, נגמר בינינו". רטוש ביקש סליחה, הושיט יד, שפירא דחה את היד ולבסוף קיבלה; עוד רבו, התלקחו וצווחו, ולבסוף עזבו את המקום. אני ניסיתי לקשר, בירכתי את רטוש, את הורוביץ לצאת ספרו, אבל רטוש הפריע גם בשעה שהזכרתיו לטובה וכל המסובים מחאו כף לפי "צו" אלתרמן, שהתחיל בכך. ברחוב הלכו א.ד. שפירא ורטוש חבוקים ומתלוצצים.

17.9.39

ביקרתי אצל רטוש ולא מצאתיו, והזמנתיו בכתב לבוא אלי. הוא בא ב-8 בערב שלשום, באו גם הורוביץ ושפירא. דיבר כאילו לא קרה דבר. לבסוף באו גם אלתרמן ואשתו; אלתרמן היה במצב-רוח טוב, העתיק שיר של שמעונוביץ "מילא", וכל המסובים צחקו על השיר. לבסוף הלכנו כולנו שוב ל"המוזג", ישבנו שם עד 12 ושוב חזרנו לביתי; הורוביץ קרא, לפי בקשת אלתרמן, סיפור שלו, "חתונה", שנדפס ב"טורים" שנה א, רטוש קרא שיר שלו "מיתר", גם אני קראתיו בקול וגם אלתרמן; לאחר זמן קרא אלתרמן את "חופה שחורה" ו"אבשלום" של רטוש, שנדפסו ב"טורים". היתה הקשבה והתלהבות; רטוש הפך גיבור הערב; היתה בפניו שמחה אצורה בשל היחס המיוחד שהראו לו. בשעה 4 לפנות-בוקר קרא אלתרמן כמה משיריו ב"כוכבים בחוץ". ב-5 עזבו את ביתי מתוך נחת-רוח והתרוממות, רגעים קלים ישבנו בכיכר-דיונגוף ובעלות השחר חזר איש-איש לביתו.

אמש באו שוב א.ד. שפירא, א. טסלר, י. הורוביץ, ש. גנס. הפעם דיברו כמעט כולם נגד שירו האחרון של רטוש "מיתר", שהוא חלש; נראה הדבר שזוהי דעתו של אלתרמן, שהשפיע גם עליהם. אני הגנתי על השיר; אם כי מתיחסים לדברי בכבוד, לא הצלחתי לשכנע איש מהם.

21.9.39

י. רטוש התחיל מבקר כמעט יום-יום; הוא מתאמץ להיות חביב, מנומס; יש בו עכשיו באמת משהו מושך, אולי החידוש שבו בשבילנו, הרגילים רק לאנשים שלנו; אבל שייכותו לרביזיוניזם גורמת איזו מתיחות מיוחדת, שהכל משתדלים להתעלם ממנה, וגם הוא, אף-על-פי שדבר זה קשה לו, כי קנאי הוא. הוא קורא עכשיו את

* הפסבדונים בו היה נ. אלתרמן מפרסם את פזמוניו ב"הארץ", בטרם היות "הטור השביעי" ב"דבר"—המלביה"ד.

שירי אלתרמן, פרלמוטר, שלונסקי, שלא קראם עד עכשיו; נתתי לו את שני ספרי; הוא מתעניין מאד בעברנו, שואל, חוקר ומקשיב הקשבה רבה.

21.9.39

אמש היו אצלי א.ד. שפירא, ש. גנס, א. חלפי; י. רטוש היה פעמיים; בערב יצאנו ל"אררט", ישבנו קצת והלכנו אל "היהודי העצוב". אלתרמן ופרלמוטר המגויסים לבושים חאקי-חיילים; רטוש נפגע קצת מזה, אבל מבליג.

4.10.39

בליל-שבת האחרון התקיימה בביתי מסיבה להופעת ספרו של י. הורוביץ; המסיבה היתה צריכה להתקיים בביתו של י. פרלמוטר, אבל מפני מאורעות פולין (הורי פרלמוטר בפולין) לא רצה זה את המסיבה בביתו, וע"פ הצעתו של נ. אלתרמן, ע"י א.ד. שפירא, הסכמתי לארחה בביתי, ביחוד לאחר שראיתי שרצונו של י. הורוביץ ביץ בכך. בין השאר הזמנתי, בעצמי, גם את א. שלונסקי. נ. אלתרמן שאל, כנראה, את א. שלונסקי אם יבוא למסיבה, וזה ענה לו כי אילו היה זה בבית אחר היה משתתף, בביתי אינו רוצה. — — —

באו: הורוביץ וידידתו, י. רטוש ואשתו, י. פרלמוטר, אשתו וגיסתו, י. נורמן, דב שלונסקי, א. טסלר ואשתו, ש. גנס ואשתו, א.ד. שפירא, ע. הרוסי, נ. אלתרמן ואשתו, א. חלפי, י. גבאי; י. בת-מרים סירבה לבוא; י. קלינוב הבטיח ולא בא, כי ערב צאתו לירושלים היה עסוק. המסיבה הצליחה מאד; פתחתי בדברי ברכה והערכה להורוביץ; א.ד. שפירא נאם ארוכות והרבה לסטות מן הנושא, אם כי ניכר היה שהיו לו גם דברי-טעם לומר. דיבר בלבביות רבה דב שלונסקי. אלתרמן פתח בדברי-ברכה וגמר בקריאת שירו "ליעקב הורוביץ"; הורוביץ התרגש מאד והתנשק עם אלתרמן; נוצרה אווירה חמה-לבבית. הורוביץ קרא בפאתוס רב את סיפורו החדש "מוסיקה מודרנית". שרו שירים, פזמונות. אח"כ קראתי כמה קטעים מיומני, לבקשות נ. אלתרמן, רטוש ואחרים. מן הבית יצאו בשעה 6 בבוקר; הלכנו יחד לקפה ברחוב רש"י (המכונה בפי אלתרמן וחבריו בשם "בואו לרש"י") לשעות תה-בוקר; הבוקר היה נעים מאד, כל הלבבות היו שמחים, הורוביץ היה עליו.

8.10.39

שלשום בא י. רטוש לקפה שליימר, ישב כשעתיים ולא הוציא הגה מפיו. שפירא כיבדו בקפה והוא לא שתה, קרא עתון, עישן והיה עצבני מאד; שפירא נפגע וישב כנעלב. כשעמדתי ללכת הביתה נצטרף אלי י. רטוש והזמינני לקפה "פינתי"; שם פתח בשיחת-דאגה על אפשרות שיתופו עם ה"חבורה", כי תפיסות-העולם של כל אחד מן החברים רחוקות מתפיסתו; כל עוד היה "רטוש" ולא ידעו כי הוא אורי הלפרין אפשר היה להתעלם מחילוקי-דעות. עכשיו משגודע הדבר—קשה לו מאד; האם יוכל להשתתף ב"מחברות" בלב שלם? הסברתי לו שאין "חבורה" ואין כל קשר ארגוני בין החברים, הקשר הוא רק ספרותי ומותנה בהמשך הקשר של טעם; אם מיזאנתרופ הוא, הרשות בידו להתרחק מן האנשים ולשלוח את דבריו ל"מחברות", אבל איני מיעץ לו דבר זה, כי צריך קצת הומור בחיים, הסתכלות מתוך ענין, שיש

בו מן הפילוסופיה וטעמה הקר; רמזתי לו שאיני מכריחו להשתתף ב"מחברות"; באונס אין טעם ותועלת, רק הרצון פורה וחשוב. לבסוף נחרפך, גתישב בדעתו ודיבר על שיר שלו שהוא כותב למעני.

מסג' 1

הייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים

הייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים

הייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים

הייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים

הייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים

הייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים
והייתי בנתיבי הנתיבים

כר

בן אקצי. בן אקצי.
בן אקצי. בן אקצי.
בן אקצי. בן אקצי.
בן אקצי. בן אקצי.

ואני מקשית. ואני.
ואני מקשית. ואני.
ואני מקשית. ואני.
ואני מקשית. ואני.

כתבייד של "מיתר" ו"כר", שנים משירי "חופה שחורה" של י. רטוש. מאוסף ישראל זמורה.

פנקסיה של נורתה גרהם

כאשר הביאה מרתה גרהם את פנקסיה למו"ל שלה חשבה שאולי ימצא בהם תועלת בעריכת ספר הזכרונות שלה—ספר השאוב בחלקו הגדול מדיונים מוקלטים. לאחר שישב המו"ל רוב שעות הלילה וקרא את הפנקסים האלה הציע שיפורסמו בנפרד בשלמותם, כנתינתם, לפי שהם תיאור אינטימי של התהליך היוצר כהתגלותו באחד האמנים הגדולים של זמננו. הפנקסים בשלמותם אכן יופיעו באמריקה בקרוב. הקטעים המובאים בזה יש בהם להדגים את גיוונם, וכן את הדרכים השונות בהן רקדנית-כוריאוגרפית מוצאת השראה וחומר.

הערב במיתות ופניפות כשעמדתי ידעתי פתאום כישוף מהו—במיקרו־קוסמוס—זו הישות שבתוך כל אחד מאתנו—לפעמים המכשפה, לפעמים הישות האמיתית של הטוב—של האנרגיה היוצרת—בלי הבדל שטח או כיוון של פעילות. שבת-המכשפות היא הזעם הפוקד אותנו לפעמים. לחם-הקודש גלקח אבל יין-החיים הוא דם המוות—אדם בוחר לטעום מן התועבה ולא מתמצית החיים—כשאני יוצאת מן הכלים דומה הדבר לשבת-מכשפות—מיסה שחורה—העולם נעשה הפקר לכוחות האופל ולשלטון הדם—הרי זו קאלי בחזותה הנוראה—הרי זה שיווא המחריב—הרי זה לוציפר—"גאה כמו לוציפר"—הצד השני של האלוהים—

כל החזרה-בתשובה לשווא. בזה "מחליפים" מצב-רוח אחד במצב השני של ההכרה—ועושים את הדבר בהכרה גמורה—נוכח כל הפיתויים שבעולם לעשות אחרת ו"לרכוב על המטאטא". הכוח בא מתוך שימוש בשרירים—האתלטים של אלוהים נאבקו והתחזקו. הם בחרו, והם פעלו. מה שאני עושה צריך להיעשות במלוא אור-השמש של המודעות—עלי ללמוד איזה אמצעי לשינוי מצב-הרוח—מצב ההכרה—בלי הססנות או מחשבת ריוח.

מתוך "פדרה"

פדרה—

פנטסמאגוריה של תשוקה—

...לא לעשות את המחזה פדרה בצורת מחול הייתי רוצה, אלא להראות את

האפיוזדות שהוליכו אל המחזה כסיפור-מעשה—

יש 2 פעמים ב-24 השעות שאנו קוראים להן יום שבהן אימים מהלכים ואנו אחוזים

בחבלי קסם של כוחות שאין להשתלט עליהם—אחד מהם התשוקה—פעמים אלו

הן (1) בחום של אמצע אחר-הצהריים—מה שקרוי זמן הסייסטה—(2) בשעות

הגורליות האפלות של הלילה—השכם בבוקר בעצם—כאשר חל המשבר במחלה

אנושה ולעתים קרובות, כאשר המרץ ירוד מדי—כאשר בא המוות—זה בין 2 ל-3 בלילה.

לגבי פדרה יש לי הרגשה שאין זו תמונה לילית אלא הלהט של אחר-הצהריים—כמו הזמן הנורא שלפני המונסון—לפני בוא הגשמים—

שעות אלו של היום נועדו לשינה במקומות טרופיים או במקומות מדבריים—אפילו בשעה שאתה מתאמץ לישון, או לשכב, ההזיות השוקקות של הלב פוסעות הלך ושוב ומתהפכות מצד אל צד—

דומה כאילו בזמן הזה שומעים פעימה עקשנית וחלושה של לחץ מטריד-לב או ניקוש רפה ומשגע של מים על מים במזרקה, או את היובש העקשני של תוף.

עולים בדעתי התקליטים הללו של צלילי ג'ונגל—יש 2—אחד, עונת-היובש, אחד, עונת-הגשמים—

צלילי החיות והחרקים והציפרים משתנים ומשונים כל-כך על-ידי דרישות הטבע, בתורת רודן-החיים העליון—

אצל פדרה זה זמן הבצורת—

זה הזמן בו הדם מחפש אחר דופק קרוב לו—

זה הזמן הנואש בו יש צורך בהתחדשות, בגשם-הברכה ובהרגשה של פוריות שוב

לפי הרגשתי זו גם התשוקה לבוא במגע עם הנוער, לחדש נעורים שוב, להיעשות בתולה מכוח הגסיון עם חזות של עלומים—

זה טראגי ונצחי.

את הבימה אני יכולה לצייר לי בדמיוני רק במעומעם. אפשר יהיה לפרוש הרבה יריעות של משי צר ודק המכשילות כאילו את צעדיה של פדרה, לוכדות אותה כאילו בזרועות-הרפאים שלהן—בהן תוכל גם להצטעף לפעמים—

חשבתי גם על מיטה תלויה—מקום שהיא שוכבת לפעמים ואני רואה לפני את שטח הבימה עצמה מתחתיה מאוכלס יצירי דמיונה—היא יורדת ממנה ונכנסת לפעולה, היא נסוגה אליה כשהיא עולה נלאה בגרם-מדרגות קטן אל מיטתה הגלמודה. עדיין לא דיברתי עם תפאורן. אינני יודעת לבטח מי זה יהיה.

כמו שהצעת אינני חורזת את האפיזודות למחרות—נדמה שמוטב לתת להן קצת יותר חופש להשתבץ במקומותיהן—

הנפשות הכרוכות בדבר הן—
פדרה

היפוליטוס

תזיאוס—

ארטמיס

אפרודיטי

אריקה

(ילדותית)

פרספוני

מקהלה של 3 זוגות

פאסיפיאה

הפעולה קשורה—

בפדרה—

באשר לנושא או לאיפיון שלה יש חזרה מתמדת. אינני מציעה לך זאת כצורה מוזיקלית אבל יש לזה איזו סגולה של רונדו. הדבר חוזר אלי בתמידות בצורות ובדימויים חדשים אבל מרוכז מסביב לרגע הביטוי העיקרי של דיבוק-תשוקה—שאין עליו שליטה ואין ממנו הפוגה עד המוות—

מתוך "רשימות לתכנית של סרט"

תכנית של סרט.

מערת הלב

לשונות אובייקטיביות לכל אותם הלכי-פעולה שבגילומם על הבימה הם דורשים את התחבולות של חזרה, חוסר-תנועה, התפתחות ולא סתם הצהרת כוונה בלבד. הדוגמה—חלק של מאי—

אפשר היה להשתמש באיזו תחבולה של בימוי—שיבה אל סמל-טבע מאיזה סוג שהוא, למשל—

האם יש איזו אפשרות להביע במושגים אחרים—עין המצלמה—את היחסים ?

בדיאה כקוסמת—

אולי—

יזון כארגונאוט

או לשונות אובייקטיביות לעולם האופל הקדום שממנו מדיאה.

הרוע שבצמחים תואמים ?

האכזריות של שלבי סערה—או פורענות—

מקהלה ?

מוזות

אלות-הגורל

גאות-ושפל של ים—

מה יוכל לקרות בטיול עם יוריקו ?
מה קורה תחת הגלימה ליוריקו
לי
לאריק
למיי

(גאות הים בבואה—מציפה את החוף עד שהיא משתפכת בקול נפץ אל סלעים)

הדמות של מדיאה אולי גדולה מאד על הבד—עד שרואים את חזה או לבה—וחלק
מן הפנים—ואחר-כך הפעולה מתרחשת כשהיא מוטבעת על החזה שלה

*

אנשים אומרים—
איך התחלת ?
אם כן—זוהי השאלה
ומי יודע—
לא אני—

איך כל זה מתחיל ?
אני מניחה שמעולם אין זה מתחיל, זה רק נמשך—
החיים—
דורות
רוקדים—

את מקבלת עליך את הדבר כשאת מגיעה בכל עושר הדם כמו שאת מקבלת
לרשותך את נחלת-אבותיך הגשמית—
מובן, צריכים כוח של גרם ושריר ולב ואמונה—אבל את מקבלת עליך בשעתו את
הכורח של מורשתך ועם הזמן זה יכול להיעשות ה"מקצוע" שלך, ה"ייעוד"
שלך, ה"פירסום" שלך—ה"אלמוות" שלך—

אני גנבת—ואינני מתביישת. אני גונבת מן הטוב ביותר בכל מקום שזה קורה
לי—אפלטון—פיקאסו—ברטרם רוס—חברי הלהקה שלי מעולם אינם מראים לי
שום דבר—אלא אם כן מצפים לכך שאגנוב את זה—
אני גנבת—
ואני מתרברבת בזה—

אני גונבת מן ההווה ומן העבר המפואר—ואני עומדת בחשפת העתיד כגנב מתרברב ועליז—יש דברים נפלאים כל-כך של דמיון לקנותם במשיכה—ובכן אני עומדת על דוכן-הנאשמים—אני גנבת—אבל בהסתייגות זו—אני סבורה שאני יודעת את הערך של מה שאני גונבת ואני גונזת את זה לעולם-ועד—לא כקנין אלא כירושה ומורשה—

אי-המקלט—

מאורתו של שודד-ים—(מקום)

מנוס מן הפוריטאני המסורתית—

מוזר שזה צריך להתחיל להיכתב כאן—במקלטו של שודד-ים—כי אני גם

אני גנבת

מאורתו של שודד-ים—

יש לזה צילצול של סיפור-תעלומה ומוזר הדבר שזה כמו כל סיפורי לכלוכית—

הטופר המשונה שבו האי מקנן—המתת וההגנה מן הים—

לא אומץ-הלב של כרם-מרתה—זה יהיה המקום המושלם והשם המושלם—אלא

אי-המקלט הנסתר והאסור קימעה על מסחרו-שבעבירה ועל שודדי-הים שלו—מפני

שאני שודדת-ים—אני גונבת, אני גנבת, ואני נהנית מזה, כי אני גונבת מן

האבות המפוארים של העבר—

אני שודדת-ים—

אני מביאה חמודות ממקומות שאינם ידועים ושאין לדעתם—

תבלים—אריגי-משי—עדיים—דברי-גייד—דברי שנהב—

מחשבות ודימויים מוזרים—אפילו תוספות למחשבות-הקדומים—מפני שאני

שודדת-ים מן המאה ה-20—

אני גונבת מה שנחוצ לי לזמן הזה שבו אני חיה—

זהו מסע משולהב—אנא אל תפליגו עמי אלא אם כן יודעים אתם את מחוץ-החפץ

להגיע אל נמל-ביקור (האני) שבו המטען נדרש—

טניה הדר: שני שירים

איש עיור

איש עור הצבעים אינם מועכים את פניו.
אינם שורטים את פניו. ידיו ארכות האצבעות
ממשות את האור. בזהירות, בזהירות. מושבי-הספסלים
וסבתא עבה לידו. בזהירות פני הילדים במסטיקים הגדולים.
ומבגרים עמוסי סלים וירק חם. בזהירות שמים כחלים ודגים
כחלים ברשתם, ובפני החנויות הרועשות. בזהירות רעש מטוסים
ברקיע ולבלוב הצמרות. אבל הוא שומע כלב בוכה. ילד
בוכה. אלהים בוכה הרחק מעבר לתפלות.

בין ירכי

בין ירכי, אני הולכת
שקטה בחצרי
מרבד עבה, וצפור אוחות יד
ומקור דק, וזמיר בנוצתו אדמה
בין ירכי, אדמה מסתובבת נעה
ורחש הפרחים והאוקינוס
ואילנות ירוקים שבדרך.
בין ירכי, אהבה, דבש נגיעתך
וילדי שיצמח בי ויתרקם שעה ארכה, עד
לנצח, עד ליציאה.

אבנר ללוש: להקת "בת-שבע"—נסיון לניתוח סיננוטי

לפני כשנתיים הוענקו בפאריז, בתום פסטיבל בינלאומי, פרסים רבי ערך ומשמעות ללהקת המחול המודרני "בת-שבע". מאז¹ זיכתה את הקהל הישראלי בהופעות רב-גוניות ששוב הדגישו את ייחוד עולמה האסתטי ומלוא כשרה האמנותי. אכן, בעשור האחרון קשה היה במיוחד להתבלט באמנות זו מפני מורכבותה הטכנית-החזותית, ומפני ריבוי העוסקים במלאכה, כדי לגבש קבוצה ולהביא לידי הישגים אסתטיים מובהקים אין די בכוכבים, אין די בתרבות של אפקטים (צליל, צבע, תלבושת ועוד)—יש ליצור ולקיים בהתמדה אמצעים תרבותיים ההופכים את ההשתלבות המושלמת במהלך הנוכחי להתבדלות יוצרת. לכן, ובניגוד לרופה של הבקורת הישראלית, הנתפסת תכופות לאספקטים חיצוניים-אישיים של המופעים (הבלטה מילודראמטית של אישיות זו או אחרת), לא אסתפק כאן בהתייחסות חווייתית ואנסה לעמוד מקרוב על אותם אמצעים המוזכרים למעלה. זאת, מבפנים, מנקודת-ראות של שילובים לעומק במכלול העשייה הריקודית.

ותחילה ייאמר כי עם כל הופעה גבר הרושם ש"בת-שבע" לא באה לספר לנו מעשיות ריקוד מודרני אלא לבטא עולם מסוים תוך כדי ריקוד. אמנותה מעמידה במרכז לא את הביצוע—עם כל חשיבותו בלתי-המעוררת—אלא את המתרחש מאחריה, את הנובע ממנו: המשמעות האנושית. נדמה שהיא חותרת לנסוך רוח-חיים הן בדממת הבימה הן בדממת תבניות הריקוד הקלאסי עד כה. מצאתי לנכון לקרוא לתופעה הזאת: אמנות ביטויית.²

הערה שניה: כל מי ששמע וראה כשורה ודאי הרגיש שהיה מוקף (או מותקף) מכל עבר מוזיקה רבת-עצמה, משונה על-הרוב, התרחשויות מהירות ובלתי-פוסקות על הבימה, תחושה גופנית של תנועה מתמדת, ועם זה—של "פגיעה-בול" ברגשות רדומים, הפרעה לעצלות המחשבה. הלהקה אכן מרבה לדרוש מן הצופה, אך היא מציעה לפניו עולם עשיר, אמנות מלוטשת להפליא.

¹ לא זכיתי לחזות בהופעות הלהקה במסגרת הפסטיבל הישראלי ה-12. אנתח ואפרט רק אינפורמציה שאספתי בעצמי בשנתיים האחרונות. עם זאת, אין ספק שדברי מפרים רבים באו לחזק את רשמי—ולא למתן אותם.

² אביא לדוגמה מדברי המבקר René Micha בחוברת העיונית: "L'ARC" ("קשת") מס. 25, 1966, על נושא "האקספרסיוניזם". מתחילתו, בסביבות 1910, "האקספרסיוניזם הוא בגדר מהפכה רחבה ומגוונת הבאה להינתק מן המראה ולהפוך אותו, והמביאה לנצחון 'ההכרה הפנימי', זה של האמן, ולאחר-מכן, זה של היצירה עצמה—אותה יצירה ההופכת אז 'תמונת-בריאה' מחודשת (...). הוא בבחינת רצון כללי יותר, גם בזמן וגם בחלל, להתייחס לאדם וליצירה באותה מידה של חיוב, רצון לקיים יצירה שתהיה פעולה..." (ההדגשות שלי—א. ל.)

פרק א : כללי המשחק

1. עדיפות לצליל ולתנועה

עדיפות לצליל מפני שכאן הכוונה אינה לעטר יצירה מסוימת ("לאייר" אותה) על-ידי פעילות גופנית כלשהי כי אם להשתמש בצדדיה הצליליים והקצביים של היצירה המוזיקלית. זהו אפקט בלתי-נמנע של העמדת אמנות ביטויית, ועם זאת—כורח המוזיקות הנבחרות : יצירות בנות-זמננו או לחני ג'ז. מפני שגם מלחיניהן מעמידים את עבודתם בצורה דומה : לא המשכיות רומנטית אלא השתנות ותהפוכות קצב הן מרכז היצירה.³ ומשום שקביעות "קדומה" זו הלכה לטמיון, טבעי הדבר שהועברה העדיפות לרכיבים : צליל וקצב. לדעתי, זו תפיסתה של הלהקה. אקרא לכך "צליל מאורגן",⁴ בניגוד ליצירה הגראנדיוזית המקובלת, ועדיפות לתנועה. אותו סוג הגיון המבסס את הבחירה הצלילית. צריך כאן למצות במה—להמציא חלל בפני עצמו—ולא להיכנע לאווירה של לחן זה או אחר. לכאורה הרי זה מופשט, אך יש כאן הגינות מקצועית ממדרגה ראשונה ! הריקוד הוא תנועה גופנית-קצבית בחלל, ויחד עם זה—יצירת חלל. כך מדברת אלינו הלהקה, ללא תיבול סנטימנטלי. לכן בונים ריקוד כריקמת תנועות הנותנות לו עומק וגיוון בלתי-פוסקים. זוהי דראמה המדגישה בתוקף את הליכיה השונים, בניגוד ליצירה המשעבדת את אמצעי-ביטוייה למטרה אסתטית עליונה. אסתטיקה כאן—בכל פרט. לא ייפלא אפוא שתנועות הידיים ועמידות הרגליים כה קרובות, לעתים, לאמנויות התנועה המזרחיות (יפאן, הודו) : גיאומטריה עצומה, חשיבה מדויקת של התווה—בידיעה ברורה שהיא כשלעצמה יש לה כבר משמעות. ההשתלשלות על-הרוב אסוציאטיבית, "שירית", לא סיבתית טהורה. אפשר להעמיד קטע מסוים של מחול בדימוי זה או אחר, ולפיכך לקטוע, לחדד את התנועות ("דינאמיקה רגעית"), ואפשר לרקום אותן, לשזרן זו בזו

³ מובאות מתוך מאמרו של הרברט דרסקול, "מוסיקה חדשה" (תרגום חנוך רוזן) : "משא" מס' 35, 4.8.72. "המלחין קארלהיינץ שטוקהאוזן, הגורו הגדול של האוואנגארד בשנות השבעים, יורשו של ג'ון קייג', אשר מילא תפקיד זה בשלמות בשנות-הששים, הגדיר שוב את התנגדותו הטוטאלית לעבר : לכן, לא עוד נושאים, לא עוד מוטיבים שיש לגוונם, לפתח אותם, לעשותם מנוגדים. למען עיצובה של הנחה (גשטאלט) זו נתתי הכל". ולאחר עוד כמה שורות : "המלחינים החדשים מאמינים בשני עיקרים פשוטים והרסניים, שיש לראות בהם לא פחות מאשר מהפכה באסתטיקה המוסיקלית. לפי האחד—המוסיקה איננה רק צלילים הבנויים על יחסים טונאליים מסוימים ועל סולמות אלא גם—ובעיקר—קשת שלמה של אפשרויות-שמע אשר גבולותיה הם גבולות קליטתן של האוזן האנושית והאינטליגנציה האנושית ; העיקר השני מנפנף לשלום באדישות לכל 'חוקי' המלודיה, ההרמוניה והצורה : מוסיקה עשויה להיות קומבינציה של אלמנטים הנובעים מחובותיו או אי-חובותיו האישיות של המלחין, ללא תלות בשום חוק סמנטי".

⁴ המשך המאמר, ב"משא" מס' 36. "אדגר וארזו (החי כעת בארה"ב) פתר את הבעיה המוסיקלית של המאה העשרים כשיצר את מה שהגדיר כ'צליל מאורגן'—דחיסות צבעים וטקסטורות אשר היו למוסיקה של צלילים בחלל—הוא ממוקם במרחק של כמה שנות-אור מהסכימה הליניארית 'נושא-פיתוח-וריאציות', אשר כל המלחינים, מבאך עד בארטוק, הסתמכו עליה" (ההדגשה שלי—א.ל.).

("דינאמיקה רצופה"). אך מקור ההחלטה יהיה, על-הרוב, פעילותו הצירופית, הקי- שורית של הדמיון, ולא קיומה של סיבה עליונה לדימוי המבוצע או הנדרש. נוצר קשר של אחדות אסוציאטיבית בין הצליל לתנועות הגוף ולתמונות השכליות המתהוות במשך העבודה—ולא קשר של נביעה מחייבת. ולבסוף, על-ידי תפאורה תמציתית ומרמזת (גם היא שייכת למישור האסוציאטיבי—ועוד אעמוד עליה במפורש) מוצע לנו חלל חדש ומושלם, המערב אותנו כחלק פעיל בשלושת מימדיו: ממד הגוף והראייה: גופים געים על הבמה ומעקבנו אחריהם.

ממד הצליל והשמיעה: צלילים "מאכלסים" את האולם וקליטתנו אותם.

ממד האסתטיקה וההבנה: יצירה מסוגנת ומורכבת, ומאמצינו להבינה.

כאמור, זהו חלל חדש, היפוכו של המרחב הבימתי הסביל במהותו המקובל עלינו (מציגים בפעלם, צופים בכיסאותיהם, ההנאה הזוה או לא, יחס של צריכה מיידית וממוסחרת). יש כאן ראשית פריצה של מעגל זה, בקיעה מתוך דממתו—עצמה של אותו מרחב, ריקנותו-הוא. נסיון להבנה טובה יותר, להרחבת ההיות—יסודות ברורים של אמנות כוללת, המרחיקה לכת מעבר לתנועה האנושית הנתונה, והמדברת אלינו בשפה פלוראליסטית.

2. הצורות והדינמיקה של הלא-מודע

דרגה נוספת לעומק, ואחד ממפתחות ייחודה של הלהקה—כך נדמה לי—בתחום המשמעות האמנותית. שוב אשלב את המונח שהצעתי לפני כן, אמנות ביטויית. זה מה פירושו?—שאין הלהקה באה אלינו באגדות וסיפורים ("אגם הברבורים", "פטרשקה") וגם לא בהצגה דימויית של התרחשויות (כגון "מות הברבור"), במובן של הבאלט הקלאסי המלווה את היצירה המוזיקלית אך סופו מתדמה אליה. אני מוצא שהלהקה מעמידה כאן את הדברים באופן מנוגד, כלומר—על-פי המאבקים והכוחות היוצרים. פני-השטח הם כעין מנוף לביטוי של דראמה פנימית, להבעת המאבקים העיקריים המוליכים את האדם בדרכו: אהבה, מוות, יופי. אותם קרבות בהם כוחותינו הפנימיים מתנגשים עם הסובב אותם: חמריות העולם מזה, והזולת מזה. חלק ניכר למדי מן הקרבות הללו מנוהל, כמובן, על-ידי מבנים נפשיים שאינם בשליטתנו הגמורה. מאבק הפרט עם עצמו, ומאבקי החברה בדרכה, נסיונות לטשטש את הכאוב ובלתי-הנסבל—כל אלה מעלים לגיתוח יסודות ברורים של חיים תת-הכרתיים ומניעים תת-הכרתיים רבי-עצמה. בהם שמה "בת-שבע" את הדגש. זאת ראיתי, למשל, ביצירה "גבכי הלב".

הסיפור הבסיסי מן המיתולוגיה היוונית והוא מעמיד זוג "ראשוני"—מדיאה ויזון, ופירוקו על-ידי היענותו של יזון לנסיכת קורינתוס, פירוק המביא להתפרצות הקנאה שאין-לה-סוף של מדיאה. זו גורמת את מותה של הנסיכה, ואף הורגת את ילדיה, ואחרי-כן היא עוזבת את קורינתוס במרכבה רתומה לדרקונים. זה השלד עליו בנתה מרתה גרהם את ריקודה; מוטב לומר: בנתה מחדש, במובן של "אגדה ריקודית" מושלמת, שלמענה השליכה את כל המטען הסיפורי הטהור של המיתוס.

הריקוד הוא במהותו המחנה של אותה אגדה "קדמונית", העלילה הבימתית מכוונת במישרים למרכז העצבים הלא-נחשב, בלתי-המודע, של החיבור המילולי: כוח-ההרס העצום של הקנאה ושל הברית עם כוחות החושך האנושיים (המאגיה). זה המפתח להבנת המתרחש, אף אם אינך יודע את מקור היצירה: מקור זה הופך להיות כלי לתיאור לירי של היחס האנושי כולו, מטרותיו וגבולותיו. מצד אחד—זיקה כפולה למיזוג עם הזולת—יזון עם מדיאה ויזון עם נסיכת קורינתוס; מצד שני—קרע כפול (נכריות כפולה): בגלל שאפתנותו יזון נפרד ממדיאה וזאת, הנוהגת כבלתי-שפויה, נפרדת מעצמה ופורשת לעולם השחור המוחלט (הדרקונים). אין ספק שמבנה סותר זה מושרש עמוק בכל אדם ומובן לו בלא שיוצרך הרקדן "להוציא מלה מגופו". (או להרוג במו-ידי, כמו שהאהבה הארורה הורגת ממש את המאהב הטהור השואף לאהבה הלבנה, חסרת-האונים שב"אגם הברבורים"—הדגמה בסרטו של קן רסל, "צ'איקובסקי"). העלילה חוזרת למעמדה האמיתי—יסוד המראה את הגורמים החבויים היוצרים אותה, וזאת בנוגע לשתי העלילות—הסיפורית (שמתוכה מובלט הפעיל באמצעות צימצום דראסטי של הטפל) והאנושית (שמתוכה מובלטים הבסיסים תת-ההכרתיים). בהיפוך דיאלקטי זה מצאתי אחד ממקורות העושר המח-שבתי של הלהקה (על כל עושיה).

אני חוזר אל "נבכי הלב" ועקרוננו: מה בצע בסיפור (או עיטור) אם בעיבודו לא יבוא לידי המחשה בימתית הניגוד השרשי שבין דחפיו העזים של הלב למעצורי ההתנהגות החברתית הרצויה (הישארות עם מדיאה)?

למי שעודו מפקפק בתהליך זה ובחידוש שבו (אצלנו וגם לכאורה, בעולם הרחב יותר), אזכיר את ה"פצצה" של ראשית המאה—"פולחן-האביב" לאיגור סטראווינסקי המנוח, אותה יצירה שהוצגה לסירוגים כיחידה מוזיקלית בלבד וכיצירה-לבאלט. מאי 1913, בכורה (עם כוריאוגרפיה) בפאריז, ושערוריה ציבורית. אפריל 1914, קונצרט לקבלה ראשונה מתקבלת על הדעת. 1929, בלונדון, עם כוריאוגרפיה משל דיאגילב—נצחון ראשון, צהלת הקהל והבקורת. דיאגילב כתב אז: "המבולבלים האלה התחילו להבין את עושר היצירה". המלחין מצדו לא פסק לגרוס גרסות שונות—לצתים מנוגדות—של יצירתו, ולשיא הגיע בכך כאשר דיבר על המופשטות הגמורה של ה"פולחן", על הרכבו הקולי-הקצבי היחדני, בניגוד לכל ההשקפות של אז. סוף כבודו של ה"פולחן" לא בא, למעשה, אלא לאחר מלחמת-העולם השנייה, כאשר נתן פייר בולז הצרפתי בניצוחו פירוש מזהיר ומחדש על היצירה הקונצרטית, מצד אחד, וכאשר קם מלחין בלגי צעיר, אוליבייה מסיאן, לתת עליו דעתו, מצד שני, וקבע את ערכו המיוחד על-פי מושגי ההלחנה המודרנית.

היסטוריה ארוכה זו מלמדת הרבה, ובעיקר על מבנהו העמוק של "פולחן-האביב". ראשית, רב-צדדיות: גם באלט וגם קונצרט, או מוזיקה להשראה וגם מוסיקה בפני עצמה. שנית, "מיתח גבוה" ודראמתי בין שני הצדדים: הקונצרט מתקבל יפה יותר מן הבאלט. אחת הסיבות האפשריות (והמתקבלות על הדעת): תוך-כדי עיבוד עוברים הכוריאוגרפים (ניז'ינסקי, דיאגילב) הרבה מעבר לפנימיותה של היצירה

המוזיקלית ומביעים גם הם עולם מסוים על הבימה, אותו עולם שקשריו עם הנגן חפשיים למדי. הקהל של אז התקשה ביותר לקבלן ולהבין "תמונה" חזותית השונה (כביכול) מן ה"תמונה" הקולית. ועוד: אחדותה וייחודה של היצירה. חדשנות ה"פולחן", המשלב גורמי-יסוד המשותפים גם לבאלט וגם ללחן: מקומו של האדם בטבע, הבנתו את העולם ויחס-הכבוד שלו אל מה שמופלא ממנו ולמעלה ממנו. כאן מגיעים אנו לבסיסים ראשוניים הדורשים ביטוי עז ומעוצם, הדורשים "בריאת" חלל בימתי המחזיר אותנו לאותם דחפים, פחדים ואלימות המופעים בעצם ה"פולחן". סטראוינסקי כתב: "ראיתי אז בדמיוני, באופן בלתי-צפוי, הצגת פולחן פאגאני אדיר: חכמי העדה, היושבים במעגל, מתבוננים במחול-המוות של הנערה אותה הם עומדים להקריב לאל-האביב, למען ייטיב את מצב העדה כולה". וכאן חולל מוחו החרוף של המלחין את הנס ובנה יצירה שהיא שילוב פעיל—ומהפכני—של המוזיקה המופשטת ביותר (מבחינת אופי ההלחנה) עם שרשיה המוחשיים והפיזיים ביותר (מבחינת הצבתה הדינאמית ולא על-פי צרור כללים קפואים). לדעתי, אפוא, ולמרות כל ההבדלים (ממד היצירות, אופי העיבוד הכוריאוגרפי וכו'...), אותו חוט שמצאנו אצל סטראוינסקי הוא גם העובר כחוט-השני את עבודתה של להקת "בת-שבע". בעיקרו של דבר: דינאמיקה של אדם ותודעתו לעומק—ולא כללים של עלילה וכניעה לה.

3. ביטוי ברובד הסמלים

המשך וסיום הגיוני למבנים שהבהרתי למעלה, ובעצם: הקו המפריד בין הכוריאוגרא-פיים של ה"פולחן" לבין אלה של להקתנו, קו שאינו אלא ויתור גמור, ומרצון, על ראוותנות בתנועה, על סנטימנטליות מופרות בהבעת רגשות, ועוד. וחלף אותה "תרבות של אַפְקֵטִים" באה תרבות של תנועה מחושבת ושל הגפלת הרגשות, כלי-עז להשגת המטרה, וחלק אינטגרלי של היצירה ושל אוירתו השירית—אלה הסמלים. אותם רכיבים חמריים-שכליים, המושרשים עמוק בנו, והמאותתים לנו על משמעות המתרחש. צבעים: אדום—מין, אהבה, מרד; שחור—כאב, מוות, מרד (אופן אחר); לבן—איחוד, תמימות, ראשוניות. צורות: רשת—מלכודת; צלבים—עינוי, פיצול; עולם הטבע: עץ—הסתעפות הקוסמוס; מושגי אנוש: מושב מוגבה—עצמה, שלטון, ועוד שלא הספקתי לסמן. בולט הענין בחישוב התפאורה והתלבושות. אם יש אופי שירי-לירי אין הוא נובע מהוספת פרטים ומצירוף גדולות כי אם בבחירה קפדנית בדרכי הביטוי. מטבעם המרמז, אותם הסמלים היסודיים, החוזרים-ונשנים, מאפשרים איפוק רב וריסון. הצד החיצוני הוא אפוא הגברת המחשבה בעבודתו הגופנית של הרקדן. הוא יודע שכלל דברי-הבימה הם יחידה אחת בעלת-משמעות, והוא מפעיל אותם בדייקנות, כל שריריו לשירותו של תוכן כלל-אנושי. ריקמת הסמלים היא בשבילו כהגיון, כהדדיות: הוא מחיה אותם, והם מעשירים אותו ואת הבעתו (אגב: הפעלת הדדיות זו מוטלת בחלקה גם על הצופה). לכן שימוש זה ביסודות הדמיוניים של המחשבה נראה מופשט, אך "עירטול" זה מטרתו לתמצת, לרכז את ה"נאמר",

למקד אותו במקומו. עשייה קבוצתית ומבוקרת. השקפה של אסתטיקה המתחווה על הבמה, והמסרבת להיתפס למערכת ערכים עליונים כגון כבוד היוצר, הכוונה הנסתרת, יפייה ועליונותה של הגשמה וכו'. הסמל, שהוא ריכוז גבוה ביותר של דמיון וידע, או של נגלה ונסתר, יש לו חלק פעיל במיוחד בתהליך זה של ביסוס דראמה בימתית הגונה ומשוחררת. בשימוש הזה הספציפי עד מאד הייתי רואה מקור שני לעשרה ולמקוריותה של "בת-שבע"—להקה שלשוננו של פרויד במרכזה. עבודתה היפה של הקבוצה כולה היתה לנו הזדמנות לסיכום-ביניים, שניסוחו יכול להתקבל כך: מוקד המשמעות של הלהקה הוא חריטות הגוף, על כל אפשרויותיו, בעולם כולו, בחלל כולו (מעין "פיסול דינאמי").* יתירה מזו: על-ידי לשון הגוף והצליל אפשר בהחלט לברוא מחדש את העולם ואת מאבקי-הבראשית שלו.

פרק ב: אל הופעת פברואר 1972 (נהריה)

ובכן, אם ייתכן ביטוי זה: מבט מרוכז, ממוקד לעבר שלש היצירות שהוצגו לפנינו בנהריה, במסגרת המופעים שאורגנו מיד עם שוב הלהקה מאירופה. פירושו של דבר נסיון להשתמש הלכה-למעשה במושגים שהבהרנו למעלה במציאות מוגדרת זו. לא אנסה כאן לשלבם על-פי סדרם הניתוחי כי אם להפעילם כמגלי משמעויות או מבנים. הואיל והמציאות הבימתית של הלהקה אינה משאירה את הגורמים במקומם ובנפרד אלא ממזגתם לכלל יחידה אורגאנית חדשה, בה הם יוצרים את האפקטים הנדרשים. אציין ערב זה כאחד התיאורטיים ביותר שהוצגו לפנינו—במובן זה שבכל יצירה אופייין בתוקף אותו מישור של "תורת הריקוד" לפי הלהקה עד שהיה פורץ את המסגרת התיאורטית ומוצג כרכיב בלתי-נפרד מן האסתטיקה של היצירה כולה. אנסה להבהיר את אמיתות ההנחה הזאת על-ידי בדיקת הקטעים לפי סדרם בהצגה.

1. הכרם של מרתה

מוזיקה: גורמן צלו-ג'ויו. כוריאוגרפיה: בריאן מקדונאלד.
 כותרת-משנה: "וריאציות על נושא". אוסיף לכך: מעבר לבאלט הקלאסי, ואנמק.
 כל משך היצירה יש מיתח גבוה ביותר בין עיטור קלאסי של הנושא לבין הוכחה מזהירה של האפשרויות בלתי-המוגבלות של הריקוד הלא-קלאסי. תבנית הריקוד כולה מבוססת על תנועות הפלל (בהדרכת מרתה), או על דואטים, בנוסף לכל שאר הצורות המובהקות של הקלאסיקה. יש אף נחיצות "לכבוש" את החלל הבימתי. אך אין תנועה או צורה כגון אלו הנשארת בעינה יותר מזמן הצגתה בלבד: מפצלים אותה, שוברים את שורתיותה ועוברים הלאה בריקמה המקורית כל-כך של הלהקה. נעבור עתה לכל צד בנפרד.

* צירוף משל גיורא מנור, באחת מרשימותיו על הלהקה ב"חותם", המוסף השבועי ל"על המשמר".

(א) הפכיבה המוזיקלית. התרשמתי שהיצירה היא בת התקופה הפוסט-אימפרסיוניסטית. מבחינת הלחנה, מתקרבת היא ליצירותיו של ארנולד שנברג (מבשר מובהק של המוזיקה החדשה): אי-ציות לטונים ולסולמות המקובלים, שבירה תדירה של אחדות הקצב וכו' (ראה הערה 3), עם שהיא נשארת טבולה בהשראה הצלילית והרגשית האפיינית ליצירות האימפרסיוניזם (זה של שארל דביסי, בעיקר). וכי אין קיום-צוות זה צופן את סוד המחול עצמו? אפשר מאד. אך רצוני להדגיש כאן פרט חשוב יותר: תפיסה של המוזיקה כיוצרת חלל ולא רק כבעלת נושא הניתן לעיטור (הערה רביעית). אמור מכאן: הבנה מהפכנית של הקצב כמקשר בפעילות הדמיון—בין שמיעה לראייה, או בין חלל פנימי לחיצוני, בכוח העשייה הריקודית. מיקצבים של כיווץ, מיקצבים של מתיחה, מיקצבים משולבים (דרגות ואפנים שונים), יש גרעינים קצביים קבועים (תפקיד של ציר או של מוקד) והם הקובעים את "טון" הריקוד, את מרחבו: דילוג, קפיצה, מעבר ועוד. הם קובעים לא מעט את אוירתו: הבעת דראמה, או כעס, או עליזות. יחסי-גומלים חדשים אלה הם אמנם מקור ה"עיטור" החפשי והעשיר כל-כך של הלהקה.

(ב) נגד הצלילים המקובלים. ניעזר תחילה בהתייחסות לתפאורה: מה היתה, מה דימתה בשבילנו? אפשר להבין את הרשת הענקית כפשוטה: רקע, איכלוס—מתוך הנחה הגיונית שכרם אינו יכול להיות סביבה נייטרלית. אולם מה פירושו של אותו מבנה פיסולי שהועמד סמוך לרשת, בפנינה השמאלית? שלש הן האפשרויות הראשיות. מבנה פיסולי לצורך התייחסות אליו במכלול הגיאומטרי של המחול. או סימול מופשט ביותר של ענפי הכרם עצמם (עיכוביהם וסיבוכיהם הרבים היוצרים חללים "מסורגים", כלומר המלבן החלול באמצע המבנה). או, לבסוף, דימוי של מבנה פולחני כלשהו (הנחה זו אפשרית על-פי גישותיה הרבות של מרתה אליו—ובכלל, על-פי פניותיה התכופות של הלהקה אליו). לדעתי, אין מקום להבדיל בין השלש כי עושי הריקוד עצמו לא נראו לי מעוניינים בהבדלה כלשהי שהיתה קובעת את אופי הריקוד מלמעלה. חופש זה לגבי התפאורה אינו אלא סימן לחופש הגדול יותר לגבי הנושא של הריקוד כולו: בכרם מסוים, אי-שם, קיימת מרתה מסוימת, וסביבה חבורת נערים. עדים אנו ליחסי הריקוד ביניהם: ביטול חד-צדדיותה של העלילה המלאה, שיחרור הצופה מכל כפייה, כאשר דמיונו יכול להוליכו על-פני תבל ומלואה—זה כלול במשחק. כאן נקודת המוצא לאי-קלאסיות המסתמנת בשבירה המחושבת ביותר של הצורות הקלאסיות. נושא "הפולחן", למשל, היה עשוי להובילנו אל כוריאוגרפיה כבדה, בסגנון ה"ניבלונגן" של ואגנר. שוברים אותו על-ידי דה-דראמתיזציה מתמדת, מעברים בלתי-פוסקים בין שלנה למתח. הופעותיו הסוערות של רחמים רון עצמו אינן נמשכות יותר מזמנן הקצבי, והוא נעלם בפשטות: אינו נשאר בפנינה מבודדת, מבטו לאה ולבו שבור...

נושא "הכרם של מרתה" עשוי להובילנו במישרים אל עיטור סיסמה כגון "לחם, עבודה!" שוברים אותו על-ידי הרכבה בלתי-שיגרתית של גורם טכני חדיש על מבע שהתחיל כמבע מסורתי; הגוף, עם כל המתח השרירי שבו ועם כל גמישותו

כאחד, הוא הבסיס החמרי לשבירה זו. רמז לא דק לכל אותם עינויים שהתענה בהם הרקדן הקלאסי (ובעיקר הרקדנית הקלאסית בנעוריה). אין זאת אומרת, כמובן, שהרמה כאן יורדת: הביצוע הטכני נשאר מעולה, כרגיל.

ג) פוליפוניה ריקודית. כל אלה מובילים למושג "פוליפוניה" השאול מתחום המוזיקה. ולא לשווא. אם נתרגם אותו לשפת הריקוד, נקבל מונח מעין רב-מבטי (מבחינת הצופה) או רב-גופי (מבחינת המבצעים). במובן זה של ביטוי סימולטאני של תנועות שונות על-ידי יחידים או קבוצות שונות, כשהבסיס המנחה אחד אך הביצוע החזותי רב-גוני ומשתנה. לא פעם עדים אנו לתופעה ששילוב הרקדן במהלך מסוים (או שילובה של קבוצה, מיגוון רחב) אינו מתבצע באופן "מקהלתי". פירוש הדבר שביטוי מתיחס למכלול הזה אך אינו כלול בו דווקא, ותיתכן אפילו פעילות גופנית המנוגדת לו. זוהי בהחלט כוריאוגרפיה ניגודית-יחסית, הבאה לפתח את הרגע הריקודי ואת אפשרות גיוונו, מול ריבוי המשתתפים ונוכחותם הרבה על הבמה. מעט-מעט חיפושנו אחר עלילה מגובשת ומוגדרת—לה אנו רגילים כל-כך—מתחלפים בהבנת הווריאציות המבוצעות על הנושא החפשי, "הכרם של מרתה". מעט-מעט מזהים אנו את הליריות הנובעת מאותה השקעה המשחררת מן האידיאו-לוגיה של הבאלט ומכירים במציאותה ובעצמתה של היצירה בהתהוות.

2. קונצ'רטו עץ-ההבנה

מוזיקה: א. סטראווינסקי. כוריאוגרפיה: ג'ון קרנקו.

קשה מאד לרדת לעיקרו של מחול זה בגלל ההנאה הספונטאנית המופקת ממנו. ההשלמה בין המוזיקה לבינו כה מדויקת, כה ברורה, וההפתעה נוכח סגנון בלתי-שיגרתית זה כה נעימה, עד שרוח הצחוק גוברת על נסיון החשיבה. וטוב שכך הדבר: בל נחשוב שביצועי "בת-שבע" שמורים לשכלתנים בלבד! חשוב ביותר ממד זה של חזרה אל הצופה במציאותו (בחמירותו): אדם הבא ליהנות מן החיים, פשוטו כמשמעו. חייו הפנימיים בהתמודדות מתמדת עם חיי הבמה, כאשר אלה פותחים לפניו את כל הדרכים האפשריות לשילוב בהם, או להשלמה עמהם. כפי שצינתי עוד בתחילת הרשימה, הלהקה הופכת את מהות הצופה ומעניקה לו אפשרויות בלתי-מוגבלות של הנאה. נחזור לריקוד במציאותו, נזכור תחילה את היעדר התפאורה. אין בכך כלום: היא פשוט שינתה את מקומה השיגרתית ועברה אל גוף הרקדנים עצמם. פסיפס מוזר זה של צבעים, נוסף על איפור-הפנים הלבן (פעם ראשונה ראיתי זאת), רומזים בבירור על האפשרות הבולטת שהקטע הוא בידורי, במובן הטוב ביותר של המלה. ואכן, פירושו הראשוני של הקהל לריקוד זה: פריצת גבולות הרצינות לעבר צחוק בריא ומהנה. ואין ספק שמבנה התנועות עצמו מקנה את התחושה: הבעת פנים מרמזת בהפרזה (דבר נדיר מאד בביצועי הלהקה), מירב השימוש בפרקי הגוף, ומתוך כך מירב פירוקן של התנועות הריקודיות, הבלטה חסרת-בושה של גשמיות הגוף (עכוז, חזה, מגע הדוק גוף-אל-גוף עד לידי תחבולות מבררות, זחילה על הבימה).

וכאן נעבור אל הצד המוזיקלי של היצירה. איני יודע על מי ועל מה ביקש א. סטראווינסקי להתבדח (וזה זכותו כמלחין). נראה שגם לג'ון קרנקו אין זה חשוב. אך יצירתו זו היא אחת הפארודיות המוזיקליות הטובות שזכיתי לשמוע. וכי היתה למלחין מטרה מוגדרת, כמו ביצירה בה הוא "הורס" (הורג) הלכה-למעשה את ה"קאן-קאן" האפייני לאופנבך ("חיי פאריז")? האם פשוט התיחס לכל עולם-הקרקס וממד ה"קומדיה דל-ארטה" שלו (תלבשות ססגוניות, בידור וכו'), או שמא פשוט עוד יותר—הלחין פארודיה על המוזיקה לכשעצמה? כי אין בקומפוזיציה זו שום תו העומד במקום, שום כלי העושה את שלו כהלכה, שום דירוג טוני או קצבי "נורמלי". רווחים כאן אי-שקט והיפוך מתמיד של כל נתון מוזיקלי רגיל. האפקט הפארודי (ולפיכך, המבדר) נוצר מהתנגשות עצומה, בלתי-פוסקת שבין כל הגורמים המעוותים האלו (עיוות מכוון של הלחנה מדוקדקת) לבין התחושה השמיעתית שבכל רגע מתפרק משהו חדש, מתפוצץ עוד "באלון" של הלחנה מקובלת. במקום הזה—נקודת-המגע האמיתית בין המחול והמוזיקה, הפיענוח המתקבל על הדעת של מבנה התנועות עצמו. שוב אנו עדים להצמדה בלתי-שיגרתית למוזיקה. זוהי הצמדה סימנטית המתיחסת לתבנית המוזיקלית (כזכור: צליל וקצב) ולא הצמדה מסוימת שהיתה מאלצת את היצירה הקולית לבטא גורמים תרבותיים שלא תמיד הם כלולים בה בהכרח. התרשמתי שג'ון קרנקו בחר בדרך של פארודיה על הפנטו-מימה, על בסיס זה (הלבנת הפנים, חוסר התפאורה שהיא ממסורתה של אמנות זו). וכמו שמקדונלד העביר אותנו אל מעבר לבאלט הקלאסי כך קרנקו מעביר אותנו מעבר לפנטומימה הקלה, הרגילה, במובן זה שהוא מלקט את כל האפקטים הבידוריים של אותו הסגנון (לכן זוהי פארודיה ידידותית, שאינה שוללת את הפנטומימה אלא קורצת לעברה בעין מבודחת) ומערבם בריקמת הפארודיה המוזיקלית. כך נוצר אילתור הפשי למדי, עתיר-המצאות להפליא.

3. עמיים, עמייער

כוריאוגרפיה: ג'ון קרנקו. קריאה: חנה מרון.

כאן פנים אחרים לג'ון קרנקו, ולדעתי זו יצירת-מופת, ארוכה ומורכבת רבדים רבים וגדושי-משמעות. לכן אתעלם מרצון מן הממד ההיסטורי הפרוש לפנינו ביצירה זו (מפליון אומה לתחייתה) ואתיחס לביצוע הריקודי של אותו ממד. מה מבטא הריקוד ביחס לשירה המדוקלמת? שוב אני מתבסס על עצם גישתה של הלהקה: לא סיפור קומה של המדינה אלא הדגשת רגעי אנוש ותרבות, הכלולים אמנם בנושא. גם הפעם אין תפאורה. ואין הכרח פונקציונלי בתפאורה, שכן הרקע המובהק של כל היצירה הוא הזמן המגשר בין התקופות השונות בהן נכתבו השירים. המחשתו תתבצע תוך כדי הפרדה ברורה בין קטע לבין הבא אחריו על-ידי האפלת הבמה. אולם פסיעותינו בזמן הזה אינן בגדר התקדמות כרונולוגית חד-צדדית: אותו משורר יכול לחזור ולהופיע לאחר מקומו האמיתי (מבחינת סדר המשוררים, או סדר הנושאים) מפני שחיבור אחר משלו מאיר צד נוסף של השלמות הפללית.

לכן הבלטה זו של זמן בימתי מיוחד אינה זקוקה לתפאורה של ממש, שהיתה מקדמת בכוחה את מבטנו מחוצה לו. ואני מוסיף שרקע תפאורתי אחר, ולא פחות חשוב, מצוי פשוט במלה הנאמרת ברמקול—מלה המשודרת בעצמה בלתי-שיגרתית, והחודרת ממש על המרחב הבימתי כשותף מלא ביצירת החלל המרקיד. ובכן, פוח המלה מול כוח הגוף. או, בהפשטה גמורה: הריקוד כשירה. הגוף כשינוי החיבור המילולי, כהשתנותו הממשית. אם באופן היצוני הועמד "עמיים, עמייער" כעין מסכת ענקית, הרי זו מסכת במובן שונה לגמרי מזה המקובל עלינו: פריצת המסך המילולי ויצירת התמונות (דמיוניות או ממשיות) הטמונות בטקסט הספרותי. נתעכב על מספר קטעים:

1. מתוך "אל גבעת הגוויות בשלג" (א.צ. גרינברג). העיטור מתחיל בהתדמות מוחלטת לטקסט: בחור מגיע לבימה, עומד, מתפשט, מתקדם, נופל בנפתוליו, ומת. והטקסט נמשך אל שיאו: המחשה מילולית של "גבעת הגוויות בשלג". ומה מתרחש על הבימה? חזרה בלתי-פוסקת על אותה תנועה תחילית, כשבחורים באים בלי הרף ומבצעים אותה בדיוקנות. שבירה מדוקדקת ומפתיעה של התמונה החיבורית על-ידי "יחס ערימתי" של תנועות הריקוד; אותה ערימה שאליה מתכוון הסופר מגולמת בפועל-ממש. הצופה רואה אותה במו-עיניו! בסוף הקטע אכן לפנינו ערימת גוויות על הבימה—הרקדן ותנועותיו כמלה בשיר.

4. עמיים, עמייער (א.צ. גרינברג). הערה בקשר למיטאפורה "עמייער". קרנקו אין לו כל מושג על כוונותיו של גרינברג בצירוף הזה. אולם בדבר אחד הוא יכול לבטוח: היסוד הדמיוני-החזותי שהוליד את הסופר לכתיבת המיטאפורה כמו שהיא. חזון של עם שהוא יער—כלומר, ריבוי של עצים קרובים זה לזה, מלאים חיים ומסתורין, ואז מופיעים על הבימה עצים, עצי-אדם, המורכבים גורמי-עם: בחור הנושא על כתפיו בחורה שזרועותיה ענפים. יש אף יסוד סמלי בעצים האלה, יסוד המחזק את ההשאלה: שני גופים זקופים המגבירים את הסמליות הפרוידיאנית (ביטוי תת-הכרתי, ספונטאני, של מישור המין, במקרה שלנו—החיים הגדושים של העץ ומסתוריהם). לכן ההשאלה היא דו-סטריית: האדם כעץ (גובה, ענפים) והעץ כאדם (דם, מסתור). האין כאן שוב לפנינו המחשה גופנית של מיטאפורה כתובה? עבודה שרשית!

10, 6, 5—שלושה קטעים מאת ח.נ. ביאליק. נאחד כאן יצירות שונות בהערות משותפות. אצל ביאליק יש בעייתיות בלתי-מסותרת של אבדן אחדות-המסורת, בדידותו הרוחנית הקשה של המשורר. ויש גם בעייתיות של יחסי-אהבים, תשתית של אירוטיקה חזקה. לכן ייתכן דימוי עמוק ועשיר ביותר בין דמות "השכינה" (הנדרשת אך האובדת תמיד) לדמות האהובה (גם היא נדרשת אך חולפת). יש ביניהן מכנה-משותף—טהרת ההיות, דימוי הנשגב בהתגלמותו. פעילותן אף היא דומה: ריפוי העם וריפוי הלב. ובדמיונו כל אלה מתקשרים במישרים אל הצבע הלבן. על רב-סטרייות זו "משחק" קרנקו בהעמדת הקטעים של ביאליק, וכן מחזיר הוא אלינו את היסוד החזוני (הזייתי) ואת היסוד החושני (אירוטי) שבקטעים המובאים—

בשילובם הדמיוני העמוק. ב"הכניסיני תחת כנפך" מגיעים יסודות חזותיים אלה לשיא ביטויים.

7. שיר-השירים. גם כאן, מוחזרת אל הצופה החושניות המקסימה שבחיבור עצמו. הפיכתה ליסוד חזותי, ליסוד נע ומשוחרר. ויאמין מי שירצה לגרסה קאנונית זו או אחרת...

13. "אני רוצה תמיד עיניים" (נתן זך). מבחינת המשמע, שיר חזק ביותר השב אל ביטוי רצונו בנצחיות של המשורר (האדם). בלי מליצה ומלות-פאר (לבד מן הפועל "להלל"), מוביל אותנו זך לשיא של רגש-אנוש. אך לא רק בזה אמנותו מוגדרת. הייחוד שבשיר מצוי במישור הצורני, בפגיעה המכוונת בצורות המסורתיות של השיר השקול והמחורז. אין סימני-פיסוק (מלבד הפיסוק ההכרחי לשינוי משמעות או לסימונה), ורבות הפסיחות ה"מזרימות" את השטף המילולי: הקצב והצורה האמיתיים נקבעים בקריאה קשובה ל"פעימת" התחביר השבור עצמו. לכן הריקוד גם הוא גבנה בשטף תנועות בלתי-פוסקות המבוצעות בעיגולים נעים-תדיר, ובאמצע-רקדנים שתפקידם להמחיש את התחושה החזותית הגובעת מן החיבור. אך זוהי התדמות מבנית, שרשית, בלי קשר אל נושא מוגדר (איך להביע "תמיד עיניים", או "להלל את יפי העולם", ועוד?). זרימה מילולית וקצב ריקודי. פלאסטיזם הטקסט ופלאסטיזם החלל הבימתי. ה"באלט" היה נתפס להצבה עקרה, היה מעמיד תפאורות-מופת, הי המשתדל להמחיש לנו בכוח רב את המיטפורה "תמיד עיניים"—וללא צורך. ואילו כאן לפנינו הפשטה של הגורם האמוציונלי והעלאתו למוטיבציה שירית, הן בחיבור הן בריקוד. נשמע טקסט שירי ברמקול, ובמקביל לכך מבוצע "ריקוד שירי" על הבימה. הרקדן ותנועותיו כמלות השיר. מסכת זו כולה היא בהחלט המחול התיאורי-התיאורטי בה"א-הידיעה של הלהקה.

פרק ג: הלהקה כ"סימנטיקה בפעולה"

עתה אנסה לערוך את החומר בצורה מושגית, על-מנת להגיע לעריכה מדויקת ככל האפשר של הגורמים בעלי-המשמעות בעבודת הלהקה. כבר הובררו מספר תכנים חשובים: הבנה "סביבתית" של הצליל, כושר הסמליות, אסתטיקה בהתהוות, שינוי מהותו של הצופה, ועוד. עדיין עלינו להבין איך נוצרו אותם גורמים, לפענח כל כמה שאפשר את מכלול הפעולות ועשיות היוצרות אותם, כהופעתם וכייחודם. תנועה עיונית הכרחית זו תבוא אפוא כתנועה אל צורות החשיבה של עבודת הלהקה, אל המבנים הפועלים (והפעילים) בה—תנועה לעבר "צורת התוכן", כמונחו של החוקר הדני לואיס היאלמסלאו.⁵ מכאן התואר "סימנטי" ונקיטת השיטה (עריכה סימנטית), לפי שרובד זה הוא בעצם מרחב תחולתו של המחקר הסימנטי. מחקר סימנטי זה מקיף מקצועות שונים (בלשנות, פסיכואנאליזה, מאטריאליזם דיאלקטי ועוד), המופ-

⁵ בספרו "הלשון", תרגום צרפתי של מישל אולסן, פאריז, 1966. בן-זוג למושג זה הוא "חומר התוכן" (במישור הביטוי מבדיל היאלמסלאו הבדלה דיאלקטית בין "צורת הביטוי" ו"חומר הביטוי").

עלים לפי תחום המשמעות הנחקר והעומק הניתוחי והמסקני הנדרש. אך בשום-פנים-ואופן אין הוא מחקר בלתי-מופרד, ואין מבטו מבט לוקטני (אקלקטי) כל-עיקר. אין הוא חושש להתגלם כמחקר כולל ובקורתי כאחד, הממזג בצורניות מושגית פעילה ומחודשת את המקצועות השונים המתקיימים בו והנחוצים לו מהותית. בהתמדה ובתוקף הוא מדגיש את חמרות הנתוח והקביעות המתחייבות ממנו, ושם קץ לפרשנות הערטילאית, אגב היאחזות עמוקה ביחידות המשמעות ההווית בחומר הנחקר ומעקב פנימי אחריהן (גם היעדר-משמעות יש לו משמעות).

רב-ממדיות זו אין בה משום אנדרלמוסיה כלשהי אלא תוצאות תהליך של פריצה אל אפקים חדשים. לאמיתו של דבר "בת-שבע" עצמה מובילה אותנו אל אפקים חדשים, בתחומה ובדרכה, אל מיוזג בלתי-שיגרתית בין צליל, סמל וגוף; יתר על כן: להעמדה יפה (ונועות למדי) של דיאלקטיקת הגוף (התנועה) והחיבור (המלה). על דרך ההשאלה הייתי מגדיר את הלהקה, בפשטות גמורה, כ"סימנטיקה בפעולה".

1. מישור התוכן. מתוך תפיסה זו, נגדיר את תכנה המובהק של עבודת הלהקה כאסתטיקה לירית מתהווה. נחתור לעמוד על העולם המחשבתי הכללי המדריך את עושי הלהקה, אשר בשנים הוא מתגלה לנו:

בהשגת ליריות בימתית: סמלים, דראמטיזציה, ניגודי גפשות—שהם מן הסימנים העיקריים לאותו "ריכוז אנושי" גבוה המורגש בהופעות.

באסתטיקה מתהווה: אי-ציות לכללים מקובלים ולמוסר עליון, תוך שכושר-ההפשטה משנה את אופי העיטור עד לידי תיבנות חוזר ומחודש של מחול-תנועה-צליל.

מישור זה מתהווה בשני מישורי-משנה (או שתי "שכבות" סימנטיות):

חומר התוכן. בעקבות האמור בדפים הקודמים, חומר זה הוא אותם מבנים דראמטיים (או בתהליך של דראמטיזציה—כדוגמת הסיפור המיתי על יזון ומדיאה) המעופדים למחול על-ידי הלהקה. מבנים, לפי שענין לנו כאן בחמרים תרבותיים רבים ומגוונים, שהלהקה מתיחסת למוקדי המתח והעיצוב שלהם. מוזיקה מודרנית שכולה צליל ומיתח, עלילה בימתית כגון "הכרם של מרתה", מיתוס ב"נבכי הלב", מסכת פיוטית ב"עמי-יער, עמי-ים"—אין "נושאים" אלה משמשים בסיס עליון לעיטור אלא חומר-גלם להעמקה ולחיפוש אסתטיים. גם לחיפוש דראמטיים, שהרי אין כאן ראייה ריקודית טהורה, או אפקטים מחוליים יחדניים, אלא הוכחה ברורה ומתמדת של יסודות פעילים, הן בסיפור ("נבכי הלב") והן בעיצובו ("הכרם של מרתה" ושבירת הקלאסיקה). יסודות אלה נתפסים כמציאות-מתיחות הנושאת ומאפיינת את המבנים, הם פרי של ראייה "לעומק". כוונתי לומר שמשנתפי הלהקה מלאכתם מגובשת היטב על בסיס חמרי-חברתי עמוק. השתרשות ערה במבנים דראמטיים, אוביקטיביים ואמנותיים כאחד, היא תכונתו העיקרית של "חומר התוכן".

צורת התוכן. ראשית, נחזור על אפיה של הצורה. קבענו שההשתלשלות (כלומר: "התצוגה" הריקודית) על-הרוב אסוציאטיבית, שירית, לא סיבתית טהורה. אופי זה הוא שמחייב בעצם "צופן-קריאה" דימוני, על בסיס סמלי-אנליטי, כפי שהודגש

לא פעם. שנית, נבוא למקור האופי הזה, ל"גורם המחליט" (בשפה תקשרתית יותר), שהוא למעשה התנועה האסוציאטיבית, במובן זה שמקור ההחלטה הוא על-הרוב פעילותו הקישורית של הדמיון, היוצרת קשר של אחדות אסוציאטיבית בין צליל, תנועת הגוף ודימוי מסוים. במישור התכני-האסתטי, התנועה היא כאן הגורם המפרק את הצליל ואת הדימוי הנדרש. כאן גם מופיעה התנועה כהחלטה אפתטית, המופעלת על-ידי פעילות בלתי-אמצעית, אינטואיטיבית: הפעלה רגעית של כל הנתונים הטכניים והאמנותיים המושרשים בעומק שכלו של הכוריאוגרף.

בלהקת "בת-שבע" התנועה יוצרת דינאמיות, המכתיבה הבדלה מרחבית מסוימת בין התנועות (לא כל תנועה יכולה להתחבר לחברתה). הבדלה זו יוצרת משמעות (או משמעויות מסוימות) עם ראשית הנעת התכנים, ומשמעות זו כבר מכתיבה סוג מסוים של קישור וקומפוזיציה מרחביים, עם שרק תנועות תיפקודיות ממש נכללות במהלך הריקוד. קומפוזיציה זו היא היוצרת לבסוף את איגודיות המשמעויות. אפשר לומר שבקומפוזיציה יסוד ההתהוות, ובאיגודיות יסוד הליריות.

2. מישור הביטוי: יש מקום לחזור על מהותו של ביטוי זה, כפי שהבהרנו קודם. אם קבענו שהמבוטא הוא למעשה מכלול של מבנים דראמטיים (או בתהליך של דראמטי-טיזציה), המבצע נוסח "בת-שבע" הוא ביטוי ריקודי-מבני של אותן דראמות. במישור התוכן, הבדלנו בין סיפורים או עלילות לעיטור לבין הדראמות ה"עומקיות" המאפיינות את תפיסת הלהקה. כיוצא בזה הביטוי, ביטוי החורט את הגוף, על כל מיגוון אפשרויותיו, בחלל הבימתי (בחלל כולו), במטרה להעמיק ולהעשיר את המגע שביניהם—ולא רק במטרה סיפורית או "איורית". הערנו לא פעם שההתאמה בין נושא ובין הביצוע הריקודי היא מבנית, שרשית, חושפת, ולא "הכפלה" קלאסית של האמור. נעבור לרכיבים העיקריים:

חומר הביטוי. היסוד המובהק לביטוי הריקודי הוא, בלי ספק, המוזיקה, שרכיביה הצליליים והקצביים הם היוצרים את ה"דחף" הריקודי. אך במסכת "עמייים, עמיי-יער" נוכחנו לדעת שמחול עשוי להתהוות גם על בסיס מילולי-מיטפורי (מזריס בוזאר עצמו יצר ריקודים על-פי מחזורי שיריו של שארל בודלר). אם נוסיף לכך את הבנתה בלתי-הקונבנציונלית של הלהקה, נראה כי התיחסותה לחלק זה של חומר הביטוי היא התיחסות מורחבת לפכיכה צלילית וקצבית, שאינה חייבת להיות מוזיקלית אבל, מצד שני, יכולה היא להיות מוזיקה "סביבתית" כגון ג'ז מודרני או מוזיקה קונקרטיבית, הרחק מכל נושא מוגדר ומגובש. ובסביבה הזאת, נע הגוף המהווה את חמירותו האמיתית של הריקוד.

לכן, אם לפי תורתו של היאלמסלאו⁶ תוגדר "הלשון הספרותית כמכלול השדרים שחומר ביטויים הוא הכתיבה (והכתיבה הפיזית, קודם-כל)", נוכל להקביל הגדרה

⁶ ראה אצל כריסטיאן מץ, "שיחות על סמילוגיה של הקולנוע", רבעון "Semiotica", מס' 4, 1971 (בינלאומי).

מבנית של חומר ביטוי של הריקוד והיא—התנועה הגופנית-הקצבית של הרקדן בחלל. תנועה זו היא חומר-הגלם הממשי של הכוריאוגרף, והיא המבצעת את שינוי ההלל המקיף את הרקדן עד ליצירה של חלל ריקודי, חלל "מורקד". כמו שמלות הסופר מתמצות, בצורה סלקטיבית, אינ-סוף של אפשרויות מלים—וגם יוצרות, יחד, שדר יחיד-במינו—כך תנועת הרקדן היא חשיבה-מחדש של המרחב הבימתי, ובתוך כך ביטוי נע, שדר נע של אותה החלטה. פעילות מקבילה זו נחשפה יפה במחול "עמי-ים, עמי-יער". ברמה הסימנטית הנוכחית הייתי מכנה את ההחלטה הזו החלטה מבנית, שבאמצעותה בונה הכוריאוגרף את המרחב הבימתי-החמרי שלו, בלי קשר הכרחי-מראש של בת-הזוג התיפקודית, ההחלטה האסתטית (סעיף "מישור התוכן"). אין קשר מוחלט, אך ברור שקיימות השפעות הדדיות. ההפרדה היא בעיקרה ניתוחית, והפונגה להדגיש אופן-קיום זה של ההחלטה הכוריאוגרפית כאופן היוצר את התיבנות הצורני על הבסיס החמרי הנתון לאמן, שהוא גוף הרקדן הנע. אם נרצה להאיר את הענין באור "שלילי", נאמר שעצם הדינאמיות, מצד אחד, ותהליך הדינאמיזציה הכללי, מצד שני, אינם מאפשרים לבעליו של רעיון הריקוד לבצע כל סוג קישור העולה על דעתו המקצועית-האינטואיטיבית. לעתים קרובות התנופה המבנית, המגבשת אט-אט את המחול, מחייבת ויתורים מסוימים, או ביטולים הלכה-למעשה, על-מנת לשמור על המיתח הנוצר או להרפותו בהתאם לסביבה וכו'. במקום הזה פועלות השפעותיה של "ההחלטה האסתטית", וזאת בשני כיוונים עיקריים:

הגבלה נוספת של אפשרויות הקישור. לאור התמוניות הנבנית בגוף הריקוד עלול להינצר מצב בו הכוריאוגרף חייב להרפות מעשייה ולחשב מחדש את כל הנתון בידו מכאן והלאה. עודי זוכר היטב את התלבטויותיו של הכוריאוגרף החיפאי נחום שחר, אתו עבדנו שבועות רבים על קטע בן שלש דקות וחצי ("Wade in the water", בגירסתו של הפסנתרן רמזי לואיס), התלבטויות שאילצוהו כפעם-בפעם להתרכז דקות ארוכות במצב הנוצר, כדי לשמור במיזער השינויים על הרוח האסתטית המלהיבה של ה"בלוז" הכושי המקורי.

העשרה מעשית של הקישורים הנבחרים. כדי "להרקיד" את ה"בלוז" הזה, דימיין אז נחום שחר את התפילה הציבורית הדינאמית של ראשית ה"גוספל" וה"בלוז" עצמו, ומובן שהדמות המרכזית היתה דמות הכוהן הבא לשלהב את קהל המתפללים—עד לידי ריקוד ממש במרחב הכנסיה. כולנו התפעלנו לראות איך תנועה של התעמלות כמעט (הנפת הזרוע מעמדה אחורית אל מנגד הגוף) בווריאציה קלה (תנועה באלכסון והנפת אצבעות) יכולה לקבל סמליות מעוצמת במסגרת הנבחרת: סמליות של זרוע האל עצמו. העבודה המעשית העשירה עם נחום היא שפקחה את עיני לדקויות מהותיות אלו.

צורת הביטוי. מהו גורם-המיזער של צורת הביטוי? במישור הריקודי דומה כאילו היחידה הנחקרת היא התנועה, אך נעמיק חשוב מעט יתברר לנו שהתנועה עצמה

כבר מורכבת ובעלת תיפקוד מסובך: העברת הרקדן בחלל הבימה. התנועה היא גורם-הנעה אך אינה "גורמת את עצמה". היחידה הנדרשת היא בתחום קדם-תנועתי וממנה נרקמת התנועה—תנועה שהיא דינאמיזציה של אותו יחידה. יחידה זו היא אפוא רכיב מינימלי, בעל כושר להפרדה בין המשמעויות. זוהי, בעצם, אותה וריאציה (תנועה אלכסונית והנפת אצבעות) שהפכה את תנועת הכומר, בריקודו של נחום שחר, לתנועה בעלת-משמעות. ואם נשוב להרהר רגע ב"קונצ'רטו עץ-ההבנה", שהוא מעין פארודיה על הפנטומימה הקלה, נזכור את טיב עבודתו של ג'ון קרנקו, שלמעשה ליקט את רוב הגורמים הטכניים-הבידוריים של הפנטומימה ושילבם בפארודיה המוזיקלית. ומה הם אותם הגורמים, אם לא אותן התזוזות הפשוטות, העצורות כמעט או המתפרקות בשטף הפארודיה, שמהן מורכבת ה"מימה"? כל אותם הבדלי-מבע דקים שהם-הם הבדלי המשמעות, או שהם המפרידים בין תנועה לתנועה.

עכשיו ההגדרה בידינו, וחסר עוד השם. כאן יאים דבריו של פנטומימאי בלתי-נשכח, מרסל מרסו (ההדגשות שלי—א.ל.):⁷ "המחווה הוא משמעות הפעולה... הוא משחזר את צורתה, את נפחה, את סגוליותה של הפעולה; הוא מרמז על ברקה או על כבדותה—הוא מגביר את הרגש... המחווה מרכז את הפעולה, הוא סינתזיה של התנועה והוא יוצר את התנוחה... האמן מפאר את המחווה ומעלה אותו לרמת האליפסה והסמל, הוא יוצר מחדש את הכללים, את הסימן שבאמצעותו האדם משדר את שדרו... המחווה הוא מחשבה שהפכה תמונה... המחווה זה האדם היוצר שוב ושוב, החולם, פועל, נאבק, אוהב—ומת בלא דיבורים". ועוד שתי מובאות מכריעות: "הצורה אינה אלא אמצעי להשגת הפעולה, ומשום כך היא חייבת להיות בשורה הראשונה. בלעדיה, היה הנושא נשאר מעורפל. היא הצבע, המשמעות. הביטוי הוא מפתח הדראמה, הוא המוליך לאשליה... הצורה היא משחק המלים, או משחק הפעלים; היא מבארת את הפעולה".

⁷ מרסל מרסו בגוף התכניה למופע שלו ב"תיאטר דה-לה-רנסנס", פאריז, מאי 1963.

אהרן דה־פריס: על "נוקרה וכורח" לז'ק מונו

אופנה היא כיום אצל מדענים לשקול את המסקנות האתיות והחברתיות המתבקשות מפעילותם המדעית, או לפחות לתהות אם ראוי להם לשקול תוצאות מעין אלו. לדעתם של כמה וכמה אנשי־מדע בעלי־מחשבה המתעסקים בבעיה של טיב מלאכתם ומשמעותה אין המדע, שמטרתו המוגדרת לחפש "דעת אובייקטיבית", יכול לקבוע בעצמו מה משמעותו האתית והחברתית. הוגי־דעות אלה טוענים כי המדען המבקש לנהוג על־פי שיקולים מעין אלה בבחירת פעולותיו המקצועיות חייב להיתלות בערכים שמקורם מחוץ למדע, ויהיה אשר יהיה. אולם אחרים סבורים כי סימן־ההיכר העיקרי של המדע, חיפוש הדעת האובייקטיבית, יכול להיות שלם־לעצמו בהנחת היסוד לאתיקה חדשה, "אתיקה שיסודה במדע" כביכול, הגזורה מערכים הטבועים במהותו של עצם החיפוש אחר האמת האובייקטיבית. איש־מדע מן הקבוצה הזאת האחרונה הוא הביולוג הצרפתי, בעל פרס־נובל, ז'ק מונו (Monod). גדולתו של מונו מתבטאת לא רק בתרומתו לביולוגיה, כמו בוויסות הסינתזה של החלבונים, אלא בתרומתו המופלאה לדיון הפילוסופי של ימינו בביולוגיה. המונו־גרפיה שפירסם לא מכבר, *מקרה וכורח*¹, מצוינת בעמקותה כמו גם בפרוזה שלה, המשכנעת וההדורה.

מחקר חלוצי בתולדות־המדע נתן בידינו מינוח העשוי לעזור בהבהרת טיעונו של מונו ובהערכת משמעותו. כוונתי לדיון מאיר־העיניים של ת. ס. קון ב"פאראדיגמות" בספרו, *מבנה המהפכות המדעיות*². לדעתו של קון, בתקופה מסוימת המדענים פועלים במסגרת של דגם מושגי מסוים, פאראדיגמה, שבריאתו היתה בבחינת מיבקע ממדרגה ראשונה במחשבה המדעית כמו, למשל, בהבנתם של חוקי הטבע. פאראדיגמה מספקת כביכול מסגרת למחקר, אך רק לפרק־זמן מסוים, עד שנבראת פאראדיגמה חדשה היכולה להתאים לנתונים סותרים. יסודות מן הפאראדיגמה הקודמת אפשר שיוכללו בחדשה, המתווה את שדה המחקר, המיתודולוגיה והלשון שלה, והמוסיפה להניח את הדעת עד לשיבוש הבא בוודאות המדעית. חוקי הפיזיקה של ניוטון, מושג היחסות של אינשטיין, מושג האבולוציה של דארווין אפשר לראות בהם פאראדיגמות מעין אלו, שבריאתן שינתה את ההשקפות על הטבע מן הקצה אל הקצה.

אולם נראה כי שני שיקולים יכירם מקומם בדיון בפאראדיגמות. ראשית, אין פארא־דיגמה חייבת להיות תוצרתו של מדען אחד גם לא של פרק־זמן קצר־ביחס של פעילות מדעית. יכול שתהיה תוצאת פעולותיהם המצטברות של כמה וכמה יחידים שפעלו משך תקופת־זמן כמו שהטעים מייר (Mayr)³ באשר למושג האבולוציה הדארוויני. שנית, רק אגב השקפה־לאחור אפשר ליחד את המונח "פאראדיגמה"

למושג מהפכני, כלומר רק כתום פרק-זמן מספיק להתקבלותו של המושג החדש על-ידי הקהילה המדעית.

תמיד מסוכן הוא להוציא משפט על המדע של זמננו, אך לבי סמוך-ובטוח שברבות הימים יתיחד המונח "פאראדיגמה" למושג שנתגבש לא מכבר של העברה גינטית ושיעתוק ותרגום של גינטיפים-פינוטיפים. מיבקע מהפכני זה בביולוגיה המוליקולר-רית יצא מתוך הבהרת המבנה של חומצות-גרעין, וגולת-כותרתו היתה גילוי הצופן הגינטי על-ידי ווטסון וקריק ב-1953.⁴

לאותם ביולוגים ופיזיקאים שהשלימו את הכשרתם הפורמלית קודם לגילוי הצופן הגינטי היה ניסוחו כמין הלם רוחני, נוסך-מורא בפשטותו ובהידורו, מישב את הדעת מתוך שהוא מגמד את עבודתך שלך, מאורע שהיה בבחינת מהפכה בהשקפתו של אדם על החיים. אבל אפילו הצעירים ששיחק להם מזלם ולמדו את הצופן הגינטי תוך כדי לימודיהם באוניברסיטה או קודם-לכן ואשר כבר קיבלו אותו כעקרון-טבע קלאסי, אף הם נדהמים לנוכח הגיוני ויפיו היוצאים-מגדר-הרגיל. כלום גוזמה היא לומר שעם בואו של הצופן הגינטי שוב לא תהיה הביולוגיה לעולם מה שהיתה? אף-על-פי-כן, דרוש היה מות גדול כדי להבהיר ולפרש את המשמעות הרחבה יותר של מהפכה זו בביולוגיה הנסיונית. זאת בדיוק ניסה מונו לעשות, ולדעת רבים—בהצלחה. אין ספק, המונוגרפיה שהוציא באחרונה היא אחד הספרים המודרניים המסעירים ומעוררי-המחשבה ביותר על בעיות חיינו ועל מקומנו בתוכם כבני-אדם. לדברי הגינטיקן דובז'אנסקי (Dobzhansky), "אין עוד ספר שהוציא ביולוג בזמן האחרון שמצאתיו מרתק ומעורר-מחשבה יותר מזה".⁵ בספרו הביא עמו מונו את הצירוף הנדיר של ידע מדעי עמוק מקו-החזית עם תרבות רחבה. בכמה וכמה מובנים הרי זה ספר אירופי, רחב-היקף, אינדוקטיבי בחשיבתו, תכופות לוקטני (אקלקטי), צרפתי מאד בראציונאליות הקארטזיאנית העמוקה שלו. אמנם נשמעים דברי בקורת; מבקר אחד מדבר על לשונו הנמלצת ורעיונותיו המעורפלים של מונו,⁶ אולם אף אלה המטילים ספק במסקנות של מונו מודים בהיקפו של הספר ובערפו כמדרבן-מחשבה.

"מקרה וכורח". הרי זה שם קולע לספר לפי שהוא ממצה את רוח חקירתו-ודרישתו של מונו. קשה לומר ששאלותיו צנועות. מה, שואל מונו, התפקיד שמילאו המקרה והכורח בהופעת החיים ובאבולוציה שהולכה עד לאדם? כלום פעלו, ואם כן—מה היתה תרומתם לאבולוציה? האם קדם האחד לחברו? כלום שניהם גורמים קובעים ומוסיפים לקבוע?

בפיתוח הטיעון שלו שואל מונו תחילה אם אובייקטיבית אפשר לתת בחיים סימנים ספציפיים. על-מנת להעמיד בחנים אובייקטיביים הוא מציג את השאלה ברוב תושיה, אולי בתושיה רבה מדי, ליצור מן המאדים ואפילו למחשב מרסיאני שתוכנת במיוחד לצורך זה. מוצאי-העובדות האלה האובייקטיביים כביכול יגלו אחרי-כן אי-אלה קווים אפיניים הניפרים ביצורים חיים: סדירות וחזרה כפי שמגלה אותן כל חי, לרבות האדם, והיכולת לבצע תפקידים מסוימים. רוצה לומר, הוא יגלה שכל

היצורים החיים יש להם תכנית, והתכנית מוצגת בעת-ובעונה-אחת במבנה שלהם ובביצועיהם. כך גבראנו שפך נפעל. סגולה זו של תכנית קרויה עקרון-הטליאונומיה. אך מאחר שגם קבוצה של ספינים מבטאת סדירות, חזרה ותפקיד ספציפי, יש ליחד ליצורים החיים עוד עקרון אחד. בעוד שסכין מיועד לתפקיד ספציפי, טוען מונז, הוא עצמו נוצר על-ידי כוחות היצוגיים. כנגד זאת, יצור חי מתפתח בעצמו, כביכול על-ידי כוחות פנימיים; רוצה לומר, המורפוגינזיס שלו היא אוטונומית. אם כן, טוען המחבר, שלושה עקרונות מאפיינים את היצורים החיים: טליאונומיה, התרבות שאינה משתנית, ומורפוגינזיס אוטונומית. בו-בזמן ששני הראשונים, טליאונומיה ואי-השתנות, אפשר לראות בהן תכונות, הקו השלישי—המורפוגינזיס האוטונומית—הוא מנגנון. כל השלושה הם בגדר ישויות נבדלות, אבל בצירופם הם מאפיינים את היצור החי.

אולם עקרון הטליאונומיה מעורר מיד את בעיית הסתירה האפיסטמולוגית; הואיל והטבע נחשב "אובייקטיבי", אין הוא יכול לפעול על-פי תכלית שיצריך עקרון הטליאונומיה, ז.א. קביעת-תכנית. בעיקרו של דבר הרי זו השאלה האריסטוטלית הקלאסית של "עילת-העילות", כלומר הופעתם של מאורעות הנקבעים על-ידי מטרם. אריסטו גרס בעצם שגוף מאיץ את נפילתו מפני שהוא מתענג יותר ויותר ככל שקרבה הנקודה שאליה יגיע? אבל בהמשך התפתחותם של מדעי-הטבע נדחה העקרון של עילת-העילות דחיה שאין אחריה ולא-כלום. לפחות מאז דיקארט וגליליאו נתקבל הדבר על הכל שמהלך המאורעות בעולם נקבע על-ידי "עילות ראשונות", ואין הוא מודרך על-ידי תפקיד או משימה רצויים. אפילו כיום, כשנתקבל הדבר במחשבה שאין התרחשותם של מאורעות "לאפלאסיאנית" (כלומר, ניתנת לחיזוי מדויק שעה שיהיו מקומותיהם ותנועותיהם של כל העצמים בעולם ידועים בזמן מוגדר) אלא שמאורעות מתרחשים לפי הסתברות סטטיסטית בתוך גבולות מסוימים קבועים על-פי חוק, נעלם העקרון של עילת-העילות מן ההווי המדעי-הפילוסופי, וכיום המדע מבוסס על עקרון "הדעת האובייקטיבית" ואינו כפוף לערכים רצויים.

איך יישבו את הפאראדוקס? לפי מונז, אנחנו נוצרים על-ידי עילות שאינן סופיות ובכל-זאת אנו מכוונים לביצוע תכניות ספציפיות. הפתרון נמצא במושג האבולוציה של דארווין. ההתרחשות הספונטאנית של וריאציות ניתנת להעברה גינטית וכך היא יוצרת מינים חדשים. אולם גורלם נקבע על-ידי הברירה הטבעית, והמינים מחזיקים מעמד כאשר תנאי הטבע נוחים והם כלים וגוועים כשאין התנאים מתאימים. יתר על כן, הגורם הקובע בהתמדת המינים הוא אם הם מצליחים להתרבות בתנאי-הטבע הנתונים. בעיקרו של דבר הפירוש הוא, קודם-כל, שמינים לא גבראו לפי מטרות אלא על-ידי וריאציות ספונטאניות. אבל נכון הוא גם שכושר המינים לתפקד היטב בטבע, ז.א. תכונת-התכנית שלהם, נקבע על-ידי לחץ הסלקציה. עד כאן הפתרון של דארווין לפאראדוקס של מונז.

זאת ועוד—וכאן דבר רב-חשיבות לטיעונו של מונז—פתרון זה אינו מחייב להכניס

כוחות חיצוניים, שמחוץ לגדר הטבע, כפי שהציעו הוויטאליסט ברגסון והפילוסופיות האַנימיסטיות, אשר מקרוב יותר קראו להם גם כוחות ביוטוניים,⁸ כוחות שבגללם לא יוכלו החיים להתישב עם החוק השני של התרמודינאמיקה. לכן מגיע מונו לכלל מסקנה כי נחרצותו של מהלך האבולוציה היא ביטוי לעקרון השני של התרמודינאמיקה בביוספירה.

הפרוזה והטיעון של מונו מקסימים, במיוחד כשהוא דן בבעיית הדימון של מקסוול. "בריה" זו יכולה כביכול להפר את החוק השני של התרמודינאמיקה על-ידי שבאורח סלקטיבי איפשרה רק למוליקולות מהירות-התנועה לעבור מתא אחד אל משנהו, ובכך חיממה את התא האחרון, כפי הנראה בלי להכניס אנרגיה ממקור שמחוץ למערכת. הפתרון שנתן בריואן (Brillouin)⁹ לפאראדוקס זה מצביע על האנרגיה הנחוצה לאינפורמציה על תאוצת המוליקולות, כלומר למדידתה, שאותה הדימון צריך לדעת לשם הסלקציה שלו.

מופלא הדבר שבעוד שמושג הווריאציה, ההעברה הגינטית והברירה של דארווין שימשה זינוק להבנת האבולוציה, הרי הוא עצמו לא ידע את מנגנון ההעברה הגינטית גם לא את הסיבה להתרחשות הווריאציות. רק בתחילת המאה שלנו ניסח ההולנדי הוגו דה-פריס את מושג המוטאציה, כלומר שינוי "מקרי" הניתן להעברה גינטית. מבחינה היסטורית מעניינת העובדה שדארווין לא ידע על הניסויים של מנדל ועל מסקנות שהוצאו לאור כעבור זמן רב על-ידי אותו דה-פריס. מרתק עוד יותר הדבר שמושג המוטאציה של דה-פריס בוסס כנראה על פרשנות בלתי-נכונה של הניסויים שעשה בצמח אינוּטרה בגן הבוטאני שלו באמסטרדם. אף-על-פי-כן הוכח שמושג המוטאציה שריר-וקיים.

אולם על ההבנה הסופית של העברת התכונות התורשתיות ושל טיב המוטאציה אנו חבים טובה לווטסון וקריק אשר לא מכבר ניסחו את הצופן הגינטי, שכוחו יפה לגבי כל מיני החי. אחרי גילוי, הריהו נראה עתה יפה כל-כך בפשטותו: מוליקולה של חומצת-גרעין המורכבת כמה גושי-בנייה בסיסיים, שרק ארבעה מהם ממצייאם לפי סידור משתנה את הבסיס המבוקש לתכונות הניתנות להעברה ולגיוונן. הצופן הגינטי; ההעברה הגינטית של תכונות על-ידי התרבות המוליקולה של החומצה הדסאוקסיריבונוקלאית; מוטאציות המהוות שינויים בהרכבו של הצופן; הפיכת הגינוטיפ לפינוטיפ על-ידי חומצה ריבונוקלאית, שהיא עצמה נוצרת על-ידי העברה מן המוליקולה של החומצה הדסאוקסיריבונוקלאית; כל אלה הם באמת עקרונות פשוטים ואסתטיים.

מאלף ביותר העיון בכמות הזעירה של חומר שהצופן הגינטי קשור בה: לשם קביעת הצורה, המבנה והתיפקוד של כל בני-האדם החיים כיום יש צורך רק ב-20 מיליגרם של חומצה דסאוקסיריבונוקלאית. עשרים מיליגרם של חומר חולשים על התהליך הגינטי שבו מונצח קיומו של האדם. אף כי גותרו עדיין כמה שאלות לפתרון, רשאי אדם בצדק לחוש בטחון בדגם הזה החדש, שנוסף על כך מתברר שהוא מכשיר אדיר גם להבנת האימונולוגיה והסרטן.

מה המסקנות שמסיק מוֹנו מן הפיתוח המהפכני שלו? כמו שהוא מבהיר, מאז הופיע הצופן הגינטי עלי-אדמות היתה ההתפתחות הביולוגית, לרבות זו שהוליכה עד לאדם, גם כורח וגם מקרה, ומהלכה נקבע על-ידי וריאציה והעתקה של הצופן, מצד אחד, והלחצים הסלקטיביים של הסביבה, מצד שני. האבולוציה היא כורח שאין מנוס ממנו במידה שתוך כדי התרבות אנחנו כפותרים לצופן הגינטי המספק את המנגנון להעתקה, שיעתוק ותרגום. המוטאציות מספקות את הווריאציות המקריות שעליהן תפעל הסלקציה את פעולתה.

אבל, מוסיף מוֹנו ואומר, איך התחילו החיים, לשון אחרת—איך צץ הצופן? כלום היתה ראשיתם של החיים מקרית? על-פי ניסויים מעבדתיים נקבע אל-נכון שמתוך גזים פשוטים כמו מיתאן, אמוניה ואדי-מים, שלפי המשוער מצויים היו באטמוספירה של הארץ בראשית קורותיה, יכולים ניצוצות של ברק, כאשר מצויים מאיצים לא-ביולוגיים, ליצור חומצות אמיניות, שהן גושי-הבנייה היסודיים של חלבונים ומבשרותיהן הפשוטות של חומצות-הגרעין, ושנוסף על כך יכולים אלה להתפלמר למאקרו-מוליקולות בתנאים פשוטים. אולם, אם אירע דבר זה בשלב מוקדם בקורות הארץ, אפשר שהתהוות הפולימר הראשון שנשא בו את סגולת החיים—כלומר פולימר המסוגל לעבור אבולוציה על-ידי העתקה, מוטאציה וסלקציה, והמגלם את עקרון הטליאונומיה—גם היא היתה מקרה, ומוֹנו טוען שקרוב ביותר לוודאי שאכן מקרה היתה. כלשונו: "היקום לא היה הרה-חיים", "המאורע המכריע התרחש רק פעם אחת", ופירושו כי "מלכתחילה היתה מידת הסתברותו אפס כמעט; המספר שלנו יצא מתוך רולטה של מוֹנטה-קארלו".

הנה כך, מקרה היתה הופעתם של החיים; האבולוציה שלהם כורח, במידה שנקבעה על-ידי הצופן; והמוטאציות, שהן בבחינת מקרים חוזרים-ונשנים, סיפקו את הווריאציות לסלקציה. לפיכך, "מקרים בלבד הם מקור כל חידוש, מקור כל בריאה בביוספירה". אין ספק שאדם מתמלא ענוה כשהוא יודע, או לפחות כשהוא יודע על האפשרות, שהוא פרי הדיאלקטיקה שבין המקרה והכורח.

אפילו נקבל היפותיזות אלו על האבולוציה הגופנית שלנו, עדיין אין פתרון לבעיית האבולוציה התרבותית שלנו, שכן חובה עלינו לתור אחר הסבר גם להתפתחות עולם הרעיונות הנוכחי שלנו והתפתחות התנהגותנו בחברה. זו מוסיפה להיות בעיה מורכבת ביותר שעדיין לא נפתרה והיא מצפה לדארווין נוסף ולצופן נוסף. אבל מוֹנו מרהיב עוזו בנפשו ומשמיע כמה אמירות עזות-רושם הנוגעות לשאלה זו, שהיא הרת-גורל לעתידו של המין האנושי.

יש להבהיר כי האבולוציה הגופנית של בן-האדם כפי שהוא מופר לנו כיום הסתיימה לפני רבבות שנים. לדעתו של ברנאל,¹⁰ "האדם הנורמלי הוא מבווי-סתום מבחינה אבולוציונית". לדעתו של הפסיכולוג-הביהייביוריסט סקינר, שספרו האחרון מעבר לחופש ולכבוד¹¹ הטיל מהומה כה גדולה בעולם המדעי, מסתבר שמאז התקופה ההיסטורית לא חלו שינויים גינטיים מרובים במין האנושי. די לנו לחזור אלף דורות לאחור ונפגוש בציירים של מערות-לאסקו. אילו הושתל ילדו של צייר

מעין זה בעולם המודרני לא היה נבדל כמעט במאומה מילד מודרני, וילד מן המאה ה-20 אילו חזרו ושתלו אותו בתרבות של לאסקו לא היה שונה מן הילדים שהיה פוגש בהם. אף-על-פי-כן מבחינה תרבותית התפתח האדם, ובזמן האחרון ממש בקצב מוחש. מנהגי הדת החדשים, ומן-הסתם גם השיטות המדיניות והמשפטיות החדשות, התפתחו בתוך לא יותר מכמה מאות דורות, שיטות החקלאות והמסחר—ולבסוף התעשייה—בתוך לא יותר מ-20 דורות, והחינוך והפסיכו-תיראפיה בתוך לא יותר מ-4 או 5 דורות. טופלר, בספרו המסעיר הלם העתיד,¹² אומר אותם דברים בצורה אחרת כשהוא מחלק את 50,000 השנים האחרונות לקיומו של האדם ל-800 תקופות-חיים לערך שכל אחת מהן מונה 62 שנה בקירוב. מאותן 800 תקופות-חיים עברו לא פחות מ-650 במערות. רק ב-70 תקופות-החיים האחרונות היתה אפשרות של תקשורת הדדית בכתב, ורק בתוך 6 תקופות-החיים האחרונות ראו המוני בני-אדם מלה מודפסת בימי-חייהם. רק במשך 4 האחרונות היתה אפשרות למוד את הזמן במדויק, רק ב-2 האחרונות היו מגוונים חשמליים בשימוש. כמובן, יהיה זה הגיוני יותר להגדיר דור כגדוד הפורח ועולה מדי 25–30 שנה. אף-על-פי-כן הטענה בעינה עומדת.

כן גם אין לשכוח שמכל המדענים שחיו אי-פעם בהיסטוריה האנושית 95% חיים בדור שלנו. דבר זה בא לאחר שהסתיימה האבולוציה הגופנית של האדם. המכשיר הבסיסי לאבולוציה התרבותית שלנו הוא המוח שלנו, שהוא באמת מכשיר מורכב ביותר. מוח האדם משקלו כ-1500 גרם, הוא מכיל לערך 10^{12} – 10^{13} מיליון נברונים, שמשקלם הכולל כ-20 גרם. הנותר מאותם 1500 גרם הוא מעגלים, שאילו נמתחו בקו רצוף היה ארפם מגיע ל-400,000 ק"מ.¹³ אולם לא בכל התאים יש צורך, ורק חלק קטן מהם בא לידי שימוש. כל הידע שלנו, כל כמה שנוסיף עליו, הנקל לאחסן אותו במיליגרמים אחדים. אין גם ספק שהמוח שלנו, הנתון בתיבת-הגולגולת הגרמית שלנו, נברא בהתאם לאותם עקרונות עצמם של האבולוציה הגופנית. כמו שמנסח זאת מונז: "הנסיון שנצטבר על-ידי עלייתו של המין במהלך האבולוציה, שנאסף ביד המקרה, טוהר ונצרף על דרך הסלקציה במבחנים רבים-מספור, יכול היה להפוך את מערכת-העצבים המרכזית למערכת המותאמת לתפקיד המיוחד לה". הדבר תופס גם לגבי ה"התאמה" של חוקי המחשבה הטבועים במהותנו (הקטיגוריות הקאנטיאניות) עם התהליכים המתנהלים בעולם שמחוצה לנו, והמאפיינים שרים לנו לפעול עליו בצורה פוריה. שוב הנחה היא שנוכל להחזיק מעמד על דרך הסלקציה מפני שהמבנה של מחשבתנו כפי שהתפתח, רק במידה שהוא עולה בקנה אחד עם חוקי העולם החיצוני, איפשר לנו לקיים אתו בהצלחה יחסים של פעולת-גומלים. הנה כך גם ההגיון שלנו הוא מוצר של כורח ומקרה. ולדעת מונז, הוא הדין לגבי המבנים היסודיים המשותפים לאנושות כולה, אלה המבנים המאפשרים לנו ללמוד לשונות ולהשתמש בהן.

בעוד אשר בתחילת האבולוציה התנהלה האבולוציה הפיזיולוגית והתרבותית כאחת על-ידי לחץ הווריאציה והסלקציה, הנה בחברה המודרנית, משגסתיימה האבולוציה

במובן הדארוויני, חל ניתוק גמור בין השתים. כביטוי של מונו: "האבולוציה התרבותית נותקה מן הגינום, ובחברה המודרנית הופסקה דרך הסלקציה הדארווינית". למעשה אנו מעצבים עתה את הסביבה שלנו, וכביכול מושלים אנו בטבע שסביבנו. כאן מונו מתקרב במפורש לעולם החדש והאמיץ של הפסיכולוג ההארוורדי, ב. פ. סקינר. לדעתו של סקינר,¹¹ התרבות, בדומה למין בחי ובצומח, כפופה לסלקציה שהיא פועל-יוצא מהסתגלותה של התרבות לסביבה. אותם יצורים מעבירים בירושה גם תרבות וגם ציוד גינטי, אם גם בדרכים שונות וברגעים שונים בקיומם. מנהגים חדשים אפשר להשוות למוטאציות גינטיות: רעיון חדש, שנולד "באקראי", יועבר מהורים לילדים ומאחד מבני החברה אל משנהו ו"יתקיים" על-פי סלקציה מטעם החברה. אבל כאן מסתיימת ההקבלה בין ההתפתחות הביולוגית והתרבותית: האבולוציה הפיזית היא דארווינית, האבולוציה התרבותית היא "לאמארכיאנית" במובן זה שמועברות "תכונות מוקנות (תרבותיות)". הנה כך, גם אם לדעתו של סקינר אכן פועלים העקרונות של וריאציות וסלקציה "מקרית", הרי העברתן של תרבויות היא לא-דארווינית—כלומר, ככל שאני מבין את הדבר, העברתן, שאינה כפופה לצופן גינטי נוקשה, אין בה משום הכרח. לדיוקו של דבר, האבולוציה הפיזית היא תוצאה של מקרים וכורח, האבולוציה התרבותית היא תוצאה של מקרים ומשהו שונה מכורח.

מהו גורם זה שאיננו כורח והוא פעיל בקביעתה של תרבות ולאן נשים פנינו מן הסטאטוס הנוכחי שלנו אל העתיד? לדעת מונו, כמו שהגנו עכשיו—מוצר של אבולוציה ביולוגית ותרבותית—החירות בידינו, כמובן רק בגבולות הפישורים הנתונים לנו, לווסת את החברה האנושית. אולם פאראדוקסלית, בעוד שהאבולוציה התרבותית שלנו נותקה מן האבולוציה הגופנית שלנו, הרי מכוח הרחבת הידע הביאתנו עתה זו הראשונה לדרגה בה אנו יכולים לשנות את התורשה האנושית על-ידי הנדסה גינטית! הירשהורן קורא לזה "בריאת האדם מחדש".¹² הואיל ותמצא ידנו לשנות את הגינוטיפ של יחידים ואוכלוסיות ובתוך כך למשול בסביבה שלנו, יהיה בכוחנו לווסת את האבולוציה הגופנית והתרבותית שלנו. כלום נמלטים אנו אפוא מפלא הפורח והמקרה שלנו? או שמא יגבילונו גבולות שלא חזינום מראש? על-כל-פנים, לנו תהיה האחריות לאבולוציה המכוונת שלנו.

על-פי איזה עקרון ניגש לקבוע את מסלולנו, אם יש עקרון כזה בכלל? על מה ניסד את שיפוטנו בבואנו לבחור קו-התנהגות? מונו טוען כי אין כל הצדקה להיתלות במאגיה ובדת על-מנת להשיב על שאלה זו, אלא שהקו המוצדק היחיד שלפנינו הוא לבנות אתיקה על עקרון-היסוד של המדע, על זה הקרוי בפיו עקרון האובייקטיביות של הטבע או הדעת האמיתית האובייקטיבית. רק אז, הוא סבור, נוכל לבנות חברה אנושית צודקת ובת-פעולה. אלו המסקנות הנובעות, לדבריו של מונו, מעיוניו במקרה ובכורח.

סקינר, אותו ביהייביריסט שאינו יודע לאות, טוען גם כי רק המדע יכול להושיע את החברה; לא על-ידי אתיקה המבוססת על המדע אלא, בעצם, על-ידי פיתוח

טכנולוגיה מדעית של התנהגות וניצולה לשינוי החברה על-מנת לעורר אנשים לתגובה, ז.א. להתנהגות, בהתאם לדרישותיה של האנושות ל"חיים טובים". לגביו אין ה"אתיקה" במובן של עמדה מוסרית מורגשת-מפפנים יכולה להיות כוח מניע. ה"אתיקה" חייבת תמיד להיות מוצר-לוואי של התנהגות, ואילו זו האחרונה נקבעת על-ידי כישורים גינטיים ותגובה על לחץ החברה.

מפתיע הדבר, אך אגב הירהור נוסף אין הוא בלתי-צפוי כל-עיקר, שבעקבות כל המחשבות האלו המבוססות על טיבה ה"אובייקטיבי" של הדעת המדעית, גם מונו וגם סקינר סובבים לאחור. לאחר שפיתח את הטיעון שלו מצהיר מונו בבירור, באחד הקטעים המעניינים ביותר שבספרו, כי עקרון הדעת האובייקטיבית כבסיסו של המדע הוא בגדר הנחה מוקדמת, ואין הוא נתון במדע עצמו. לשון אחרת, לדעת מונו טמון שיפוט ערפי בבסיסו של המדע, התחייבות על ערך הדעת האובייקטיבית, ולא האובייקטיביות הנתונה במדע עצמו. לפי דבריו: "בחשבון אחרון הגדרתה של דעת לאמיתה נשענת על הנחה של סדר אתי". "הדיברה הראשונה שהיא מסד הדעת האובייקטיבית היא כשלעצמה איננה, ואינה יכולה להיות, אובייקטיבית; זהו כלל מוסרי". "הדעת האמיתית מתעלמת מערכים, אך כדי ליסדה זקוק אדם למושפל ראשון של ערך, לבחירה אתית".

בדומה לזה, לדעתו של סקינר, אף אחד משני המושגים—לא המושג הישן "טרום-המדעי" שלפיו ההתנהגות היא מימוש של האדם עצמו, ולא המושג ה"מדעי" החדש שלפיו ההתנהגות נקבעת על-ידי הציוד הגינטי של האדם ותנאי-הסביבה שלו—אי-אפשר לגזרם או לתת להם תוקף על-פי ההגיון. פרט לזה שמטבע המחקר המדעי גופו חייבת ההוכחה להיות לטובת המושג השני, שהוא מדעי יותר. הנה כי כן לא מונו ולא סקינר אינם יכולים להימלט מזינוק של אמונה—מונו מתוך הודאה, סקינר מתוך ספק.

לכן גדמה לי כי בקראנו את מונו השלמנו מעגל שלם, אם לא סגור: מן השיפוט הערפי (מאגיה טרום-מדעית) בדרך המדע האובייקטיבי הקר בחזרה אל שיפוט ערפי שהוא בבחינת הבסיס לחשיבה האנושית. אם כך הדבר, הרי רצונו של מונו שתהיה הדעת האובייקטיבית המסד להפיק ממנו אתיקה אינו יכול להיות אלא הצעה מעניינת, אך לא דווקא ההצעה האפשרית היחידה. אפשר יהיה לבחור גם בהנחות אחרות; בעצם, אפילו בהנחה אתית. גלוי-וברור שנותר לנו ה"כורח" להוציא משפט בלתי-מדעי בבואנו להחליט על האתיקה שלנו. אף-על-פי-כן, לדעתו של מונו, "האתיקה של הדעת היא לא-אנימיסטית, שהרי אין היא כפויה על האדם אלא היא כפויה על האדם בידי עצמו". "האתיקה של הדעת מגדירה ערך טראנס-צנדנטאלי, הדעת לאמיתה, והיא מציעה לאדם להשתמש בו ביודעים, אבל זוהי טראנסצנדנציה שנבראה בידי האדם עצמו".

ברגע זה לא נוכל לדון ולומר אם תמצא ידנו להפיק אתיקה בת-פעולה מבחינה חברתית מן ההנחה החוץ-מדעית בדבר דעת אובייקטיבית מדעית. רק העתיד יוכל ללמדנו אם יהיה נסיון בכיוון זה בר-ביצוע ומוצדק מבחינה חברתית.

יהיו אשר יהיו הספקות ביחס להנחות ולמסקנות של מונו, ספרו הוא הישג נהדר, הואיל ובאמצעות טיעונים הדורים הוא מעמידנו על ההשפעה האפשרית של התיאוריה הביולוגית המודרנית על "השקפת-העולם" שלנו ובתוך כך הוא מעוררנו לחזור ולעיין במקומנו בטבע ובתפקידנו בחברה בהתייחס לדעת שקנינו לנו באחרונה. אני מרהיב עוז להציע ששום ביולוג, ובעצם גם לא שום רופא, לא יורשה שלא לקרוא את ספרו של מונו.

מקורות

1. Monod, Jacques: *Le Hasard et la nécessité. Essai sur la philosophie naturelle de la biologie moderne*. Editions du Seuil, Paris, 1970.
2. Kuhn, T. S.: *The structure of scientific revolution*. University of Chicago Press, Chicago, 1962.
3. Mayr, E.: *The nature of the Darwinian revolution*. *Science* 176, 981, 1972.
4. Watson, J.D.: *The double helix*. Atheneum, New York 1968.
5. Dobzhansky, Th.: Book review—*Chance and Necessity* by Jacques Monod, *Science*, 1972.
6. Fruchtbaum, H.: *The Sciences*, p. 14, April 1972.
7. Butterfield, H.: *The origins of modern science*, London, 1957.
8. Elsässer, W. M.: *The Physical Foundation of Biology: Analytical study*. New York, 1958.
9. Brillouin, L. M.: Cit. Angrist, S. W. and Hepler, L. G.: *Order and Chaos, Laws of Energy and Entropy*. Basic Books Inc., N.Y., 1967.
10. Bernal, J. D.: *The World, the Flesh and the Devil*, 1969. 2nd ed. Indiana Univ.
11. Skinner, B. F.: *Beyond freedom and dignity*, Ed. A. A. Knof, New York, 1971.
12. Tofler, A.: *Future Shock*. Bantam Edition, 1971.
13. De Froe, A.: *The brain: master of matter*. *Delta*, a review of arts life and thought in the Netherlands, Summer 1972.
14. Hirschhorn, K. *On redoing man*, In: *Environment and society in transition*. *Annals N.Y. Acad. of Sciences* 184, 103, 1971.

שנואל נ. אייזנשטדט: המשכיות של נוסורת ועיצוב נוסורות בחברות בתר-מסורתיות

א. הקדמה

חקר המודרניזציה היה אחד מתחומי המחקר החשובים במדעי-החברה בכלל ובסוציו-
לוגיה בפרט בשתי עשרות-השנים האחרונות, וקשור היה בהתפתחות התיאורטית
והאנאליטית החשובה של הסוציולוגיה, בזון ממנה ותרם לה. לא ייפלא אפוא
שהתפתחותו, ובמיוחד עירעורו על כמה מהנחות-היסוד הראשונות של הסוציולוגיה,
היה בהם לשפוך אור על כמה מבעיות-היסוד של המחשבה הסוציולוגית.

אחת מן הבעיות האלו היה מקומה של מסורת וטיבה של המשכיות חברתית
ותרבותית. הדפוסים הראשונים של חקר המודרניזציה שהתפתחו בראשית שנות ה-50
היו מבוססים על ההנחה של דיכטומיה גמורה בין חברה מודרנית ובין חברה
מסורתית. הם הניחו שיעילותה וסיכויי גיבושה של חברה מודרנית, "בתר-מסורתית",
גדלים-והולכים ככל שהיא מסלקת מתחומיה המרכזיים את ה"מסורתיות". גישה
זו היתה בנויה על ההנחה שכל בעיותיה של חברה מודרנית—צמיחה כלכלית, ריכוז
פוליטי בבעיות פוליטיות מסובכות יותר, בדרישות להשתתפות פוליטית וכיו"ב—
מנוגדות כל-כך לאלו של חברות מסורתיות עד שכל "מסורתיות" יש בה לגרוע
מכושר הטיפול בבעיות חדשות אלו.

ואולם עם התפתחותו של המחקר הוכח כי זו גישה פשטנית ומוטעה. גם אם הבעיות
החברתיות והפוליטיות שבפני החברות המודרניות רובן חדשות ושונות מאלו של
חברות מסורתיות, גם אם הטיפול היעיל בהן מצריך אמנם כישורים ודרכי-ארגון
שונים מאלה שהיו מצויים בחברות המסורתיות, אין פירושו של דבר שה"מסורת"
נעלמה כליל מחברות אלו, שאין היא משפיעה לעתים השפעה מכרעת על דרכי
הטיפול בבעיות החדשות, או שהשפעתה זו היא בהכרח "לרעה". התפתחותו של
המחקר הבהירה יותר ויותר כי צדדים שונים של מה-שקרוי מסורת יש להם
חשיבות מכרעת בגיבוש צדדים שונים של המערכות החברתיות והתרבותיות בחברות
בתר-מסורתיות. עצם חשיבותה והשפעתה של המסורת, וכן העובדה שאין לדבר
על "מסורת" באופן כללי אלא על צדדים שונים של מסורת, יש להן, כנראה,
האצלות (או "השלכות") מרובות על כמה בעיות-יסוד של התיאוריה הסוציולוגית.

בדברים הבאים ננתח קודם-כל כמה וכמה דרכים בהן צדדים שונים של המסורת
משפיעים על עיצובם של דפוסי חברה ותרבות בחברות מודרניות, בתר-מסורתיות,
ולאחר-מכן נרמז על כמה האצלות תיאורטיות כלליות של דיון זה.

חלק א

רציפות של טיפוסים או דרכים של טיפול בבעיות מוסדיות בחברות מסורתיות ומודרניות

א

דרך אחת חשובה בה נתחווה והלכה חשיבותם של כוחות המסורת התבטאה בקווי דמיון בולטים של צורות הטיפול בבעיות ויסות מוסדיות מרכזיות בשטח המדיני ובשדה הריבוד החברתי ב"אותן חברות" בשלביהן המסורתיים וה"מודרניים" ואשר הבדילו בין החברות המסורתיות והמודרניות השונות.

בתוך הספירה המדינית היה הצד החשוב מכל הקווים האלה של דמיון או רציפות הטבע והמבנה של דפוסי החלטה וחדשנות מדינית; שנית, טיפוסי היחסים בין מרכז לפריפריה הגוהגים בתוך חברה מסוימת; שלישית, ההדגש היחסי, מצד השליטים או העיליתות, של טיפוסים שונים של רכיבי מרכזים או פעולות של מרכזים; רביעית, טיפוסי המדיניות שפיתחו השליטים; וחמישית, צדדים מרכזיים של המאבק והארגון המדיני.

בתוך שדה הריבוד היו החשובים ביותר שבקווים האלה טיפוסי התכונות שהן-הן הבסיס להערכה ולמידרג בחברה; שנית, הדרגה של אוטונומיית הסטאטוס של הקבוצות השונות לעומת המרכז—כפי שבאה לידי גילוי בגישתן אל תכונות מעין אלו, והמידה של זיקת-סטאטוס רחבה יותר לעומת הפרדת-סטאטוס של קבוצות מקצועיות ותעסוקתיות קרובות-ביחס.

בקיצור ובחטיפה נדגים נקודות כאלו של דמיון או המשכיות של צדדים אלה בארגון החברתי והמדיני בחברות "מסורתיות" ו"מודרניות" במערב-אירופה, וכן רוסיות ו"פטריוניאליות" (במיוחד מדרום-מזרח אסיה), בתקופות שונות (מסורתיות ומודרניות) בדבריימיהן.

ב

אירופה המערבית, כפי שידוע כל-כך, יש בה שיעור גבוה-ביחס של מרכזים פלוראליסטיים של קבלת-החלטות וחדשנות מדינית, השוכנים בצירופים שונים של זרועות ביצוע וחקיקה; המופעים על-ידי מנהיגות מדינית עצמאית-ביחס הקולטת את הדחפים לשינוי מתוך הקבוצות והרבדים החברתיים, והמגייסים תמיכה רחבה יותר בשביל מטרות וקווי-מדיניות שונים. במשטרים המדיניים האירופיים המסורתיים היו אלה על-הרוב השליטים, האצילים ונציגים של רבדים אחרים, שפעלו בצירופים שונים, בגופים של ביצוע וייעוץ ובכמה זרועות בלתי-תלויות של השררה החברתית והמדינית, ואילו במשטרים המודרניים היו קבלת-החלטות מדיניות ומיסודם של שינויים וחדושים מדיניים מרוכזים בדרך-כלל, לפחות פורמלית, בבית-המחוקקים, בפעולת הזרוע המבצעת עם הזרוע המחוקקת, וכן גם בבירוקרטיה תוך השפעה מתמדת של דעת-הקהל.

אפילו עם הגידול המתמיד בחשיבותן של מפלגות-המונים ובירוקרטיה כאחת

בתור זירות של קבלת-החלטות במשטרים הפלוראליסטיים לא נעשו המפלגות גם לא הביורוקרטיות התחומים היחידים לדיון מדיני, חדשנות וקבלת-החלטות. זרועות הביצוע והחקיקה הוסיפו לשמור על כמה מעמדות-הפיקוח שלהן—הסמליות לפחות—והמסגרות העיקריות של דעת-קהל ושל מנהיגות בלתי-תלויה הוסיפו להשפיע על הצדדים בהן נתמסדה החדשנות המדינית. גם בתחום היחסים בין מרכז לפריפריה הצטיינו חברות אלו ברציפות ניכרת של זיקת המרכזים והפריפריה כאחד ל"אידיא-לים" או מטרות משותפים, בחדירת המרכז לפריפריה במאמצים לגייס תמיכה לקווי-המדיניות של המרכז, ובתוך כך בפעולה עצמית מתמדת מצד הכוחות האוטונומיים-ביחס של הפריפריה כלפי המרכז.

הנה כי כן הדגישו המנהיגים המסורתיים—השליטים האבסולוטיסטיים והמבוססים על חברת-ה"שדרות" של אירופה המערבית—וכן גם אלה של "מדינות-הלאומים" המודרניות, בתוך שאר תכונותיהם של מרכזים, את החישול הפעיל של סמלים חדשים של זהות תרבותית ומדינית משותפת; מטרות מדיניות קיבוציות וכן גם דרגה גבוהה של ויסות היחסים בין קבוצות שונות, עצמאיות-ביחס.

בדומה לזה גם נטתה להתפתח כאן המשכיות במתפונת של קווי-המדיניות של השליטים, שהיו מכוונים לא רק לחלוקה או להקצאה של משאבים אלא גם לקידום, ז.א. אלה המכוונים ליצירה או לקידום של טיפוסים חדשים של עשיות ודפוסים או של סיפוק אפשרויות להגשמת מטרות חדשות המבוטאות באורח אוטונומי על-די רבדים שונים בתוך החברה.

כל הצדדים האלה של משטרים מדיניים קשורים היו קשר הדוק לדפוסים של ארגון ומאבק מדיניים שבאירופה המערבית הצטיינו בפיתוחן של קבוצות מדיניות אוטו-נומית-ביחס כגון מפלגות ובטאונים של דעת-הקהל; ובפיתוחן של מטרות מדיניות אוטונומיות עד מאד שלא הצטמצמו רק במאבק על הגישה לסחורות ולמשאבים של המרכז אלא גם כללו נסיונות להשפיע בצורה עצמאית על עצם הערכים והמבנה של המרכזים—ובכך הכריזו על האוטונומיה של קבוצות רחבות יותר כנושאותיהם של הערכים והתכונות הללו שאותם התימר המרכז ליצג.

ג

הצדדים האלה הרצופים או הדומים-ביחס של דפוסי ארגון מדיני קשורים היו כאן קשר הדוק מאד גם לדפוסי הריבוד ולתפיסת המידרג החברתי שנטו להתפתח באירופה המערבית. המתכונת הראשונה מסוג זה מתבטאת בכך שצירוף של אטריבוטים תרבותיים וחברתיים שונים שהיו בסיס למערך הריבודי כלל אוריינטציות לכוח ולסוגים שונים של יוקרה (כגון תרבותית, חברתית וכלכלית) כמו גם קבוצות שונות אשר להן גישה אוטונומית אליהם—בלי הבדל מה המרכז.

הקבל או המשכיות רבים, הניכרים גם בעקרונות הארגוניים של הריבוד, אפשר למצוא באירופה המערבית (במיוחד באנגליה, הולנד והארצות הסקנדינביות ובמידה מועטה יותר גם בצרפת ובגרמניה).

התכונה החשובה הראשונה של מערכת הריבוד הפיאודלית או האבסולוטיסטית ה"מסורתית" של אירופה המערבית היתה ההתפתחות של הרבה והרבה מדרגים של סטאטוס, וכן גם נטיות חזקות למחוק את ההבחנה המשפטית בין קבוצות הפשיות ומשועבדות.

התכונה החשובה השנייה של הרבדים האירופיים—והיא קשורה קשר הדוק לקודמת— היתה זו שקיימה בתוכה מגמה חזקה מאד לתודעה וארגון רבדיים "מאוחדים" כלל-ארציים. הדבר ניכר היה במיוחד ברבדים העליונים, אך לבטח לא נעדר מן הרבדים האמצעיים ואפילו הנמוכים ה"חפשיים" (איכריים). ביטוי מלא ביותר למגמה זו יכולים אנו למצוא במשטר הייצוג כפי שהגיע לשיאו במשטרי ה"שדרות" (estates). את שרשיה של מגמה זו אפשר למצוא באפשרות להשתתפות או לייצוג מדיניים של רוב הקבוצות במרכז הודות לזהויות הקיבוציות שלהן, כגופים תאגידיים או תאגידיים-למחצה. משום כך הצטמצמה "תודעה" (או ארגון) כלל-ארצית זו לא רק בקבוצות העליונות אלא מצויה היתה גם בקבוצות וברבדים החפשיים ה"אמצעיים" או הנמוכים.

שלישית, להבדיל מאשר במקרה הרוסי, כפי שעוד נראה, נטתה כאן להתפתח זיקה הדוקה בין זהות המשפחה וקבוצות-השארות מצד אחד ובין זהות הרבדים הקיבוציים מן הצד השני; וקבוצות משפחה ושארות שימשו צינורות חשובים מאד, לא רק להכוונה אל משרות גבוהות אלא גם למסירה שיוכית של עמדות מעין אלו. רביעית, מידת הגישה של קבוצות או רבדים שונים אל המרכז לא נקבעה שיוכית אלא היתה סלע-מחלוקת מתמיד בדבר שאפשר לכנותו "סיכסוך-רבדים", ז.א. סיכסוך בין רבדים שונים באשר הם רבדים סביב דרגת היוקרה היחסית שלהם בכלל, וסביב היקף השתתפותם במרכז בפרט.

חמישית—שוב, בנבדל מאד מן המקרה הרוסי—נוטה היה כל רובד מעין זה, ובמיוחד הרבדים ה"אמצעיים" (אך לפעמים גם האצולה), להקיף מיגוון גדול של עמדות וארגונים תעסוקתיים, ולקשרם באיזה אורח-חיים משותף ובנתיבים משותפים של גישה אל המרכז, דבר שהביא לידי דרגה גבוהה של זיקת-סטאטוס רחבה יותר לעומת הפרדת-סטאטוס צרה-ביחס.

ד

מתכונת שונה למדי בארגון התחום המדיני היא זו של הריבוד החברתי ברוסיה המסורתית (האוטוקרטית) והמודרנית (הקומוניסטית, המהפכנית). במתכונת זו שוב מתגלים כמה קווי-רציפות חשובים בכל התקופות האלו, שבתוך כך הם שונים במובהק מאלה של אירופה המערבית.

הן במשטר הצאריסטי המסורתי והן ברוסיה הסובייטית היתה הרשות המבצעת מכריעה במשקלה כל מיני זרועות אחרות של הארגון המדיני, ובידי העילית המדינית היה מונופול על החדשנות המדינית.

המימצע (מדיום) העיקרי לחדשנות ולקבלת-החלטות במסגרת המסורתית הוא

המונארכיה, ובמידה ידועה צמרת הביורוקרטיה; במסגרת המודרנית—המפלגה והמנהיגות המפלגתית, ובמידה ידועה הביורוקרטיה, תוך שהרשות המחוקקת ממלאה תפקידים פולחניים בעיקר, והרשות המבצעת (להבדיל מן המונארכיה או המנהיגות המפלגתית), הגם שהיא חשובה בכמה וכמה מובנים, ממלאה בעיקר רק תפקיד שיגרת, משני.

בדומה לזה הרי יחסי המרכז-הפריפריה מגלים כאן קו-דמיון או רציפות מובהקים—כי בעיקר אֶפִינִיִים להם דרגה גבוהה-ביחס של פלישת המרכז אל הפריפריה על-מנת לגייס מתוכה משאבים ולפקח על פעולותיה הרחבות יותר, המכוונות אל החברה כולה, וכן—במיוחד במסגרת המהפכנית, המודרנית—נסיונות לגייס מידה של התחייבות למטרות של המרכז, אבל תוך כדי פיקוח כפייתי חמור על נסיונות הפריפריה לגישה אוטונומית למרכז.

גם כאן אנו מוצאים רציפות מובהקת בהדגשה היחסית שמדגיש המרכז טיפוסים שונים של פעולות—בעיקר הדגש חזק מאד, כמו באירופה המערבית, בגיבוש של זהות ומטרות קיבוציות מדיניות ותרבותיות, אבל אגב דרגה גבוהה הרבה יותר של הדגש במונופוליציה של הכוח על-ידי המרכז והדגש קטן הרבה יותר בחיזוק הפעולות של ויסות פנימי מצד הקבוצות השונות.

בדומה לזה היו קווי-המדיניות שפותחו על-ידי המרכזים הרוסיים, הן המסורתיים והן המודרניים, בעיקר ויסותיים וקידומיים-כפיתיים, והמונופוליציה שלהם היתה על-הרוב בידי המרכז בעוד אשר למטרות של קבוצות רחבות יותר גוּתָר רק ביטוי אוטונומי מועט.

גם המתכונת של המאבק והארגון המדיני מגלה רציפות ניכרת בין תקופות שונות של ההיסטוריה הרוסית—והבדל בולט, בכל התקופות האלו, לעומת המתכונת שהתפתחה באירופה המערבית. מתכונות אלו הצטיינו, מצד אחד, בדרגה גבוהה-ביחס של פעילות מדינית מאורגנת שנוהלה על-ידי המרכז, שהשתמש בזרועותיו גם כדי לבדוק דרישות אפשריות כלפיו ולגייס פעולות מדיניות פוטנציאליות—אבל בתוך כך נתן אפשרויות מיזעריות בלבד לכל ביטוי אוטונומי של דרישות או פעולות מעין אלו—ומן הצד השני, היו כל אלה מתחלפים לסירוגים בתנועות-מרד מדיניות, אידיאולוגיות ודתיות קיצוניות.

ה

מתכונת דומה של רציפות יכולים אנו למצוא ברוסיה—הן ברוסיה הצארית המסורתית והן ברוסיה הסובייטית המודרנית—בנוגע לכמה וכמה צדדים יסודיים של הריבוד החברתי בתוך חברות אלו.

ראשית-כל, מוצאים אנו גם כאן מידה גדולה של דמיון או רציפות בטיב התכונות השליטות. קשורים קשר הדוק לזה היו עוד כמה וכמה צדדים של מערכות הריבוד, הנחשבות חשובות ומרכזיות להענקת עמדות ריבודיות—שמערכת-הפוח היא המרכזית בהן. הנה כך נטו תחילה העיליתות של חברות אלו לעודד את הפרדת

סגנונות-החיים ודפוסי-ההשתתפות של קבוצות-שארות שונות, מקומיות, תעסוקתיות וטריטוריאליות. כן הירבו עיליתות אלו בנסיונות לצמצם עד למיזער את רכיבי ה"סטאטוס" או ה"מעמד" בזכות של קבוצת המשפחה או השארות ואת דרגתה האוטונומית של המשפחה במערכת הסטאטוס.

בדומה לזה ניסו העיליתות של רוסיה הצארית והסובייטית כאחת לכונן מידרג אחיד להערכה של עמדות עיקריות—במיוחד ביחס לגישה אל המרכז. הן שאפו גם לעשות את המידרג הזה תלול-ביחס—בתוך המרכז, בינו לבין הפריפריה, ובמידה ידועה גם בין קבוצות הפריפריה. מלבד זאת גם נטו להכביד על התפתחותה של הכרה מעמדית כלל-ארצית בקרב רוב הקבוצות והרבדים.

בדומה לזה, נטו לצמצם עד למיזער את ההתפתחות של סגנונות-חיים נורמאטיביים-למחצה של רבדים שונים. הן נטו אפוא להציג לראנה הדגשה מצומצמת יותר של סגנונות-חיים ורציפות המשפחה, פתיחות גדולה בהרבה כלפי פעולות תעסוקתיות או כלכליות וחינוכיות חדשות ושונות, ויתר נכונות להתקרב אל המרכז המודרני, ולו אך כדי להשתמש בו בחינת נתון בסיסי לצורך מטרותיהן שלהן.

על התוצאות של טיפוסים אלה של קווי-מדיניות ריבוניים נוכל לעמוד גם ברוסיה הסובייטית. בין כל מיני קבוצות תעסוקתיות התפתחה שם מגמה להפרדה חברתית ולהדגשת המטרות התעסוקתיות או המקצועיות המיוחדות שלהן.

לעתים קרובות קבוצות מעין אלו נוטות להתלכד לכדי רבדי-משנה סגורים-ביחס, שכל אחד מהם מדגיש את היותו נפרד משאר קבוצות כגון אלו, אפילו בעודו מדגיש שאיפות דומות ובמיוחד בעודו משתמש באותם טיפוסי-יסוד של מצרכים ואמצעי-חליפים מוסדיים. יש גטייה לפיקוח חמור על מתן הכשר לסגנונות-חיים של כל קבוצת-משנה מעין זאת על-ידי העילית המרכזית, המנסה בלי הפסק להגביל ולהחליש נטיות מצד כל רובד שכזה להתעלות מעל לסגנון-החיים שלו עצמו מעבר לתחומים קרתניים, מוגבלים מאד, או לתבוע הכשר לסגנון-החיים שלו מן הבחינה של ערכים מרכזיים, רחבים יותר, בלי תלות בעילית. מתוך כך העילית המרכזית בחברות אלו משתדלת לצמצם עד למיזער את כל הנטיות לבסס סגנונות-חיים מעין אלה והפרשים בגישה לעמדות על-ידי תמסורת משפחתית.

מגמות אלו משפיעות בהכרח גם על טיב ההשתתפות של קבוצות-סטאטוס שונות בספירות שונות של החיים החברתיים ועל השיג-ושיח ביניהן. רוב הקבוצות יש להן כאן עקרונית רשות לנסות להשתתף בספירות-חיים שונות, אבל הצלחתן במימוש השתתפות מעין זו תהיה תלויה במידה רבה בעמדתן היחסית לעומת העילית המרכזית. השתתפות משותפת-ביחס אפשרית בספירות-חיים כמו, למשל, המדיניות-הפולחניות או הספורטיביות-הקהילתיות הנתונות לפיקוחה של העילית המרכזית, אבל אין היא אפשרית בספירות הפרטיות יותר של כל רובד או בספירות המרכזיות יותר של העילית עצמה.

תכונות כלליות אלו של מערכת הריבוד יש לה מקבילות—או שהיא באה לידי גילוי—בכמה תכונות חשובות של מבנה העיליתות ואנשי-המקצועות כאחד. החשובות

שבין אלו הן ניתוק גם בתוך קבוצות-העילית וגם (ברוב המובנים) ביגן לשאר החברה, עם שקבוצת-עילית אחת מנסה תמיד להשתרר על האחרות. כיוצא בזה הרי הקבוצות המקצועיות—בדומה למדי לגילדות העירוניות בתקופה הצארית—מגלות כאן מידה מעטה מאד של אוטונומיה או של זיקה אוטונומית לסדר חברתי רחב יותר, תפיסה מצומצמת של תפקידן הטכני, יחד עם כפיפות מרובה למדינה המפקחת עליהן בקפידה.

ו

מידה דומה של רציפות או דמיון בין כמה מן הצדדים הבסיסיים בוויסות המדיני והחברתי-המידרגי אפשר למצוא בהרבה מן "החברות הפטרימוניאליות", כמו, למשל, בדרום-מזרח אסיה או באמריקה הלאטינית.

כאן היו מוקדי ההחלטה והחדשנות המדינית—במשטרים המסורתיים—בעיקר בידי קבוצות בתי-האב של השליטים; בו-בזמן שבמשטרים המודרניים הם נמצאים בדרך-כלל בענף המבצע של השלטון לפי ההרכב של כנופיות וקבוצות-לחץ ביורוקרטיות, צבאיות או מדיניות.

הגחות-היסוד לפעולות המרכזים האלה היו הנסיונות של העיליתות המרכזיות להשאיר בידי המרכז את המונופול של הפעולות והמשאבים המדיניים המרכזיים; להגביל כל גישה בלתי-תלויה של הפריפריה למשאבים ולפעולות מעין אלה, ולצמצם עד למיזער את המגע וההשתתפות המדיניים העצמאיים של הפריפריה במרכז, ובתוך כך—להבדיל מרוסיה—לקיים רק שילוב מבני מיזערי של הפריפריה, במרכז.

מתוך כך נטו כאן ההתפתחות של המטרות הקיבוציות או הגיבוש הפעיל של סמלים חדשים לזהות קיבוצית, כמו גם הוויסות של יחסים בין-קבוצתיים אוטונומיים, להיות חלשים הרבה יותר.

בהתאם לכך נטו העיליתות המרכזיות לפתח כאן קווי-מדיניות "הקצאתיים-חלוקתיים" בעיקר—במיוחד אלו שחתרו לצבירת המשאבים בידי המרכזים ולחלוקתם האפשרית בין הקבוצות השונות של החברה.

במידה שעסקו שליטי המשטרים האלה במדיניות חברתית, היתה זו אפוא, על-פי המינוח של הוזליץ, בעיקר התפשטותית, כלומר חותרת להתפשטות הפיקוח על שטחי-ארץ גדולים ולא לגיצול אינטנסיבי בתוך בסיס-משאבים קבוע. לשון אחרת, לפי המונח של ק. פולני—היו אלה בעיקר משטרים של חלוקה מחודשת של משאבים. קווי-מדיניות של חלוקה והפקה מעין אלה—מזווגים לעתים קרובות עם הביצוע של קווי-מדיניות פולחניים, החותרים לשמירת ההרמוניה בין הסדרים הקוסמי והחברתי—הם שתאמו ביותר את ה"דימוי" האידיאלי של המלך כ"שומר" טובתו של העם, והם גם אלה שסיפקו את המשאבים החשובים ביותר לשמירה על כוחו של השליט במשחק המדיני-הפנימי.

ז

היחסים בין המרכז לפריפריה מבוססים היו במדינות הפטרימוניאליות השונות, מצד אחד, על ההיקף המוגבל-ביחס של ההבדל המבני והסמלי בין המרכז לבין הקבוצות הפריפראליות הרחבות יותר של החברה, ומצד שני—על ריחוק אקולוגי וסמלי גדול של המרכז. הקשרים שנטו להתפתח במשטרים אלה בין המרכז לפריפריה לא יצרו שינוי מבני בסיסי רב לא בסקטורים או ברבדים של הפריפריה ולא במרכז גופו.

המרכז פלש לתחומיהן של הקהילות המקומיות (כפריות, עירוניות או שבטיות), בעיקר בצורה של עשיית משפט, נסיונות לשמור על השלום, גביית מסים ושמירה על איזה קשרים תרבותיים ו/או דתיים למרכז. אבל רוב הקשרים האלה, והחיבור אל המרכז—פרט למקרים מעטים מאד היוצאים-מן-הכלל—מומשו על-ידי הקבוצות המקומיות הקיימות—שאריות, טריטוריאליזם ופולחניות—והקשרים שבין אלו ובין המרכזים היו על-הרוב בעלי אופי "חיצוני" וסיגולי למדי. הם לא נטו ליצור טיפוסים חדשים של מנגנונים משזרים בין המרכז לפריפריה. התפתחו רק מעט אפיקים מבניים חדשים שחתרו תחת הדפוסים החברתיים והתרבותיים הקיימים של המרכז או של הפריפריה, או שניסו לשנותם, או לפחות להזריק לתוכם אוריינטציות משותפות חדשות—כמו שאירע במשטרים הקיסריים, במדינות-הלאומים או בחברות המהפכניות המודרניות.

משקלם המכריע של טיפוסים אלה של פעולות וקווי-מדיניות של המרכז השפיע במידה רבה על טיפוס המנגנון של המאבק המדיני שהיה המצוי ביותר בתוך המרכזים האלה. החשובים ביותר בהם היו משא-ומתן במישרים, וויסות הגישה לאפיקי החלוקה והתיווך בין הקבוצות השונות, ולא דווקא פעולות ייצוגיות יותר או קידומן של פעולות אחדות רצופות על-פי איזה עקרונות כלליים או מטרות ובחנים כלליים, מגובשים.

כללי המשחק המדיני של כל קואליציה מסוג זה היו על-הרוב כללים של תיווך, צירוף לגישה אל המרכז ואל המקורות של קווי-מדיניות חלוקתיים או לעמדות ביורוקרטיות—או הרחקה מהם—אך בלי להותיר מקום רב לפיתוח של גישה אוטונומית, בין מצד קבוצות אלו ובין מצד קבוצות רחבות אחרות, אל משאבים ועמדות מעין אלה.

בתוך המסגרות והדפוסים האלה של קואליציה נטו האמצעים העיקריים של המאבק המדיני להתבטא יותר ויותר בשיתוף, שינוי או הרחבה של רשתות הלקוחות (ה"קליינטים")—שלעתים קרובות נזדווגו להם פניות פופוליסטיות כלליות שמצאו ביטוין על-הרוב במונחים של סמלים או ערכים שיוכיים המיצגים קהילות אתניות, דתיות או לאומיות שונות. אלו האחרונות יכלו בנקל להתגלות גם בהתפרצויות שלעתים קרובות שימשו סימנים חשובים לכך שמתפונת השיתופים הקיימת אינה מספקת.

ח

רציפות דומה אפשר למצוא בכמה וכמה צדדים של מערכות הריבוד שהתפתחו בחברות פטרימוניאליות מסורתיות ומודרניות כאחת.

הבסיסים להערכה היו כאן על-הרוב אלה של סממנים של קבוצות סגורות-ביחס, אגב עלייה בחשיבות ההבדלים בין ה"מודרני" ל"מסורתי" כאחת ההבחנות הבסיסיות של סממנים מעין אלה בתוך המשטרים המודרניים. בסיס שני להערכה מעין זו היה הפיקוח על משאבים ובאחרונה, אף זאת רק בשיעור מועט-ביחס, גם איזה בחנים של "ביצוע" או "שירות" פונקציונאלי כפי שהכתיב המרכז.

בשים לב להדגש החזק של סממנים מעין אלה, כמו גם בשים לב לנטייה של המרכז לפיקוח חזק על הגישה אליהם ובמיוחד לאותם סממנים העשויים להקל על הגישה אל המרכז, נטתה להתפתח כאן תודעה רבדית או מעמדית כלל-ארצית חלשה מאד. תחת זאת נטו קבוצות קטנות יותר—טריטוריאליות, תעסוקתיות-למחצה או מקומיות—להיעשות יחידות-סטאטוס סגורות—וכולן פיתחו מגמות חזקות למדי להפרדת-סטאטוס אך בלי הרבה אוריינטציות מדיניות אוטונומיות.

הן בחברות פטרימוניאליות מסורתיות והן במודרניות נטה להתפתח הדגש חזק של הצירוף של יוקרה ו"כוח" מוגבלים, "סגורים" בחינת האוריינטציות החברתיות הראשיות של העיליתות והקבוצות כאחת. בחברות המודרניות (להבדיל מחברות פטרימוניאליות מסורתיות), כל כמה שיכלו יחידות-סטאטוס שונות להיות "מופרדות" בהן זו מזו, נטו להתפתח—במיוחד בפחות מסורתיות שבהן—אוריינטציות והתיחסויות שיוכיות וחזקות בדרך-כלל למרכז. להבדיל מחברות מסורתיות, השתדלו קבוצות אלו להפוך את המשאבים שלהן לאמצעים שיוכלו לאפשר להן להשתתף במסגרות הרחבות יותר—אך על-הרוב במסגרות השיוכיות של המרכז החדש—ולמגמות אלו היו הרבה הדים בשטח המדיני.

ט

התבוננות כזו תלמדנו שתכונות מסורתיות שונות אלו אינן מצטמצמות בהשפעה על עיצובם של צדדים ארגוניים שונים של חברות אלו, כגון המבנה של התהליך המדיני או כמה צדדים של הארגון הריבודי שנותחו למעלה, אבל גם הצדדים ה"בסיסיים" יותר של תיפקודן של מערכות חברתיות—כמו הדרכים שבהן היקפם וטיבם של הסדרים הסוציו-תרבותיים, של הזהות הקיבוצית של חברות אלו, ועל הכל של דפוסי ההשתתפות בהן, מתגבשים שיטתית בחברות שונות. תכונות אלו משפיעות על כמה צדדים של הדינאמיקה שלהן, על טיב המשברים הפנימיים והחיצוניים שלהן ועל דרכי הטיפול במשברים אלה—ובדרך כך הם מצטרפים למעין דגמים רחבים יותר של המבנה החברתי והתרבותי. ואכן חשובה ביותר העובדה שקיים דמיון רב בצדדים אלה בתיפקוד של שיטות חברתיות ומדיניות בדגמים אלה, בחברות "מסורתיות" ו"מודרניות" כאחת.

נדגים שוב את הדרכים בהן דגמים מעין אלה משפיעים על התגבשות טיפוסים

שונים של סדר סוציו-מדיני בתוך חברות מסורתיות ומודרניות, מצד אחד, ובצורות דומות באותה חברה בתקופות המסורתיות והמודרניות "שלה" ובמעבר שלהן למודרניות, מצד שני, על-ידי שנתבונן שוב בקיצור רב בחברות שנותחו למעלה.

י

כך, למשל, מצטיין הסדר הסוציו-מדיני המודרני שהתפתח באירופה המערבית: (א) בדרגה גבוהה של שילוב בין הזהויות התרבותית והמדינית של האוכלוסיה החיה בטריטוריה מסוימת; (ב) בדרגה גבוהה של זיקות סמליות ואפקטיביות למרכזים המדיניים והתרבותיים ובקשר הדוק בין מרכזים אלה לממדים הקמאיים יותר של הקיום האנושי; (ג) בהדגשה בולטת של מטרות קיבוציות משותפות ומוגדרות-מדינית לגבי כל הנמנים על הקהילה הלאומית; (ד) בגישה אוטונומית-ביחס של רבדים רחבים אל סמלים ומרכזים.

בקשר הדוק לקווים אלה התפתחו כמה מדפסי ההשתתפות והמחאה הספציפיים להווי האירופי. החשובה שבהנחות אלו אמרה שגם הקבוצות המדיניות וגם הכוחות והעיליתות החברתיים האוטונומיים יותר נוטים להתגבש ב"יחידות" או "כוחות" האוטונומיים הסותרים-ביחס, ועם זאת המשלימים זה לזה, של ה"מדינה" וה"חברה", והם נוטים בתמידות להיאבק על חשיבותם היחסית ביצירתו ובגיבושו של המרכז התרבותי והמדיני של מדינת-הלאום ובוויסות הגישה אליו; שהתהליכים השונים של שינוי המבנה-העולים בקנה אחד עם התפתחות המודרניזציה בפריפריה-הצמיחו לא רק כל מיני בעיות ודרישות ממשיות אלא גם חתירה גוברת להשתתפות בסדר החברתי והמדיני הרחב; ושחתירה זו להשתתפות הפריפריה בסדרים חברתיים, מדיניים ותרבותיים מעין אלה באה לידי גילוי יותר מכל בחיפוש אחר גישה אל המרכזים השונים של סדרים וחברות אלו. הרבה מן הבעיות והדרישות החברתיות, הכלכליות והמדיניות הממשיות האלו נתפסו כאן כחלק מן החתירה הזאת הרחבה להשתתפות ביצירת הסדרים החברתיים והמדיניים ומרכזיהם. אחד הביטויים העיקריים לחפיפה זו בין הבעיות הסוציו-כלכליות הממשיות השונות ובין חתירה זו להשתתפות בהסדרים הסוציו-מדיניים ובמרכזיהם היה זה שבקשר הדוק למסגרת של מדינת-הלאום התפתחה התפיסה של "חברת-מעמדות" ו"מלחמת-מעמדות"—חברה המורכבת מעמדות רחבים, מנוגדים זה לזה בכוח או בפועל, שכל אחד מהם מורכב הרבה קבוצות תעסוקתיות שונות שהן אוטונומיות במידה ידועה; והשואפת להשפיע על התבנית והתכנים של מרכזי החברות השונות, ולשנותם.

הרבה מן התכונות האלו של מדינת-הלאום האירופית דומות היו לאותן שכבר היו קיימות במסורות הסוציו-מדיניות הטרומ-מודרניות שלהן—אלו של משטרים קיסריים, משטרי מדינות-עיר ומשטרים פיאודליים ומדינות-"שדרות". החשובות שבאוריינטציות האלו היו אקטיביזם חזק, שבמידה רבה היה מן המסורות של מדינות-עיר; התפיסה הרחבה והפעילה של הסדר המדיני כגורם הקשור קשר פעיל לסדר הקוסמי או התרבותי, הלקוחה מהרבה מסורות קיסריות, או מן המסורות

של דתות גדולות; והמסורות של הגישה האוטונומית של קבוצות שונות לסממנים העיקריים של סדרים חברתיים ותרבותיים, שבחלקם לפחות נגזרו מן המבנה הפיאודלי-הפלוראליסטי. תכונות אלו של מבנה אירופי טרום-מודרני זה היו קרקע פוריה להמשכן ולהרחבתן של אוריינטציות אלו בכיוונים שפורטו למעלה—התרחבות שהוקלה בהרבה על-ידי המהפכות המסחריות והתעשיתיות ועל-ידי התפתחות האבסולוטיזם, מצד אחד, ועל-ידי התמורות שחלו, במערכת האוריינטציות הערפיות של אירופה, בהשפעת הפרוטסטנטיות וההשפלה.

יא

שאר החברות שבדקנו אותן כאן לא היו שותפות לאחדות מן האוריינטציות של הסדר המסורתי האירופי-המערבי, שהיו קשורות למדינת-העיר ולכמה חלקים מן המסגרות הקיסריות שלהן. כך, למשל, בחברות הקיסריות האירופיות-המזרחיות או האסיאניות—כמו ברוסיה, יפאן או סין—היו היסודות הפלוראליסטיים חלשים הרבה יותר מאשר במדינות הפיאודליות או במדינות-העיר.

המסורות המדיניות שלהן חזו רק לעתים רחוקות באותו טיפוס של קרע או שניות בין מדינה לחברה שאותו חזתה המסורת האירופית. תחת זאת נטו להדגיש את היחסים המשתלבים, אך הסבילים לעתים קרובות, בין הסדר הקוסמי, מצד אחד, לבין הסדר הסוציו-מדיני, מן הצד השני. להבדיל מן המסורת האירופית-המערבית, לא נתפס קשר-הגומלים בין הסדר המדיני לחברתי בחינת ניגוד בין ישויות אלו. אדרבה, לעתים קרובות יותר נתפסו סדרים שונים אלה כמתלפדים בתוך אותה קבוצה או אותו ארגון, כשהם מרוכזים סביב מוקד משותף בסדר הקוסמי.

הנה כך ברוסיה, למשל, לא התפתחו, בכללו של דבר, לא התפיסה של גישה אוטונומית-ביחס של הרבדים העיקריים אל המרכזים המדיניים והתרבותיים גם לא תפיסת האוטונומיה של הסדרים החברתי והמדיני ביחס לסדר המדיני. לפיכך היו גם הדרישות של הקבוצות הרחבות לגישה אל המרכז מובעות, בדרך-כלל, במונחים של השתתפות אפשרית בסדר החברתי והתרבותי כהגדרתו על-ידי המרכז, או במונחים של נסיונות למגר את המרכז הקיים ולהקים מרכז חדש דומה לו בתכונותיו היסודיות; אך בדרך-כלל לא הובעו דרישות אלו במונחים של גישה אוטונומית לסדר מעין זה. ושל מאבק נמשך עם המרכז בנוגע להשפעה היחסית בהקמתו של סדר מעין זה. לפיכך לא התפתח בחברות אלו אותו טיפוס של חברת-מעמדות אוטונומית, "הכרה מעמדית" ומלחמת-מעמדות כמו באירופה המערבית.

כמובן, אין פירוש הדבר שבחברות אלו לא העמידו הקבוצות הראשיות דרישות בפני המרכז שלהן; אדרבה, לעתים קרובות מאד מועלות הרבה דרישות כאלו, במיוחד להגדלת חלוקתם של משאבים על-ידי המרכז (דרישות שאינן שונות ביותר מאלו המוצגות כלפי שליטים פטרימוניאליים מסורתיים). אבל דרישות מעין אלו אינן מובעות בהכרח במונחים של השתתפות ממשית בסדר המדיני-התרבותי אף אינן ממוקדות בהכרח מסביב לאפשרות של השתתפות מעין זו ושל גישה אליה.

יב

רציפות דומה יכולים אנו למצוא במשטרים הפטרימוניאליים המסורתיים והמודרניים. אלה ואלה כאחד הצטיינו תחילה ברמה יחסית גמוכה בדרך-כלל של זיקה לסדר חברתי או תרבותי רחב יותר, בתפיסה של סדר זה כדבר שצריך בעיקר להשתלט עליו או להסתגל אליו, אך לא כדבר התובע רמה גבוהה של זיקה מצד המשתתפים בו, או המוקפים על-ידו.

שנית, בחוך חברות אלו היתה נטייה לשליטה של הדגש חזק של האופי הנתון של הסדר התרבותי והחברתי; של חוסר תפיסה של השתתפות אוטונומית פעילה מצד איזו מן הקבוצה החברתית בעיצוב קווי-המיתאר של המשטר—אפילו במידה שאפשרי עיצוב מעין זה במשטרים מסורתיים.

שלישית, דבר הקשור קשר הדוק לקודמו, היה היעדר התפיסה של מיתח בין סדר טראנסצנדנטלי "נעלה" ובין הסדר החברתי או—כאשר אמנם נתפס מיתח זה כיסוד חשוב מאד בספירה ה"דתית" עצמה—הצורך להתגבר עליו על-ידי איזו פעילות "ארצית" (מדינית, כלכלית או "מדעית") המכוונת לעיצוב הסדר החברתי והמדיני או לשינויו הגמור.

רביעית, דבר הקשור קשר הדוק לקודמו, היתה גם ההדגשה החלשה-ביחס של הגישה האוטונומית של הקבוצות או הרבדים העיקריים אל הסממנים העיקריים של סדרים אלה. בדרך-כלל סברו שגישה מעין זו מוצעת בתיוכם של קבוצות אינדיבידואליות שיוכיות או של מומחים פולחניים המסמלים את הסדר ה"נתון", ואשר ברובם נתמנו על-ידי המרכז או מרכזי-המשנה.

חמישית, היתה כאן נטייה לפיתוח קשר חלש למדי בין תפיסה ואוריינטציות אוני-ברסליסטיות רחבות—הן דתיות והן אידיאולוגיות—לבין הסדר החברתי הממשי, זיקה מוגבלת-ביחס לאוריינטציה מעין זו לעומת השתתפות פולחנית יותר בהם.

ששית, היתה נטייה לפיתוח עמדה סבילה-ביחס לקבלתן של הנחות-היסוד של הסדר התרבותי, הדגש חזק של אפיו הנתון, אפילו בהסתמך על הנחות-היסוד של המודר-ניות, שגם הן מדגישות את האפשרות של גישה רחבה אליהן ושל השתתפות בהן. תפיסות אלו של הסדר החברתי-המדיני הצמיחו, בחברות אלו, אוריינטציה חלשה הרבה יותר להשתתפות פעילה במרכזים ובתוך כך לתלות גדולה במרכז—במיוחד מצד הקבוצות הרחבות המודרניות—במה שנוגע לאספקת משאבים ולוויסות העניינים הפנימיים שלהן במידה שהיו אלה קשורים לחברה הרחבה ורק בתורת פיתוח רפה מאד של מנגנונים אוטונומיים של ויסות-עצמי—כמו שאנו יכולים לראות בטבען של הדרישות המדיניות שנטו להתפתח בחברות אלו.

נכון הוא למדי שהדרישות מן המרכז לא שכחו כלל בחברות אלו; אדרבה, בשים לב להתפשטותן של הנחות-היסוד של המודרניות, היו דרישות מעין אלו צצות ומופיעות בלי הרף והן נטו להתגבש יותר ויותר אך בדרכים שהדגישו את חוסר האוטונומיה של הקבוצות ואת המעמד המכריע שגודע למרכז בתהליך הזה. ברגיל כללו אלו דרישות להרחבתה של חלוקת המשאבים מן המרכז, לא לפיקוח על

המרכז ולא לשינוי תכניו וסמליו על-ידי קבוצות אלו או לאפשרות של יצירת טיפוסים חדשים של סדרים חברתיים ותרבותיים על-ידי המרכז.

יג

בכל הדרכים הללו מתמזגות תכונות אלו של הסדרים החברתיים השונים—הן במסגרות המסורתיות והן במודרניות—לכלל איזה דגמים רחבים יותר של סדרים סוציו-מדיניים, כמו למשל אלה שהוגדרו כדגמים "אבסולוטיסטיים" ו"מעמדיים" או כדגמים של "מדינות-לאום" באירופה המערבית, הדגמים האוטוקרטיים-הקיסריים והמהפכניים-המעמדיים של רוסיה (או סין), הדגמים הפטרימוניאליים והניאו-פטרימוניאליים שנדונו למעלה, וכן הדגמים היפאני, ההודי או התורכי, או הרבה כיוצא באלה. כמו שראינו, כל אחד מן הדגמים האלה מצטיין בכך שבתוכו מושלות בכיפה קונסטלציות מסוימות של דגמים.

דגמים כאלה, על כל האצלותיהם, יכולים להתקיים או להתמיד הן בחברות מסורתיות והן בחברות מודרניות, ובמידה שכך הוא הדבר אפשר שיהיו נוטים לגלות צדדים של דמיון בדרכים בהן הן מתמודדות עם הבעיות הספציפיות למסגרות מסורתיות ומודרניות, הגם שבבעיות עצמן יש הבדלים גדולים בין מסגרות מעין אלו.

במידה שדמיון מעין זה קיים או מתמיד, כפי שהדגמנו בדוגמות שהובאו למעלה, ב"אותה חברה" בתקופות שונות של התפתחותה, והיא חוצה מישורים שונים של דיפרנציאציה חברתית, שינויי משטרים, גבולות, הוויות קיבוציות, זהויות וסמלים של זהות קיבוצית, הרי אפשר לראות בקונסטלציות אלו של דגמים צד אחד מכריע של ה"מסורת" של חברות אלו, של רציפותן.

אבל רציפות זו או דמיון זה שונים הם בסוגם מזה המאפיין את רציפותן של מערכות חברתיות "ארגוניות" יותר, כגון מדינות ומשטרים מדיניים, או ציבורים תרבותיים ואתניים המקושרים על-ידי סמלים משותפים של זהות קיבוצית.

חלק ב

רציפויות של מסורת כקונסטלציות של "קודים"

יד

ההדגמות הקודמות נלקחו בעיקר משלושה טיפוסים של חברות. רציפויות דומות באפני האירגון המדיני והריבוד החברתי, שבתוך כך הן שונות עד מאד מכל אחת מאלו שנדונו קודם-לכן, אפשר למצוא גם בחברות אחרות—בין ביפאן, בין בתורכיה ובין בסין. אך אפילו ההדגמות החטופות שהובאו למעלה די בהן להצביע על החשיבות של קווי-דמיון או רציפויות מעין אלו—ז.א. של צד אחד מן הדבר המכונה תכופות "מסורת". אולם כדי שנוכל לזהות את טיב הצד הזה של המסורת ושל המנגנונים שבאמצעותן היא מפעילה את השפעתה, עלינו להתבונן היטב יותר בדרכים

שבהן קווי-דמיון או רציפויות אלה שבין המסגרות המסורתיות והמודרגיות של "אותה חברה" מתלכדים מסביב לאי-אלה מוקדים מבניים ותרבותיים משותפים. מתוך מבט קרוב יותר מעין זה אנו נמצאים למדים שמבחינה מדינית או ארגונית הם מתמקדים, מצד אחד, מסביב לוויסות הזרימה והחילופים של משאבים בין קבוצות שונות בתת-מערכות ארגוניות שונות של חברה, ובמיוחד סביב דרגת האוטונומיה שעשויות קבוצות שונות בתך החברה לגלות אגב ויסותו של שילוב מעין זה ביחס למרכזים של חברות אלו; ומצד שני, נוטים הם להתמקד סביב מספר צדדים שפתוּן הפעולות של המרכזים והקבוצות כאחד, ובמיוחד אלה שיש להן קשר הדוק להבדלים מכריעים באוריינטציות תרבותיות מרכזיות, או אלו המתמקדות מסביב להגדרת החשיבות היחסית של ממדים שונים של הקיום האנושי—הפולחניים, המדיניים או הכלכליים—ושל המסקנות המבניות והסמליות המתבקשות מהם לגבי ההגדרה של גבולות קיבוצים מדיניים ותרבותיים; שנית, סביב התפיסה של דרגת האוטונומיה או יחסי-הגומלים של המשטרים הקוסמיים, התרבותיים, החברתיים והמדיניים והרלבנטיות ההדדית שלהם; שלישית, סביב ההגדרה או ההדגשה של עמדה פעילה או סבילה ביחס להשתתפות במשטרים החברתיים והתרבותיים והתהוותם; רביעית, סביב תפיסות שונות של שינוי, של עמדות כלפי שינוי ושל האפשרות להשתתפות פעילה, להבדיל מסבילה יותר, ביצירתם של שינויים מעין אלה בתחומים החברתיים והתרבותיים העיקריים; וחמישית, סביב בסיס הלגיטימציה של הסדר החברתי בכלל ושל היחסים בין המרכז לפרפריה בפרט, ובמיוחד ביחס לדרגה בה יחסים אלה הם סיגוליים בעיקר, להבדיל מעמדה של התחייבות כלפי המרכז ו/או הסדר החברתי.

הניתוח שלנו הראה שאוריינטציות תרבותיות המשפיעות על הצדדים הארגוניים יותר שנותחו למעלה, חוצות רמות שונות של דיפרנציאציה מבנית וטיפוסים שונים של מבנים ארגוניים שונים, וכן גם שינויים במשטרים מדיניים, ושל כמה מסמלי הזהות הקיבוצית.

נביא כמה הדגמות שבאקראי בלבד: הניתוח שלמעלה הראה כי ככל שהמשטרים החברתיים והתרבותיים נחשבים רלבנטיים זה לזה ואוטונומיים זה מזה, כמו בתחום האירופי-המערבי, כך גדל שיעור האוטונומיה המדינית של קבוצות שונות ושיעור ההתפתחות של מוקדים עצמאיים של מאבק מדיני. ככל שסדרים אלה מתמצים באחד מהם—כמו ברוסיה—או ככל שהם מנותקים זה מזה (כמו בהרבה חברות פטרימוניאליות שלא עמדנו עליהן כאן), כך יקטן שיעורה של אוטונומיה מעין זו. במקרה הראשון יהיה המרכז נוטה לחדור לפרפריה בלי לאפשר פלישה עצמאית מצד הפרפריה למרכז; ואילו במקרה השני תהיה נטייה לפיתוח יחסי סיגול בין המרכז לפרפריה.

בדומה לזה הרי ככל שתגבר תפיסת המרכז כמוקד היחיד של סדר תרבותי רחב יותר כך יגבר ההדגש של סממני סטאטוס פונקציונליים ושל קבוצות-סטאטוס מופרדות וסגורות; ככל שיגדל היחס ה"סיגולי" אל המרכז כך גם תגבר הפרדת

הסטאטוס והדגשת היוקרה המוגבלת של קהילות סגורות; ככל שתגדל ההתחייבות של קבוצות רחבות כלפי הסדר החברתי כך תגבר חדירתו של המרכז לתוך הפריפריה וכך יוגבר ההדגש בסממני הכוח במערכת הריבוד. בדומה לזה, ככל שיגדל ההדגש בגישה אוטונומית אל המרכז ובהתחייבות משותפת כלפי סדר חברתי רחב יותר כך גם יגבר שיעור האוטונומיה בסטאטוס של קבוצות שונות.

יחס הדוק זה בין אוריינטציות תרבותיות אלו ובין הצדדים השונים של הארגון החברתי שנותחו למעלה מעיד כי אין אלו רק אוריינטציות תרבותיות או ערכיות כלליות ורחבות. מוטב לומר שכפי הנראה הן קרובות הרבה יותר לדבר שוובר קרא לו "Wirtschaftsethik", ז.א. אפנים כלליים של אוריינטציה "אתית" "דתית" (או, בעצם, סמלית כללית) כלפי תחום מוסדי ספציפי ובעיותיו; ההערכה של תחום זה מבחינת ההנחות של דת או מסורת נתונה ביחס לבעיות היסודיות של הסדר הקוסמי ושל קשריהן לקיום האנושי והחברתי, והנגזרות המבניות וההתנהגותיות של הערכה מעין זו.

קודים או אוריינטציות אלה מספקים הנחיות לגבי אחדות מן הבעיות המתמידות שהן אימאננטיות בטיב החיים האנושיים בהקשר החברתי והתרבותי, והם מכוונים במיוחד את הדרכים העיקריות להסתכלות בבעיות היסוד של הקיום האנושי והסדר החברתי והתרבותי, של הצגת השאלות העיקריות ביחס אליהם, במיוחד בעיות מסוג אלו שהצבענו עליהן למעלה: את התשובות הארגוניות הסמליות האפשריות לבעיות אלו וההערכה של התחומים הארגוניים השונים מבחינת הבעיות האלו וכתוצאה מכך הן משפיעות על גיבוש מבנים מוסדיים וסמליים שונים מבחינת חשיבותם להגשמת פתרונות או תשובות שונים לבעיות אלו.

קודים אלה שונים מן המבנים האימאננטיים ה"מכוונים" את התכנים של תחומים סמליים שונים או של יצירות אינטלקטואליות או אמנותיות.

נכון הוא למדי, כמובן, שהביטוי הבולט של קודים אלה מובע תמיד במונחים סמליים, ולעתים קרובות מאד אפשר למצוא את ביטויים הבולט ביותר במערכות או בצורות תרבותיות מאורגנות ומגובשות—בין פילוסופיות, בין תיאולוגיות ובין ארכיטקטוניות.

אבל המבנה הפנימי של כל קונסטלציה כזאת של קודים העשוי להיות דומיננטי בתוך אוכלוסיה מסוימת אינו זהה עם זה של יצירות "אינטלקטואליות" מעין אלו מצד הדינאמיקה וההנחות ה"הגיוניות" שלהן.

יהיו סימני ההיכר השיטתיים או ה"מבניים" שמגלים קודים או קונסטלציות אלה אשר יהיו, אין הדבר בא לידי ביטוי בדגמים אינטלקטואליים טהורים אלא בעימות האוריינטציות שלהם עם מישורים ארגוניים יותר של בעיות—של הארגון החברתי.

לכן קודים או קונסטלציות שונות של קודים אלה יכולים להיות אופראטיביים "מתחת" ליצירות תרבותיות דומות לכאורה או מתחת לביטויים "אידיאליים" "סמליים" של הסדר החברתי והתרבותי המתאים—בלי הבדל אם הם מופעים באורתודוקסיות או בהטרודוקסיות של תרבות נתונה. כך אפשר אולי לשער כי

הקונסטלאציה של קודים מעין אלה הפועלת באיזה חברה נתונה היא-היא הצד החשוב-אולי החשוב ביותר-של המבנה ה"חבוי" שלה, ז.א. של הכללים שלפיהם בניה של חברה פועלים ביחס לאחדים מן הצדדים המרכזיים ביותר בתיפקוד השיטות החברתיות והמדיניות השונות.

טו

גם אם תתאמת הנחה זו שאכן קונסטלאציות אלו של קודים הן בבחינת עקרונות מבניים סמויים המשפיעים השפעה מרובה על מערכות חברתיות שונות, אין פירוש הדבר שקונסטלאציות אלו קבועות ועומדות בתוך חברה מסוימת לעולם-ועד-מעבר לכל השינויים הארגוניים ברמות של דיפרנציאציה חברתית, במשטרים פוליטיים וכיו"ב, או שהן ממצות את כל מה שקרוי מסורת.

מה שקרוי בדרך-כלל מסורת יש בו עוד הרבה צדדים אחרים כגון גיבוש סמלי-הודהות קולקטיביים, דפוסי לגיטימציה של המשטר ושל המערכות החברתיות וכיו"ב. אף אחד מצדדים אלה של המסורת-כמו גם הקונסטלאציות השונות של הקודים שניתחננו ביתר פישוט למעלה-אינם נתונים באופן קבוע בתוך חברה מסוימת, גם אם אחדים מהם יכולים להתמיד יותר מאחרים.

גיבושם של כל הצדדים האלה של מסורת נוצר תמיד תוך כדי מאבק חברתי מתמיד, ודבר זה בולט במיוחד בגיבושן של מערכות חברתיות ותרבותיות הקשורות בתהליכי מודרניזציה.

חלק ג

שיקומן של מסורות בחברות בתר-מסורתיות ; מסקנות תיאורטיות

טז

המעבר אל סדר מודרני, בתר-מסורתי יש בו תמיד משום אתגר שמסביבו נוטים להתפתח ניגודים ומאבקים חמורים-ניגודים שנושאייהם הגלויים ביותר לעין הם תנועות חברתיות, עיליתות וקבוצות מדיניות וקואליציות חברתיות ומדיניות שונות ומסביבם וכתוצאה מהם מתפתחים רוב קווי-המיתאר של סדרים בתר-מסורתיים שונים-כגון עצם היכולת של הסדר הבתר-מסורתי והמשטרים המדיניים למסד טיפוסים חדשים של יחסי מרכז-פריפריה האפייניים לכל משטר שכזה ; וכן קווי-המיתאר הממשיים של מיסוד מעין זה. בגיבושם של קווי-מיתאר אלה אגב תהליכי המאבק הקשורים בכך פועלים צדדים אחרים של מה שקראנו לו מסורת-מעבר למה שניתחנו בסעיף שלמעלה-והם משפיעים על דפוסי התפתחותם של משטרים אלה.

אבל פעולה זו לא תמיד היא מתרחשת על-ידי מין פרישה "טבעית" של מסורותיהן של חברות אלו. בכל התהליכים האלה קיימים יסודות חזקים מאד של בחירה. בכל

מצב שכזה מופיעה שורה של בעיות בשביל ה"חברה", בשביל העיליתות והקבוצות השונות שלה, והן מעמידות בפניהן שורה של ברירות מוסדיות וארגוניות שונות אשר יש לבזר ביניהן.

בו-בזמן שהיקפן של ברירות מעין אלו אינו בלתי-מוגבל הרי גיבושן הממשי במצב ספציפי כלשהו אינו נקבע מראש לגמרי על-ידי התפתחות מבנית או על-ידי ה"מסורת" של חברה. אפילו במצבים הדומים מבחינה מבנית יש תמיד איזה היקף של חלופות (אלטרנטיבות) אפשריות, שמתוכן—על-ידי פעולת-הגומלים של הכוחות השונים הפועלים במצב—מתגבשת למעשה ברירה מסוימת.

גיבושן של ברירות מעין אלו מתוך שורה של חלופות אפשריות בולט ביותר כשהוא מתגשם במעשה מכוון מצד עילית מהפכנית. אבל את התהליך של ברירת חלופות מעין אלו אפשר למצוא גם במצבים "דראמטיים" פחות והוא בא לידי גילוי בצורה "מרוכזת פחות" על-ידי הצטברות לחצים ותגובות מפוזרים, כפי שאירע לעתים קרובות בשלבים הראשונים של המודרניזציה בהרבה מארצות-אירופה.

במישורים שונים באות ברירות מעין אלו לידי גילוי. הן נראות לעין ביותר לגבי טיפוסי המשטרים המדיניים העשויים להתפתח בתוך המסגרת של איזה מן הדגמים הרחבים של סדרים סוציו-מדיניים המעוצבים על-ידי קונסטלציות שונות של דגמים וקודים חברתיים—התפתחות המשטרים האוטוקרטיים או המהפכניים ברוסיה או בסין של ימינו, של משטרים פרלמנטריים, נשיאותיים או פליסיטאריים במערב, של משטרים תחוקתיים או אוטוקרטיים מטיפוסים שונים, בתוך הרבה מן השיטות הניאו-פטריוניאליים.

במישור ממוסד ומגובש קצת פחות—אך לא דווקא חשוב פחות—מתגבשות ברירות מעין אלו ביחס לדפוסים השונים של גיבוש המסורות של חברות בתר-מסורתיות שונות, ובמיוחד בדרכים בהן מעוצבים הסמלים השונים של זהות קיבוצית ותפיסת-העצמית של החברה, המתפתחים בתגובה על לחץ הכוחות התרבותיים והמדיניים של המודרניות; ובדרכים בהן מקבלים את המסורות ה"קיימות" ואת סמלי הזהות הקיבוצית, או מכלילים אותם במסגרות הסמליות החדשות האלו.

יז

הדיונים עד כאן מתמזגים לכלל מסקנה עיונית כללית יותר—והיא (א) שהאוכלוסיות החיות בתחומים של מה שמוגדר בדרך-כלל כ"חברה" של סדר מאקרו-חברתי, אינן מאורגנות בדרך-כלל לפי "שיטה" אחת אלא בעצם בכמה וכמה דרכים שונות ובמישורים שונים; (ב) שאת המישורים השונים האלה של ארגוני עשיות חברתיות יכולים לשאת חלקים שונים של האוכלוסיות ובאמצעות מנגנונים ומבנים שונים; (ג) שהתנועות של "אותן" אוכלוסיות, או של אוכלוסיות המקורבות עד מאד זו לזו באמצעות שיטות שונות מעין אלו, עשויות להשתנות במידה ידועה בלי קשר בין אחת לחברתה; (ד) שצדדים אלה של הסדר החברתי יש ביניהם הבדלים גדולים והם מגלים דפוסים שונים של ארגון, רציפות ותמורה, ושהם עשויים להשתנות

בתוך "אותה" חברה בשיעורים שונים או בדרכים שונות בתחומים שונים של חיי החברה.

מנקודת-המבט של הניתוח המאקרו-סוציולוגי המשווה ושל ניתוח התמורה החברתית יש חשיבות מיוחדת, ראשית, להוויות קיבוציות ולארגונים שונים, המאורגנים כ"מערכות" או אשכולות של "מערכות" על המנגנונים השונים שלהם לשמירת-גבול ארגונית; שנית, למערכות סוציו-אקולוגיות שונות שלא עמדנו עליהן כאן; שלישית, לישויות קיבוציות, קהילות ו/או סדרים סוציו-תרבותיים רחבים יותר שאינם בנויים בהכרח כארגונים אלא שהם ממוקדים סביב סמלים שונים של זהות קיבוצית; רביעית, מישורים שונים של דיפרנציאציה מבנית של פעולות חברתיות; ולבסוף, האוריינטציות התרבותיות וה"קודים" השונים שנותחו למעלה. אבל כל אחד מן הצדדים האלה של הסדר החברתי "מארגן" את הפעולות החברתיות של האוכלוסיה הנוגעת אליו מנקודת-מבט נבדלת ועל פי מתכונת נבדלת, והוא גם מגלה מתכונות שונות של רציפות או תמורה.

אך אפשרות השוני שבצדדים השונים האלה של הסדר החברתי אינה מקרית לגמרי—ולכן כל השיקולים האלה פותחים לפנינו שורה של בעיות חדשות לניתוח סוציולוגי—כגון, מי הנושאים והמנגנונים של הצדדים השונים של הסדר החברתי שנותחו למעלה, ומה היחסים ביניהם; מה התנאים המבניים המקילים על ההתפתחות של טיפוסים שונים של קודים ועל החזקה המתמדת של גזרותיהם המבניות העיקריות; מה התנאים שבהם משתנה החשיבות היחסית של קודים שונים בתוך חברה; האם ה"מעבר" מטיפוס אחד של חברה למשנהו—למשל, מטיפוס "מסורתי" למודרני—תלוי בתמורה בקונסטלציה הקיימת של הקודים או שמא אפשר לחזות מעברים כאלה פשוט על-ידי שינויים בתכנים התרבותיים או על-ידי דיפרנציאציה מבנית? ענין מיוחד וחשיבות מיוחדת יש כאן להשפעה האפשרית של תנועות שונות של תמורה—במיוחד תנועות חברתיות והשפעותיהן האפשריות על תהליכי התמורה השונים האלה.

הבירור השיטתי של היחסים בין דפוסי התמורה של צדדים שונים אלה של הסדר החברתי עודו לפנינו במידה רבה מאד, ויש לקוות שבכך תרמנו משהו להבהרתם.

שלנוה אבינרי: על תשוקות, אינטרסים ותבונה אצל הגל ונארקס

כאשר רצח הסטודנט קארל זאנד את המשורר הריאקציונר אוגוסט פון־קוצבואה ב־1819 מפני שסבור היה כי הלז הוא סוכן רוסי, באו כמה פילוסופים ותיאולוגים באוניברסיטה של ברלין ללמד עליו סניגוריה בטענה שאם גם המעשה עצמו ראוי לגנאי הרי יש לדון את זאנד על־פי כוונותיו ומניעיו; ומאחר שהללו נאצלים בלי ספק, אין להרשיעו כהרף־עין על־פי חומר הדין שאינו בודק אלא לפרטים חיצוניים. המצפון צריך לשפוט אותו.

מובן שהיה כוח־משיכה להשקפה מעין זו לגבי דור שנוון מן התיאולוגיה הפרוטסטנטית הפיאטיסטית של שלאיירמאכר והאָתוֹס הרומנטי של השודדים לשילר. אולם הגל ניער חצנו ממנה מכל־וכל:

“אחד הבולטים שבפללים הנלווים של זמננו הוא לטעון לזכות הכוונה ה'מוסרית' כביכול שמאחרי מעשים נפסדים ולהעלות דמיונות על אנשים רעים שלבוֹתיהם רוחשים טוב, כלומר לבבות החפצים בטובתם שלהם ואולי גם בזו של זולתם. משנה זו מעוגנת ב'טוב־הלב' (guten Herzens) של הפילוסופים שמלפני קאנט והיא, למשל, תמצית של יצירות דראמטיות נודעות; אבל החיו אותה בצורה קיצונית יותר, וההתלהבות הפנימית שבלב, כלומר צורת הייחוד באשר הוא, הפכו אבן־הבוחן לצדק, לתבונות ולהצטיינות. התוצאה היא שהפשע והמחשבות המוליכות אליו, בין אם אלה דמיונות נדושים ונבובים ובין אם אלו דעות פרועות, צריכים להיחשב צודקים, תבוניים ומצוינים, פשוט מפני שהם יוצאים מלבותיהם של בני־אדם ומרגשי־ההתלהבות שלהם.”¹

הבעיה נוגעת באחת הסוגיות היסודיות ביותר במחשבתו של הגל על היחס בין כוונה למעשה, בין הנעה סובייקטיבית ותוצאות אובייקטיביות. אף כי עיקר הוא אצל הגל שהמרומז ביחיד חייב לבוא לידי ביטוי במעשיו הפוגעים בעולם החיצון וכי רק מכוח מעשה מעין זה היחיד עושה עצמו יצור של ממש,² בכל־זאת עומד הגל על דעתו שהיחס בין כוונה למעשה איננו יחס קווי בלבד. לפיכך אין לראות בהיסטוריה עצמה רק תוצאה מודעת ונרצית של היחידים והקבוצות המשתתפים בה. בהרצאות־המבוא שלו לפילוסופיה של ההיסטוריה מנסה הגל להתמודד עם בעיית היחס בין הרצון הסובייקטיבי האנושי ובין התוצאה ההיסטורית. אין בדעתי לחזור במאמר זה על עמדתו של הגל בסוגיה זו: אצטמצם בדיון באותם צדדים של הנושא המרמזים, לדעתי, על דרך חדשה של הסתכלות בשאלה המסורתית בדבר הקשר בין התבונה והיצר במישור העשייה ההיסטורית.³ אחרי־כן אנסה להראות באיזו מידה שמר מארקס על הסכימה ההגליאנית ואשתדל לברר באיזו מידה השינויים שהכניס מארקס בתמונה יש להם משמעות להבנת אחדים מן ההבדלים העיוניים הבסיסיים בין תורותיהם המדיניות של הגל ומארקס.

לדעתו של הגל, ההיסטוריה העולמית היא “התפתחות תודעתה של הרוח בתירות

והמימוש של אותה חירות בעקבות זאת.⁴ התבונה היא חוק העולם, אבל אין היא נשאת מחוצה לו, כוחה עמה לממש את עצמה, שכן "אין התבונה קצרת-יד עד כדי כך שתחולל רק את האידיאלי, את המוכרח, ותישאר באיזה קיום שמחוץ למציאות—מי יודע היכן—כאיזה דבר משונה בראשיהם של בני-אדם".⁵

סגולה זו של התבונה שכוחה מספיק לה לממש את עצמה בהיסטוריה היא המאפשרת להגל להצהיר כי "מה שהוא תבוני הוא ממשי ומה שהוא ממשי הוא תבוני".⁶ כך הוא הדבר, לדברי הגל, לא מפני שכל היש הוא תבוני—הגל מרחיב את הדיבור במידה ידועה על ההבדל בין "ממשות" (Wirklichkeit) וקיום בלבד (Dasein)⁷—אלא מפני שהתבונה כוחה עמה לפעול (wirken), להיעשות ממשית (wirklich).⁸ במובן זה אפשר לומר שהגל חוזר מן השניות הקאנטיאנית אל העמדה הקלאסית שהעולם כפי שהוא ידוע לנו הוא תבוני. אך אם לגבי היוונים היה nous בחזקת נתון, לגבי הגל זה תהליך המתנהל בזמן באמצעות התפתחותה של הרוח. כך יש לרוח היסטוריה, ולכן יש להיסטוריה העולמית מקום בהסבר הפילוסופי של היקום.

דווקא בתהליך זה של מימוש התבונה בעולם מפתת הגל כמה מן הנושאים המעניינים ביותר בתיאוריה שלו על העשייה ההיסטורית. בעיני הגל תהליך זה של מימוש לא די שהוא "ממושך וחמור"—הוא גם זקוק לתיווך. "לא לפתע-פתאום הגיעה החירות לבכורה במדינות, לא לפתע-פתאום הגיעה התבונה לבכורה בממשלות ובתחוקות", מעיר הגל. לדעתו, יש "הבדל ברור בין עקרון כשלעצמו לבין גישומו".⁹ הבדל זה הוא שגורם שכאשר אנו מסתכלים בהיסטוריה הרי בתחילה רק לעתים רחוקות אנו מבחינים בה בדפוסים תבוניים. בראשונה אנו רואים את "יצריהם של בני-אדם, גאונם, כוחם הפועל".¹⁰

איך אפוא מישב הגל את הדברים האלה עם הרעיון שלו בדבר התבונה בהיסטוריה? כאן מעלה הגל את ההבחנה בין תוכן ההתפתחות ההיסטורית לבין אמצעיה. יצריו של האדם הם האמצעים שבהם התבונה מתממשת בהיסטוריה:

"אף כי החירות כשלעצמה היא בראש-וראשונה רעיון פנימי, האמצעים שהיא משתמשת בהם הם התופעות החיצוניות המתיצבות לעינינו במישרים בהיסטוריה. מעוף-עין ראשון בהיסטוריה משכנע אותנו שמעשיהם של בני-אדם נובעים מן הצרכים שלהם, היצרים שלהם, האינטרסים שלהם, המזגים שלהם והכשרונות שלהם. אכן דומה כאילו בדראמה זו של פעולות אותם צרכים, יצרים ואינטרסים הם המניעים היחידים לפעולה והסיבות הפועלות העיקריות. אמת שדראמה זו קשורה גם במטרות אוניברסליות, בטוב-לב, או בפטריוטיות נאצלה. אבל מידות ומטרות תרומיות מעין אלו אין להן ערך על היריעה הרחבה של ההיסטוריה. אפשר אולי שנראה את האידיאל של התבונה במימוש באנשים המאמצים להם מטרות מעין אלו ובתחומי השפעתם; אבל מספרם קטן בהשוואה להמון בני-האדם, ובהתאם לכך השפעתם מוגבלת. כנגד זאת, יצרים, מטרות פרטיות וסיפוקם של רצונות אנוכיים הם מניעי-פעולה אדירים. כוחם טמון בעובדה שאין הם נוהגים כבוד אף באחד מן הסייגים שהחוק והמוסר מבקשים לאכוף עליהם; ושהדחפים הטבעיים האלה קרובים אל גרעין הטבע האנושי יותר מן המשמעת המלאכותית והמעיקה הנוטה אל הסדר, הריסון-העצמי, החוק והמוסר".¹¹

ידוע לו להגל כי בכך הוא מעלה את צל-הרפאים של ההיסטוריה כ"ספסל-שחיטה";

לדעתו של הגל אין מנוס מזה. אבל אין זו התמונה בשלמותה, שהרי "מאורעות אלה המצטרפים לאותה תמונה של רגשות נכאים וכובד־מחשבות הם רק האמצעים להגשמת הייעוד המהותי, התכלית המוחלטת והסופית, או—והרי זה למעשה אותו דבר—התוצאה האמיתית של ההיסטוריה העולמית"¹². בשל יחס דיאלקטי זה בין כוונה לתוצאה מגיע הגל למסקנה ש"שום דבר גדול בעולם לא הוגשם בלי יצרים"¹³, שכן יצרים אלה יש להם קשר בלתי־אמצעי יותר אל מניעיהם של בני־אדם מן הסייגים התבוניים הנאכפים עליהם במהלך ההתפתחות ההיסטורית.¹⁴

הגל כופף אפוא את היצרים לתבונה, אבל שלא כמו במסורת הקלאסית אין הדבר מתרחש במישור בלתי־אמצעי; לא בנפשו של היחיד גם לא בנפש הכללית, כלומר במדינה, אין הגל גורס שהתבונה מנצחת את היצרים באורח בלתי־אמצעי ומחסלתם. כנגד זאת, גלוי־וברור כי הרעיון הרומנטי שהיצרים הם ביטוי לכל הנאצל, המקורי, הטבעי והתם שבאדם הוא תועבה להגל: אם גם אפשר שהיצרים קרובים יותר לגרעין ה"טבעי" של האדם, הרי דבר זה מתרץ רק את גודל כוחם ואין הוא נותן להם הכשר בחינת ביטוי לאני "הלא־מנופר" או ה"אמיתי" של האדם. הגל עומד בתווך: היצרים הם שפחותיה של התבונה, אבל רק בפרספקטיבה של ההיסטוריה העולמית. רק מזווית־ראייה זו מסתמן דפוס נהיר בעלילות אנוש ורק ממנה יכולים אנו להבחין במתפונת כלשהי בתוך כל האנדרלמוסיה של רגשות ויצרים מתרוצצים. רק במישור זה אפשר להבין מה שבלעדי כן היה נשאר רע שאין לו הסבר ולהימנע מראייה מאניכאית או איזבית של העולם. פיוס זה, טוען הגל, "אפשר להגיע אליו רק מתוך ההכרה ביסודות החיוביים שבהם אותו יסוד שלילי בעלם כמשהו כפוף ומנוצח"¹⁵. זוהי "ערמת התבונה", *List der Vernunft*.

אולם כאשר הגל ניגש לדון ביצרים עצמם מקרוב יותר, מתקבל תיאור השונה מעט מזה שהיינו יכולים לצפות לו. בדברים הבאים מגדיר הגל את היצר:

"לכן אשתמש במונח 'יצר' בהוראת ייחודו של טיפוס במידה שרציונותו האישיות הן לא רק בעלות תוכן מסוים אלא הן גם מספקות את הכוח הדוחף והמפעיל למעשים בעלי היקף אוניברסלי. לכן היצר הוא הצד הסובייקטיבי ומתוך כך הפורמלי של המרץ, הרצון והפעילות, אשר בנקודה זו עדיין אין תכנם ומטרתם קבועים"¹⁶.

היצרים אינם אפוא דחפים בלתי־תבוניים בלבד, שאין להם קשר למטרות התבוניות של ההיסטוריה; כאשר הגל אומר כי היצרים מתיחסים לתבונה כמו שהפרטי מתיחס אל הכללי, ברור שהוא טוען כי בצורה זו או אחרת התבוני כולל יצרים, ממש כמו שהכללי באשר הוא מקיף את הפרטי הריהו כולל גם אותו כאחד מרכיביו. לכן אין לראות ביצרים משהו שלילי בלבד, משהו שחזקה על אדם שיהיה פטור מהם או שהוא בגדר רע "הכרחי". נהפוך הוא—ובקטע הבא מגלה הגל כי כשהוא מדבר על יצרים הרי במחשבתו הוא כולל בכך "רק פעילות אנושית שהיא פועל־יוצא מאינטרס פרטי, מכוונות מיוחדות או, אם תרצו, אנוכיות—בהגבלה זו: שכל כוח הרצון והאופי מוקדש להשגתה של מטרה אחת ושאינטרסים אחרים או מטרות אפשריות אחרות, למען האמת כל דבר אחר, מוקרבים למטרה הזאת"¹⁷.

משום כך יכול הגל לומר, כשהוא דן באידיאה ובמכלול יצריו של האדם, כי "האחד הוא השתי ומשנהו הערב במסכת העצומה של הרעיונות"¹⁸ מכאן שהגשמת הצד האובייקטיבי של הרוח—פעולתה בהיסטוריה—באה באמצעות "צורך, אינסטינקט, יצר, אינטרס פרטי, אפילו דעות וביטוי סובייקטיבי. צירופים עצומים אלה של רציות, אינטרסים ופעולות הם הם הכלים והאמצעים המשמשים להשגת מטרתה של הרוח העולמית, מביאים אותה לכלל תודעה, ומגשימים אותה"¹⁹.

"ערמת התבונה" פירושה אפוא, לגבי הגל, לא רק שהיצרים משמשים את התבונה אלא גם זה שמטרות אינדיבידואליות ואינטרס אנוכי יש להם מקום במערכת-הדברים התבונית; אף שהם מקריים ומשניים, יש בהם צורך; על-ידי שהתבונה משתמשת בהם, יש ביכלתה להתעלות מעליהם. כאן הגל מעניין במיוחד מפני שהוא מדבר על חשיבות האינטרס-העצמי ודעתו של היחיד עליו, בפרט בחברות המודרניות:

"מטרה אשר לשמה אפעל חייבת להיות באיזה אופן שהוא מטרתי; לכן עלי לספק את תשוקותי שלי, גם אם יהיו בהן צדדים כה רבים שאינם מענייני. זוהי זכותו האינסופית של היחיד למצוא את סיפוקו בפעילותו ובעמלו. כדי שיהיה לבני-אדם ענין במשהו, הכרח שיהיה 'לבבם' נתון לו. רגשי החשיבות-העצמית שלהם חייבים לבוא על סיפוקם... לכן אין שום דבר מתרחש, אין שום דבר מתבצע, אלא אם כן אלה שנגיעה להם באיזו סוגיה מוצאים בה את סיפוקם. אלה הם אנשים מיוחדים; יש להם צרכים, אינסטינקטים ואינטרסים מיוחדים משלהם. יש להם תשוקות ורציות מיוחדות משלהם, הבחנה והפרה משלהם, או לפחות עמדה ודעה משלהם, משעה שהתעוררו השאיפות לחשוב, להבין ולענין בדברים. לכן הבריות דורשים שענין אשר לשמו עליהם לפעול יעלה בקנה אחד עם דעותיהם. והם מצפים לכך שיביאו בחשבון את דעתם—באשר למידת הטוב, הצדק, הפדאיות והתועלת שבו. דבר זה יש לו משנה-חשיבות כיום כאשר בני-אדם מתעוררים לתמוך בענין כלשהו לא מתוך אמונה במרותם של אחרים אלא, בעצם, על יסוד שיפוטם והכרתם העצמאיים שלהם"²⁰.

הנה כך היחס בין יצר/אינטרס ותבונה, שלדעת הגל הוא מתחייב תמיד מן הפעולה ההיסטורית, נעשה מפורש ומופר יותר בעת החדשה, עם שהתודעה מגיעה לכלל הכרה-עצמית. הנה כך יחס זה עצמו הופך להיות בוחן לדרגת ההתפתחות ההיסטורית של כל חברה נתונה.

גלוי-וברור כי זו התבנית שמביא הגל בדיוגו המפורסם ביחיד של ההיסטוריה העולמית: גיבורים היסטוריים אלה, שפעולתם נחוצה בתקופות של תמורה ומעבר, כל אחד מהם שוקד היה על מטרותיו הפרטיות שלו; אבל הם היו גם שלא-מדעת כלים בידי התמונה המתממשת בהיסטוריה על-ידי מעשיהם. ברגיל מסתמך הגל על הדוגמות של אלקסנדר, יוליוס קיסר ונפוליאון בבואו לומר כי את הדמות ההיסטורית יש לדון לא לפי מעלותיהם של מניעה—שבדומה למניעים של כל אדם אחר הם שייכים לתחומי היצר והאינטרס-העצמי—אלא בהתאם לתוצאות האובייקטיביות של פעולותיה. וכך, אם גם על מישור המוסר הפרטי ודאי שאפשר לדון אותם ולמצאם חסרים, הרי את משמעותם ההיסטורית יש למוד על-פי בחנים אחרים.²¹

אך דבר ראוי לציון, שעד כה לא זכה לתשומת-לב מרובה, הוא העובדה שמבנה היחסים בין היצר והאינטרס-העצמי מצד אחד לבין התבונה מן הצד השני מאפיין לא רק את הפילוסופיה-של-ההיסטוריה של הגל אלא הוא חוזר ומופיע בצורה זהה כמעט בפילוסופיה המדינית שלו. המיתח בין הפרטי לכללי, בין אינטרסים, יצרים ושאפות אנוכיים לבין התבונה, טמון גם בשורש היחסים בין החברה האזרחית למדינה במחשבתו של הגל. לא די שהחברה האזרחית היא תחום האנוכיות בו-בזמן שהמדינה מגלמת את כלליותה של התבונה; בני-אדם רוצים במדינה גם מפני שהם רואים בה את הערובה הטובה ביותר להבטחת רכושם ולשמירה על רווחתם. אבל מתוך שכך הם רוצים במדינה למטרותיהם האנוכיות שלהם, יוצרים הם גם זיקה המתעלה מעל לאינטרס האנוכי שלהם והמכניסה אותם לפלליות של ציבור המבוסס על עקרונות שאינם אנוכיים.²²

לפיכך לא נופתע לגלות שאף כי הגל דוחה השקפה השופטת את המדינה כמין ביטוי של אינטרס-עצמי בלבד הרי יסוד זה, גם אם כשהוא לעצמו אינו מספיק להגל לשמש אפיון למדינה, בכל-זאת הוא רואה בו צורך לקיום החברה המדינית:

"הדבר שחשיבותו גדולה מאין כמוה הוא זה שחוק התבונה חייב להיות חדור כל-כולו בחוק חירות הפרט, וכי המטרה המיוחדת שלי חייבת להזדהות עם המטרה הכללית, שאם לא כן המדינה נשארת תלויה באוויר. המדינה ממשיכה רק כאשר הנמנים עליה יש להם הרגשה של עצמיותם והיא יציבה רק כאשר המטרות הציבוריות והפרטיות זהות. תכופות אמרו שמטרתה של המדינה היא אשרם של אזרחיה. דבר זה נכון בתכלית. אם אין מצבם כשורה, אם אין מטרותיהם הסובייקטיביות באות על סיפוקן, אם אין הם מוצאים כי המדינה באשר-היא הריהי האמצעי לסיפוקן, אוראז עצם יסודה של המדינה רעוע."²³

ההשלמה לכך תהיה שהיעדרו של שיווי-משקל כזה בין האינטרס-העצמי לבין הקהיליה יביא לידי התפוררותה של החברה המדינית; התפוררות כזאת תיצור אחרי-כן מצדה את הצורך ביחיד חדש של ההיסטוריה העולמית שישגי דרגה חדשה של תיווך על-ידי הנסיון שלו להשיג את מטרותיו הוא. על-כל-פנים, בעיני הגל היחס בין יצרים/אינטרסים לבין המבנה התבוני של המדינה הוא לב-לבם של המוסדות המדיניים: לא די שאין הוא מגלם את העצמה—בין עצמתו של השליט ובין העצמה המקובצת של בני החברה—אלא הוא תיווך בין שתי נקודות-מוקד אלו. מעניין יהיה לנסות ולברר באיזו מידה מסגרת עיונית זו חוזרת ומופיעה אצל מארקס. בחיבורו משנת 1843, הקדמה לבקורת על "פילוסופיית המשפט" של הגל, מפתח מארקס זו פעם ראשונה את מחשבותיו על היחס בין בקורת פילוסופית לפעולה מהפכנית. הוא מצביע על המקורות הפילוסופיים היסודיים של המהפכה העתידה לבוא, אך להבדיל משאר הגליאנים צעירים הוא טוען שהמאבק המהפכני יצליח רק אם מפחינה חברתית יתבסס על הפרולטריון.²⁵ דבר שהתעלמו ממנו לפעמים הוא זה שההצדקה שנותן מארקס להשקפה זו אחוזה-ומאוחדת במבנה ההגליאני של הפעולה ההיסטורית, שעליו עמדנו למעלה.

לדעת מארקס, מהפכות זקוקות לשני יסודות: יסוד פעיל ויסוד סביל. בניגוד

להגליאנים הצעירים טוען מארקס כי אין די בשביעות-רצון מ"כלי-הנשק של הבקורת": יש להתקדם ולהגיע אל ה"בקורת שבאמצעות כלי-הנשק". ההצדקה העיונית לדבר שבלעדי כן יהיה סתם תרגיל לשוני מחופם ניתנת על-ידי מארקס בפסקו אפודיקטי קצר:

"המהפכות זקוקות ליסוד סביל, לבסיס חמרי. אין התיאוריה מתממשת בעם אלא במידה שהיא מימוש צרכיו".²⁶

הדברים הבאים יוכלו להיות הדגמה לדברים שהיה מארקס מנסה לאמרם: תיאוריות קומוניסטיות מהלכות היו זה זמן רב—מאות אם לא אלפי שנים; אף-על-פי-כן, סיכויי מימושן תלויים במידה בה הן תואמות את הצרכים החמריים, הממשיים של החברה הנוגעת בדבר. עד לעת החדשה לא היתה מוזיגה כזאת בין תיאוריות קומוניסטיות לצרכים מוחשיים; לכן נשארו התיאוריות מחוץ לתחומו של הממש. כנגד זאת, בחברה התעשייתית המודרנית יש התאמה כזאת, והוא הדבר המשווה לרעיונות הקומוניסטיים את משמעותם ההיסטורית בחברה בת-זמננו.

מבנה הטיעון הזה הולך בשתי בחינות בעקבות התבנית ההגליאנית: לא די שהוא מבקש לומר כי מימושו של הרעיון תלוי במידה בה הוא תואם אינטרס-עצמי מורגש וצרכים קיימים. מלשונו של מארקס מתרמו בתוקף גם איזה דבר אחר ומפתיע יותר: הצרכים החמריים מכונים בפיו "היסוד הסביל"; מכאן עלינו לנחש כי היסוד הפעיל הוא התיאוריה. זו בדיוק ההבחנה של הגל בין רוח לחומר, כשהוא אומר שבעוד אשר טבעה של הרוח הוא הפעולה הרי טבעו של החומר הוא הסבילות.²⁷ בהמשך הדברים גורס מארקס כי רעיונות יש בהם כוח משעה שהם נעשים רלבנטיים מבחינה חברתית לצרכיהם של ההמונים. בפסקה שברגיל מצטטים אותה רק בחלקה אומר מארקס כי "את הכוח החמרי יש למגר בכוח חמרי", והוא מוסיף:

"אולם גם התיאוריה הופכת להיות כוח חמרי משעה שהיא תופסת בהמונים. התיאוריה מסוגלת לתפוס בהמונים כאשר היא מוכיחה את עניינה לעצמו של אדם (ad hominem), והיא מוכיחה לעצמו של אדם משעה שהיא הופכת ראדיקלית. להיות ראדיקלי פירושו לתפוס דברים בשרשיהם, אולם שרשו של אדם הוא האדם עצמו".²⁸

דבר זה הוא אפוא גרעינה של הברית בין הפילוסופיה לפרולטריון, והודות לו אפשר להבין את מסקנתו של מארקס סמוך לסוף מסתו: "כשם שהפילוסופיה מוצאת בפרולטריון את כלי-הנשק החמריים שלה, כך הפרולטריון מוצא בפילוסופיה את כלי-הנשק הרוחניים שלו... ראשה של אמנציפציה זו הוא הפילוסופיה, לבה הוא הפרולטריון".²⁹

החשוב לדיוננו הוא העובדה שמארקס תולה את כל התמורה ההיסטורית בדיאלקטיקה הזאת בין הפרטי לכללי, בין האינטרס האנוכי לתבונה.³⁰ במסה הזאת מפתח מארקס את התפקיד המכריע של הפרולטריון על בסיס היותו מעמד כללי באמת.³¹ אבל מארקס מקדים לכך דיון היסטורי ברציפות "המעמדות הכלליים" בהיסטוריה, וכאן הוא מבקש לומר עצמה מדינית בהיסטוריה בחברה נתונה כלשהי השיגו רק אותם מעמדות שהצליחו להציג את האינטרסים שלהם כאילו הם האינטרס הכללי

של החברה; ומארקס מוסיף וטוען כי ברגעי עלייתו של מעמד כלשהו יש אמנם חפיפה בין האינטרסים שלו ובין האינטרס הכללי של החברה. כשנעלמת מזיגה מעין זו המעמד מתחיל לשקוע ולהפסיד את עצמתו המדינית; ובתסריט זה מופיע הפרולטריון כמעמד היחיד שהאינטרסים שלו שלמים באמת עם האינטרס הכללי: בו נעלם המיתח בין פרטיות לכלליות והאינטרס שלו זהה עם האינטרס התבוני של האנושות בכללותה. דבר שאצל הגל היה תבנית לשיווי-משקל מדיני געשה אצל מארקס תיאוריה של תמורה חברתית העתידה להביא לזהות האינטרס והתבונה בתיווכו של הפרולטריון.

תפקיד המעמדות בהתפתחות ההיסטורית מקביל אפוא אצל מארקס לתפקידו של היחיד בהיסטוריה העולמית אצל הגל. אבל יש מספר הבדלים רבי-משמעות, בתוקף העובדה שאם אצל הגל היחידים של ההיסטוריה העולמית הם אחרי הכל מכשירים בלבד הרי אצל מארקס המעמדות הם היסוד הסטרוקטורלי בהיסטוריה. לכן התלאו-לוגיה המופעת בשיטתו של הגל ניכרת הרבה פחות אצל מארקס; תוצאה נוספת היא שמארקס גורס כי המעמדות, כל זמן שהם שוקדים על האינטרס-העצמי שלהם, סופם שהם נוטים לחתור תחת עצם היסוד של קיומם הם. אמת כי הגל מודה שהיחידים של ההיסטוריה העולמית אינם "מה שנהוג לקרוא מאושרים... משעה שהושג היעד שלהם הם נושרים כקליפות ריקות מן הגרעין; הם מקדימים למות כמו אלקסנדר, נרצחים כמו קיסר, מוגלים לסנט-הלנה כמו נפוליאון".³² אכן בשום מקום אין הגל גורס כי עצם פעולתה של הדמות ההיסטורית נוטה להרוס את עצמה מבחינה דיאלקטית; ואולם זאת בדיוק מעלה מארקס כסיבה האימאננטית של ההתפתחות ההיסטורית ביחס למעמדות.

הנה כך מתאר מארקס במאניפסט הקומוניסטי את הבורגנות כאילו היא תלויה בהתרחבות גוברת-והולכת בתמידות של התעשייה, שהיא מצדה מביאה לידי התפתחותו של פרולטריון מאורגן, המכיר יותר ויותר בעצמו ובתפקידו ההיסטורי. התפתחותה של התעשייה המודרנית, ממשיך מארקס, "משמיטה אפוא מתחת רגליה את עצם היסוד שעליו הבורגנות מיצרת ומנפסת מוצרים. לכן על הכל מיצרת הבורגנות את קברניה שלה עצמה".³³

מארקס מבחין במבנה דומה בהתפשטות האירופית מעבר-לים. על תפקידה של בריטניה בהודו, למשל, משקיף מארקס לא מתוך גיבוי סתם של מניעה אלא מתוך הסתכלות בתוצאתה ההיסטורית:

"אכן אנגליה מחוללת מהפכה חברתית בהינדוסטן, ובכך הניעו אותה רק האינטרסים הנקלים ביותר, והיא נהגה בסכלות בצורה בו אכפה אותם. אבל לא זו השאלה. השאלה היא, האם יכול המין האנושי להגשים את ייעודו בלי מהפכה יסודית במצבה החברתי של אסיה? אם לא, הרי בלי הבדל מה היו פשעיה של אנגליה, בלא-יודעים היתה כלי בידי ההיסטוריה בחוללה את המהפכה".³⁴

כך רואים אנו דמיון מפתיע בין הצורה בה גם הגל וגם מארקס משתמשים בדיאלק-טיקה של יצר/אינטרס-עצמי ותבונה בבניית התיאוריות שלהם על ההתפתחות

ההיסטורית. אבל הבדל דק ומכריע נשאר בעינו: לגבי הגל, היחס בין היצר לתבונה הוא אימאננטי. יכול אדם להגיע להכרה בכך—זה ההבדל בין העת החדשה לתקופות קודמות בהיסטוריה; אך הוא לא יוכל להתעלות מעליו. כנגד זאת, לגבי מארקס יחס זה מאפיין את ההיסטוריה כפי שידענוה עד כה: לגבי העתיד הוא מניח מעמד-דברים בו יוכל האדם להשתחרר משיעבוד זה ויכוון את חייו ביודעים בצורה שבה יהיו המניעים שלו מספיקים למעשיו. התיווך של האינטרס-העצמי, המעיד על כך שאין האדם מסוגל לחיות על-פי התמונה בלי להסתייע בתודעה כוזבת, ייעשה מיותר. העצמה, שבעיני הגל היא נקודת-האמצע בין היצרים והתבונה, אף היא תיעשה מיותרת ותיעלם, וזו פעם ראשונה ישא האדם במלוא האחריות למעשיו. בהיעלמותם של יחידים היסטוריים-עולמיים, כמו גם בהיעלמות המעמדות, רואה מארקס את שיחרור של האדם מן השניות הזאת, ממש כמו שהיא מבשרת את האפשרות ההיסטורית ששוב לא תוצרך התבונה להודקק לערמה כדי להתגשם.

הערות

- ¹ הגל, הפילוסופיה של המשפט (מהדורת הופמייסטר), ס' 126, וכן ס' 140 (ד). דיון מפורט בפרשה זו, ראה אצל ת. מ. נוקס, "הגל והפרוסיות" אצל ולטר קאופמן (עורך), הפילוסופיה המדינית של הגל (ניו-יורק, 1970), עמ' 14—17.
- ² ג. ו. פ. הגל, פנומנולוגיה של הרוח, תרגום אנגלי של ג'. ב. ביילי (מהדורה חדשה; ניו-יורק, 1967), ע' 422.
- ³ ראה מאמרי "התודעה וההיסטוריה: List der Vernunft אצל הגל ומארקס", אצל וורן א. סטיינקרוס (עורך), עיונים חדשים בפילוסופיה של הגל (ניו-יורק, 1971), עמ' 108—118.
- ⁴ ג. ו. פ. הגל, התבונה בהיסטוריה, תרגום אנגלי של רוברט ס. הארטמן (אינדיאנאפוליס—ניו-יורק, 1953), ע' 78.
- ⁵ שם, ע' 11.
- ⁶ פילוסופיה של המשפט, ע' 14.
- ⁷ אנציקלופדיה של מדעי הפילוסופיה (גרמנית), ג. ו. פ. הגל (1830), בעריכת פ. ניקולין & או. פגלר (המבורג, 1959), ס' 6.
- ⁸ צד אקטיביסטי זה בפילוסופיה של הגל הוא שפותח, ואם גם על חשבון עובדות אחרות במחשבתו, על-ידי צ'יישקובסקי והס. ראה במיוחד "הפילוסופיה של המעש", אצל משה הס, כתבים פילוסופיים וסוציאליסטיים (גרמנית), בעריכת אוגוסט קורנו את וולפגאנג מנקה (ברלין, 1961), עמ' 210—226.
- ⁹ התבונה בהיסטוריה, ע' 24.
- ¹⁰ שם, ע' 15.
- ¹¹ שם, עמ' 25—26.
- ¹² שם, ע' 27. זו גם השקפתו של הגל על המלחמה: גם הסבל וגם המטרות הסובייקטיביות של הצדדים הנלחמים אין לקונן עליהם או להללם בזכות עצמם אלא יש להשקיף עליהם מזווית-הראייה של הנצח. ראה הפילוסופיה של המשפט, ס' 4—323, 334—4; ר' "מושג

המלחמה במשנתו של הגל", בספרי פרקי חברה ומדינה (מרחביה, 1970), עמ' 72—68. וכן ד. פ. ורין, "תיאור המלחמה אצל הגל", אצל ז. א. פלצ'ינסקי (עורך), הפילוסופיה המדינית של הגל (קמבריג', 1971), עמ' 168—180.

¹³ התבונה בהיסטוריה, ע' 29.

¹⁴ שם, ע' 26.

¹⁵ שם, ע' 18. מבנה הטיעון של הגל דומה מאד לזה של המדרש המספר שיום אחד הצליחו חכמים ללכוד את יצר הרע וכבלוהו באזיקים, וסבורים היו שבכך תובטח הגאולה. למחרת היום נתגלה להם לחרדתם שאי-אפשר היה למצוא אפילו ביצה טריה אחת בכל ארץ-ישראל. החכמים, שהתעצבו אל לבם אך החכימו, קראו דרור לשבוי שלהם.

¹⁶ התבונה בהיסטוריה, ע' 30.

¹⁷ שם, ע' 29.

¹⁸ שם.

¹⁹ שם, ע' 31.

²⁰ שם, עמ' 28—29.

²¹ שם, עמ' 36—43.

²² ג. ו. פ. הגל, *Jenaer Realphilosophie* בעריכת י. הופמייסטר (המבורג, 1967) ב, עמ' 233, 248—9; ראה מאמרי "העבודה, הניפור והמעמדות החברתיים ב-*Realphilosophie* של הגל", *Philosophy and Public Affairs* (1971), עמ' 109 וגו'.

²³ הפילוסופיה של המשפט, תוספת לס' 265.

²⁴ התבונה בהיסטוריה, ע' 30.

²⁵ ק. מארקס, כתבי שחרות, עברית: ש. אבינרי (מרחביה, 1966), עמ' 77—76.

²⁶ שם, ע' 73.

²⁷ התבונה בהיסטוריה, ע' 22.

²⁸ כתבי שחרות, ע' 72.

²⁹ שם, ע' 77.

³⁰ את הטענה שאפשר להגיע לתכלית משמעותה של המהפכה מתוך הבנה תבונית של טבע האדם בהיסטוריה מעלה מארקס כשהוא אומר כי "על האדם להוות את המהות העליונה בשביל האדם" (ע' 72).

³¹ ר' בספרי, משנתו החברתית והמדינית של קארל מארקס (תל-אביב, 1967), פרק ג.

³² "אין שום מעמד בחברה האזרחית יכול למלא תפקיד זה בלי להצית, בעצמו ובהמונים, זיק של התלהבות, ולו לרגע אחד; בלי שבאותו רגע יתרועע מעמד זה עם החברה כולה ויתמוזג עמה, ימיר בה את עצמו וייחשב ויופר כמיצגה הכללי, בלי שבאותו רגע תהיינה תביעותיו וזכויותיו של אותו מעמד זהות באמת עם זכויותיה ותביעותיה של החברה... רק בשם זכויותיה הכלליות של החברה יכול מעמד הלקי כלשהו לתבוע את השלטון הכללי" (כתבי שחרות, עמ' 75—74).

³³ מארקס—אנגלס, כתבים נבחרים (מוסקבה, 1962), א, ע' 40.

³⁴ "השלטון הבריטי בהודו", בספר קארל מארקס על הקולוניאליזם והמודרניזציה, בעריכת שלמה אבינרי (גארדן-סיטי, 1969), ע' 94. כמו כן "התוצאות העתידות של השלטון הבריטי בהודו", שם, ע' 138.

נדב ספרן: נודיניות נופלגתית בישראל (ג)

השפעת הסכנות לבטחון הלאומי

הבטחון הלאומי היה הכוח הנגדי השלישי, מן-הסתם החשוב ביותר, שסייע להמתיק את סימני-ההיכר התחיליים של משטר-המפלגות הישראלי ואת תוצאותיהם. הדאגה הכללית לבעיה זו לא די שמנעה את הרוח הסייעתית הישראלית בגילויה הקשים ביותר מלקעקע את המשטר המדיני כולו אלא היא גם שתרמה יותר מכל גורם אחר לפיתוחה של הסכמה-כללית חיובית בין המפלגות על אי-אלה תפיסות, קווי-מדיניות ונהלים ספציפיים. לאחר שבתקופה הראשונה דבקו כל המפלגות בהשקפותיהן המנוגדות, הרי עד-מהרה נעשו שותפות בתפיסה שלפיה נתונה ישראל בעימות שאין מנוס ממנו עם שכנותיה. כולן הסכימו כי הקמת כוח-הרתעה ישראלי היא הערובה העיקרית, אם לא היחידה, מפני חורבן, והיא בבחינת תנאי ולא-יעבור לכל סיכוי של שלום. לכן גם הסכימו כי לצרכי בנייתו של הכושר הצבאי הישראלי ראוי לתת את הבכורה, וכי שיקולי בטחון הם שצריכים להנחות בראש-וראשונה את מדיניות-החוץ שלה. הכוחות המזוינים של המדינה צריכים להיות מבודדים מפוליטיקה, וחילוקי-דעות בשאלות בטחוניות ספציפיות יש לנשב בדלתיים סגורות בגופים התחוקתיים המתאימים ולא ללבנם בפומבי.

ההסכמה על שאלות אלו, ועל כל המסתעף מהן, לא היתה קלה כל-עיקר. היא הצריכה הסתגלות מרובה מצד רוב החטיבות הפוליטיות. כפי שהראינו קודם-לכן, הרי בתחילה נחלקו המפלגות השונות עד מאד בהשקפותיהן על הסיכסוך עם הערבים ועל האוריינטציה הרצויה במדיניות-החוץ הישראלית, וזאת בעיקר על בסיס פנייה אידיאולוגית ולא על סמך הנסיון. זמן רב עבר ומאבקים הרבה ניטשו עד שיכול היה הנסיון לגבור על הנטיות האידיאולוגיות ולכפות את המפלגות השונות להתלכד על בסיסו.

השינוי הראשון בתפיסתן של כל המפלגות התבטא בכך שנאשו מציפייתן לחיסול מהיר של הסיכסוך עם המדינות הערביות באמצעות חווי-שלום והכירו כי הסתייגותם של הערבים נקודה זו יוצרת בעיה בטחונית לאורך-ימים. כן גם הסכימו כל המפלגות שצריך לטפל בבעיה הבטחונית על-ידי שילוב של כוח מזוין לאומי ותמיכה בינלאומית, שיוכל להרתיע תוקפנות ערבית מראש. שני תיקונים אלה דווקא התקבלו בלי קושי שכן לא התנגשו עם נטייתה האידיאולוגית של שום מפלגה. הקשיים נתגלעו לגבי המימוש המעשי של תפיסות אלו.

מפ"ם, שנראה היה לה כי זיקתה הממושכת לברית-המועצות באה על צידוקה בתמיכה הדיפלומטית והחמרית שנתנו הסובייטים להקמתה של ישראל, הטיפה תחילה, כמובן, למדיניות של טיפוח הידידות עם הסובייטים כמעוז לבטחונה של ישראל ובתוך כך התנגדה לשיתוף-הפעולה עם ארצות-הברית. היא הוקיעה את הממשלה על שקיבלה

את המלווה האמריקאי ב־1949 וגינתה אותה על שקידמה בברכה את ההצהרה המשולשת ממאי 1950, בה התחייבו ארצות־הברית, בריטניה וצרפת לערוב לשביתת־הנשק בין ישראל ושכנותיה והציעו לגייס את ארצות האיזור לאיזו מערכת של הגנה אזורית. ואולם מפ"ם התמידה בהטפה לקו פרו־סובייטי אפילו כשגילתה ברית־המועצות איבה גוברת לישראל, פתחה במסע נגד הציונות בברית־המועצות שהסתאב עד כדי הסתה אנטישמית, חיסלה מוסדות־תרבות יהודיים, ערכה מאסרים המוניים והשמידה סופרים ואמנים יהודיים. אפילו משפטי־פראג מחודש דצמבר 1952—שאחד ממנהיגי מפ"ם היה מן הנאשמים בהם, אף "הודה" על פשעים שאין להביעם במלים נגד ברית־המועצות ונמצא חייב בדינו—ואפילו עלילת־הרופאים המשוקצת בינואר 1953 במוסקבה, לא הטו את מפ"ם מן הקו שלה. אדרבה, בלהט כה רב הגנה על עמדתה מפני ההתקפות הנזעמות של אנשי מפא"י עד שקיבוצים שחבריהם נמנו על שתי מפלגות אלו היו מוכרחים להתפלג. במרס 1953, במות סטאלין, הכריזה מפ"ם אבל רשמי, ובטאונה קונן על הסתלקות "שמש העמים".

על־פי תהליך מזור, המובן היטב למומחים בעניינים קומוניסטיים, הרי ה"ליברליזם" של הסובייטים ולא חומרתם דווקא הוא שהחל לשחוק את אמונתה של מפ"ם. תמיד אפשר היה להאשים בקו הקשה של סטאלין את ה"פרובוקציות" שעשתה ממשלת ישראל הנתונה לשלטון מפא"י מתוך שנמכרה לאימפריאליזם האמריקאי. אבל כאשר באו יורשיו ותיקנו אחדים ממעשיו של סטאלין, ביטלו כמה מגזירותיו ושוב כוננו יחסים מתקבלים־על־הדעת עם ישראל, אף רמזו שאחרי ככלות הכל לא היו הפרובוקציות האלו רציניות כל־כך, או־אז נבוכו נאמני מפ"ם. תוצאה אחת היתה שאחדות־העבודה פרשה מן המפלגה המאוחדת ב־1954. תוצאה שניה היתה שעוד לפני הגילויים המרעישים של כרושצ'וב בוועידה העשרים של המפלגה, החלו הנותרים במפלגה השסועה להודות כי אחרי הכל אפשר שאין מדיניותם של הסובייטים ומעשיהם נקיים מכל דופי. כך הוכשרה הקרקע לתפנית שבאה אחרי שנחתמה עיסקת־הנשק הסובייטית־המצרית של 1955, כאשר בפעם ראשונה מאז 1949 הצטרפה מפ"ם לממשלה בקואליציה עם מפא"י, וכן גם, לא יאומן, עם המפלגות הדתיות. כעבור חדשים אחדים, כאשר התכונן בן־גוריון לתקוף את מצרים בקנוניה עם האימפריאליסטים הבריטים והצרפתים, הצביעה מפ"ם בישיבת הממשלה נגד הפעולה אך בכל־זאת נשארה בממשלה ונמנעה מלעשות פומבי להתנגדותה. לאחר־מכן, בין אם היתה בממשלה ובין אם לא, התמידה מפ"ם בשיטת איזון מיוחדת זו בין ציוויי מצפונה האידיאולוגי לבין דרישות בטחונה של ישראל, ובכך נעשתה "כשרה למהדרים" לקואליציה עם מפא"י.

ההתקרבות בין מפ"ם ומפא"י בתחום הבטחון ומדיניות־החוץ הצריכה הסתגלות ניכרת, אם גם לא כאובה כלל באותה מידה, גם מצד מפא"י. בתחילה הטיפה מפא"י למדיניות של נייטראליות חיובית, שבאמצעותה קייתה לשמור על מידת החסד שנהגו ארצות־הברית וברית־המועצות כאחת עם ישראל בראשיתה, ולהשיג משתי המעצמות את מירב התמיכה למטרות של בטחון, עליה ופיתוח כלכלי. אולם, מכיון

שארצות-הברית היתה מוכנה לתת לישראל סיוע כלכלי וברית-המועצות לא היתה מוכנה לכך, ומכיון שהודות למעמדה במזרח התיכון היתה ארצות-הברית מסוגלת יותר לעזור לישראל בחתירתה לשלום ולבטחון, בהכרח הטתה מדיניותה המוצהרת של מפא"י את ישראל יותר ויותר לצד ארצות-הברית. נטייה זו עוררה טינה יתירה מצד השלטון הסובייטי, שבעת ההיא לא התיחס בסובלנות אפילו לנייטראליות מאוזנת ואמיתית ואשר בגלל ה"בעיה היהודית" שלו היו לו טעמים פנימיים לשמור על מידה של ריחוק מישראל. כתוצאה מכך יצאה ברה"מ בחריפות נגד ישראל, ולמפ"ם לא נותרה ברירה כמעט אלא להינאש מן הנייטראליות ולפנות פנייה שלמה יותר אל המערב.

אולם לאחר הפנייה אל המערב גילתה מפא"י שאין המערב מוכן לקבל את ישראל בלב שלום. ב-1954 דחתה נאט"ו את בקשת ישראל לחברות וארצות-הברית דחתה הצעה רשמית שהעלתה ישראל קודם-לכן לחוזה-הגנה הדדי, במאמץ להמציא משקל-שכנגד להצעת ברית מערבית-ערבית שבסופו של דבר הבשילה את ברית-בגדאד. תגליתה של מפא"י הפכה להיות הלם בשנה שלאחר-כך כאשר, לאחר עיסקת-הנשק הגדולה של ברית-המועצות עם מצרים, סירב המערב משך חדשים גורליים וארוכים לספק נשק לישראל עד שבאה צרפת וסיפקה קצת נשק בחשאי. או-אז החליטה מפא"י, שהתפכחה מאשליותיה ביחס למערב, שבטחונה של ישראל יכול להישען רק על כוחה הצבאי שלה ועל מידת השפעתו על אינטרסים ושיקולים של גורמי-חוץ; ועל בסיס חדש זה נפגשה מפ"ם, שהתפכחה מאשליותיה שלה ביחס לברית-המועצות, עם מפא"י.

המפלגות האחרות, שהיו להן תחילה נטיות אידיאולוגיות מוגדרות במדיניות-חוץ, יכלו להתיצב על הבסיס החדש ביתר קלות מאשר מפ"ם ומפא"י. אחדות-העבודה מלכתחילה היתה נלהבת לברית-המועצות פחות ממפ"ם (או השומר הצעיר) והיתה נוטה יותר ל"אקטיביזם" והגנה. הציונים הכלליים, שהיו פרו-אמריקאיים לפני מפא"י, התאכזבו עוד יותר ממנה כאשר הפנה המערב עורף והסיקו מכך אותן מסקנות. חירות, על לאומנותה החריפה ונטייתה ליד חזקה, חשה עצמה בכי-טוב באוריינטציה החדשה ובמלחמה שבאה עד-מהרה בעקבותיה. הואיל ובמצב החדש ראתה הצדקה כללית להשקפתה, היתה חירות מוכנה אפילו לגלות רגש-אחריות מוגבר—על-ידי שפיכדה, למשל, את הטעמים שהגיעו את הממשלה להסכים לסגת מסיני ב-1957 ובהתנגדותה לא חרגה מגדר אופוזיציה פרלמנטרית.

עיסקת-הנשק הסובייטית-המצרית, על המשבר הבטחוני ומלחמת-1956 שבאו בעקבותיה, ליכדו את המפלגות השונות גם במה שנוגע להשקפתן על הדינאמיקה של הסיכסוך עם המדינות הערביות. הגורם הקובע היה כאן השינוי שחל בעמדתו של המשטר החדש במצרים לגבי שאלת ארץ-ישראל—מעבר ממתנינות למראית-עין לעמדה שלכאורה גמרה אומר לגייס את המשאבים הצבאיים של מצרים ולצאת הלוצה בראש המדינות הערביות בהסתערות על ישראל. מוזר למדי, שינוי זה העמיד פחות בעיות של הסתגלות לחירות ולמפ"ם מאשר למפא"י, הפראגמטית

יותר בנטיותיה. חירות מלכתחילה גרסה שהמשטר המצרי החדש מסוכן יותר מן המלוכה המושחתת משום שהוא יעיל יותר, ולכן לא הופתעה לראותו נוהג כפי שנהג. מפ"ם, על גישתה המארקסיסטית הקלאסית, מעולם לא ראתה בהפיכה הצבאית את המהפכה האמיתית של הפועלים, בה ראתה תנאי הכרחי לגישה חדשה אל הסיכסוך מצד הערבים. לכל היותר אולי מוכנה היתה ללכת אחרי ברית-המועצות ולראות במשטר החדש מהפכה לאומנית-בורגנית אנטי-אימפריאליסטית, שאינה נושאת עמה תקוות הרבה לישראל. מפא"י, שלפי תפיסתה הפופוליסטית המעורפלת גרסה כי כוחות אנטי-מתקדמים מלבים את האיבה הערבית, היא שתלתה את התקוות המופלגות ביותר במשטר החדש במצרים והיא שנחרדה ביותר מן ההחרפה שחלה לכאורה בקו האנטי-ישראלי שלה. רוח התקווה שהתעוררה בתחילה נשתקפה בכך שמשה שרת קיבל לידיה את ראשות-הממשלה על מקומו של בן-גוריון, הלוחמני יותר, ובמגעים החשאיים שקשר עם המשטר המצרי במאמץ לקדם הסדר; האכזבה, לעומת זאת, נשתקפה בכך שבן-גוריון חזר לראשות-הממשלה ושרת סולק אפילו מתפקיד שר-החוץ אותו מילא מאז קום המדינה. סימן הוא להסכמה הכללית שכבר התפתחה באשר לנוהל ליישוב חילוקי-דעות בענייני בטחון שאיש לא גילה את הטעמים להרחקתו של שרת מכל תפקיד שהוא בממשלה ואת שיעורו של הקרע שגרם מעשה זה בתוך מפא"י; רק כעבור עשר שנים נשפך עליהם אור מעט.

כתוצאה מכלל צעדי ההסתגלות האלה למצבה של ישראל הצטמצמו או נתחסלו המחיצות בין המפלגות השונות ופחתו חריפות המאבקים המפלגתיים ולהטם. התפתחות זו היתה עשויה להביא תוצאות מרחיקות-לכת למשטר המדיני של ישראל אילו הרחיקה לכת למדי. היא יכלה להביא לידי התגבשות של כעין משטר דו-מפלגתי, בתוספת מפלגה דתית אחת או שתיים, ודבר זה מצדו יכול היה ליצור להלכה הצדקה—ולמעשה, אפשרות—לריפורמה בשיטת הבחירות. התוצאה יכלה להיות אז חיזוק היציבות המדינית, המשקפת ומכבדת את הכרעתו של הבוחר; יתר תיאום ואחדות בהנהגת הממשלה; אופוזיציה אחראית יותר, שיש לה סיכוי לנסות ולממש את מצעה כממשלה אלטרנאטיבית; הידוק המגע בין הבוחר לנציגו, החלשת הריכוז והשמעת המפלגתיים, הפחת רוח-חיים בפנסת; עלייה תכופה יותר של מנהיגים מלמטה, ותחלופה משופרת של עיליתות. קיצורו של דבר, כל המשטר המדיני של ישראל יכול היה להשתנות מן הקצה אל הקצה ואפשר היה לקדם בהרבה הן את אפייה הדמוקרטית הן את יעילותה.

בחייה-המעשה אכן באו עקב צימצום של חילוקי-הדעות והאיבה ההדדית בין המפלגות נסיונות נרחבים למיזוג בין צמדים או קבוצות של מפלגות, אבל עד 1967 התנהל תהליך הגיבוש בעצלתיים. עוד בשלב מוקדם התאגדו ארבע המפלגות הדתיות בחזית-הדתית-הלאומית, ושתי המפלגות הציוניות-הדתיות הוותיקות של הימין והשמאל, המזרחי והפועל-המזרחי, התאחדו כליל והקימו את המפלגה-הדתית-הלאומית (מפד"ל). המפלגה הפרוגרסיבית שבמרכז התאחדה ב-1961 עם הציונים

הכלליים שמימינה והקימה את המפלגה הליברלית, וזו האחרונה התמזגה ב-1965 עם חירות הימנית וכך קם גוש חירות-ליברלים (גח"ל). אותה שנה הגיעו מפא"י ואחדות-העבודה לידי הסכם על איחוד והחלו להגשימו בהקמת הברית הקרויה מערך. מבחינת עתידו של המשטר המדיני חשובה היתה לא פחות מן האיחודים האלה נכונותן המוגברת של המפלגות לשותף פעולה בקואליציה אחת בראשותה של מפא"י. ראינו שהמפלגות הדתיות היו שותפותיה של מפא"י מלכתחילה ופעלו עמה כמעט בלי הפסק. הציונים הכלליים נכנסו לקואליציה עם מפא"י יחד עם הפרוגרסיבים והמפלגות הדתיות ב-1951 כתוצאה מן הנסיון שנרכש בפיתוח כלכלי ובקליטת ההגירה ההמונית. אותו נסיון, וכן צימצום חילוקי-הדעות בענייני חוץ ובטחון, איפשרו לאחר-מכן לאחדות-העבודה, ולבסוף למפ"ם, להיכנס לקואליציה עם מפא"י ועם המפלגות הדתיות. משנכנסה מפ"ם לממשלה ממילא נעשו כל המפלגות, מחוץ לחירות ולקומוניסטים, "כשרות לקואליציה" מבחינה עקרונית; ואפילו חירות קרובה היתה להשיג "הכשר" זה לשותפות משהתאחדה עם המפלגה הליברלית, שנמצאה כשרה כבר קודם-לכן.

בעוד שינויים אלה פוקדים את המשטר המפלגתי בכיוון הריפורמה הרצויה התחוללו גם מאורעות מנוגדים שפילו את שארית כוחן של המגמות המקוריות שבמשטר. הנה כך נשברה החזית-הדתית-הלאומית לאחר תקופת נסיון קצרה ומעולם לא הושבה לחיים. אחדות-העבודה פרשה ממפ"ם אחרי שמונה שנים של איחוד אומלל. חלק מן המפלגה הליברלית סירב לתת יד לאיחוד עם חירות והקים לו את מפלגת הליברלים-העצמאיים, ואילו פלג של חירות פרש ממנה והקים את מפלגת המרכז החפשי. לבסוף התפלגה מפא"י עצמה ב-1965, כאשר פרשו ממנה בן-גוריון וכמה מתומכיו, ובהם משה דיין ושמעון פרס, ועקב פרשת-לבון שהתלקחה בפעם השניה בתוך חמש שנים הקימו את רשימת-פועלי-ישראל (רפ"י). רק משבא המשבר של 1967, החמור מכל אשר ידעה ישראל מאז לידתה, זועזע משטר המפלגות מן האינרציה שלו ונוצרה לפחות אפשרות לתנועה מכרעת יותר.

המשטר מאז 1967

למלחמת-1967, על מה שקדם לה ומה שבא לאחריה, היתה השפעה אדירה על המשטר הישראלי בהרבה מישורים. ראוי ביותר לציין כי נחשול זה של מאורעות הביא לידי מיצוי המגמה להתקרבות, שיתוף-פעולה ואיחוד בין המפלגות הקיימות אף שבתוך כך העלה סוגיות מרכזיות חדשות, שבדרך-כלל פילגו את דעת-הקהל לפי קווים החוצים את הגבולות המפלגתיים הפורמליים. מצד ההגיון ומן הבחינה המעשית חייבה התפתחות זו בכללותה הגדרה מחודשת של עמדות הבריתות המפלגתיות בהתייחס לסוגיות החדשות; אולם אי-הוודאות ביחס לאחריתו של שידוד-מערכות מעין זה גרמה למנהיגי המפלגות ולמגמות השונות המתרוצצות בתוכן להסכים דווקא להימנע כל כמה שאפשר מלחתור להכרעה מדינית. הנה כך נשמרה אחדות השורות ואפילו הורחבה במחיר גניזתם של ניגודי ההשקפות. אף כי בדרך-כלל מוסכם היה

שהסדר זה הוא זמני, סבורים היו הכל שהוא נותן הזדמנות להבהיר את המצב החדש ולהסתגל אליו באורח אורגאני יותר. מקץ שלש שנים כבר התמוטט ההסדר בחלקו, ולכאורה צפוי היה לפנות מקומו לגמרי לריפורמה או לתהפוכה בעסקי-הפוליטיקה הישראלים.

ההתפתחות המזורזת של המשטר הישראלי מאז 1967 נעוצה היתה, בחשבון אחרון, בהיעדר מנהיגות מצד ראש-הממשלה לוי אשכול במשבר הקשה עד מאד שקדם למלחמה. בשבוע האחרון של חודש מאי 1967, אחרי שסגר הנשיא נאצר את מפרץ-אילת וריכז שבע אוגדות מצריות בסיני, ועם שקמו סוריה, עיראק וירדן והעמידו את צבאותיהן תחת פקודתו, ראו כמעט כל הישראלים, להוציא כמה מפקדים צבאיים, סכנה ברורה וקרובה ביותר של השמדה למדינתם, ולעצמם כעם ואפילו כיחידים. לאור הנצחון השלם והמהיר של צה"ל לאחר-מכן אולי ייראו פחדים אלה מוגזמים ובלתי-מוצדקים ביותר; אולם, בדין או שלא בדין, בזמנו היו בגדר חוויה ממשית והטביעו חותם בל-ימחה על עמדות הישראלים לאחר-מכן.

אחד הגורמים הגורליים שפעלו על רגשות הישראלים—ודרך-אגב, גם על מחשבתו וצעדיו של נאצר—היה התגובה ההססנית של ממשלתם שלהם בהנהגתו של אשכול על צעדיה של מצרים. קרוב לעשרים שנה נתגדלו הישראלים על אמונה ביכולתו של צה"ל ומשך עשר שנים משוכנעים היו, כמוהם כשאר באי-עולם, כי סגירתו של מפרץ-אילת תשמש עילת-מלחמה כהרף-עין. כאשר ב-23 במאי 1967, מיד לאחר שהטיל נאצר הסגר על המפרץ, נשא אשכול נאום ובו אף לא איים בבירור בתגמול ותחת זאת פנה בקריאה אל "העולם" להשיב את חופש השיט לקדמותו, החלו הישר-אלים לשאול את עצמם אם יש בכלל "כיסוי", בלשון הזמן ההוא, לאשראי שלומדו לתת לצה"ל. אפילו אלה שלא נתערערה אמונתם בכוחה המזוין של ישראל נחרדו למחשבה שעלולה עצמה זו להתמסס מחמת הנהגה כושלת ומוגת-לב. מורת-הרוח הגיעה לשיאה אחרי שב-29 במאי 1967 שידר אשכול דבר לאומה והכריז כי הממשלה החליטה להוסיף ולברר את האפשרויות לישוב את המשבר בלי מלחמה. התסיסה בעם נתנה תנופה לתכנית למסור לרב-אלוף משה דיין את תיק הבטחון.

הצלחתו של התמרון שימשה הדגמה דראמטית לתמורה שחולל המשבר במשטר הישראלי. מקורה של ההצעה למינויו של דיין היה בכלל מחוץ לקואליציה הממשלתית, בהתיעצויות בהן נועדו יחד מנהיגים של שתי המפלגות ה"מנוגדות" של הזמן ההוא, רפ"י וחירות, ובכללם בן-גוריון ובגין שמימיהם לא החליפו ברכת-שלום ביניהם. המפלגה הדתית-לאומית, שהיתה שותפת בקואליציה השלטת, סמכה ידיה על ההצעה, ומנהיגה של מפלגה זו העלה אותה בתוקף רב בישיבת ממשלה נוכח התנגדותו העזה של אשכול. לבסוף, עם שהגיעה מורת-הרוח הכללית לשיאה, תמך בהצעה רוב במנהיגות מפא"י, שהצביעה בעד מועמד אופוזיציוני כנגד מנהיגה שלה. קצת כדי להסוות את השפלתו של אשכול, שולב מינויו של דיין במסגרת של מהלך רחב יותר להקמת ממשלה של איחוד לאומי אשר זו פעם ראשונה בתולדותיה של ישראל הקיפה את כל המפלגות, פרט לקומוניסטים.

כאשר אך הושלם כך תהליך ההתקרבות בין המפלגות נוצר מצב שממנו נשקפה סכנת הרס לא רק להיערכות הקיבוצית שלהן אלא גם לאחדותה של כל אחת מהן. מצב זה נבע משני גורמים משולבים, שניהם תוצאת נצחוננו של צה"ל: (1) ההרגשה הכללית שאולי התפתחו יחסי-כוחות מדיניים חדשים מבית כפועל-יוצא מחלוקת השבח והדופי הרטרופקטיבית מצד דעת-הקהל למנהיגים ולמפלגות השונים; (2) הופעתן של סוגיות גורליות חדשות בקשר לכיבושיו של צה"ל, שפילגו את דעת-הקהל שלא על-פי קווים מפלגתיים. מובן שמפא"י, כמפלגה החזקה ביותר בישראל וכמשען הראשי למשטר המדיני, היתה המוקד הראשון-במעלה של המצב החדש. נצחוננו של צה"ל הנחיל לישראל שטחים חדשים רחבי-ידיים שלא היו לה כל תכניות מדיניות ברורות לגביהם. אם לדון על-פי הדייקנות המופלאה בה התנהלו המיבצעים הצבאיים של ישראל, הרי זה ברור בתכלית שההנהגה הישראלית חזתה מראש מלחמה מסוג זו שנתרחשה, לרבות תפיסתם של שטחי אויב, ושהתכוננה לכך במדוקדק. אולם אם לדון על-פי מה שאירע אחרי המלחמה, ברור הוא לא פחות כי מעולם לא הוקדש עיון רציני לשאלת השימוש המדיני בהגשמתן המוצלחת של התכניות הצבאיות. פער כזה בין התיכנון הצבאי והמדיני ידוע בהרבה חברות, לרבות זו של ארצות-הברית, ואפשר שהוא מעצם מהותן של דמוקרטיות. בישראל אולי הוגבר פער זה מתוך שלפני המלחמה היתה ישראל אחוזה "דיבוק" של שלום כמטרה יחדנית ובגלל ההנחה הפשטנית, שאפילו כיום לא נעלמה לגמרי, שסוף השלום לבוא מאליה כאשר אך יוכח לערבים בצורה חותכת כי לא יוכלו לנצח את ישראל במלחמה. בהקשר זה נראה כיבושם של שטחים בגדר מוצר-לוואי נחוץ של המיבצעים הצבאיים ולא דווקא כיעד ספציפי שאפשר לנצלו להשגת מטרה ספציפית. מתוך הלך-רוח זה פעל אשכול כאשר הכריז חגיגת עוד לפני שוך היריות כי אין ישראל נושאת עיניה לשום סיפוח בעקבות המלחמה ושמטרתה היחידה היא שלום-קבע. אולם כעבור יומיים סתר דיין את דבריו כאשר נדר ליד הכותל המערבי, מיד לאחר שנכבשה ירושלים העתיקה, שהישראלים חזרו לעיר-קדשם ולעולם לא יפרדו עוד ממנה. הישראלים כולם סמכו ידיהם על נדרו של דיין והתברר כי היה זה ראשון לשורה ארוכה של הצהרות ומעשים חד-צדדיים מצד דיין ואחרים, שאם גם לא זכו לאותה מידה של תמיכה הרי ביטאו הסתייגות ניכרת מן ההגדרה שנתן אשכול למטרותיה של ישראל. אילו היה ראש-הממשלה איש אחר ולא אשכול, או לולא התכחשו לו זמן קצר קודם-לכן גם מפלגתו, גם בעלי-בריתו המדיניים וגם האומה, אולי היה מחזיק בעמדתו ומשתדל לכפותה על המפלגה והממשלה. בן-גוריון כך עשה בשעתו במספר הזדמנויות גורליות, כמו ב-1948 כאשר התעקש להכריז על מדינת-ישראל, ב-49-1948 כאשר פירק את האצ"ל והפלמ"ח, ב-1951 כאשר חתם על הסכם-השילומים עם גרמניה, וב-1957 כאשר פקד על נסיגת כוחות ישראל מסיני ועזה. אולם בדיעבד החריש אשכול כדי למנוע משבר נוסף בממשלה ובמפלגה זמן כה קצר אחרי הראשון; כתוצאה מכך התפתח ויכוח ללא מעצור על המטרות והאמצעים, ויכוח שפורר יותר ויותר את דעת-הקהל בישראל.

העמדות שהועלו כללו את סיפוח כל השטחים הכבושים; החזרת רוב-רובם תמורת שלום; או מסירת קצת שטחים ל"ישות פלשתינאית" ולא למדינות שמהן נלקחו. דורשי-הסיפוח מצדם נפלגו בדעותיהם באשר לסטאטוס המדיני שצריך לתת ליושבי השטחים הכבושים, בהתאם להשערות השונות בדבר גידולה של האוכלוסיה היהודית בעתיד ובהתאם לתפיסות שונות בדבר האופי הרצוי של מדינת-ישראל בעתיד. היו, למשל, שתמכו בסיפוח מפני שהשתכנעו כי הגירה יהודית נרחבת תהיה שקולה כנגד תוספת האוכלוסיה הערבית ומתוך כך מוכנים היו להעניק לערבים שוויון-זכויות מלא. אחרים לא היו בטוחים כל-כך באיזון הדמוגרפי לעתיד-לבוא ולכן נוטים היו למנוע שוויון-זכויות עד שיתבהר המצב. אחרים מוכנים היו לתת שוויון מיד הגם שסברו כי עד-מהרה יהיו הערבים קרוב למחצית האוכלוסיה, וזאת מפני שהעדיפו מדינה "פלשתינאית" מעורבת על מדינה יהודית טהורה. בין המוכנים להחזיר את רוב השטחים נחלקו הדעות בשאלה כמה ומה בדיוק יש להשאיר, על-פי התפיסות השונות לגבי מה שהוא "מקודש" מטעמים היסטוריים והכרחי מתוך שיקולים בטחוניים, מצד אחד, ובשאלה על מה הערבים צפויים לוותר בסופו של דבר, מצד שני. ובין אלה שהיו מוכנים למסור קצת מן השטחים ל"ישות פלשתינאית" נחלקו הדעות באשר לשטח הספציפי שיימסר בהתאם לתפיסות השונות בדבר זיקתה של אותה ישות לישראל ולירדן ובדבר ההתפתחות הצפויה לכל השלש בעתיד.

בנוסף לוויכוח על המטרות הסופיות וההנחות שביסודן, נחלקו הדעות גם ביחס למדיניות השוטפת-אם, למשל, יש להרשות התנחלות יהודית בשטחים הכבושים, היכן וכמה; עד היכן צריכים השלטונות הצבאיים להרחיק לכת בדיכוי התנגדות לכיבוש; אם, ובאיזו מידה, יש להרשות לערביי השטחים הכבושים לנוע ולעבוד באופן חפשי בגבולות "הקו הירוק", וכן הלאה. בכל הוויכוח הזה אפשר היה אולי לקשר עמדות מסוימות לגח"ל ולמפ"ם ביתר-קלות מאשר למפלגות אחרות; אך אפילו בשני המקרים האלה היו הסטיות מרובות למדי ומסוכן היה לזהות מפלגה עם דעה זו או אחרת-וכן להיפך.

במהלך הבחירות שנועדו לאוקטובר 1969 אפשר היה אולי לבלום את תהליך התפצלותה של דעת-הקהל מחמת היעדר מנהיגות חזקה אילו היתה מפא"י מוכנה להתיצב לבחירות אלו במצע ממשי ספציפי בנוגע לסוגיות שמלאחר המלחמה. במקרה זה היו גם מפלגות אחרות נאלצות לעשות כדוגמתה, ודעת-הקהל היתה חוזרת ומתלכדת סביב מערכת של מצעים אלטרנטיביים. אולם לאחד כמה נסיונות תחיליים לעבד מצע מעין זה, חיפשה לה מפא"י דרכים אחרות לגשת בהן לקלפי.

טעם אחד לכך שלא ששה מפא"י להמשיך במאמץ לפתח מצע ברור היה שבקרוב הישראלים השתרשה ההכרה שבדיעבד הוכיח הנצחון הקל שנחל צה"ל כי ההססנות הקטלנית כמעט של אשכול ועמיתיו לא נבעה אלא מפחד ושיפוט לקוי. נעשו מאמצים להוכיח שכל הזמן צידד אשכול בפעולה צבאית ושהדיחוי ביציאה למלחמה היה חלק מאסטרטגיה מחושבת היטב לחיזוק מעמדה של ישראל לאחר המלחמה; אולם הסברים אלה נוטים היו לסתור זה את זה והעידו רק על תחושה של התגוננות

וחולשה. הטעם השני היה שעקב כך הופיע משה דיין כגיבור לאומי בעל שיעור-קומה מדיני החורג בהרבה מגדר זיקתו לרפ"י. נעשו נסיונות להטות קצת מתפארתו של דיין לצה"ל, לרמטכ"ל יצחק רבין ולמצביאים אחרים, ולהוכיח כי משעה שהחלה המלחמה ריסן דיין את הכוחות יותר משדירבן אותם; אולם נסיונות אלה לא יכלו לעקור את הקשר הפשוט שנחרט בזכרוננו של הציבור לבלי הימחות בין מינויו של דיין לכהונת שר-הבטחון ובין גמר ההמתנה הטראומאטית ומשבר ההססנות. אם היה צורך בהוכחה שכל האמצעים שננקטו להעיב את זהרו של דיין העלו חרס הרי באה זו עם התפתחותה של תנועה למען "דיין לראשות הממשלה", שבתוך זמן קצר קנתה לה תמיכה עזת-רושם מתוך כל המפלגות. טעם שלישי ואחרון הוא שלא ידוע היה עד היכן השפיעה על הציבור השתתפותה של חירות (גח"ל) בממשלה זו הפעם הראשונה.

מאז 1955 לפחות נטתה ישראל בענייני חוץ ובטחון, בעיקרו של דבר, ליתר תקיפות והסתמכות על הכוחות המזוינים של האומה, קו שבדרך-כלל קישרו אותו לחירות. אולם הרווחים המדיניים שאולי יכלה חירות להפיק מ"הצדקה" זו של גישתה צומצמו בגלל התמרדותה על דעת-הרוב ביישוב בעבר, הזדהותה המשונה עם אירידנטיזם שלמראית-עין היה בלתי-מציאותי, והחרם המדיני שהטילו עליה כל מפלגות השמאל. עתה שסוף-סוף היתה חירות כשרה לבוא בקהל, וכאשר עם כיבושם של כל מערב-הירדן ושטחים נוספים מלבד זה שוב לא היה האירידנטיזם שלה נראה תלוש כל-כך, אכן דומה היה שסיכויים ניכרים לה להגיע להישגים ממשיים בבחירות על חשבון יריביה לשעבר.

נוכח סכנה זו ותופעת דיין, ועל רקע הנטל של הטיפול הכושל במשבר של ערב המלחמה, נראה היה כי ייתכן בהחלט ששידוד-המערכות בדעת-הקהל יאפשר הקמת ממשלת-קואליציה רובנית שתישען על מפלגה של דיין, על גח"ל ועל המפלגות הדתיות, ובזאת תנושל מפא"י מן המעמד המרכזי אשר תפסה בפוליטיקה הישראלית והיישובית זה קרוב לארבעים שנה.

אין אדם צריך להיות ציניקן כדי להבין מדוע ביקשו מנהיגי מפא"י למנוע אפשרות כזאת—רובם האמינו מן-הסתם כי יהיה זה דבר הרה-אסון לא רק למפלגתם אלא גם לאומה. תחת לצעוד בראש המפלגות האחרות בהיערכות מחודשת של דעת-הקהל כולה, ביקשה מפא"י דווקא לשלב את המפלגות על הבסיס של הימנעות מכוונת מהתנצחות גלויה על אלטרנטיבות ברורות. במישור אחד היה מאמץ זה כרוך בהצעה להמשיך בקואליציה הלאומית על בסיס הסכמה שהממשלה באשר היא לא תנקוט כל עמדה לגבי ההכרעות והסוגיות הבסיסיות הניצבות בפני הארץ כל זמן שהתנאים מבית ומחוץ לא יניעו אף אחד מן השותפים לחשוב כי הכרעה הנראית לו רצויה בשלה להגשמה או יורדת מן הפרק. הממשלה פשוט תעמוד על משא-ומתן שמטרתו להשיג שלום ותשתדל להשאיר את כל האופציות פתוחות כל זמן שאין האויב מקבל את הנוהל המוצע ואת מטרתו.

הואיל וגם מנהיגי המפלגות האחרות היו מסופקים בתוצאתה של התמודדות גלויה

בעת ההיא, והואיל וגם הם צריכים היו לשים סדר בבתייהם שלהם, גענו לכך. במישור אחר לבש המאמץ של מפא"י צורה של קידום איחודן של מפלגות השמאל על-פי אותו עקרון, בעצם. מפא"י התעלמה אפוא מן השוני הגדול בהשקפות בקרב המנהיגים וההמונים ודחתה עד בלי די את פיתוחו של מצע ספציפי ביחס לסוגיות שמלאחר המלחמה, אך תוך כדי ניצול חלומו של השמאל על "אחדות פועלית", עם ביטולם של חילוקי-דעות מלשעבר ונוכח חששותיהם של מנהיגי המפלגות מהתמודדות גלויה, הצליחה להביא לידי מיזוג עם רפ"י ואחדות-העבודה במסגרת מפלגת-העבודה הישראלית ולהניע את מפ"ם ליצור מערך עם המפלגה החדשה, כהקדמה לאיחוד בסופו של דבר. הצלחת המאמץ הכולל של מפא"י הוכחה בבחירות הכלליות באוקטובר 1969: אף שדעת-הקהל בארץ היתה מפוצלת מאד, התברר כי היו אלו הבחירות השקטות ביותר שנערכו אי-פעם בישראל. לא די שמספר הרשימות בעלות-המשמעות שהציגו עצמן לפני הבוחרים היה קטן מתמיד, אלא שגם המצעים שהוגשו דומים היו ונוסחו כולם בלשון סתמית למדי.

הצעד המחוכם של מפא"י מנע תהפוכה יסודית ומיידית במשטר הישראלי ונתן לו שהות להסתגל בהדרגה למצב שנוצר עקב המשבר והמלחמה של 1967. ואולם בין אם למעשה יצליח המשטר או לא יצליח לנצל שהות זו, אין כל ספק שסופו להיות שונה מאד מן המשטר שקודם המלחמה. שפן אם עד לבחירות הכלליות של 1973 תצליח מפלגת-העבודה החדשה לשים סדר בביתה, ולהסכים על סדר המנהיגות ועל עמדה ביחס לסוגיות שמלאחר המלחמה, יהיה לה סיכוי ממשי מאד להשיג רוב מוחלט בבחירות של 1973 או שלאחריהן. דבר זה יאפשר לה להרכיב בפעם הראשונה בתולדות ישראל ממשלה חד-מפלגתית ולכך תהיינה תוצאות מרחיקות-לכת לגבי היציבות המדינית, ליכוד המימשל, האפשרות לריפורמה בשיטת הבחירות, וכן הלאה. אם תבצר מפלגת-העבודה את מעמדה אך לא תזכה ברוב מוחלט ב-1973 או במועד מאוחר יותר, אולי תוכלנה המפלגות האחרות להקים—אף זאת בפעם הראשונה בקורותיה של ישראל—קואליציה סביב גח"ל ובלי מפא"י, עתה שהופר גח"ל אפילו על-ידי יריביו שמשמאל כגוף מכובד, אחראי וכשר להשתתפות בממשלה. אם לא תצליח מפלגת-העבודה מכל-וכל להביא לידי השלמה בין זרמי המחשבה המנוגדים המתרוצצים בקרבה ולהסכים על רשימה של מנהיגים ותחת זאת תתפלג לפני שתפנה אל הבוחר, מסתבר ביותר שהתוצאה תהיה שידוד-מערכות כללי של הכוחות המדיניים, אולי ראדיקלי פחות בהיקפו מזה שיכול היה להתרחש ב-1969 אך מרחיק-לכת לא פחות במסקנות המעשיות המתחייבות ממנו. ולבסוף, אם עד לבחירות של 1973 לא תבצר מפלגת-העבודה את מעמדה אף לא תתפלג אלא תשפיל להוסיף ולהתפשר הן באשר למנהיגות הן באשר לעמדה, תהיה התוצאה רק דחייה של עוד שנים אחדות לכל היותר בתיקונו של המשטר שמלפני המלחמה בהתאם לאפשרויות שלמעלה.

ברגע זה קשה לומר איזו מן התוצאות האלו היא הצפויה ביותר. ברור על-כל-פנים שבדיוק שנה אחת לפני התאריך שנקבע לבחירות של 1973, בעת כתיבתם של

הדברים האלה, אחדותה של מפלגת-העבודה רחוקה מהיות מובטחת. זמן קצר מאד אחרי הקמתה כמעט נקרעה המפלגה עם פטירתו הפתאומית של לוי אשכול באביב 1969 כאשר ניטש מאבק על הירושה בו היו היריבים העיקריים משה דיין, יגאל אלון ופנחס ספיר. בעת ההיא יושב המשבר על-ידי בחירת מועמדת-פשרה בדמותה של גולדה מאיר, שלהבדיל מיתר היריבים ידועה היתה אמנם כאשה תקיפה אך לא היתה קשורה לשום עמדה ספציפית בסוגיות שמלאחר המלחמה ומחמת גילה ברור היה לכאורה שהיא מנהיגה לתקופת-מעבר בלבד. משך תקופת מנהיגותה ניהלה גולדה מאיר את המפלגה ואת הממשלה שבראשה עמדה בדיוק בהתאם לציפיות של הכוחות השונים שבחרו בה, ובקשי-עורף סירבה לקשור את הממשלה או את המפלגה לאיזו עמדה בסיסית ממשית נוכח הלחצים הכבדים והמנוגדים מתוך הארץ ומחוצה לה. כך נשמרה אחדותה הפורמלית של המפלגה, אך הניגודים בין האישים והעמדות לא פחתו הרבה; ומשהביעה גולדה מאיר כוונה לפרוש בתום מועד כהונתה ב-1973, החלו ההתנצחויות להתגלות בחריפות מרובה מתמיד.

המצב מסתבך עוד יותר מחמת הידיעה הוודאית שהבחירות הכלליות של 1973 לא תהיינה מאופקות ומטושטשות כמו שהיו הבחירות של 1969, כל כמה שהיתה מפלגת-העבודה רוצה לשוות להן אופי זה, שכן בקיץ 1970 פרש גח"ל מן הממשלה ועבר לאופוזיציה, ולפיכך ייצא במערכה גלויה נגד מפלגת-העבודה ב-1973. יתר על כן, אם לא תבואנה הפתעות, יפנס גח"ל למערכה מתוך עמדה נוחה במידה בלתי-רגילה. לא די שיהיה לו קלסטר-פנים חדש, ששופר הודות להשתתפותו בממשלה בעבר, אלא שגם יעמיד בפני ציבור-הבוחרים, שנעשה "נצי" יותר מחמת הצלחתה של ישראל להחזיק עד כה בהישגי המלחמה שלה למרות כל ההתנגדות, מצע נצי ברור הנתמך על-ידי מפלגה תמימת-דעים כמעט. מצב זה אפשר שתהיה לו אחת משתי השפעות הפוכות על מפלגת-העבודה: אפשר שנוכח האיום המשותף תלכד את שורותיה ותשתיק את חילוקי-הדעות הפנימיים תחת מנהיגותה של גולדה מאיר, שתידרש להמשיך בכהונתה; ואפשר שהזרמים והאישים המנוגדים בתוכה יתגעשו מתוך שתיאלץ המפלגה להגדיר ביתר בהירות את עמדתה, ובכך יוצרו בתוכה בקיעים ופילוגים, בין מיד בין לאחר זמן.

עוד גורם מסבך הוא ההשפעה מבחון, שתוכל ללבוש צורה של הצעת-שלום מפתה או של לחץ צבאי ודיפלומטי כבד. עד כה לא הציעו המדינות הערביות שום תנאי-שלום מפתים שניים להפר את ההסכמה הכללית על הימנעות מהכרעה ולגבש כוח מדיני ממשי שיהיה מוכן להיאחו בהם אגב פריצת מסגרות של מפלגות ומערכים; והלחצים הצבאיים והדיפלומטיים שהופעלו למעשה על-ידי הערבים והמעצמות הגדולות לא היה בהם כדי להעלות כוח מדיני ממשי שיהיה מוכן להגיע להסדר על-פי התנאים הטובים ביותר שניתן להשיגם. אולם מצב זה עשוי להשתנות בעתיד. אפשר שעד סוף 1973 עשוי כל שינוי ללבוש צורה של תנאי-שלום חדשים, מצודדים יותר, אולי כתוצאה מתהפוכה מדינית במצרים, יותר מאשר צורה של לחץ דיפלומטי

וצבאי יעיל יותר; אך לטווח רחוק מעט יותר אין להוציא מכלל אפשרות אפילו לחץ כזה, בפרט אם יבוא בצירוף עם תנאי הסדר משופרים. בשני המקרים כאחד יוכל הלחץ להביא לידי שידוד-מערכות של כוחות מדיניים שיקיף כמה וכמה מפלגות; עם זאת, אין לחזות מראש אם יצמיח שידוד-מערכות קבוצת-רוב שתתלכד סביב מצע מוגדר או אם רק ישנה את יחסי הכוחות הפנימיים בצורה שאין עמה הכרעה.

ולבסוף, לא נוכל לסיים עיון זה בעתידו האפשרי של המשטר המדיני בישראל בלי לרמוז על אפשרות חדשה לגמרי: עלייתו של מנהיג כאריזמטי מעל למפלגות ולגורמות המדיניות השיגרתיות. יש להודות כי זו אפשרות דחוקה למדי; אבל אין היא רחוקה מן השכל ככל שהיתה לפני המלחמה, במיוחד אם נחשוב על טיפוס מסוגו של דה-גול ולא דווקא על דוגמות אוטוריטאריות או טוטאליטאריות יותר. כמה מן התנאים המוקדמים למנהיגות מסוג זה קיימים כבר ואחרים עשויים להתרקם: בגלל התמורה המהירה בחברה; אי-ודאות ומבוכה ביחס לערכים המדיניים; משטר מדיני מפוצל וחזירתה של המנהיגות המפלגתית לידי "אנשים קטנים" פראגמטיים; הנתית בות לתמורה על-ידי הנהלים המקובלים חסומות לכאורה; קיימת בעיה גורלית שככל הנראה אין לטפל בה בשיטות מקובלות; ייתכן לחץ תיצוני מוחרף ושיתוק במנהיגות דוגמת מה שאירע במאי 1967; ואחרון-אחרון, קיים מועמד לתפקיד בדמותו של גיבור שלכאורה הציל פעם את האומה ומאז עשה שוב ושוב מעשים בלתי-אפשריים והגה דברים שלא עלו על הדעת מתוך שהתעלה מעל למשטר. כנגד התנאים המוקדמים האלה עומדת העובדה שלפי כל הסימנים המצויים-בעין נראה כי משה דיין חסר את התחושה המיסטית שהוא איש-גורל, שאחרי ככלות הכל הצליח המשטר לרתום אותו ולתת לו מידה רבה של חופש-פעולה, והעובדה שבסך-הכל הצליחה ישראל למדי מאז 1967 בכל הנוגע לדאגותיה הבטחוניות הראשוניות. אולם אם אמנם תתממש האפשרות של קרע במפלגת-העבודה בשאלות של מדיניות או מנהיגות ודיין יפרוש מן הזירה המדינית; ואם נניח שכתוצאה מכך תפסיד מפלגת-העבודה מכווחה וגח"ל יתחזק וכך יהיו שניהם נתונים במצב שיאפשר להם להרכיב קואליציה אך לא יתן אף לאחד משניהם משקל מספיק למשול בה בכיפה, וכך תבוא תקופה של אי-יציבות גדולה בשלטון; ואם לכך יתוסף איום בטחוני רציני מבחוץ, שאינו חייב אפילו להיות ענין של חיים-או-מוות אלא מצב שייזון מאי-יציבות בשלטון ואי-עקיבות במדיניות—והרי לך המתפון הדה-גולי השלם בשביל ישראל. או-אז אפשר יהיה להעלות על הדעת חזרה על שנת 1967, תוך שהפעם יהיה דיין מבקש—ומקבל—סמכויות-חירום לטפל במצב, ויוסמך להציע, ולבקש אישור במשאל-עם, לריפורמה קיצונית במשטר שאיפשר את התפתחות המשבר.

עצם פירוטו של התסריט די בו להראות עד כמה הוא מרחיק-לכת; אבל העובדה שאפשר בכלל להעלותו בדמיון מעידה עד היכן השתנה המשטר המדיני בישראל וכמה גזיל הוא כיום.

שנואל דותן: הטראגדיה האשורית בעיראק ושאלת ארץ־ישראל

תולדות הקשרים בין היישוב העברי בארץ־ישראל המנדטורית לבין המיעוטים הלא־ערביים והלא־מוסלמיים במזרח התיכון, הן במישור קירבת האינטרסים והזדהות הרגשות והן במישור של מגעים גלויים ובעיקר סמויים, עדיין לא נחקרו שיטתית. כמו כן לא נחקרה די־הצורך מדיניות־החוץ הבריטית כלפי המזרח התיכון מתוך ראייה כוללת של עמדתה כלפי נושא זה של יחסי מיעוט ורוב באיזור בתקופה שמאז חדירתה המאסיבית אליו בסוף מלחמת־העולם הראשונה ועד קץ ההגמוניה שלה בשלהי שנות ה־40. משלושת קדקדיו של המשולש—רוב ערבי, מיעוט לא־ערבי ושלטון בריטי—שנמצאו בתקופה זו, ובעיקר בעיראק ובארץ־ישראל, בעלות האוכלוסיה המגוונת, במצב של תחרות, מאבק ולעתים גם ריב־דמים, נוטה ההיסטוריוגרפיה הבריטית הרשמית למחצה¹ להאשים פחות מכל את הראשון. אולם סיפור־המעשה, כפי שנגול ונראה ולו אך בעיניהם של אישי הממשל הבריטים בני הדור,² מעלה תמונה אחרת.³

סמיכות־הפרשיות בין גורל המיעוטים במזרח התיכון ובין הגורל היהודי הובלטה בציבוריות היהודית בעת מלחמת־העולם הראשונה, משנודעו ממדיה של הפורענות שבאה על בני המיעוט הארמני שבקיסרות העותומאנית. אולם נקודת־המוצא להזדהות היהודית עם פרשת הארמנים היתה "גלותית", מנקודת־ראותו של מיעוט יהודי נרדף. הזדהות זו לא היה לה כל קשר לשאלת ארץ־ישראל—היא גם לא היתה נחלתם של ציונים בלבד — והיא לא נגעה כלל לעובדת מציאותו של רוב ערבי באיזור. והנה, חוסר־ענין זה שגילו הציונים באפיו המגוון של המזרח התיכון מבחינה אתנית ולאומית נמשך גם בשנות ה־20, לאחר שהונחו יסודות לצמיחתו של יישוב עברי מפותח בארץ־ישראל. הן המנהיגות הציונית והיישובית, שהתקשתה להגדיר את טיבה של האוכלוסיה הערבית עמה נפגשה בארץ־ישראל, והן מבקריה מן החוגים הליברליים והמרקסיסטיים בציונות, ראו לנגד עיניהם אומה ערבית אחת, שהיא רוב מכריע באוכלוסיית המזרח התיכון, ושערביי ארץ־ישראל הם חלק ממנה.

אכן, דין היה שיתנו מעצבי המדיניות הציונית והיישובית דעתם על קיומם של מיעוטים לאומיים ואתניים חשובים במזרח התיכון, בעיקר בשנות ה־30, עם שהתפתחה התנועה הפן־ערבית, אולם הראייה המוגבלת לטווח קצר והצמידות למדיניות הבריטית בתקופה זו מנעו את התפתחותו של רגש הזדהות (שלא לדבר על חיפוש־דרך להתקרבות) עם אותם גורמים מזרח־תיכוניים חשובים—כורדים, דרוזים, ובעיקר מארונים—שעשויים היו לסייע למפעל ההתישבות בארץ־ישראל. בתנאים ששררו ביישוב בתקופת המנדט היתה ההזדהות עם גורלם של המיעוטים

במרחב תנאי-מוקדם להתפתחותה של אוריינטציה יישובית על מיעוטים אלה. למעשה, יש לראות בגילויי ההזדהות המאוחרים של היישוב המאורגן עם המיעוטים ביטוי ליראתו מפני הרוב הערבי שסביבו, אגב הבלטת גורלם של המיעוטים החלשים כנימוק מדיני במאבקו לקביעת עתידו המדיני. לעומת זאת היו טעמים נכוחים לכך שציונים מן הימין הקיצוני וציונים-לשעבר—כולם בעלי מורשת רביזיוניסטית—פיתחו בשנות התעצמותו של היישוב בתקופת מלחמת-העולם השניה אוריינטציה על המיעוטים הגדולים שבאיזור כבעלי-ברית אפשריים נגד מגמותיה של תנועת פון-ערב. בכך אולי ניסו להעתיק לתנאי האיזור את שיטתו של ז'בוטינסקי למציאת בעלי-ברית בקרב המיעוטים הלאומיים ברוסיה הצארית⁴ ובקרב מדינות אירופה המשופעות ביהודים בשנות ה-30.⁵

את דיוגנו במאמר זה, המבקש לשמש מעין פתיחה למחקר מקיף בנושא הקשרים בין היישוב העברי למיעוטים אחרים באיזור, נמקד בבירור הקשר בין הצעדים שנקטו הבריטים לפתרון הבעיה האשורית בעיראק ושאלת ארץ-ישראל, נושא שעדיין לא זכה לכל סקירה בשפה העברית ועדיין לא נחקר על-פי התעודות הבריטיות. ראוי הוא שנעסוק בו במלאת ארבעים שנה לטבח שעשה הצבא העיראקי במיעוט האשורי. טבח זה בארץ ערבית ראשונה שזכתה לעצמאות מדינית לאחר מלחמת-העולם הראשונה, היה המאורע המדיני הראשון שיצר קשר רגשי אם גם חד-סטרי במסיבות של אז בין היישוב העברי למיעוטים באיזור, שכאמור שימש בסיס לנסיונות התקרבות מאוחרים יותר, בשנות ה-40.⁶

עד מלחמת-העולם הראשונה חיו האשורים הגסטוריאנים באיזור הררי בדרום-מזרח תורכיה, צפונית-מערבית לארץ-הנהריים. כעם נוצרי, יוצא-דופן וקטן—מספרם לא עלה, כנראה, מעולם על 100,000 נפש—נאלצו האשורים, דוברי ניב ארמי-סורי, למצוא מסתור מפני שכניהם הכורדים והתורכים המוסלמים בכפרים נידחים בין הנקיקים של הרי-כורדיסטן. להלכה היו האשורים נתיני תורכיה; למעשה היו עדה לאומית-דתית ריבונית שבראשה פטריארך-קאתוליקוס בעל תואר עובר בירושה, "מר שמעון", ששימש להם מנהיג דתי-מדיני כמין "אתנארך".

בתחילת מלחמת-העולם הראשונה הורע מאד מצבם של האשורים, שנחשדו באהדה לבעלות-הברית, עם התקרב החזית הרוסית לכפרי מולדתם, על פרשת הגבולות בין תורכיה, צפון ארץ-הנהרים ואיראן. במאי 1915 קיבלו נכבדים אשוריים הבטחות לסיוע רוסי אם יתמרדו; הם תקפו עמדות תורכיות מבודדות בפאתי אנאטוליה, אולם התקוות שתלו האשורים בסיכויי מפלחה הקרובה של תורכיה נכזבו, ועם חידוש המיתקפה התורכית בחזית האסיאתית-הצפונית בשלהי 1915 נאלצו האשו-רים המבוהלים, שסבלו אבידות כבדות בנפש וברכוש מידי חיילים תורכים ובלתי-סדירים כורדים, לנטוש את כפריהם ולגדוד מזרחה, אל מעבר לגבול האיראני, למקום בו עשו מומחים רוסיים מאמצים להקים צבא אשורי וליצור קשר בינו לבין מתנדבים ארמנים וכורדים.⁷ בסתיו 1917 הגיעו למחנה האשורי, ליד אגם-אורמיה, משלחות צבאיות בריטית וצרפתית; אחד מחברי המשלחת הבריטית, הקפיטן

ג. פ. גרייסי, נועד בדצמבר 1917 עם נכבדים אשוריים. לפי זכרון-דברים מן השיחה, שנרשם בתחילת 1918, בידי שני אישים אשוריים, הבטיח גרייסי כי בעלות-הברית תענקנה את חסותן לאשורים. הדעת גותנת שבתורת קצין זוטר לא הרחיק גרייסי לכת עד כדי להבטיח עצמאות מדינית לאשורים,⁸ אבל דומה שהללו, בני עדה מזרחית נחשלת, שראו עצמם קרבנותיה של מלחמה בה השתתפו לצדן של בעלות-הברית המנצחות, מצאו בדבריו יסוד לתקוה כי יצליחו להקים ישות לאומית אשורית עם תום המלחמה.⁹

חלק מן האשורים שיתף פעולה בשלהי המלחמה עם הרוסים ה"לבנים" במלחמתם נגד המהפכה הבולשבית, אולם הרוב אימץ לו אוריינטציה על בריטניה; אלפים מהם שירתו ב-1918 בצבא הבריטי, בעיקר במסגרת של כוחות-עזר. לפעילות קרבית זו היו גורמים אחדים: (א) המסורת המפוארת של האשורים כלוחמים מצטיינים; (ב) איבתם לתורכים ורצונם לחזות במפלתה הקרובה של תורכיה; (ג) רצונם לחייב את ממשלת בריטניה לגמול להם לאחר המלחמה; (ד) היעדר מקורות-מחיה במקומות מושבם החדשים.

פעילות זו של האשורים היו לה כמה וכמה תוצאות: ראשית, רבים מבני-עמם, שנותרו בתחומי שליטתו של הצבא התורכי, נטבחו, והבריטים נאלצו להעניק את חסותם לנותרים שנמלטו אל גבולם; שנית, רבים מן הלוחמים האשורים, שזכו לאימון ולציוד בריטיים, התמידו בשירות הצבאי גם לאחר המלחמה; הם מילאו למעשה תפקיד של שוטר קנאי, החושש מפני הרוב הערבי והתלוי בבריטים לבדם, שהירבה בפעולות של דיכוי חבורות פורקי-עול ושוודדים—דרך-כלל כורדים—בצפון עיראק; ובאחרונה, כוחם הקרבי של האשורים, שעלה הרבה על שיעורם באוכלוסיית עיראק, עורר חששות בלב השלטונות העיראקיים בשנות ה-20 ובעיקר בתחילת שנות ה-30, ועם זאת שימש כלי בידי ההנהגה האשורית במאבקה להבטחת עתידם המדיני.

ב-1919, לאחר הטרדות והמוראות של המלחמה בה נספו הרבה אלפי אשורים, שהו כ-50,000 מהם במחנות-פליטים בצפון עיראק כשנתיים. פעמים אחדות עשו השלטונות הבריטים בעיראק נסיונות לפרק את מחנות-הפליטים, אולם על אף תנאי הדיור והתברואה הקשים סירבו האשורים לצאתם. שני טעמים היו לכך, אחד אובייקטיבי—היעדר מקורות תעסוקה בעיראק—ואחד סובייקטיבי, והוא רצונה של המנהיגות האשורית, שפירשה את הקמתם של מחנות-הפליטים לא כביטוי לגישה הומאניטארית אלא כאות להתחייבות מדינית בריטית,¹⁰ לקיים בעיה אשורית "פתוחה" כל עוד לא נקבעו הגבולות המזרחיים של תורכיה בועידת-השלום.¹¹ במיוחד ביקשה המנהיגות האשורית להביא את ממשלת בריטניה ואת חברי-הלאומים להכריז על חבל האקיארי, בדרום-מזרח תורכיה, כעל תחום אשורי ריבוני בחסות בריטית.¹² רק כמה אלפי אשורים, שמוצאם היה מאזורים פנימיים בתורכיה, שלגביהם ודאי היה כמעט לגמרי שיהיו חלק מן הריפובליקה התורכית, הסכימו להתישב קבע בכפרים באזורי מוצול ודוהוק, שהיו תחת שלטון בריטי.

תוואי-הגבול העיראקי-התורכי, שהוצע על-ידי מועצת חבר-הלאומים ב-1923 ולבסוף אושר על-ידי ממשלת תורכיה ב"חווה אנקרה" מיוני 1926, הפריד בין רבבות אשורים לבין כפרי מולדתם. מועצת חבר-הלאומים קיבלה למעשה את תביעת האשורים להתישבות הומוגנית על הקרקע, אך מיאנה לקבל את תביעתם לתיקוני-גבול ממשיים בין תורכיה לעיראק לטובת זו האחרונה.¹³ חבר-הלאומים לא שעה לדברי הנציג הבריטי שאין בעיראק שטח מספיק להתישבות אשורית הומוגנית וכי יש לצרף את חבל האיכארי לעיראק, שאם לא כן אין טעם לפנות לשלטונות הבריטיים בבקשה לסייע להתישבותם של האשורים בצפון עיראק.¹⁴ בשלהי שנות ה-20 היו האשורים שרויים בדכאון ובמבוכה. בשל תביעתם העקשנית לקבלת מעמד אוטונומי התפשט הלך-רוח אנטי-אשורי אף מחוץ למוסדות השלטון והטביע את חותמו על החיים הפוליטיים והציבוריים בעיראק. אל גורמי המבוכה מבחוץ התלוותה אווירת-משבר חמורה מבית. ארבע סיבות היו למשבר:

- א. עם המעבר לעיראק בשלהי מלחמת-העולם הראשונה נחלשה והלכה המסגרת השבטית האשורית, והתרבו בקרב האשורים פורקי-עול וסיכסוכים על רקע של אי-ציות להנהגה המסורתית בראשותו של "מר שמעון";
- ב. שלטונות עיראק החלו בשנים אלו במסע שיסוי בין המיעוטים בצפון הארץ לבין עצמם במטרה להחלישם ולהגביר את תלותם בבגדאד, ובמיוחד הוסתו הכורדים נגד האשורים. לנכבדי הכורדים נאמר כי תביעתם של האשורים להתישבות הומוגנית מכוונת למעשה להביא לידי גישולם של אוכלוסים כורדים ולישב תחתיהם פליטים אשורים;¹⁵
- ג. לאחר שנמצאו אוצרות נפט עשירים באזורי מוצול וכרפוך החלו השלטונות העיראקיים לתבוע מן הצבא הבריטי לצמצם את מספר החיילים האשוריים בצבא, בנימוק שהם יסוד בלתי-נאמן ושמספרם מופרז בהשוואה לשיעורם באוכלוסיה הכללית;¹⁶
- ד. ממשלת עיראק פירסמה כמה פעמים—אמנם בלי לנקוט אמצעים כלשהם—על כוונתה לפזר את האשורים ברחבי הארץ ועל רצונה לנהל משא-ומתן עם ההנהגה האשורית על מציאת קרקעות מתאימים להתישבות אשורית.

עמדתה של ממשלת עיראק בסוגיה זו נהירה למדי. היא הוציאה את השאלה התחוקתית-הטריטוריאלית מגבולותיו של כל משא-ומתן עיראקי-אשורי. עם דחיית התביעה האשורית לאוטונומיה על בסיס טריטוריאלי נשאר המשא-ומתן בענין קרקעות ויישובן מסגרת יחידה לדיון, אולם מנקודת-ראותם של האשורים תוארה מסגרת זו כמטעה הואיל וממשלת עיראק לא היתה מוכנה להעניק סיוע כספי להכנת סקרים גיאוגרפיים-כלכליים על מצב האדמות הפנויות בעיראק והנתונים הסטטיסטיים שפירסמה על מספר האשורים מחוסרי-הקרקע היו מועטים בהרבה מנתוניהם של האשורים והבריטים כאחד.¹⁷

גורם חשוב בהתחזקותו של אי-האמון שרחשו האשורים לעיראקים נבע מהתערבותה של ממשלת עיראק בענייניה הפנימיים של העדה האשורית, ובעיקר בשל נסיונה לתקוע טריז בין השבטים האשוריים. הממשלה, שפעלה כנראה בעצה אחת עם השגרירות הבריטית, חשבה כמדומה כי תהליך התפוררותה של המסגרת השבטית

האשורית מאפשר להעתיק את המתיחות אל העדה האשורית פנימה וליצור סיכסוכים פנימיים בקרבה, על-מנת לעורר אופוזיציה פנימית להנהגה האשורית של אז ולעשותה תלויה בגורמים העיראקיים.

מדיניות זו של "הפרד ומשול" בין המיעוטים השונים לבין עצמם ובתוכם נבעה מכך שהמדינה העיראקית נוצרה בלי כל תכנית להתאים את מדיניותה ואת שיטותיה כמדינה ריבונית למבנה ולשיטות של מדינה רב-גונית מבחינה אתנית. אכן, עובדה זו היתה פועל-יוצא מן העמדה הערבית הבסיסית ומן הדוקטרינה הבריטית, שנתקבלה על דעתו של חבר-הלאומים, לגבי אפיין הערבי של ארצות האיזור. כמו כן לא ניסו הגורמים העיראקיים המוסמכים אף לא ממשלת בריטניה ונציגיה ב"שטח" כלל להקדים מחשבה למעשה באשר לטיב היחסים המוסדיים הרצויים בין מנגנון המדינה העיראקית לבין המסגרת האוטונומית הנבדלת של המיעוטים.

צד מורכב זה קשור בתמורות שחלו במדיניות הבריטית כלפי המזרח התיכון בשלהי שנות ה-20. עיון במדיניותה של בריטניה בתקופה זו מלמד על מידת ההשפעה שנודעה לשיקולים אסטרטגיים בריטיים בקביעת המדיניות בדרג הדיפלומטי. אפשר לומר שתמורות בתפיסה האסטרטגית וגישה פראגמטית כאחת גרמו שינויים ערכיים ביחסם של הדרגים הבריטיים השונים, בלונדון ובמזרח התיכון, אל המיעוטים שבמרחב, וכן החריפו את הניגודים בין מיעוט לרוב באיזור.

מאז השתלטו הבריטים על קפריסין ועל מצרים, בין 1878 ל-1882, ניסו מעצבי המדיניות הבריטית במזרח התיכון להבטיח את האינטרסים של הקיסרות בדרך של שליטה ישירה על אחדות מארצות האיזור. נסיון זה חייב לעתים לרסן התפרצויות לאומיות על-ידי דיכוי מזה ועל-ידי ויתורים מזה. במשחק-כוחות זה נודעה חשיבות מסוימת לכמה מן המיעוטים הלאומיים האתניים שבמרחב. משלהי שנות ה-20 והלאה ניסו מעצבי המדיניות הבריטית להמיר את שיטת השליטה הישירה במדיניות המעדיפה שלטון עקיף המבוסס על חוזים עם מעמדות שליטים. מגמה זו היתה בבחינת אות-אזהרה לכל המיעוטים הלא-ערביים והלא-מוסלמיים בארצות שהיו עד אז תחת שלטונה של בריטניה, ובעיקר בעיראק ובארץ-ישראל,¹⁸ ובמסיבות החדשות פחתה חשיבותם לאינטרסים הבריטיים.

שנת 1929 היתה שנת מפנה בתולדות האשורים בעיראק: בלא להינעץ קודם במיעוטים, שהיו כרבע מן האוכלוסיה הכללית בארץ זו, הודיעה ממשלת בריטניה על ביטולו הקרוב של המנדט הבריטי. הודעה זו עוררה את בעיית המיעוטים בעיראק בכל חריפותה, והמיעוטים השונים—ובראשם האשורים—החלו לנהל תעמולה נגד מגמתה המוצהרת של ממשלת בריטניה.¹⁹ בתוך השאר טענו האשורים כי ערביי עיראק אינם בשלים לעצמאות מדינית וכי יציאה הבריטים תספן את המיעוטים הלאומיים.

בשלביו הראשונים של הסיכסוך המתחדש אפשר להינכח במגמה בולטת של הרחבת בסיסם של הצדדים המסוכסכים ובנטייתם לפעול בכמה וכמה מישורים. פעילות מקבילה זו של גורמים אחדים בכל אחד מקדקי המשולש—רוב ערבי, שלטון בריטי,

מיעוט לא-ערבי—יצרה חלופות (אלטרנטיבות) אחדות לפעולה ועוררה ניגודים בין רכיבים שונים של אותו קדקוד של סיכסוך. מן הצד הערבי מלמדים המסמכים הבריטיים על ניגוד גובר בין עמדותיהם של המלך פייצל ושל וזיריו.²⁰ אגב השקפה-לאחור אפשר לומר שאחד מגורמיה הישרים של הטראגדיה האשורית בשנות ה-30 היה חולשתו של השלטון המרכזי בבגדאד והבקיעים הפנימיים שנבעו במדיניותו. מעייניו של המלך פייצל היו נתונים בראש וראשונה למדיניות-החוץ; מתוך כך ביקש להבטיח את חתימת ההסכם האנגלו-עיראקי ואת הצטרפותה של עיראק, כמדינה ערבית ראשונה, לחבר-הלאומים, על-מנת לבסס את מעמד ארצו במזרח התיכון ולעשות גרעין לאיחוד פדרטיבי של ארצות "הסחרון הפורה".²¹ מועצת-השרים העיראקית, לעומת זאת, על כל חילופי-האישים שחלו בה, נתנה דעתה בראש-וראשונה לשאלות-פנים, ובעיקר לניגוד בין המיעוט הסוני השליט לרוב השיעי הדומם וליחסים בין הרוב הערבי למיעוטים הכורדי והאשורי בצפון הארץ.²² במאבק זה על ההגמוניה בין המלך לשריו היתה יד המלך על התחזונה, אך נסיונו להבטיח שלום ב"חזית הפנימית" כדי לבסס את הופעתו ב"חזית-החוץ" עלה בתוהו.

קרע דומה הסתמן בנציגות הבריטית בעיראק. הדרג הדיפלומטי, וכן רוב היועצים האזרחיים, סמכו ידם על התמורות באסטרטגיה של מדיניות-החוץ הבריטית; הם מיעטו לקיים קשרים עם בני המיעוטים בעיראק ועשו רבות להקמתו של מימשל עיראקי מרכזי חזק, בעל אוריינטציה על בריטניה. במיוחד יש לציין כי השגרירות הבריטית ניסתה למנוע קרע בין המלך לשריו, דבר שהיה מחליש עוד יותר את מעמדו של פייצל ואת החוגים הפרו-בריטיים. לכן נמנעה השגרירות מלעודד את המלך שיפעל בעצמו ביתר-תוקף למציאת הסדר בין הממשלה ובין האשורים. זאת ועוד: השגרירות ויועציה נמנעו מליוזם כל תכנית משלהם לפתרון הבעיה האשורית, ודיווחיהם ללונדון ביטאו בדרך-כלל התנגדות, שלא לומר איבה, לתביעות האשורים ולמנהיגיהם. לעומת זאת היתה עמדתו של הדרג הצבאי הבריטי סבוכה יותר. בין קציני הצבא הבריטיים לבין חייליהם האשורים—בודדים מהם עלו גם לדרגות קצונה—שררו יחסי-אמון לבביים בכל שנות העשרים; הפיקוד הבריטי, שלעתים נמצא נוקט מדיניות עצמאית, שלא על דעת הדרג הדיפלומטי, נמנע מלשעות לתביעות העיראקים לצמצם את מספר החיילים האשוריים בצבא, והוסיף לאמן את בני המיעוט האשורי ולאפשר להם לשאת גשק גם מחוץ למחנות.

בקרב האשורים תפסה אישיותו של "מר שמעון" הצעיר מלכתחילה את מקומה של ההנהגה הקולטיבית שקמה בעדתו בשלהי מלחמת-העולם הראשונה, לאחר מותו של "מר שמעון" הקודם והתערערות המסגרת השבטית. גישתו הקיצונית היתה כרוכה במידה רבה בנסיונו לכוף את רצונו על בני העדה כולה. מתוך כך נראה איך הצליח "מר שמעון" להרחיב את בסיס התמיכה בו גם אל הדרג האשורי הצבאי. עד קיץ 1931 התנהלו המגעים העיראקיים-הבריטיים-האשוריים בבגדאד, בדרג דיפלומטי בכיר. אולם מנקודת-ראותם של האחרונים נכשלו מאמצי-התיווך בשלושה

מישורים: ראשית, האשורים פירשו את חסר-הנכונות מצד הממשלה להכיר במנהיגותו המדינית של "מר שמעון" לא כפגיעה אישית אלא כנסיון להתחמק ממתן אוטונומיה לאשורים; שנית, הודעתה של השגרירות הבריטית כי ממשלת עיראק הכינה תכניות ליישובם של האשורים על הקרקע נתפרשה על-ידי האשורים, מצד אחד, כמסך-עשן בריטי, שתכליתו להסוות חוסר-מעש וחוסר-רצון מצד העיראקים והבריטים כאחד, ומצד שני—כהצעת תכניות שאי-אפשר לאשורים לקבלן, ושיעמידום אפוא בעמדת התגוננות.²³ ולבסוף, משלחת בריטניה בחבר-הלאומים לא השפילה להעלות את בעיית האשורים לפני מוסדות החבר בטרם יאשרו את צירופה של עיראק למוסד הבינלאומי.²⁴

את עמדתה של המנהיגות האשורית אפשר לשחזר רק מתוך קטעי האינפורמציה שהגיעו לידיעת השגרירות הבריטית בבגדאד. מתוך השדרים של השגרירות למשרד-החוץ בלונדון עולה נסיונו של "מר שמעון" לגייס נשק, לרתום את החיילים האשורים בצבא הבריטי לתכניותיו, ולהחריף בצורה מבוקרת את יחסיו עם השלטון-נות. בתקופה זו עדיין האמין "מר שמעון", כמדומה, כי בעיותיה הפנימיות של עיראק וחולשת השלטון המרכזי מחייבים מדיניות של הרתעה ואיום. לחץ-ההרתעה כוון גם כלפי הבריטים, והוא הצדיק את הדגשת מהימנותו במספר מוגבל של אולטימטומים רבי-רושם. עם זאת לא חתרה המנהיגות האשורית להתנגשות אלימה, כל עוד לא הובהרה כוונתה של ממשלת בריטניה. בשתי אסיפות סגורות אך רבות-משתתפים בהן נכחו קציני-צבא אשוריים, באוקטובר 1931 ובאפריל 1932, גובשו קווי-הפעולה לעתיד. האסיפות הניבו שני מסמכים שכללו אולטימטומים מקבילים. הראשון הופנה למועצת חבר-הלאומים ובו נאמר כי האשורים לא יסכימו להישאר בעיראק עצמאית, ולכן נדרש החבר לסייע במציאת שטח-ארץ פנוי היפה להתישבות אשורית הומוגנית. האולטימטום השני כוון לממשלת עיראק ולפיקוד הצבאי הבריטי בעיראק, ועיקרו היה חידוש התביעה למתן אוטונומיה לחבל אשורי נפרד בצפון הארץ.²⁵ השוואת שני המסמכים מלמדת על מגמתה של המנהיגות האשורית לקיים סיכסוך מבוקר, ועם זאת על התפכחותה לאור היחס העוין בו נתקלו מגישי העצומות האשוריות לחבר-הלאומים. "מר שמעון" אף ניסה לסייע, מנקודות-ראותו, לממשלת עיראק כאשר חידש ב-1932 את תביעתו לסיפוח חבל האקיארני לעיראק; הוא אף הביע נאמנות בשמו ובשם בני עדתו למלך פייצל אישית.²⁶

אולם חולשתו של המלך והימנעותה של השגרירות הבריטית בבגדאד מליטול עליה תפקיד פעיל בהשגת הסדר²⁷ עודדו את ראש-הממשלה החדש, רשיד-עלי אל-כילאני, להקשחת הקו, דבר שהתבטא א) במעצרו של "מר שמעון", בעת ביקור בבגדאד, בשל הימנעותו מהפעת נאמנות למדינה העיראקית, לא רק למלכה; ב) בקריאה ליצירת חזית כל-מוסלמית נגד "אויביה" של הארץ; ג) בכך שפוחות המשטרה לא ריסנו ולא מנעו התנגשויות בין-עדתיות בצפון עיראק.²⁸

סייגיה של הפעילות האשורית המבוקרת, כפי שעלו בתכניתו של "מר שמעון", נפרצו עם מעצרו. בלילה אור ל-23 ביולי 1933 חצו כ-1,500 אשורים מזוינים את

הגבול הסורי ונעצרו בידי השלטונות הצרפתיים. היה זה ביטוי אלים למורת-רוחם של האשורים ממעצרו של מנהיגם ומדחיית תביעותיהם לאוטונומיה, ועם זאת מעשה מפתיע נוכח העובדה שבצפון עיראק כבר החלו פעולות-איבה מצומצמות. דומה שהלוחמים סברו כי בנטשם את בני משפחותיהם ימריצו את הבריטים לפעולה. ואכן, השגרירות הבריטית הזדרזה ותבעה מאת ממשלת עיראק מתן ערבויות לשלומם של האשורים הנשארים, אולם אין זה מן הנמנע שממשלת עיראק ביקשה לנצל את המפנה בסיכסוך במטרה להביא ליציאת כל האשורים מעיראק. כאן המקום להטעים כי חציית הגבול הסורי התנהלה ללא-הפרעה מצד הצבא העיראקי; עם זאת הוגבר הצבא העיראקי ליד הגבול הסורי כדי להפריע את שובם של הלוחמים האשוריים. זאת ועוד: בשלהי יולי 1933 חלה הרעה מתמדת במצבם של האשורים בצפון עיראק שכן המימשל המרכזי שמט מידיו במידה רבה את הפיקוח על הסדר והמשמעת, ואפשר גם שהממשלה, שתלתה באשורים את קולר הקשיים הפנימיים שעמדה בפניהם, ביקשה לדחוף את הנותרים להגירה. מעשי-הטבח בצפון, שבמהלכם נרצחו כ-600 אשורים בלתי-חמושים בידי הצבא העיראקי ובידי כורדים בלתי-סדירים שקיבלו נשקם ממנו,²⁹ כפו את הבריטים לתבוע אמצעי-התגוננות מצד ממשלת עיראק במישור הדיפלומטי, ובתוך שאר דברים לחייב את הצבא להפסיק את פעולות הדיכוי. אולם במות פייצל ב-8 בספטמבר 1933 שוב הורע המצב; הבריטים, שחששו מפני חלל ריק מדיני בעיראק ומפני עלייתם של כוחות לאומניים אנטי-בריטיים, מיתנו את הלחץ וביטלו את תביעתם שהצבא העיראקי יגן על כפרי האשורים ויחליף את הקצינים האחראים לטבח.

החשש לגורל האשורים החיה את ההצעות—חלקן יזמות עצמיות וחלקן יזמות בריטיות³⁰—לפינוקם מעיראק. לכאורה היתה שאלת הגירתם קלה-ביחס: מספרם היה מועט, רובם לא נולדו בעיראק והיו חסרי כל זיקה אליה; רבים מהם שירתו בצבא או עבדו במפעלי-הנפט, ורק מיעוטם היו עובדי-אדמה הרתוקים למקומם. אולם שני גורמים אוביקטיביים הקשו על המעבר: האשורים היו בטבעם הרריים המורגלים בחיים עדתיים אורגאניים, חסרי-מקצוע המתקשים להסתגל לכל איזור, ב-בזמן שהעולם עדיין עמד בעיצומו של השפל הכלכלי. אף שגורמים בריטיים חשובים כפנסיה האנגליקנית הודיעו על גכונות לסייע להגירת האשורים, הרי ממשלת בריטניה עצמה לא הקציבה סכומים למפעל זה אף לא כפתה על מושבותיה לקלטם.³¹ אלפי אשורים היגרו בכוחות עצמם לסוריה—בה הופסקה התישבותם עם השגת העצמאות ב-1936—ולאמריקה; רוב האשורים נשארו בעיראק, מתמידים בנאמנותם לבריטניה.³²

*

השוואה בין התזכירים של המיעוט האשורי ושל הסוכנות היהודית לוועדה האנגלו-אמריקאית³³ מבליטה את השוני במצבם ובגורלם של שני המיעוטים. כאן מיעוט דתי-אתני נחשל, שתקוותיו המדיניות נגוזו, וכאן מיעוט לאומי מודרני, אירופי

ברובו הגדול, העומד על סף השגת עצמאותו. הישוב העברי הציג עצמו כחלוץ של אומה גרדפת, השבה לארץ-מולדת שאין לה תחליף. מיעוט זה נהנה מסיועם של יהודי הפזורה ושל גורמים מדיניים חשובים בעולם, והנהגתו השפילה למצוא לה תומכים במוקדי-הכוח החשובים בעולם של אז. לעומת זאת היו האשורים מיעוט שהגיע לעיראק באקראי, שלא השתרש בה, ושהנהגתו חסרת הנסיון הפוליטי לא השפילה לפתח מקורות תמיכה מדינית וכספית מחוץ לתחומי עדתה, ולעתים קרובות שגתה בהערכת כוחה ובהבנת מניעיה של המדיניות הבריטית. נוסף על כך ייחדה אמנת המנדט הארץ-ישראלי את ארץ-ישראל משאר ארצות האיזור שתחת שלטון בריטי בסעיפיה הציוניים, שמנעו אפשרות לסיים את המנדט מיד. עם זאת היו כמה קווי-דמיון חיצוניים משותפים, שעוררו ענין אף דאגה במנהיגות ה"יישובית". סוף-סוף היו אלה ואלה כאחד מיעוטים בעלי אוריינטציה בריטית, שזכו להבטחות בריטיות בשלהי מלחמת-העולם הראשונה וניסו לממשן בשנות ה-20 וה-30, ושתביעותיהם המדיניות הדומות—זכות אוטונומית על בסיס טריטוריאלי³⁴—העמידון בעימות הן עם השלטון הבריטי והן עם הרוב הערבי-המוסלמי.

תגובת העתונות העברית על המאורעות בעיראק ב-1933 היתה בדרך-כלל מאוחרת ומאופקת מכמה טעמים: ראשית, מחשש פן תערער תגובה ציונית או יישובית, רשמית או אחרת, את מצבם של יהודי עיראק, על הרקע של התלקחות היצרים בעיראק ב-1933;³⁵ שנית, בשל הרצון למנוע מערביי ארץ-ישראל, שהודהו עם ערביי עיראק,³⁶ להוציא גזירה שווה מגורלם של האשורים בעיראק ולהחריף את מאבקם בציונות; ולבסוף, גם בשל גישתה המסוגרת של העתונות העברית³⁷—בקיץ 1933 עסקה כמעט רק בפרשת רצח ארלוזורוב ובבחירות לקונגרס הציוני הי"ח—שהיתה בלתי-מפותחת וחסרת-אמצעים, ולא היו לה כתבים בעיראק.³⁸

עם זאת הרי הדרג הפוליטי הציוני לא התעלם מן הפרשה, ובעיקר מצד עמדתה של המדיניות הבריטית וחולשת טיפולו של חבר-הלאומים בענין. לא מן הנמנע הוא שהטראגדיה האשורית בעיראק היתה מן הגורמים שהניעו את המנהיגים הציוניים לשאת-ולתת עם אישים ערביים בארץ-ישראל ובשכנותיה בשלהי 1933 וב-1934, אולם על עיצוב המדיניות הציונית ועל הנמקתה השפיעה בעיקר בעת חתירתה למדינת-חלוקה בעלת רוב יהודי, לאחר פרוץ המרד הערבי ב-1936.³⁹ המיחד את יחסי המיעוט והרוב בעיראק ובארץ-ישראל בתקופה שסקרנו הוא הפחד ההדדי ששרר בין כל הצדדים הנצים. האשורים פחדו להישאר מיעוט במדינה ערבית ריבונית, ופחד דומה הדריך את המדינות הציונית בתקופת המנדט; ממשלת עיראק חששה כי האשורים מבקשים להפר את הסדר הפנימי בארצם, כי הם יתנו שיעור מאלף בהעלאת תביעות קיצוניות לשאר המיעוטים בארץ, וכי כוונתם להקשות על השגת העצמאות או על מימושה וכן לקרוע שטחים מעיראק ולהפכם לתחום אשורי נפרד. הבריטים חששו כי המשך הקשר ההדוק ביניהם לבין המיעוטים במרחב יקשה על נסיונם לשלוט בדרכי-עקיפים במזרח התיכון.

הערות

¹ Survey International Affairs לאותן שנים, ובעיקר של 1934 (המתאר את פרשת דיכוי האשורים בעיראק שנה קודם-לכן), ושל 1936 (המתאר את המרד הערבי בארץ-ישראל). מחקרים בריטיים כעין-רשמיים אינם מזכירים כמעט את קיומם של מיעוטים במזרח-התיכון. ראה, למשל, E. Monroe, *Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956* (London, 1963) (להבא F.O.)

² בארכיון משרד-החוץ הבריטי Public Record Office, Foreign Office, London נשמר חומר רב בנושאים אלה. על השיבות השימוש בחומר זה ראה ג. שפר, "ערב הסעודית ובעיית ארץ-ישראל בתקופת המרד הערבי 1936–1939", המזרח החדש 2(86), עמ' 137–151. ³ נסיון כוללני ראשון חשוב לבחון את המדיניות הבריטית בנושא זה, בעיקר על-ידי הצגת היריבוים ועירעורים לגבי המחשבה האסטרטגית הבריטית כלפי המזרח-התיכון, אצל E. Kedourie, *The Chatham House Version* (London, 1970).

⁴ ז'בוטינסקי היה ממפתחיה של הטאקטיקה הציונית, שאושרה בוועידת-הלסינגפורס בנובמבר 1906 (ובמידת-מה הוגשמה דווקא בפולין שלאחר מלחמת-העולם הראשונה), שהיתה ביטוי להערכת המציאות המדינית ברוסיה הצארית רבת החטיבות האתניות. יוסף שכטמן, *זאב ז'בוטינסקי*, פרשת חייו, ספר ראשון (ת"א, 1956), עמ' 105.

⁵ שם, ספר שלישי (ת"א, 1959), עמ' 115–127.

⁶ הקשר בין בעיית האשורים בעיראק ושאלת ארץ-ישראל הובלט במפורש בשלב מאוחר-ביחס, בשני תזכירים שנמסרו בנפרד בידי אישים אשוריים ובידי באי-כוח הסוכנות היהודית לידי ועדת-החקירה האנגלו-אמריקאית לענייני ארץ-ישראל ב-1946. ע. קרליבך (עורך), *ועדת-החקירה האנגלו-אמריקאית לענייני ארץ-ישראל* (ת"א, 1946), עמ' 16–415 (התזכיר האשורי), עמ' 636–633 (תזכיר הסוכנות). שני התזכירים ביקרו את המדיניות הבריטית וגילו אי-אמון כלפי מידת הסובלנות שזכאי מיעוט מזרח-תיכוני לצפות לה מצד הרוב הערבי-המוסלמי בארצו. התזכיר הציוני העלה את המדיניות העיראקית כלפי האשורים כדגם למדיניות ערבית צפויה בארץ-ישראל, במקרה של הקמת מדינה ערבית, בעוד שהתזכיר האשורי טען כי מדינה יהודית בארץ-ישראל "תשמש גורם מסייע מוסרי עצום לאשורים". שני התזכירים תבעו, בנפרד, דרגות שונות של ריבונות לאשורים בצפון עיראק וליהודים בארץ-ישראל.

⁷ לפי סקירה היסטורית מפורטת של בעיית האשורים שהכינה שגרירות בריטניה בבגדאד בשביל משרד החוץ הבריטי, 12.10.1932, F.O.371/16884 E6229.

⁸ ב-1932, עם גבור המתיחות בין האשורים לבין שלטונות עיראק, כתב גרייסי, לבקשת משרד-החוץ בלונדון, את גירסתו לפגישה. כפי שטען גרייסי 15 שנה לאחר מעשה, רק הסביר בשעתו לנכבדים האשורים שעתיד עדתם מותנה בנצחונן של בעלות-הברית. F.O.371/16891 E5653.

⁹ באותו מסמך (ראה הערה 8) הזכיר גרייסי כי הבטיח לאשורים שיסייעם בקשריו האישיים בלונדון.

¹⁰ לעומת זאת טענו הבריטים כי לא מהם יצאה היזמה להצטרפות האשורים למלחמה, כי הם כבר הצילום מידי התורכים ואף הוציאו כספים רבים על אחזקת מחנות-הפליטים בצפון עיראק. דו"ח מסכם של מחלקת המזרח התיכון במשרד-החוץ 4.9.1933, F.O.371/16889 E5173.

¹¹ האשורים סיפקו נימוקים להתנגדות הבריטית לתביעת התורכים לסיפוחם של אזורי מוצול, בעלי הרוב הכורדי, לכורדיסתן התורכית. שם.

¹² תזכיר מסכם של מחלקת המזרח-התיכון (ללא תאריך), F.O.371/16881.

¹³ שם.

- ¹¹ דו"ח מחלקת המזרח התיכון, 4.9.1933, F.O.371/16889 E5173.
- ¹⁵ שדר השגרירות בבגדאד, 18.8.1933, F.O.371/16886 E4768, בשלהי שנות ה-20 נרצחו בצפון עיראק כ-100 אשורים, בלא שמבצעי הפשעים—כורדים ברובם—יובאו לדין.שפ.
- ¹⁶ סקירת השגרירות בבגדאד, 12.10.1933, F.O.371/16894 E6229.
- ¹⁷ לפי טענות "מר שמעון" היו בעיראק 2600 משפחות אשוריות חסרות קרקע ופרנסה, מספר שעלה עשרת מונים על דיווחי העיראקים. שדר השגרירות ללונדון, 12.1.1933, F.O.371/16882 E4517/93.
- ¹⁸ טאלת עמדתם של הקופטים לגבי האפשרות של פינוי הפסיסים הבריטיים באזור-התעלה ראויה למחקר נפרד.
- ¹⁹ סקירת משרד-החוץ בשביל ראש-ממשלת בריטניה, 20.6.1933, F.O.371/16882 E3288.
- ²⁰ פייצל ניסה אמנם לטשטש לעתים את חילוקי-הדעות, שדר השגרירות מבגדד 6.8.1933, F.O.371/16884 E4401.
- ²¹ ראה סקירת התפתחותו של הרעיון הפן-ערבי, בצירוף בקורת חריפה על משמעותו הפוליטית ועל חלקם של הבריטים בטיפוחו, אצל E. Kedourie, *The Chatham House Version*, pp. 215—235.
- ²² סקירת השגרירות, 12.10.1933, F.O.371/16894 E6223.
- ²³ ב-12.7.1933 דיוחה השגרירות הבריטית למשרד-החוץ בלונדון על תכניתו של מומחה בריטי ליישוב האשורים. המומחה ציין כי השטחים שהציעה ממשלת עיראק אינם מתאימים להתישבות צפופה, אין בהם די מים, ואינם מתאימים לגדול בהמות. F.O.371/16882 E3788.
- ²⁴ רק בנובמבר 1932, שנה ומעלה לאחר הפנייה האשורת האחרונה לחבר-הלאומים, ולאחר שעיראק נתקבלה לחבר, דנה בנושא ועדת-המנדטים המתמדת, ולא מועצת חבר-הלאומים. ב-14.11.1932 קיבלה ועדת-המנדטים החלטה לפיה אין מקום להנהיג בעיראק אוטונומיה מינהלית לאשורים; הוועדה הביעה סיפוק לנוכח ההבטחה העיראקית כי תפעל ליישובם של האשורים. *Minutes of the 22 Session of the Permanent Mandates Commission*, pp. 374—5.
- ²⁵ סקירת השגרירות, 27.6.1932, F.O.371/16882 E3936.
- ²⁶ שפ. אמנם "מר שמעון" תבע כי ממשלת עיראק תתחייב רשמית להכיר כי האשורים, שלא כשאר המיעוטים בעיראק, הם פליטים חסרי-בית שחבר-הלאומים הכיר בזכותם להתקבצות הומוגנית.
- ²⁷ מחלקת-המזרח במשרד-החוץ הבריטי נזונה רק ממקור השגרירות הבריטית, ולא יכלה, גם לא רצתה, לגבש טאקטיקה אחרת. אמנם דיווחו של מיופה-הכוח הבריטי בבגדאד מ-23.6.1933 כלל בקורת כלפי שני הצדדים, שתוארו כנוקשים וחסרי-גמישות. בשדר הבריטי נאמר כי ממשלת עיראק פועלת מתוך מניעים לאומניים קנאיים. לעומת זאת תואר "מר שמעון" כמי שמבקש לשמש קדוש מעונה לבני עדתו. F.O.371/16882 E3288.
- ²⁸ הוא-הוא בעל-בריתם של הגרמנים בימי מלחמת-העולם השנייה, לימים גיבור ה"מרד" של מאי-יוני 1941.
- ²⁹ רשיד עלי הורה לצבאו למנוע ביקורים של פקידים בריטיים ושל עתונאים בצפון הארץ. כן ציין שממשלתו לא תשא-ותתן עם הממאנים להכיר בשרותה. שדר מבגדאד, F.O.371/16883 E4356. שדר מבגדאד, 17.8.1933, F.O./16885 E4787. 315 גוויות, מהן 20 של נשים וילדים, שנמצאו במרחק שלושה ק"מ ממפקדת המחנה העיראקי הצפוני בזימל. כן נמסר שם שמפקד המחנה העיראקי הצפוני, הגנרל בפר צדקי, הורה לאנשיו לירות ללא הבחנה בכל אשורי.
- ³⁰ יזמה אחת היתה, כפי הנראה, סובייטית. למשרד-החוץ בלונדון נודע כי ברית-המועצות מוכנה לקלוט את האשורים בארמניה הסובייטית ולהעניק להם חופש דתי מלא, כלארמנים.

סיכום משרד-החוק, F.O.371/17834 E832 8.1.1934. לא מן הנמנע כי "מר שמעון" השתמש בהצעה זו כאמצעי-לחץ על בריטניה.

³¹ רק בגויאנה הבריטית נעתרו השלטונות לקלוט את האשורים, אולם התנאים האקלימיים והטופוגרפיים בה נמצאו בלתי-מתאימים. מתזכיר סיכום שהכין משרד-החוק הבריטי בנובמבר 1941 מתברר שכל הדומיניונים והמושבות התחמקו מן ההצעה לקלוט את האשורים, רובם בנימוקים כלכליים. מענין כי בתזכיר זה סווגה ארץ-ישראל כמושבה. עורך התזכיר ציין כי בה, ובקפריסין שכנתה, אין די קרקע והבעיות האתניות מרובות שם ממילא. F.O.371/27084 E7458

³² קרב-הגבורה שאסרו החיילים האשורים היה סיבה עיקרית לכשלון התקפתו של הצבא העיראקי על מחנה-הפניה בזמן מרד רשיד עלי אל-כילאני, מדפאם של האשורים שמונה שנים קודם-לכן. ראה תזכיר מ-1944 של מרשל-האוויריה סיר אדווארד אלינגטון, שתבע מממשלתו לגמול חסד עם האשורים. F.O.371/40073 E4387. ראה גם דיווחים מבגדאד מ-10.11.1941, שאשורים רבים נרצחו "בחדשים האחרונים" (כלומר לאחר שגילו נאמנות לבריטים בזמן המרד) בלא שהשלטונות ייחלצו לעזרתם. F.O.371/27084 E7410.

³³ ראה למעלה, הערה 6.

³⁴ על עמדת חלק מן המנהיגות הציונית לגבי פתרון החלוקה בשנים 34—1933 ראה ד. קארפי, "פעילותו המדינית של וייצמן באיטליה בשנים 1923—1934", הציונות, ב (ת"א, 1971), עמ' 177—194.

³⁵ עמדתו של המיעוט היהודי בעיראק כלפי הטראגדיה האשורית ראוייה לבדיקה נפרדת. כאן נציין שעל רקע התלקחות היצרים בעיראק באו לידי ביטוי כמה גילויים אנטישמיים בשנים 34—1933. דו"ח השגרירות בבגדאד למשרד-החוק בלונדון, 30.8.1934, F.O.371/20024 E5484.

³⁶ הזדהות זו נמשכה גם ב-1934, על רקע נסיונות הצרפתים לישב אשורים בסוריה, שנתקלו בהתנגדותו של "הגוש הלאומי" הסורי. אלי-דפאט 22.8.1934, פלשטין 11.9.1934.

³⁷ יוצא-דופן היה דווקא האור, שהיה למעשה בטאון חוקי של פ.ק.פ. ומשום כך הירבה לכתוב על נושאים ערביים יותר מן העתונות הציונית. העתון גרס כי חוגי האימפריאליסטים, המבקשים להוכיח שהעיראקים אינם בשלים לעצמאות, "מנפחים" את הפרשה. עם זאת התריע העתון על הטבח ב"מיעוט עלוב" בידי רוב ה"משוסה בידי מנהיגיו", וטען שתהלוכת-הנצחון של הצבא בחוצות בגדאד מבקשת לעורר אשליה כאילו יש לעיראק צבא משלה וכאילו צבא זה נלחם באויביה של עיראק. האור 14, 31.8.1933.

³⁸ הארץ מיום 3.8.1933, שמסר כי המלך פייצל חזר משוייץ לעיראק (בדרך ארץ-ישראל), העלה את הסברה כי השיבה המפתיעה נגרמה בשל קשיים בהשגת מימון בריטי לצינור-הנפט לחיפה. רק במשפט אחרון ציין כי אפשר גרמה לכך "גם מרידתם החדשה של האשורים". עם זאת יצוין שבעיקר נמנעו מלעסוק מפחד הבלטת הפרשה, ומשום כך גם לא נטלו מן העתונות הבריטית.

³⁹ ראה שתי סקירות של המחלקה המדינית של הסוכנות, שתיארו את הפרשה מתוך גישה רטרואספקטיבית חד-צדדית, ילקוט המזרח התיכון, 23, נובמבר 1937, ע' 26, שם, מס. 26, מרס-אפריל 1938, עמ' 9—12. והשווה מ. שרת, יומן מדיני (ב) (ת"א, 1972), ע' 330; בן-גוריון, במערכה ב (ת"א, 1957), ע' 13.

דן אבני־סגרה: הנוכח החדש של ישראל באזורה

אחד הפאראדוקסים הטיפוסיים למצב במזרח התיכון זה עשרים־וחמש שנה קשור בתחושה של קיפאון פוליטי, חרף שינויים ראדיקליים שהתחוללו הן במסגרת היחסים שבין המעצמות למדינות האיזור והן ביחסים שבין מדינות האיזור לבין עצמן. מי שמאזין כיום, למשל, לנאומים החוזרים־ונשנים באו"ם על המזרח התיכון, או קורא את הפרשנות בעתונות המקצועית והפופולארית, יוכל למצוא חזרות אין־קץ על הטיעונים שהושמעו בעבר לגבי הבעיות המרכזיות הפוקדות את האיזור. כך לגבי בעיית הגבולות, אף שעתה מדובר בגבולות שהשתנו תחילה בין 1947 ל־1948 ואחרי־כן בין 1948 ל־1967. כך גם, ובייחוד, לגבי אי־הכרה מהותית מצד הערבים במדינת־ישראל ולגבי דרישתה של ישראל להכרה זו. אפשר להצביע על תחושה של קיפאון גם לגבי מדיניות המעצמות באיזור. אף אם כיום, שלא כבעבר, אין בעיית החדירה הסובייטית לאיזור עומדת בראש דאגותיו של המערב, ואין פגיעה בעמדות המערב עומדת בראש השאיפות הדיפלומטיות של הסובייטים, הרי עתה כבעבר אין תיאום בין צרפת לארה"ב או בריטניה לגבי יעדים פוליטיים באיזור.

שינויים במערך הגלובאלי

במזרח התיכון כבאזורים אחרים הושפעו היחסים בין המעצמות על־ידי "איזון האימה האטומית". איזון זה חייב את המעצמות לבחור, מצד אחד (ולעתים בעל כרחן), בדרך של קיום־צוות; ומצד שני, חייב אותן להתיר למדינות הקטנות מידה רחבה של עצמאות ושל התנהגות מאולתרת. הדבר תרם להגדלת מספרן של תקריות אלימות מכל הסוגים בין המדינות הערביות לבין עצמן. מצב זה השפיע על צורת ההתערבות הצבאית של המעצמות באיזור—החל בהתנגשות בין הבריטים לבין המצרים באזור־הסואץ ב־1953 והנחיתה האמריקאית בחוף ביירות ב־1958 וגמור בחדירת הרוסיה ובנסיגתם המסויגת.

הנפט נשאר עדיין הגורם החשוב ביותר בשיקולים האסטרטגיים והכלכליים של המעצמות במזרח התיכון גם אם אין איזור זה המקור היחיד לנפט. על שדות־הנפט ממזרח לסואץ נוספו מאז 1950 שדות־נפט ממערב לתעלה, בלוב ובאלג'יריה, וכן המצבורים המתפתחים־והולכים באפריקה, (בניגריה ובגאבון, למשל). גורמים נוספים וכבדי־משקל במאזן האנרגיה העולמי הם עתה שדות הנפט בים הצפוני, המבטיחים כבר לבריטניה את סיפוק מחצית צרכיה באנרגיה בשנות ה־80; המצבורים באלאסקה; התפוקה הגוברת־והולכת של גז ונפט בברית־המועצות; וכמובן, פיתוחם של מקורות אלטרנטיביים לנפט על־ידי אמצעים טכנולוגיים חדישים. עם כל הצעקה הגדולה שהושמעה באחרונה סביב בעיית האנרגיה בעולם המערבי, אין ספק שהמחסור

אינו מחריד את המערב, לפחות מבחינה פוליטית, ככל שהחריד את אנגליה וצרפת בעת מיבצע-סואץ ב-1956. כל עוד העולם הערבי מפולג מבחינה פוליטית וחברתית, קשה לראות איך ייצור איחוד כלכלי נגד הקונה היחיד כמעט של הנפט שלו. אם הנפט עודו גורם חשוב בהתוויית מדיניותן של המעצמות כלפי המזרח התיכון, הנה שאר שיקולים מן העבר נעלמו לגמרי. כך, למשל, השיקול של הגנה על קווי-התחבורה והאסטרטגיה שקישרו את המרכזים האירופיים אל הקיסריות הקולוניאליות שלהן מזרחה לסואץ, וכן השיקולים הצבאיים בהקמת חגורה של בסיסים מערביים לאורך הגבול הדרום-מזרחי של ברית-המועצות ("הנדבך הצפוני" וכיו"ב). גם מבחינה מסחרית טהורה-כלומר, בחינת שוק ליצוא התעשייתי האירופי-שוב אין המזרח התיכון גורם בעל-חשיבות. כבר צוין לא פעם כי השוק הישראלי קונה מארצות אירופה יותר מן המדינות הערביות כולן. חשיבותו המסחרית של האזור לגבי המערב התחלפה בחשיבות פיננסית, ועיקר דאגתו של המערב כבר איננה למכור יותר סחורות אלא למנוע זעזועים בכלכלתו של המערב על-ידי הצטברות של הון עצום מתמלוגי הנפט בידי מספר מצומצם של שליטים ערביים.

בשנת 1973 אין לכאורה להעלות על הדעת שהמעצמות תנקוטנה כלפי מדינות האזור מדיניות של יד חזקה כגון זו שאימצו להן בעבר. לדוגמה: הצהרת-מדיניות חד-צדדית של כמה מדינות, כגון "הצהרה המשולשת" של אנגליה, צרפת וארה"ב ב-1950; או פעולה צבאית דומה לזו של אנגליה וצרפת ב-1956 נגד מצרים; או הכרזה על דוקטרינה אמריקאית יחדנית כגון הדוקטרינה של אייזנהואר ב-1958. כיום המעצמות מעדיפות לשתף פעולה עם בנות-בריתן באזור. כך נוהגת רוסיה עם סוריה (ובשיעורים מועטים יותר, עם מצרים ועיראק), וכך נוהגת ארה"ב עם מדינת-ישראל וממלכת-ירדן. לעתים שיתוף-פעולה זה עם "מדינות-חסות" חורג מגבולות הרצון והתיכנון הפוליטי של המעצמות. אין הגדרה קולעת יותר למצב משונה זה מזו שנתן הנשיא נאצר המנוח, כאשר טען בזמנו כי "תלותו של המלווה בלווה גדולה מתלותו של הלווה במלווה".

שינויים בתחום המערך האזורי

השינוי הבולט והחשוב ביותר נוגע ליחס שבין הכוח הפוטנציאלי הערבי-הכולל לבין הכוח הפוטנציאלי הישראלי. כדי לתפוס את היקף השינוי, עלינו לזכור כי כל הסדר מדיני, אם יושג בכלל, חייב להיפנות על שיווי-משקל בין כוחות פוטנציאליים-ולא בין הכוחות הקינטיים, כלומר הכוחות-בפועל. משקל פוטנציאלי אינו מבטיח, כמובן, מצב של שלום; אך ברור כי כל-אימת שהאיזון הוא איזון של פוטנציאל כנגד כוח-בפועל נוצר מצב של אי-יציבות המונע השגת הסכם. ואכן, הסכם-בין בצורת חוזה בינלאומי ובין בצורה של תחוקה פנימית-הוא תמיד ביטוי, או תצלום, של מצב-כוחות מאוזן ברגע מסוים. עד 1967 עמדו היחסים בין ישראל לערבים בסימן של חוסר איזון של הפוטנציאל בין הצדדים. לכאורה, לפחות, היה היתרון כולו-בשטח הגיאוגרפי, בגודל האוכלוסיה, בשליטה על דרכים אסטרטגיות

ועל אוצרות טבע, ביכולת התקציבית, בכמות הנשק וכו'—בידי הערבים. בצד הישראלי, שאמנם גבר על הערבים בזכות היתרון של "קווים פנימיים" קצרים ובזכות רוח-היחידה ורוח-הצוות של חייליו, ניסה לסתום את הפער על-ידי עליונות איכותית והפעלה יעילה של כוח-בפועל. כך נוצרה עליונות טאקטית ישראלית, שהודות לה הצליחה ישראל לנצח את הערבים בשלש מלחמות. אך בעד העליונות של כוחה-בפועל שילמה ישראל מחיר לא קטן, והסכנות היו מרובות. במלחמת-העצמאות, כאשר הפער בין הפוטנציאל הערבי והכוח-בפועל של ישראל היה גדול ביותר, הושג האיזון למעשה במחיר-דמים, שהסתכם באחוז אחד של הרוגים מכלל האוכלוסיה העברית שנמצאה בארץ בפרוץ הקרבות. ההשש מפני אבידות בנפש הוא שהניע אחרי-כן את דוד בן-גוריון לדרוש את מירב החיפוי האסטרטגי האווירי מצד צרפת ובריטניה בזמן מיבצע-סיני. במקרה זה אפשר לומר כי הנצחון הושג במחיר-דמים מצומצם אך במחיר מדיני עצום, בצורת זיהויה של מדינת-ישראל עם הקולוניאליזם השוקע של מעצמות אירופה.

לבסוף, במלחמת-1967 הושגה עליונות הכוח-בפועל של ישראל על הערבים על-ידי גיוס טוטאלי של כל המשאבים הלאומיים, דבר שבלי ספק היה מביא להתמוטטות המשק, אילו נתארכה תקופת ההמתנה עוד זמן רב.

לנוכח עובדות אלו נוכל להעריך נכונה את היקף השינויים שחלו ביחסי הכוחות הפוטנציאליים בין ישראל לערבים בעקבות מלחמת-יוני. מלחמה זו הפכה את יחסי-הכוחות באיזור על פיהם. הפוטנציאל הערבי הוקטן קצת מבחינה טריטוריאלית (אף שקיצוץ זה היה גדול למדי לגבי ירדן), אך הוא הוקטן במידה ניכרת מבחינה כלכלית, צבאית ואסטרטגית. בגלל חוסר פוטנציאל תעשייתי-לאומי נאלצו מצרים—ובמידה מועטה יותר סוריה ועיראק—לשעבד את עצמתן הצבאית לאותה רמה שהתיר להן הספק הראשי, ברית-המועצות. לעומת זאת פיתחה ישראל, בעקבות הנצחון והודות לקליטה של כוח-אדם מנוסה ומעולה, תעשייה ששיחררה את המדינה לא מעט מתלות בספקי-נשק זרים. מלחמת-יוני ותוצאותיה הכבידו את המעמסה הכלכלית על המדינות הערביות והעלו את הוצאותיהן הצבאיות לרמה דומה לזו של ישראל (לערך 1,500 מיליון דולר בשנה), אך האחוז של הוצאות המלחמה בתקציבי המדינות הערביות גדל-והלך בעוד שבתקציבה של ישראל אחוז זה נמצא בירידה. הנה כך הגיעו הוצאות הבטחון של ישראל ומצרים בשנת 1971 לרבע מן התוצר הלאומי שלהן, בו-בזמן שב-1956 הוציאו המצרים לבטחון רק 7.9% מן התוצר הלאומי שלהם—כנגד 13.4% בישראל.

מצד האסטרטגיה איבדו הערבים את עליונותם על ישראל בכך שסיני, יהודה ושומרון ורמת-הגולן עברו לשלטון ישראל. האיום הערבי על מרכזי האוכלוסיה של ישראל הוחלף באיום ישראלי על מרכזי האוכלוסיה של שכנותיה. עתה צה"ל יושב במרחק 120 ק"מ מקאהיר, 60 ק"מ מדמשק ו-40 ק"מ מרבת-עמון, ואורך הגבולות היבשתיים של ישראל הוקטן ב-400 ק"מ לערך. המרחב ההגנתי האסטרטגי הוכפל פי כמה וכמה על-ידי הרחקת הבסיסים האוויריים של מצרים, סוריה וירדן

מלבה של מדינת-ישראל. אחד מנתיבי-התחבורה האסטרטגיים הבין-יבשתיים החשובים של העולם (תעלת-סואץ) הוצא מכלל שימוש ומשליטת-יחיד של מצרים. ישראל הפכה מעביר-גפט מן המפרץ הפרסי לים התיכון והיא שלטת על חלק מצינור-הגפט שבין ערב הסעודית לים התיכון, העובר את השטח הישראלי של רמת-הגולן. גם קווי-הגפט של החברה העיראקית מפרכוך לים התיכון נמצאים בטווח-פגיעה של צה"ל—לא פחות משדות-הגפט ובתי-הזיקוק הגדולים של מצרים לאורך ים-סוף. ולבסוף, החזקת שרם אל-שייך מעניקה לישראל לא רק הגנה על מצרי-אילת אלא גם בסיס קדמי להפעלת כוח-אוויר עד למצרים הדרומיים של ים-סוף. חשובה לא פחות העובדה שבעקבות הכיבושים של מלחמת יוני השיגה ישראל עצמאות מוחלטת מבחינת אספקט הגפט (ניצול בארות סיני), כוח-אדם למילוי צרכי התעשייה והחקלאות ("עבודה ערבית") ושוק חדש למוצריה, משני עברי הירדן. שינויים אלה ביחס הפוטנציאל ההדדי גררו אחריהם מכלול בעיות חדשות שאין ספק שהן עומדות כמכשולים רציניים על הדרך להשגת השלום—אבל אין בהם גם אחד הנראה גדול כל-כך כמכשול הקודם של חוסר-איוון מוחלט בין הפוטנציאל של שני הצדדים.

עיצוב חדש של מדיניות במזרח התיכון

בעקבות שינויים מהותיים ומופלגים אלה היה שינוי מדיניותם של כל הגורמים המעוניינים במזרח התיכון מחויב-המציאות. השינוי, כמובן, לא בא בן-לילה, ומלחמת-ההתשה היא מבחינה זו תקופה מכרעת יותר, למעשה, מאשר מלחמת-יוני. בתקופה זו ניסו המעצמות תחילה להמשיך במדיניות הקודמת, אך בהמשך הדברים, מתוך שיקולים הנובעים מן המצב האיזורי והגלובאלי, שינו את מדיניותן מן הקצה אל הקצה. בתקופה זו גם התגבשו ביתר-בהירות המטרות הפוליטיות של ישראל ושל הערבים.

א) עיצוב המדיניות של המעצמות. תהיינה מטרותיהן של המעצמות—ארצות-הברית, ברית-המועצות, אנגליה וצרפת—אשר תהיינה, כולן ניצבות בפני עובדה היסטורית מרכזית במזרח התיכון: חלל-הכוח שנפער עם שקיעתה של הקיסרות העותומאנית בעקבות מלחמת-העולם הראשונה.

הקיסרות העותומאנית היתה השנייה בקיסרויות הוותיקות שחרבו בעקבות "המלחמה הגדולה". היעלמותן לא די שיצרה חלל של כוח במרכז אירופה ובמזרח וכן במזרח התיכון אלא אף שינתה באורח יסודי את עקרונות השלטון בשני האזורים. תחת איוון של תרבויות במסגרת פוליטית ושלטונית אחידה (השלטון העותומאני והשלטון ההאבסבורגי) נוצר איוון של מדינות לאומיות, המבוססות על עקרון החפיפה של לאום וטריטוריה, שלמעשה לא היו חופפים-בתכלית בשום מקום. התוצאה היתה שמנגנון שמירת השלום, שהיה צריך לפעול באורח אוטומטי על-ידי איוון הלאומים, השתבש מיד והוליד את המעצמות שהקימו אותו למלחמה חדשה. באירופה התמלא חלל הכוח, שנוצר אחרי מלחמת-העולם הראשונה, עם היעלם

הקיסרות ההאבסבורגית והתכווצותה של הקיסרות הצארית, על-ידי נוכחות צבאית, אידיאולוגית וכלכלית סובייטית, שכמובן לא התחשבה כלל בבעיית הלאומים. במקרים מסוימים אף פתרה אותה בצורה ברוטאלית וסופית על-ידי העברה המונית של חטיבות אתניות כגון הגרמנים של הוולגה והטאטארים של קרים בתחומי ברה"מ גופה וכגון הגרמנים באזורים שסופחו לפולין ולברה"מ או המיעוטים הגרמנים הוותיקים בתחומי צ'כוסלובקיה, פולין, רומניה וכו'.

החלל שנוצר במזרח התיכון עם שקיעת הקיסרות העותומאנית ופיצול האזור בין מדינות המבוססות (להלכה) על עקרון ההגדרה-העצמית הלאומית התמלא משך כעשרים שנה על-ידי נוכחות שלטונית קיסרית אנגלו-צרפתית. עם תום מלחמת-העולם השנייה התעוררו במזרח התיכון בעיות הקשורות באי-יציבותו של המנגנון החדש, שהתבסס על איזון-כביכול של לאומים. שנים רבות טישטשה התנועה הערבית את קיום הניגודים בין העמים השונים באזור, אך לא עד כדי למנוע מלחמות, או לפחות מצבי מתיחות, בין נוצרים ומוסלמים בלבנון, בין כורדים וערבים בעיראק, בין שבטי תימן או סודאן, ואף בין מיעוטים בסוריה. כן פרצו משברים בין המדינות השונות, והחריף שבהם, כידוע, זה שבין ישראל ושכנותיה.

על אף העובדה שאין המצב במזרח התיכון יכול להשתוות לזה של מרכז אירופה ומזרחה, אפייני החיפוש של המעצמות בשני האזורים האלה אחר מערכת דיפלומטית שתבטיח את היציבות. בתקופה שבין שתי המלחמות שימשו חווי-הבטחון השונים בין צרפת למדינות מזרח-אירופה משענת עיקרית למדיניותה של פאריז, ששאפה לשמירת הסטאטוס-קוו שנוצר כתוצאה מחוזה-ורסאי. תהליך זה של חיפוש מערכת אלטרנטיבית לכוח האימפריאליסטי לשם שמירת היציבות נדחה במזרח התיכון ב-20 שנה הודות למשטר המנדטים, אבל אחרי 1945 חלו שינויים מהירים בשיטות של מילוי החלל. מאז גמר המלחמה ועד 1954 לערך היה המנגנון הדיפלומטי-הצבאי שעליו התבססה שמירת הסטאטוס-קוו במזרח התיכון מערכת של חווי-בטחון בין בריטניה לבין המדינות הערביות, בסיוע עקיף מצד ארצות-הברית. מערכת זו, שגולת-כותרתה נועדה להיות חוזה-בגדאד משנת 1954, עלתה על שרטון בגלל התנגדותן של מצרים וסוריה באיזור, שנתמכה על-ידי הסובייטים מחוץ לאזור. המשבר שבא עם הריסתה של התכנית להגנה משותפת של בריטניה, ארה"ב והערבים—שבעקבותיו גם פרצה המערכה על סיני והסואץ—איפשר זו פעם ראשונה לברית-המועצות למלא חלק מן החלל שבמזרח התיכון, וכתוצאה מכך הניע את ארה"ב להתערב במישורים, אף זאת בפעם הראשונה, במשבר האזורי. כוונתנו, מצד אחד, לעיסקות-גשק ובניית סכר-אסואן על-ידי הרוסים, ומצד שני, בשלב מאוחר יותר, בהכרזה של דוקטרינת-אייזנהואר, שקדמה למהומות בירדן ובלבנון ב-1958.

בגלל הסכנות שבעימות ישר בין ארה"ב וברה"מ, ובעקבות הצורך המשותף של מעצמות-העל בקיום-צוות, לא הגיעה הנוכחות הפעילה של הסובייטים ושל האמרי-קאים כשומרי הסדר במזרח התיכון לממדים רציניים. תחת זאת הוסכם בין שני הצדדים, באורח גלוי פחות או יותר, שהתפקיד של מילוי החלל הפוטנציאלי במזרח

התיכון יונח למדינה הגדולה והחזקה באזור, כלומר מצרים. הדבר הוקל על-ידי המדיניות הפן-ערבית של נאצר, שהצביעה על אפשרות ללכד את כל הגורמים השונים והמפוררים שבאוכלוסיית האיזור, תחת גג אחד ומנהיגות אחת, זו של מצרים הערבאית. ברור כי במצב זה לא היה לישראל שום תפקיד למלאו באיזור ובמישור הגלובאלי, וכל נסיונותיה בשנות ה-60 להשיג הסכמים בעלי-משמעות של הגנה או של אספקת נשק או של סיוע כלכלי מארצות-הברית עלו בתוהו.

בעקבות מלחמת-יוני היינו עדים להתערבות ישרה גוברת-והולכת של ברית-המועצות ולשינוי מקביל במדיניותה של ארצות-הברית כלפי ישראל. מלחמת-ההתשה והסכם הפסקת-האש, שהושג בהתערבותה של ארה"ב ב-1970, היו למעשה תקופת-השיא של מדיניות ההתערבות הישרה של המעצמות, עד שברגע האחרון נרתעו שתיהן מסכנת העימות ועצרו את "בנות-חסותן" מלהמשיך במלחמה שעלולה היתה לסבך אותן עצמן בקרבות. הדבר האפייני הקשור בהסכם הפסקת-האש מאוגוסט 1970 הוא שהושם קץ לתהליך הלחימה בלי לקבוע שום חלופה ברורה, תוך שפל אחד מן הצדדים סובר כי הזמן והמקרה יפעלו לטובתו ויאפשרו לו ליצור עובדות בשטח, עובדות שתבטחנה לו יתרון.

שלש שנים אחרי הפסקת-האש ברור לכל מי הצד שנהנה יותר מן המצב המטושטש שנוצר. הבעיות הכלכליות הפנימיות של ברית-המועצות, הסכנה הסינית, התקרבותה של ארצות-הברית לפקין, המשבר הווייטנאמי, הצורך בהפסקתו של מירוץ-החימוש— כל אלה הניעו את וושינגטון ואת מוסקבה להכיר בצורך בקיום-צוות פעיל יותר ובהפחתת נקודות-החיפוך ביניהן. ההסכם, שנזקף לזכותו של קיסינג'ר והמוגדר לעתים כנסיון ליצור בין המעצמות "ברית קדושה" מסוג זו שהושגה באירופה אחרי מלחמות נפוליאון, מבטא את חתירתן של המעצמות לייצוב המצב הקיים ולא דווקא לפתרונות של בעיות. כאשר מתרגמים חתירה זו למושגי מדיניות אזורית של מעצמות במזרח התיכון, מתבררת הדינאמיקה ההופכת את ישראל לגורם היציב והמיצב המרכזי בשטח.

(ב) יחסים חדשים בתוך האיזור. באשר למדיניות הערביות, קשה לדבר על שינוי במדיניות. כתוצאה מן הכשלון הצבאי ועקב היעלמו של מנהיג כשיעור-קומתו של עבד אל-נאצר, עקב התרופפות חברתית וכלכלית נמשכת תחת נטל המצב המלחמתי וכן עקב דיכוי האוכלוסייה ובריחת-מוחות מחמת הסתיידותם של משטרים צבאיים, לא יכלו המנהיגים הערבים המופים ליטול עליהם אחריות לשינוי במדיניות. לכן נצמדו לנוסחות מדיניות קודמות, שהמפורסמת שבהן כללה את שלושת ה"לאו"ים של ח'רטום. המלחמה בין פאקיסתן והודו, שאילצה את ברית-המועצות להעביר ציוד צבאי ממצרים להודו ומנעה, לדברי הנשיא סאדאת, את חידוש פעולות-האיבה בגיזרת תעלת-סואץ; שיפור היחסים בין ברית-המועצות ואירופה, ובמקביל לכך החרפת היחסים בין ארצות-הברית והערבים, בעיקר במצרים; הסירוב של ברית-המועצות להיכנס למלחמה נגד ישראל למען הערבים— כל אלה הגבירו את רגשי

המפח והחולשה של המנהיגות הערבית ומנעו כל אפשרות של נקיטת יזמה מדינית מצדה. יזמה זו היתה מחייבת, מן הסתם, ויתורים מסוימים לישראל, ובעיקר הכרה בכשלונו ובשינוי יסודי שחל ביחסיה הכוחות. שום מנהיג ערבי לא יכול לקבל עליו אחריות כזאת בלי לסכן את שלטונו. מהצד הערבי לא היה, אפוא, מפנה במדיניות אלא היתה התמדה בעקרונות קודמים, שלא יכלו לספק את ישראל אף לא את הדרישה למילוי חלל-הכוח האזורי של המעצמות.

כנגד חוסר היזמה המדינית של הערבים, בלטה המדיניות החדשה של ישראל. באורח פאראדוקסלי, התבטאה מדיניות זו בעיקר בהימנעות מביטוי מפורש, הימנעות שתורצה בקיפאון ביחסים הפנימיים בישראל. לכאורה הצטיינה מדיניותה של ישראל בחוסר-גמישות, בחוסר-יזמה ובחוסר-בהירות לגבי היעדים; למעשה, התגבשו חוסר-יזמה וחוסר-דמיון אלה מצד המנהיגות הישראלית, ודבקותה הקישחת בכמה עקרונות פשוטים (כגון אי-חזרה לגבולות 1967, התנזרות מ"ציור מפות" בטרם-עת, אי-קביעת מדיניות כלפי הפלשתינאים וכו'), לכלל מדיניות עקיבה שאפשר לכנותה "אי-מוביליזם דינאמי" של ממשלת ישראל. אי-מוביליזם זה הוא שאיפשר לכוחות החדשים שנוצרו מן האיזון החדש בכוח הפוטנציאלי בין ישראל לערבים להתגבר ולהתבטא על אף היעדר תיכנון מדיני. אפשר אולי להאשים את המימשל הישראלי בחוסר-דמיון לגבי הגדרה של מדיניות ההולמת את העצמה החדשה של המדינה; אי-אפשר להאשימו שבלם את תהליך ההתעצמות הזוהי. כתוצאה מכך נוצר מצב שבתום 6 שנים לנצחון במלחמת-יוני נעשתה ישראל לא רק הגורם הצבאי החזק ביותר במזרח התיכון אלא גורם יחיד היכול למלא במידת-מה את החלל המדיני באזור של ארצות המזרח התיכון, בדומה לאיראן באזור המפרץ הפרסי.

המעצמות מיהרו להעריך את התפקיד האזורי החדש של ישראל יותר מאשר מדינות האיזור עצמן. אפשר אולי לומר שהבעיה החדשה והמרכזית ביחסים בין ישראל לערבים היא הפער בין הכרת המעצמות בתפקידה של ישראל כגורם מיצב באיזור לבין תחושת התפקיד הזוהי, הן מצד הקהל הישראלי הן מצד הקהל והמשטרים במדינות הערביות. רק כך אפשר להסביר את השינוי שחל ביחסי ישראל-ארה"ב ואת דאגתו של הישראלי המצוי-שעודו מופתע מהיקף הסיוע האמריקאי-לגבי תקפם ועצמתם של האינטרסים ההדדיים שהביאו ליצירת המצב הזוהי. במידה ידועה אפשר שחוסר-ההבנה מצד ישראל באשר להתנהגותה של ברית-המועצות כלפיה אף הוא נובע מכך שאין אנו מכירים את הדימוי החדש של ישראל בעיני ההנהגה הסובייטית.

ג) משמעות הממדים של ישראל במזרח התיכון. אם הנחותי אלו נכונות הן, נשאלת השאלה איך יכולה ישראל להתאים את עצמה לתפקידה החדש במזרח התיכון ומה הסיכונים והיתרונות העשויים לצמוח ממנו.

אשר לקריאה למלא את חלל-הכוח במזרח התיכון, ברור שהמסיבות עלולות להכתיב לישראל התנהגות החורגת מגדר רצונה ושאירותיה. כאשר כוח עומד בפני חלל,

אין לצפות לכך שהגיון הכוח יפעל בכיוון של ריסון דווקא. אם תאבה ישראל ואם תמאן, אין היא יכולה להישאר אדישה למתרחש בארצות השכנות. עצם נוכחותה ועצמתה השפיעו ב-1970 על מהלך הקרבות בין סוריה לירדן. לזכות עצמתה החדשה ביס-סוף אפשר לזקוף את העובדה שהמתיחות בין שתי הריפובליקות התימניות ובין סעודיה פחתה לאחר שפסקה ההתערבות המצרית עם תבוסתו של נאצר בסיני; ויש הרואה בהשכנת השלום בין צפון סודאן ודרומה ובשקט היחסי בין סומאליה ושכנותיה האפריקאיות תוצאה עקיפה מן המצב החדש שנוצר ביס-סוף בעקבות מלחמת-יוני, משהוחלפה העליונות המצרית בעליונות ישראלית. אם תאבה ישראל ואם תמאן, לא תוכל להימנע מלהתערב בנעשה בלבנון, ויש להניח כי במקרה של החרפת משבר הנפט תהיה נוכחותה בלב המערכת של העברת הנפט מעיראק, סעודיה ואיראן לים התיכון גותנת אותותיה בצורה זו או אחרת. מובן, אין זה תפקיד קל ונעים, ואין מנוס מכך שמצב היולי, שאין ביכלתה של ישראל להתנער ממנו, יתפרש במקומות רבים בעולם—בעיקר בחוגי השמאל—כמצב אימפריאליסטי מובהק. השאלה, אפוא, איננה דווקא איך תוכל ישראל לשנות מציאות אזורית נתונה אלא, בעיקר, איך תוכל למלא את תפקידיה החדשים במציאות הזאת.

אכן, המצב שמדינת-ישראל עומדת בפניו כיום הוא מפתיע ופאראדוקסלי. הואיל ואין המעצמות יכולות להסכים על מדיניות משותפת לגבי אזורנו גובר חופש-הפעולה של כל מדינות האיזור. החופש של ישראל מתבטא אמנם, למעשה, בעיקר באי-הסכמה עם עצירתו של תהליך האינרציה של הנצחון, שעה שרק ישראל לבדה יכולה לעצור את תהליך האינרציה של השפעת הכשלון על הערבים. אם נזכור שמשאפי-החוץ העיקריים העומדים לרשות ישראל—משאבי הכוח היהודי-אף הם מתחזקים והולכים מתוך תהליך אינרציה הקשור למהפכה המדעית והטכנולוגית העולמית, ברור כי אי-עשייה מצד ישראל פירושה תהליך מוגבר של צבירת כוח והגברת השפעתו על המדינה. תהליך זה וכוח זה יש להם הגיון משלהם, גם אם אינו מתבטא בבירור במדיניות המוצהרת של ההנהגה הישראלית. התוצאה היא יצירה פאראדוקסלית של מהפכה באמצעות אי-עשייה, מהפכה שבהכרח תתן אותותיה במזרח התיכון בכל המישורים.

מדינות החוששות מתוצאות הצטברותו של כוח זה יש אפוא שתי אפשרויות לפניהן אם רצונן לבלום את עצמתה של ישראל. הראשונה, שרוב המדינות הערביות עודן תומכות בה אף שקצרה ידן לממש אותה, היא הפעלת כוח נגדי שיוכל לגבור על ישראל. האפשרות השניה היא הכרה במעמדה החדש של ישראל כדי להקנות את הדחף שלה להתגוננות פעילה. כך נהגה ארצות-הברית עם סין, למשל, לאחר שהגיעה—אם גם באיחור רב—למסקנה שאין אפשרות לגבור בכוח על ממשלת פקין. דומה כי במוקדם או במאוחר כך תוצרכנה לנהוג מדינות המעוניינות ביציבות במזרח התיכון.

אמנות הסיפור של עגנון

עיונו המפורט של פרופ' גרשון שקד באמנות הסיפור של ש"י עגנון נובע מן ההכרה בגדולתו של עגנון כסופר-אמן מן המדרגה העליונה ומהיותו גדול הספרות העברית של דורנו. יש אמנם המערערים על הנחה זו ומציירים את דמותו של עגנון כדמות של קלאסיקן, שגדולתו היא פרי מסורת ולא תולדה של איכות אובייקטיבית. מבחינתי, על-כל-פנים, רשימות חריפות בנוסח מאמרו של פרופ' יוסף אגסי, למשל (ר' "קשת" נט), רק הופכות את הקלאסיקן לסופר "בשר-ודם" שיש כאלה שאין הוא לטעמם. לא די שאין גדולתו של עגנון נפגמת אצל אוהביו אלא, אדרבה, איכות חדשה נוספת לה; איכות של גדולה העומדת בפני עירעור חריף ותוקפני, ואין היא ניתנת לפגיעה.

ב"אמנות הסיפור של עגנון" מביא גרשון שקד מחקר מעמיק ומעניין המתאר את מכלול יצירתו של עגנון כ"מלאכת אמנות של מלים". הוא סוקר את יצירת עגנון לארפה ולרחבה ועומד על הנחות-היסוד המעצבות את תפיסת היצירה הספרותית של עגנון, על תביעותיו מן הספרות ועל האופן בו מימש עגנון תביעות אלו ביצירתו. שקד מניח בצדק כי אפשר להגיע אל משמעותה של יצירה על סמך הבנת תבניתה וסגנונה, כלומר, על-פי האופן בו מאורגנים חמרי היצירה. בחלק השלישי של המחקר, העוסק באינטרפרטציה מפורטת של כמה מסיפורי עגנון, מיטיב שקד להדגים טענה זו.

* גרשון שקד: אמנות הסיפור של עגנון; ספריית פועלים / דעת זמננו, 1973; 341 עמ'.

קל להבחין כי ספרו של שקד שונה שוני מהותי וחשוב מרוב המחקרים המרובים שנכתבו על עגנון, הן בשיטת המחקר הן באופן הכתיבה. להבדיל ממבקרים ופרשנים אחרים, טורח שקד להגדיר את הנחות-היסוד של מחקרו ואת המיתודולוגיה שלו ובכך הוא מאפשר לקורא לעשות שימוש בשיטתו של המחקר לגבי יצירות שלא נותחו במפורט במחקר עצמו, וגם מבהיר הוא אל-נכון מה מכתובה האוריינטציה שלו (אף כי לעתים מתארך הצד התיאורטי יתר על המידה באופן שאין לו מקום במחקר הדן ביוצר בודד ומקומו בלי ספק במחקר אחר). כדי להבהיר את הנחות-היסוד שלו ואת האוריינטציה של המחקר חילק שקד את הספר לשלושה פרקים: "אמנות הבנין", "נדבכים", "מבנים".

בפרק הראשון, אולי המעניין ביותר מן הבחינה המיתודולוגית, עומד שקד על אמות-המידה שהנחו את עגנון ביצירתו. שקד מדגיש את ההבדל בין עגנון לסופרים אחרים בני-דורו, הבדל המתבטא בכך שהאחרים (במיוחד ברנר) ניסחו את תביעותיהם מן הספרות במאמרים וברשימות ואילו עגנון המעיט בניסוחים מסוג זה. לפיכך מנסה שקד ללמוד על תביעותיו של עגנון מן הספרות מתוך מספר קטן ביותר של מאמרים ונאומים קצרים והערות-אגב. עגנון המפרש את עצמו ואת עולמו הוא חמקני במתכוון ואירוני להכעיס (ולהפליא), ודומה כי לא היה צורך להיאחו בניסוחיו רב-המשמעיים כדי להוכיח טענות שהמחקר מבססן היטב בעזרת היצירות עצמן. מעניין-נים ביותר ההשוואה שעושה שקד בין הארס-פואטיקה של ברנר לזו של עגנון וניתוח ההבדלים בין יצירותיהם מכוח השוואה זו. בעוד ברנר תובע מן הספרות "לחשוף" בפני הציבור את "פגעי הזמן" ולהילחם לתיקון המעוות, גם אם הוא "מעוות ולא יוכל לתקון", האמין עגנון כי "תיפקודם של הצורה והסגנון אינם שיקוף המציאות... אלא גיבושה ומימושה". שקד מגיש סקירה מעניינת ומאלפת על השינויים שחלו בארס-פואטיקה של עגנון, מיוצר

שור", ועוד. אמצעי עגנוני אחר ששקד דן בו הוא מה שקרוי אצלו "הסטייה מדרך-הישר", שבאמצעותה יוצר עגנון אפקטים קומיים, סאטיריים וגרוטסקיים. שקד מביא אינטרפרטציה חדשה ומעניינת ל"הכנסת כלה" כשהוא מתארה כיצירה קומית ותוך ניתוח העולם הקומי שבונה בה עגנון. שקד אף מייטיב לעמוד על הסמוי ביצירתו של עגנון ומדגיש את חשיבות היחס בין הגלוי והסמוי, היוצר את המשמעות הכללית של היצירה. הוא אף מציע דגם לבדיקת סיפוריו הלא-ריאליסטיים של עגנון.

בפרק השלישי, "מבנים", מנתח שקד במפורט כמה מיצירות עגנון בהישען על האמצעים אותם תיאר קודם-לכן, ובתוך כך הוא מבהיר תופעות המאפיינות את היצירה כולה ומדגים את השימוש במיתודולוגיה המחקרית שלו. כמה ליקויים קלים של הפרזה ושל סירבול סגנוני אינם מאפילים על ערכו כאחד העיונים החשובים ביותר ביצירת עגנון.

ז.ש.

מחברות אביתר

כוחו של אהרן מגד כסופר ריאליסט, הנהנה להתמודד עם מציאות לא-כבושה, חוזר ומתגלה ברומן "מחברות אביתר". דומה שברומן זה נסגר מעגל ביצירתו של מגד, כשהוא שב אל הרפתקת-נעוריו: חשיפת גזרות לא מופרות של חיי אנוש בארץ-ישראל של שנות ה-30 וה-40. אולם בעוד שב"רוח ימים" ובסיפורים אחרים שחיבר בראשית דרכו ניסה מגד לכבוש את ארץ-ישראל הבשר-ודמית והם מאוכלסים עובדי-נמל, נהגים וחקלאים נהנתניים ויצריים, הרי עתה, בבגרותו, קרוב הוא יותר אצל עצמו ותוהה על עולמם של עושי ספרים—סופרים, מגיחים ומבקרים—ופורש ברגישות רקמת-יחסים עדינה ופרובלימטית שבין יוצרים לבין עצמם ולבין סביבתם.

* אהרן מגד: מחברות אביתר (רומן); הקיבוץ המאוחד, 1973; 168 עמ'.

בעל פואטיקה רומנטית ליוצר בעל פואטיקה שמטרתה להתגבר על הרגש ולהפוך את החוויה הסובייקטיבית למושא של הסתכחות. על-פי שלושת הנוסחים של "אגדת הסופר" מדגים שקד את השינויים שחלו ביצירת עגנון וטוען שהמיתח בין התוכן והצורה ליוה את יצירת עגנון כל ימי-חייו ושתמיד ניסה עגנון לשמור על מרחק מן החוויה המתוארת. השאיפה לריחוק היא שיצרה אצל עגנון את המעבר מחד-המשמעי אל רב-המשמעי, המאפיין בחלקו את יצירתו המוקדמת, אך הוא בלי ספק אחד היסודות הבולטים ביותר ביצירתו המאוחרת.

בפרק השני עומד שקד על האמצעים השונים שנקט עגנון ליצירת ריחוק זה. שקד מגזים לעתים, כמדומה, בתיאורם של אמצעים אלה והופכם למטרה כביכול אצל עגנון. הוא מתאר את יצירתו כיצירה שבה "עולמו של הגיבור מתגלה בסטייה, בתנועת-האגב ובזימון המקרי המזדמן לו. החמרים הגלויים מאורגנים כך עד שמתוכם ובאמצעותם מתגלה הטקסט הסמוי. כדי לגלות את עולמו הנפשי של הגיבור אין המחבר מרבה בדיבור סמוי של הגיבור או ב'ניתוח סיפורי' של המספר המתבונן בגיבור, אלא הוא מציג את הגיבור במצבים ממש: מהם בעלי משמעות גלויה כפשוטה, ומה שעשויים להוליך אל סתריו וסתרי-סתריו של הגיבור... יצירתו של עגנון מחייבת אפוא את הקורא להתמודדות פרשנית, משום שהחמרים המאורגנים בדרכי סטייה ועקיפין אינם יוצרים לעולם משמעות 'שמחה', חדה וחלקה".

דומה כי לעתים מביא שקד את אמצעיו הספרותיים של עגנון אד-אבסורדום, אך אין ספק שהוא עומד על החשובים שבהם. במיוחד הוא עומד על התקבולות והזימונים—שתי טכניקות השוברות את השלמות והאחדות המקובלות של היצירה ויוצרות את משמעותה. הקישורים שאינם הכרחיים כביכול מאפשרים ליצור משמעות אוניברסלית בדרך חדשה לכאורה, כמו ברומן "אורח נטה ללון" או ב"והיה העקוב למי"

של אנשים החיים בצל אמנים המרבים בספ־ריהם בדברים על עצמם ומשתבחים בקשר־ריהם. זכרונותיו ווידויו שייכים יותר לתחום הכתיבה היומנית, המסייעת לכותב למצוא פורקן לרגשותיו ולהידבר עם תחליף לבן־שיחה חי. במסגרת שכזו דיוקני המתואר והמתאָר עשויים לעלות במהימנות, ללא מעצורים ומורא של דעת־קהל.

עולמו של הסופר וידידו הסמוי, המגיה, זר־כים לעיצוב חושפני נטול העמדת־פנים. אילו נהגו סופרים לקרוא את יצירות עמי־תיהם היה תיאור זה מביכם, כי מעבר לפרטים הפרטיים המועלים בו יש בו שברי בבואות של רבים מהם. דומה כי תיאור זה משוקע לא מעט מנסיונו של מגד כעורך וכמביא־לבית־דפוס. לעומת זאת, נסיונו של מגד להפנים את סגנונו ואת מקורות דימויו וסמליו של סופר אחד נועד מראש לכשלון והייתי תמה אילו הצליח. המובאות מסיפורי יוסף ריכטר אינן מרמזות על עצמה או על כשרון מיוחד, ואף שעולות מהן בנות־הד מסיפורת אקס־פרסיוניסטית של שנות ה־30, הרי ניסוחן מלאכותי לא משום שמגד התכוון להציג סופר נטול־כשרון אלא משום שאי־אפשר לו לסופר־אמן לתפור פרקי ספרות אמנותית לפי מידות שאינן שלו.

מעניין ביותר תיאור הלחץ החברתי בו היו נתונים הסופרים הארצישראלים שחיו בתוך קהילה קטנה, שצפתה בהם מקרוב וציפתה מצדם למילוי פונקציות שאין בינן לבין יצירה ולא־כלום, ובתוך כך התיחסות לא־סטיריאוטיפית אל התרחשויות בחיי החברה בכלל ובתחום הפעילות האמנותית בפרט. תיאורי דיוקנים של אמנים אחדים, בעיקר זה של המשוררת האידית, רשומים בדקות.

העימות בין היוצר־האמן הנרקיסטי, שמע־רכת־התיחסותו אל הזולת ואל החברה מונעת על־ידי רצון להרחיב את מעגל ההתנסויות העשויות להמציא חמרים ליצירתו, לבין התלמיד־חכם המשכיל המשועבד לפתוב והמקבל סמכותם של כותבים כתחליף לסמ־כותם של רבנים וחכמים, הוא עימות שחש

עלילת המסגרת דומה לזו של "החי על המת", ועניינה עיסוקו של חוקר בקורות־חיו של סופר שנפטר, בכינוס כתביו ובאי־סוף עדויות על יצירתו. עלילת המסגרת כמו שהיא מובאת ברומן טפלה היא לעיקר וכמעט מיותרת. יחסו הבקרתי של מגד אל חקר הספרות ואל מעמדם של המבקרים זכה לביטוי מרוכז ורב־משמעות בפובלי־ציסטיקה שלו. עיקרו של הרומן הם החלקים החושפים את עולמו של הסופר יוסף ריכטר כפי שנגלו למגיה אביתר לויטין ונרשמו על־ידו בפרקי זכרונותיו ובפרק ה"וידוי". הערותיו הפסבדו־מדעיות של הגיבור המס־פר, חוקר־ספרות אטום ודקדקן, ונסיונו של המגיה אביתר לויטין למשוך בעט־הבקורת, אינם אלא פארודיה שאינה משתלבת בפרקי הרומן האחרים. הפרקים המרכזיים כתובים באירוניה, וכאן מנצל מגד את מעמדו המי־חד של "מחברם" החי בצל העשייה האמנו־תית ובשולי החברה התקנית, אך כתלמיד־חכם רגיש ובעל כשרון־כתיבה הוא מסוגל להאיר את עולמם של הסופרים מזווית־ראייה בלתי־מקובלת.

כוחו של מגד עמד לו לבדות דמות של סופר, שנרמזות בה תכונות של סופרים רבים בני־זמנו, אך אלו אינן מתרפבות כדי ביוגרפיה של דמות אחד הסופרים בני התקופה. הדמות העולה מקטעי הזכרונות היא דמות שלמה, אשר יחס המספר אליה הוא אמביוואלנטי ומורכב, ודומה שאף מגד אינו נוקט עמדה כלפיה. את הסביבה בה חיים הגיבורים מתאר מגד במהימנות, כמעט בדייקנות של חוקר, ויחסו אל חשיפת השפעת הגורמים הסוציו־תרבותיים על התנהגות האמן ועל יצירתו הוא מדעי, למרבה האירוניה. העובדות הרבות המרוכ־זות בספר והאינטרפרטציה שמגד מעניק להן (כשהוא שם אותן בפי גיבוריו) מעניינות ביותר, ותמוה שלא עוררו סקרנות ואף הערות־בקורת.

גיבורו של מגד אינו מתימר לחבר ביוגרפיה של הסופר יוסף ריכטר, ואף אינו מחבר ספר־זכרונות העשוי לראות אור, ועל כן הוא משוחרר מתפלות חיבורים פרימיטיביים

בו רק צד אחד. עולמו התחום והמצומצם של אביתר לויטין מתערער ככל שתוכפות פריצותיו של הסופר לתחומו וככל שנגלה לו טפח ממסתרי אישיותו. התערערות זו היא שדוחפת את לויטין לראשונה לתת לרגשותיו ביטוי כן ואמיתי, שאינו בנוי על-דפי דפוסים של שיגרה.

בפרקים המרכזיים של "מחברות אביתר" מסתמן כיוון חדש בכתיבתו של מגד: התמודדות עם מציאות פסיכולוגית וחברתית בלתי-מופרת. ספיחי נסיונותיו הלא-מוצלחים להתמודדות עם בעיות המצריכות כלים מדעיים ופילוסופיים חוזרים ומעידים גם בספר זה שאין הללו באים אלא לשבש את העיקר. א.ז.

האשה הגדולה מן החלומות

האשה הגדולה מן החלומות של יהושע קנז היא אמנם אשה גבהת-קומה, כבדה, בשרנית ועתירת-שער, "קשה ואפלה מאד", ו"רק עיניה מלאות שקט ומרות". זה החומר שחלומות קרוצים ממנו—ביתר דיוק, חלומותיו של שמוליק, אחת מאותן תריסר גפנות עלובות שהן בבחינת "צירי-תנועה" ברומן החדש הזה של קנז. רק בשני העמודים האחרונים של הרומן מופיעה אשה זו בפור-על-ממש כיצור בשר-ודם, ואף אז באה היא רק כמו לאשר את גזר-אבדנו של אותו שמוליק. אבל "השקט והמרות" שבעיניה האגדיות הם גם, במובן-מה, מסגולות הסתכלותו של המחבר ותחושת-הגורליות שלו.

זוהי פרשה של קיץ אחד ארוך ומיוסר בחיי הדיירים המעטים של בית-דירות מסואב בפרוור תל-אביב, פרשת התנוונותם ההדרגתית, אם בגוף ואם בנפש ואם בשניהם כאחד. זהו סיפור-מעשה בציון, נהג-המונית, אשתו לבנה (שניהם מוצאם, כנראה, ממקום הדומה לפתח-תקוה של קנז עצמו), שני ילדיהם וילדתם; של שמוליק חלוש-הדעת ואשתו מלכה; של "ההונגרי", רווק קשיש

* יהושע קנז: האשה הגדולה מן החלומות (רומן); הוצאת דביר, 1973; 200 עמ'.

חדש-בארץ, רך-מזג ואובד-דרך, שכל העת הוא ניצב לפנינו בלא שם ובלא עבודה, וזוג מכרים שלו, "ד"ר ש." ו"אילזה ש.", אף הם רכי-מזג כמוהו אך אחוזים ייאוש פאראנואידי הרבה יותר ממנו, המתאבדים יחדיו בשקט, כפי שאנו נמצאים למדים בהמשך הדברים. בשולי העלילה אנו מת-וודעים גם אל זהבה, נערת-באר או חדרנית בית-מלון, עניה ודרוכת-מנוחה, שנהג-המו-נית קושר עמה אחד מקשרי-העגבים שלו החטופים והמסלידים, וכן אל רקע ילדותה העשוקה של לבנה, אשתו, הכולל סבתא עתיקת-ימים ובלה מזוקן, אב חדל-אישים ואח בכור אנס ומטומטם.

"ד"ר ש." ואילזה זוגתו אינם היחידים מתרי-סר הדמויות לערך שברומן הדחוס שלפנינו המסיימים בכל רע. ה"הונגרי" עצמו, פועל-תעשיה שיצא לגימלאות, המתלבט שאין לו תקנה, גטול כל שרשים וחסר כל יכולת לקשור קשרים אנושיים או לקנות לו חברים, מזדעזע עד-היסוד-בו מהתאבדותם של שני בני-ארצו, שאתם היו לו בכל-זאת יחסיים שדמו למעין ידידות סבילה (מצדו), וסופו שהוא נמצא מוטל בלא רוח-חיים במגרש ריק סמוך למפעל בו עבד בשעתו. שני פועלים שיצאו מבית-החרושת לרוקן שם שקים של פסולת מצאו אותו שם. "מיד", מספר קנז, "נאספו כל הפועלים, וכמה מהם אמרו: 'הרי זה מנחם גרוסמן, שעבד אצלנו פעם. איך הוא הגיע הנה? מה הוא עושה כאן? מה קרה?'"

רק בנקודה זו, בעמוד 175 של הרומן בן מאתיים העמודים, במותו של ה"הונגרי", נודע לנו מה שמו באמת. משל כאילו רק המוות יכול היה לגלותו לנו, וכאילו רק חבריו-לעבודה מלשעבר הם שיכלו לדעת מה שמו. אך לבל נתפעם ונחוש אהדה יתירה בנקודה זו, הרי עצם השם ושם-המשפחה שהתבררו לנו פתאום מכוונים להעמיד את הקורא על האירוניה המחרידה שב"מנחם", האנושי" של הנפטר שכך שמו: "מנחם", פשוטו כמשמעו, "גרוסמן", במשמע "אדם גדול" (!).

רשימת קרבנותיו של הרומן אינה מסתיימת

יחסים, עמדות ודרכי-התנהגות שהוא מעלה לפנינו.

חדירתו של קנז לרכיבים המגוונים והמנוגדים של המיקרו-קוסמוס אשר ברא היא הישג שלא הרבה סופרים משלנו יכולים להשתבח בשכמותו. ובאקלים הספוג כל-כך אידיאו-לוגיה ו"אידיאות" כגון זה שלנו הרי עצם התנורות מנושאים "גדולים" וממצבים "אלי-גוריים" רומזניים היא ריאקציה רבת-משמעות שראוי לקדמה בברכה.

מח"ר

כאישון עין

סיפור קלאסי על שקיעתה של משפחת-אדונים מובא כזכירה בלשון הווה משולל-זמן: מי שהיה בשעה ההיא נער בן ארבע-עשרה מספר את דבר שלהי-הקיץ של משפחתו.

היה ויכוח על הספר הזה. מר ח. גנז ("הארץ", 23.3.73) טען שיש כאן ראיית-עולם נאטוראליסטית, שנשמכת לה עמדה א-מוראלית, ולאור זה העמיד את נהגו הספרותי של אפלפלד; מר נ. קלדרון (קודם ב"סימן-קריאה" על ספר אחר של אפלפלד, ואחר-כך ב"הארץ", 30.3.73) אמר כי שגיאה היא לחשוב את אפלפלד לא-מוראלי (כמדור-מה, לפי שזה איפיון בלתי-נעים), וגם נאטוראליסטי איננו לפי שהוא זדמויותו מבקשים פתרון, בדרך של הבנת הדברים, או שינויים בדרך העשייה, ומכל מקום, הוא והן נטולים אותה פשטות שמתחייבת, כנראה, מן הנאטוראליזם. מוסכם על שניהם, בכל אופן, כי אפלפלד הוא דטרמיניסט במובן כלשהו, ואי-כה פועל הדבר על גורל דמויותיו.

אפשר להוסיף ולומר שאין אפלפלד נאטוראליסט, ומי שפך גורס הרי זה נתלה בסימנים שוליים ומשניים. גם אם בדיעבד נראים הדברים כאילו נהגו הספרותי ותפיסת-עולמו נבנים על קבלת-כל אדישה, מתוך

בכך, כמובן; קנז דואג לכך שאף אחת מדמויותיו לא תצא פטורה מעונש. ציון נהג-המונית, למשל, שפרשת-עגביו העלובה עם זהבה מסתיימת בלא-כלום, מתנפר באכזריות גוברת-והולכת לזוגתו האומללה ומתמלא חרדה מופלגת נוכח הקרחת מבשרת-הרעות הפושטת בבלוריתו; רק תאונה שאונתה לילדם החולני, אלי, שהאב השקוע באנו-כיותו המאניאקית הוגה אליו מידה של חיבה, מביאה לידי התפייסות צולעת עם לבנה, בעוד שני הפעוטות האחרים מתחבאים ואכולי-אשמה מחמת מה שאירע לאלי. בתוך כך מלכה, אשתו המאוימת, הבוגדנית של שמוליק חלוש-הדעת, בורחת ממנו שוב ומניחתו במצב של בדידות מבולבלת, משגעת, עד שהעלילה מגיעה לנקודת-שיא תוך שעלוב-נפש זה ממית בחנק, בתמונה נוספת של אלימות מתועבת כמעט, עוד אחת מדיי-רות הבית-רוזה, עיוורת רווקה שמוצאה מעורפל, לשונה משוקצת ודחפים מיניים עמומים לה והיא "עולה על העצבים" של כל השכנים.

לאחר-מכן הרוצח הכפייתי זוכה סוף-סוף, באחד הבארים הנכאים המקננים בכמה מפיות שפת-הים של תל-אביב, לפגוש בהתגלמות חלומם של לילות רבים. ממש כאן, כפי שכבר רמזנו, הענין כולו מתנפץ לרסיסים במשפטים ספורים. כגזירת-גורל יורד המסך על תמונה אחת אחרונה של שואה גופנית ונפשית.

אכן, סיפור קודר, מהלך אימים וייאוש. אף-על-פי-כן, ברומן שני זה של יהושע קנז אין הענין מסתכם ב"סיפור-המעשה" כש-לעצמו. משום-מה מותרת בנו "האשה הגדולה" הרגשה מרנינה כמעט של היטהרות של "קאתארסיס". כי קנז איננו רק מספר היודע לרקום עלילה. יש לו עוד סגולות אחדות שבזכותן הרומן מתרומם מעל לרכיבי העלילה, מעל ליסוד הסיפורי הטהור. יש לו סגנון צלול, צונן, קלאסי כמעט באיפוקו. יש לו חוש מעולה למבנה ועיצוב וטביעת-עין טובה מאד לפרטים ולדקויות פסיכולוגיות. והוא מעורר אמון גמור בכנות הסתכלותו ובצלילתו הבוטחת לתוך המרחב של

* אהרון אפלפלד: כאישון עין; הקיבוץ המאוחד, 1973; 141 עמ'.

בהיגלותם לעין. לאפלפלד עמדה רגשית מורכבת ביותר כלפי ההוויה הזאת ההכרחית, כלפי השקיעה שהיא חלק חשוב ממנה. הוא בן הפלג האסתטיציסטי, והוא מתבונן וחי בתיווכן של מלים. יש בכך עצב, ולפעמים כעס; וכמובן, הכרה ביופי. כל אלה מתבררים באופן דק, כמעט בלי לחרוג כלל מן המסגרת הפרטיכלית.

המודוס של אפלפלד הוא נובילה קטנה, שחטיבות-המשמעות בה הם משפטים קטנים, מעוגלים היטב, ולא פרקים. המלים לבדן מכוננות את רחבותו האפית של הסיפור ואת נושאו הגראנדיוזי. הן באות כמהלומה מכוונת היטב ואינן מותרות מקום לרמוז שלא פורש—גם אם דומה שאין כאן בעצם דבר שהוא למעלה מרמוז. כאן חבל-הטבור בו קשורות המלים אל העמדה המציבה אותן. כי אפלפלד מביא את פרשנותן של העובדות כמו היתה זו נתונה בהן עצמן, נתון תצפיתי ויציב. העקיבות שבה נעשה הדבר היא המאפשרת נוסח פנטסטי, מורכב זה של מעין-נאטוראליזם, שבו נתפסים תמיד מצבים שכולם סוד וחמיקה כממשות סופית וחותרת, לעולם לא כאפשרות:

יקרה לפעמים כי בשעה מעין זו ישלוף איכר מאכלת, או יניף גרון. לא רוגזה ולא התגרות. מרוב שפעה ירצח. וככל שהיום מזהיר וריחה של התבואה פושה והולם, הולכת הוויתנו ומתגמדת. לעולם לא גדע את טעם האדמה, לוחשות המלים כדרך מלים בגסות מסוימת.

"מרוב שפעה ירצח": אין כבד, סופי, חותך מזה. ועם זה—פרשנות, ללא ספק, ומתוך המיתח הזה שבין הדבר והשתקפותו שיהיו לאחד, נולד המיתח השני: יש טעם אדמה ויש טעם מלים, ומי שמחזיק במלים, המת-בונן, יש בעמדתו "גסות מסוימת"—משהו עמום, לא-נקי, חורש-רע. אין ויימארי יותר מן התוגה הזו על ההיפרדות מן האדמה, התוגה על מיאוסה של החטטנות המתבוננת, הכרוכה בהוויתה של תרבות. ואם הספר כולו משובח ומעולה, הנה דפיו האחרונים, בהם השקיעה גוברת והולכת, הריהם תפארת של צימצום וישרות-מבע. היסוד האפי, אף

הכרה בסדר-עולם קיים ועומד—אין זה אלא למראית-עין; ואם נאטוראליסט אינו, אין פירוש הדבר שאיננו דטרמיניסט. לפחות לגבי ספר זה שלפנינו, מתאפשרת הבנה אחרת של אפלפלד מתוך ראיית ההקשר הרחב של נושא ספרו, ובעיקר מתוך עמדתו של הסופר כלפי נושא זה, שהוא עימותה של שקיעת אריסטוקרטיה עם (ונוכה) קיומם האדיש של חיי-טבע.

הסיפור הוא קלאסי לפי שהוא שייך למת-כונת ולסביבת-תרבות הקשורות בעולם שמלפני מלחמת-העולם השנייה, ומכאן—בשמו של תומאס מאן. זו סביבה שכיום קוראים אותה לפרקים על שם הריפובליקה של ויימאר, בלי לצמצם דווקא את היקפה במרחב או בזמן. ואם לאפיין תרבות על-פי פרובלימטיקה אחת בולטת, הרי שבסביבה של הרוח הוויימארית ממלאת תפקיד זה ההתפלספות על היפרדותם הגמורה של החיים האסתטיים מן החיים האתיים. מכאן שלא רק השקיעה עצמה מלמדת על מוצאו השלם של הסיפור אלא בעיקר עמדתו של אפלפלד כלפיה. ה"ויימארי" שב"אישון-עין" הוא האפשרות הנתונה למדבר לראות את יפייה של השקיעה, יופי מיוחד-במינו, שראיתו וההכרה בו עשויות להקנות ממד טראגי או דיקאדנטי—ומכל-מקום, ממד של היעדר-באנאליות. מן ההתפלספות שנעה בגבולות העיון האסתטי צמחה עמדה רג-שית מורכבת כלפי הכמישה המפוארת של שלהי-הקיץ, ומתוכה נראה הנוהג הספרותי של אפלפלד שלם ומוגמר כל-כך. הפאר הזה הוא בעיניו "שפיעה אטית" ו"זמן ניגר כאור". השקיעה מתוארת כ"הטקס הארוך מאז החורף". טכסיות זו, כבדת-ראש וחגי-גית, היא גופה של לשון-הסיפור כמו גם של עמדת המחבר. שום דבר איננו מוטל בספק, הכל מתנהל כפי שהוא חייב להתנהל, עמוס חשיבות. הדברים נפרשים לאט מאד, במיקצבן של עונות שנה אחת, בלתי-הפיכים בכיוונם ומוחלטים בהכרחיותם. אולם אף שהכל הוא בגדר "סוד" או "חידה", הרי נוכחותם של אלה טבועה בגוף-הדברים וטעם קיומם הוא רק בהתפרשותם האטית,

של גיתה. ואמנם קנה לו כעין נצח, אך באופן חגיגי קצת פחות משקיוה. כל-כך מפני שסבילותו המצטנעת עוברת כמעט את גבולות הטעם הנאה, והערצתו לגיתה נראית משונה אפילו נעלה על לבנו כי הדור ההוא העניק לגיתה את התואר "אולימפ" פי" ללא מרכאות ובלב שלם. היינריך היינה, חד-עין וישר לפני-ולפנים, מזכיר את אקרמן במסתו "כנסת הרומנטיקה", מסה בה מוב-אים, במסווה של קלילות שנונה, כמה מן הדברים העמוקים ביותר שנאמרו אי-פעם על גיתה ובני-זמנו. וכך הוא כותב: "...אם דיברתי דברים קשים במקצת על הקטיגורים של גיתה, הריני רשאי לדבר קשות שבעתיים על הסניגורים שלו. רובם הביעו, בקנאם לו, שטויות גדולות... על גבול המגוחך עומד אחד, אדון אקרמן שמו, שאינו חסר, דרך-אגב, שאר-רוח". ועוד אפשר להסמיד לענין זה דברים אחרים של היינה שם: "גיתה ירא כל סופר מקורי בעל-עצמות, והילל ושיבח כל קטני-רוח קלי-ערך; אכן, הוא הפליג כל-כך במנהגו זה, עד שלבסוף נחשב השבח מפי גיתה כתעודת בינוניות". ("כנסת הרומנטיקה", תרגום ש. פרלמן).

הענין שאפשר למצוא כיום בשיחות אלו אינו אחד ברמתו. אחדות מהן מתארות סיטואציות שיכלו להיות מלאות-חיים וחן לולא נשתקפו בעיניו של אקרמן, עיניים כהות מרוב התפעלות; חלקן אינן חורגות מגבולות מה שנחשב כיום טריביאלי, או שפשוט היתה בהן יד הזמן ונושאייהן התישנו מאד. דומה שכיום הענין שבשיחות קלאסיות אלו נעוץ דווקא בפרטים שוליים ולא בהש-קפות מוצהרות המובעות בהן על אמנות, שירה ואסתטיקה בכלל. בפרטים הללו מת-גלה בשיחות דקות-טעמו של גיתה, השקפו-תיו-הקדומות, כנותו כלפי עצמו (לפי שאקר-מן לא נחשב בעיניו, כנראה, בן-שיחה של ממש, לא שקד גיתה ביותר להעלים עצמו בתוך דבריו). מספר אקרמן על שיחה שהיתה ביניהם על פילוסופיה. "כלום עמד רום-מעלתו מימיו בזיקת איש-אל-איש לקאנט? שאלתיו. 'לא', השיב גיתה, 'קאנט לא נתן מימיו את דעתו עלי'". הרי לכם,

שהוא מצוי בכל הספר בלי תיווך של אירוניה ספרותית, הרי לקראת סופו מתחיל הוא להשפיע את מלוא כבדו הפאטאליסטי, לאין מפלט: "עוד נוספו לנו ימים אך הם כבר לא היו שייכים לנו. בזה אחר זה הוצאו צווי הגירוש. תורנו הגיע ואנו התיצבנו במועד ובמקום שנגזרו".

שיחות גיתה

יוהן פטר אקרמן היה משורר צעיר שבא לוויימאר בשנת 1823 כדי לראות בעיניו את גיתה הגדול, כדי לשמוע שבה מפיו וכדי ללמוד משהו בהלכות שירה, חברה ותרבות. הוא למד הרבה כל-כך עד שלא אזר עוז להתראות כמשורר בעיני עצמו ובעיני אחרים; תחת זאת נשא חן וחסד מלפני גיתה הזקן ונעשה מקורבו ומזכירו הספרותי. אחרי מותו של גיתה פירסם אקרמן את רשימותיו על הדברים שסח לו גיתה על אמנותו ועל אמנותם של אחרים, על חייו ועל חיי אחרים. חלק מן הרשימות מופיע עכשיו בתרגום עברי נאה ואידיוסינקרטי קימעה, ובו רוב-רובם של הדברים שיש בהם ענין מבחינת הכרת השקפותיו של גיתה. צורת השיחה עשויה היתה לשוות להשקפות הללו אופי מקוטע, חי ואסוציאטיבי יותר מאשר לאלו הסדורות בספרו העיוני של גיתה "שירה ואמת"; אלא שאקרמן היה מעריץ נלהב מכדי שיהיה בידו לשרטט דיוקן עירני ורב-פנים של רבו. אולי עדינות-נפש בלתי-מצויה גרמה, ואולי היה זה ריגוש שגבל בטפשות; מכל-מקום, אין הוא מעז כלל לשוות לגיתה צורת אנוש, ואינו מעז להביא את דברי גיתה בצורה שתטעים את הקשר בין אישיותו לעמדותיו—והרי הוא הדבר שבזכותו היו ה"שיחות" עשויות להפוך חומר רב-ערך באמת. אקרמן סבור היה שהוא קונה לו את הנצח בזכות כך שוויתר על השירה מתוך המעט-עצמו נוכח גדולתו

* שיחות גיתה עם אקרמן; ליקט ותירגם: צבי ויסלבסקי; מוסד ביאליק, ירושלים, 1973; 145 עמ'.

רעות גדון לכשלוך. השימוש בפתרונות לא־טבעיים כמו שאול כאן בצורה מלאכותית מ"מאה שנים של בדידות", אך שלא כבספרו של מרקס אין מעשי־הנס והכשפים תואמים את ההתרחשויות או את האווירה בה הם נעשים. דומה כאילו מהתל המחבר בקוראים בהזדקקו לאלה, או עושה בהם שימוש להנאתו.

עוז אינו מגלה ענין במאורעות החיצוניים; מובנת תחושת חוסר־האונים שלו מול פני מאורעות רבי־עצמה, כמו השתלטות הנא־צים על אירופה, שלטונו השטני של סטאלין על חלק גדול מאירופה, התלקטות יהודים ניצולים בארץ־ישראל והמאבק על קיומה של מדינת־ישראל. הוא אף אינו מאמין באפשרות לבניית עלילה בעלת משמעות פנימית המבוססת על זרימת תודעה. כוחו הנאראטיבי אינו עומד לו לבנות סיפור־מעשה שהמאורעות בעלי־המשמעות ישתברו במוקדו. הריהו בוחר לו, אפוא, פתרון פשטני: הוא מסיע את גיבוריו על־פני כל הזירות של הקיום היהודי בדור האחרון, תוך שהוא נזקק לרבדי סגנון שונים ללא שיטה, כדי לנקוט עמדה כלפי המתרחש: אירוניה, סאטירה, סימבוליזם גס הגובל באליגוריה, זרימת־תודעה ואף נאטוראליזם וולגרי, בלי שתהיה הצדקה פנימית למעבר מסגנון אחד למשנהו. רוב האפיוזות המו־עלות ברומן עומדות בפני עצמן—חלקן אף יפות כשלעצמן—אך המעבר מן האחת לחברתה שרירותי ומלאכותי. יסודות מספריו הקודמים של עוז, כגון החרדה מפני התער־בות של כוחות שלטון נסתרים בחיי הפרט, ייחוס כוחות הרס ליסוד הנקבי שבאדם ושאר יסודות שזכו לפיתוח סיפורי, תוזרים כאן כמובנים־מעצמם ומופיעים שרירותית באפיוזות שונות.

הנסיונות לקשור את קורות הגיבורים בסוף הספר למאורעות שהתרחשו בראשיתו או באמצעו על־ידי גילגולם במקום אחר או בגיבורים אחרים (קצת בהשפעת עגנון, הרבה בהשפעת מרקס) אך הם אינם משכ־נעים, כי תפורים הם בחוט גס והיסודות האליגוריסטיים שבהם אינם הולמים את

יופיטר בתלתליו האמברוזיים (כמאמר היי־נה), באחד מרגעיו היותר נדירים, כנראה. הבנתו של גיתה בטיבה של מלאכת הספרות אין דומה לה בדקותה; כך, למשל, הוא מספר על רומן סיני שקרא, ובדייקנות של בעל־מלאכה מעולה הוא מצטט: "שמעתי את העלמות החביבות צוחקות, וכשראיתי אותן והנה הן יושבות על כסאות קלועים נאים"—והרי לפניך מצב אהוב ביותר, שכן אין להעלות על הדעת כסאות קלועים אלא ברוך רב ובקלות יתירה". ובדברו על האמנות מעיר הוא מתוך שיכחה גמורה: "צרת האמנות שאין איש רוצה לשמוח ביצירות שנוצרו, אלא כל אחד מתאוה ליצור בעצ־מו"—לטוב־המזל הצליחו לא מעט דברים מעין אלה לעבור את המסגרת של אקרמן, שנהג חשיבות מרובה במורו, ולהגיע אל הכתב. דומה שעל כרחו של זה מצליחה דמותו של גיתה להיחלץ, בדי־עמל, מן השטחיות המיוחדת להילה האולימפית, ולהתאים עצמה לדברים שכתב ביומנו פאול קליי האסתנים: "גיתה הוא הגרמני היחיד שאפשר לסבול אותו".

ל.ד.

לגעת במים לגעת ברוח

עמוס עוז נטל לעצמו חירות גמורה לבדות עלילה שרירותית עשויה יסודות ריאליים ודמיוניים שאינם מתרפבים כדי מערכת בעלת משמעות ומובן. שלד העלילה מת־קיים בזכות שני הגיבורים—בעל ואשה שדרכיהם נפרדו בראשית מלחמת־העולם השניה וחזרו ונתאחדו ערב מלחמת־יוני—ובזכות סידור המאורעות על־פי סדר התרח־שותם. אולם לא די שאין המאורעות נובעים זה מזה על־פי הגיון כלשהו (ע. עוז כופר בקיומה של סיבתיות גלויה בהתפתחות המאורעות) אלא שגם רמזיו השקופים, הג־סים לעתים, לקיומם של סמלים אינם אלא פתיגות מטעים—כל נסיון לקשר ביניהם ולמצוא רובר של משמעות מאחרי המאו־

* עמוס עוז: לגעת במים לגעת ברוח; עם עובד / ספריה לעם, 1973; 188 עמ'.

דור או דורותיים וסופג ריחות ומראות אחרים ; מבנה אנושי, אישי, נשי אחר. שירה אחרת, עשויה אדמה ושמשי ושמיים תכולים ושנאת מלחמות ותפילות לאלוהים. והרי עליך להתפשט את מחלצות אי-האמונה והציניות ושבירת הערכים ולהינשא לתוך עולם אחר, של אסתר ראב, ונדמה כי האירוניה הגדולה ביותר טמונה במעשה זה דווקא : היא, הזקנה, בת השבעים-פלוס, היא התמימה, בעינינו, היא האידיאליסטית, היא המאמינה, ואנחנו, ששנותינו פחות מ- מחצית שנותיה, מבנים לשוא. יש לה "משאלות" (65) שאנחנו מציאים מרשימת המשאלות שלנו פשוט מתוך מעשיות : מה טעם נשאל את שאין לקבל ? "אני רוצה עצים יפים — / ולא מלחמות ! / וכתונת-פסים / ולא מדי-צבא / לכל יקירי ; / אני רוצה גשם / ותלמים מוריקים ; / ובתים מלאים / תינוקות ; / ...ואצטרובלים על מצע ריחני / של מחטים — / תחת ארנים".

השירים עשויים חמרים בסיסיים ביותר. החשובים שבהם : אדמה, גשם, נרקיסים, תינוקות, שמיים כחולים, שלום. ההתעסקות בחמרים אלה יפה, תמימה, שקוית-נעורים. מלאכת השיר טבעית, מתמזגת, אמיתית, שופעת בכנות ובטבעיות—כמו החמרים עצמם. אין שעשועים, אין להצטנף מאחרי לשון וטכניקה, אין נסיונות לומר את הדבר רים אחרת. אדמה, גשם, נרקיסים — — — דברים באנאליים ? כמו החיים, כמו המות, וזה נושא השירה...

אסור לבכות, אסור להתמרד. מותר להת-אכזב ולהביט אל השמיים ולומר שוב ושוב : "אל תאפיל ימי האחרונים... תן לי לתלוש נרקיסים / בשמורת-גנך / האסורה, / לזרקם לרוח, / ולו רק פעם אחת / כאילו עוד מלא האסם / כל טוב". (ע' 126)

מעל ומעבר להשלמה עם הזקנה ועם המוות, מעל ומעבר לאמיתות המפחידות והמאכזבות של החיים, משחקת אסתר ראב בצעצועי-הילדות. זה, כנראה, הפתרון האישי, הסחת-דעת, אולי, העמדת-פנים, או נסיון להוסיף ולזרום בלי לשנות כיוון : "ואני גדולה / ומבקשת להיות ילדה, / בוכיה מצער, /

הבעיות המורכבות האמורות להשתקף בעדם.

עוז אינו חייב, כמובן, לכתוב רומן על-פי מתכונת מקובלת. רשאי הוא לנצל כל טכניקה סיפורית מקובלת, או ליצור כלים חדשים שיהלמו את מושאי התמודדותו, אך חירות היוצר אינה בלתי-מוגבלת—לא כל צירוף שרירותי של אפיזודות הכתובות במידות שונות של אינטנסיביות מתקשר כדי יצירת-אמנות. יתר על כן, נראה לי כי תחושתם של קוראים רבים שעוז מהתל בהם, או מזלזל לכאורה באינטליגנציה שלהם, יש לה הצדקה ; התחכמויות דוגמת כינוי חתוליה של סטפה בשמות שופן ושופנהאור, העמדת הפסל האפריקאי זקוף האבר הזכרי מול הבתולה של מאטיס, תי-אור משלחת-השלום של ההיפית לעקבה, יציאת אודרי התמהונית ויותם המטומטם אל הגבול ועוד "המצאות" רבות אחרות, המרמזות ללא כיסוי על משמעות-שמעבר, יש בהן כדי להעליב את הקורא.

כשלעצמי, נדהמתי גם מקלות-הראש שנהג עוז בחומר על סבלות היהודים בתקופת הכיבוש הנאצי (הפרק על נדודי פומראנץ ביער), או על סבכי המשטר הסטאליניסטי (המגיע לשיא הגיחוך בתיאור פגישתה של סטפה עם סטאלין).

במעט רצון טוב אפשר, כמובן, לחשוף ברומן השקפת-עולם כוללנית שבהפשטתה עברה את גבול הפשטנות על רכיבי יחסים הבינאישיים ועל רכיבי היחסים בין קבוצות אתניות, אך דומה כי הכשלון האמנותי של הרומן אינו מצדיק הענקת אשראי של התייחסות רצינית אל השקפת-העולם המובלעת בו.

א.ז.

תפילה אחרונה

כמאה שירים ישנים וחדשים של משוררת ראשונה, ראשונית. אתה קורא אותה ממרחק

* אסתר ראב : תפילה אחרונה (שירים) ; עם עובד, 1972 ; 142 עמ'.

שית לא הזדהו עם כלל שירת "מסדה" אלא עם כמה פרקים ממנה בלבד, ואין צריך לומר שנעלמה מהם הליריקה האישית של שירי הנעורים שלו. אך ליריקה אישית זו קיימת, ולו אך כגילגול והטמעה של תחושת-גורל יהודית. כך נוצר היסוד האי-שי-הקיבוצי על סממניו האוטוביוגרפיים וסימניו המתחטאים מתוך הענות והצער והסבל האיש. במידה רבה נתון למדן בסוד העקידה; רעיונותיו על העבר היהודי נקל-עים בין אמונה לכפירה, כשם שהשקפתו על העתיד אף היא מלאה ספקנות ואי-בטחון. באחד השירים, "מפה והלאה", אר-מר המשורר: "אני רוצה מחדש להשתאות על עולם, / כאילו לא הייתי עד עתה, / כאילו כוכבת-הערגונות בזהרה / אך זה למו-לי שם הוצתה / אני רוצה מחדש, צמא מראות וצלילים, / לכרוע על באר העצבת, / לעמיק עיני משתאות בשתי עיני העולם; / החיים והמוות..."

למדן עצמו דומה כי לא השלים עם דמותו של "המקונן", כפי שנצטייר בעיני קוראיו, וניסה למרוד בה. אך כאיש של "קרעים" וספקות, המיטלטל תמיד בין תקוה לייאוש, פיקפק בכוחו ובזכותו "להרשות" לעצמו תפילת-יחיד, שהרי בת-שירתו מגויסת תמיד לשרת את סבלו של הכלל. כך התנגשו בשיריו היסוד האישי-הייחודי עם היסוד הקיבוצי, אלא שהיתה זו התנגשות לסירו-גים; פעמים הרבה היתה השלמה בין הני-גודים ולאחר-מכן שבו והמשיכו במאבקם. כלל שירתו מלאה מעצם טיבה ניגודים של "אהבה ושנאה, אמונה וספק, רחמים ושאט-נפש, צפייה מתקנאת בדורות-יבואו וחרדה לגורל החיים בהווה". תורת ניגודים זו חו-זרת-ונשנית בשיריו של למדן בצורות שו-נות, ומטבע-הדברים היא חוזרת על עצמה ומרתיעה את הקורא.

למעשה השתלט מוטיב "מסדה" על כל יצירתו של למדן, המלאה לבטים ומאבקים בקולות רבים. בפואימה זו טמן המשורר את האידיאות המרכזיות של כלל יצירתו והצליח להעלותן בשלל גוונים ובמיטב כש-רונו. בכך הבטיח לעצמו את זכרו בספרות

וצוחקת, ושרה בקול, / דק מן הדק— / כצרצר זעיר / במקלה כרוביך / הנעלה— / קטנה שבקטנות— / אני משחקת / לרגליך— / בוראי!" (ע' 93)

הנסיון לראות מתוק יוצא מעז, בכל מחיר, הנסיון לאחוז באלוהים ובמלאכיו, ולראות הכל צומח מתוך ההריסות— בא לביטוי שי-רי נפלא בקובץ הזה. עם זאת, קשה להיסחף לתוכו ולחוש יותר מריח מתוק של דור אחר.

צ.ג.

כל שירי יצחק למדן

יש קונה עולמו בשעה אחת וזוכה, יש קונה עולמו בשעה אחת ומפסיד. יצחק למ-דן קנה עולמו בשירת "מסדה" והפסיד את שיריו האחרים. הדור שלו—בני "העליה השלישית"—זיהה את כל שירתו עם הפואי-מה "מסדה" או עם חלק ממנה, ונעלמו ממנו שירים אחרים של למדן. לכן עשה מוסד-ביאליק חסד לא רק עם יצירתו של המשורר אלא עם הספרות העברית כאשר כינס את כל שיריו וערך אותם לפי זמן פירסומם.

מבחינת ההשפעות קיבל למדן מאחד-העם ומביאליק. מן הראשון קיבל את העקרון המוסרי, המנחה את קיום העם היהודי בעמים, ומן האחרון—את התפיסה הנבואית של השירה, היונקת מן הנביאים. שלא כביאליק, היה למדן נתון בכבלי הייאוש והפסימיות, שטישטשו את הגבולות שבין שירתו האישית לשירתו הלאומית. למדן כופף את שירתו האישית ושיעבדה לסבלו של הכלל היהודי. אולי הפרעות באוקראינה, שבהן נרצח אחיו והוא עצמו ניצל בנס, הן שהשליטו בתודעתו את צער הקיום היהודי. פרופ' שמעון הלקין מוכיח, במאמרו "על שירת יצחק למדן", שאנשי העליה השלי-

* כל שירי למדן: שירי נעורים, מסדה, ברתמה המשולשת, במעלה עקרבים, מח-ניים, משירי הדור; מבוא: שמעון הלקין; מוסד ביאליק, ירושלים, 1973; 412 עמ'.

כילים לבין שלומי-אמוני-ישראל מתוארים מתוך ידיעה רבה בהיסטוריה ובגיאוגרפיה של יהדות פולין. הפרטים הקטנים והמרורים בים שהרומן משופע בהם נזרקים כלאחר-יד, אך הם-הם הנותנים טעם מיוחד בכל ההבעה של בשביס-זינגר.

שבחו הגדול של הסופר הוא שהאנשים שהוא מטפל ומתעסק בהם אינם אפורים ואינם מלאכותיים. מעלה הוא דמויות טבעיות, חיות ופעילות, שמאבקייהן עם עצמן ועם סביבתן קרובים לבני-דורנו. בשביס-זינגר אינו מסתפק בכך שהוא מגלה עפר מעיניהם של גיבוריו ומוציא אותם מקברי-הם; הוא נופח בהם רוח-חיים של זמננו, ועם זאת הם שייכים לזמנם וממלאים באמון-נה ובנאמנות את השליחות שהוא מפקיד בידי כל אחד מהם.

ואין זה הכל. על רקע כשלוננו של המרד הפולני משנת 1863 מספר המחבר על המשבר ועל התפוררות התאים החברתיים, וב-ראש-וראשונה על שקיעתו של התא המשפחתי. "האחווה" אינה אלא שם כולל, קיבוצי, של כלל החברה היהודית-הפולנית. בעל-האחווה, החוזר מסיביריה, מתנפר לבני-ביתו, לאשתו ולילדיו. בנו, לוחם פטריוטי לחירותה של פולין, מידרדר והופך פושע הנמלט לצרפת וחוזר לפולין. במקביל לכך פועלים תהליכים דומים אצל היהודים. בת אחת של חוכר-האחווה, שהוא הדמות הראשית, נישאת לאותו בן מופקר, ממירה את דתה ומגיעה לניוון גמור. ההשפלה הנלחמת עם היהדות המסורתית מתלבטת בין האידיאות הניהיליסטיות, הסוציאליסטיות והלאומיות שפשטו ברוסיה באותן השנים. היהודים שהתבוללו, בהם אלה שהתנצרו, מידפקים לשווא על שערי החברה הפולנית, אשר נשארה סגורה בפניהם. מן החברה הרוסית והשלטון הצארי הם סולדים. הם נאחזים בשוליו של הציבור הפולני, המוכן לנצלם לצרכי מאבקיו עם השלטונות הרוסיים אך אינו מוכן להעניק להם את התודעה הפולנית הלאומנית-הנוצרית. אפילו למלכותם של האדמו"רים מגיע תור השקיעה. הרבי הזקן מת. יורשיו חמרניים

העברית, כי כל הקורא את "מסדה" לומד את העיקר שביצירתו של למדן. "מסדה" היא עיקר גדול בשירתו אך לא הכל, והרבה שירים המכונסים בקובץ, ואשר נכתבו בזמנים שונים, יעידו. שירת-היגון של למדן הקדימה את שואת-היהודים והמעייין בשיריו יבחין בהם ביסוד הקינה והעלגיה, כמין אות וסימן לאסון הקרב-והולך.

האחווה

פרט להסתייגות אחת באשר לתרגום, שנעשה מאנגלית ולא מאידיש, אפשר לומר על יצירתו זו של בשביס-זינגר שבחים הרבה, וקשה שלא להפריז בהם. המחבר פורש יריעה של סיפור אפי על החיים היהודיים בפולין, תחת הכיבוש הרוסי, בשנות ה-70 וה-80 למאה שעברה. הרומן כתוב בכשרון בלתי-מצוי. רוחב היריעה ועומק החדירה לגבכי הזמנים שלפני מאה שנים מזכירים את תורה-הזהב של הרומנים הגדולים של אותה מאה, אם ברוסית ואם בצרפתית. התיאורים מגוונים ועשירים, שובים את לבו של הקורא. עולם מלא של הווי-חיים יהודי, ובשוליו קצת מן הסביבה הלא-יהודית, נחשף וקם לתחייה. הדמויות, האי-רועים והאווירה הכללית מלאים חיוניות, עד שנדמה לך כאילו הסיט הסופר מתיצות של זמן ומקום וכל אותה הוויה ישנה חדשה היא וקרובה עד כדי מגע-יד בלבד.

"האחווה" מספר על שקיעתם והתפוררותם של דפוסי החיים המסורתיים בפולין, על אציליה ועל יהודים שבה. ומאחר שפתיבתו של יצחק בשביס-זינגר כולה רוויה רמז, דרש וסוד, הרי בנקל אפשר להוציאה מידי פשוטה ולראותה בכל בחינותיה. לפי הפשט—מעלה המחבר מציאות פולנית וצרפתית (לאחר כשלונה של הקומונה), ואורח-חיים של יהודים חסידים ומתבוללים, לרבות מורים. המשברים בחברה היהודית בין המש-

* י. בשביס-זינגר: האחווה; עברית: אבי-בה גור; ספריית פועלים, 1973; 365 עמ'.

משלחת ההצלה

קובץ סיפוריו הקטן של יעקב שביט, ראשון למתברו, מאוכלס לא פחות מ-25 סיפורים, רובם קצרים מאד, אפילו קצרצרים. והסיפורים מאוכלסים קאליידוסקופ של עשרות, מאות נפשות, מהן פעילות כאחוזות-דיבוק ומהן סבילות כפרח-קיר, אפורות כעכבישים, צבעוניות כטווסים, זוחלות-גחון, מרקיעות-שחקים, נאטוראליסטיות, גרוטסקיות, ממו-עכות, מכושפות, מורבידיות, ליצניות, סוריי-אליסטיות, נזיריות, תוססות, יצריות, אינ-טלקטואליות, דביליות, צחורות כיונים ואפ-לות כשדי-שחת. עולם ומלואו. "הקומדיה האנושית" בסטינוגרפיה. קרנאוואל, אוניבר-סלי בגיוון נושאים ונעימותיו ועם זאת בעיקרו של דבר, מקומי-מובהק בקואורדינ-טות הטופוגרפיות שלו. או, אם תרצו: פ'ארסה של נשף-מסכות עם קדרות של שעת-ביקור-רופאים באגף של "מקרים ק-שים" ועם פשטנות תמימה, מוצצת-געועים של תצלום סוף-שנה מבית-הספר העממי— צירוף שאינו שכיה מדי בספרות של ארץ-ישראל החדשה ועם זאת קשה להעלותו על הדעת מחוצה לה.

יעקב שביט המספר, כפי שהוא מצטייר מן הסיפורים הצנופים פה צניפה אחת, יש לו עיניים פקוחות לרווחה, בסקרנות לא-תדע-לאות ובצמאון לא-יידע-רוויה, וכל-כולן כעין קרני בילוש וגישוש למנגנון שלם של ביון ועיבוד-נתונים המסתייע ביכולת (מדהימה לעתים) של כניסה לעורו של הזולת, של הזדהות עם מצבים קיומיים, היסטוריים, רגשיים וחברתיים מגוונים ביותר, וכן בלמד-נות אקדמית, הבחנה פסיכולוגית, דמיון דרוך ו"מחושמל" יחד עם אמצעי-בקרה של אי-רוניה יבשה, לרבות אירוניה-עצמית.

והסיפורים אינם רק "סלט" של צבעים, סול-מות ומצבים מנוגדים אלא גם של מקורות השראה והשפעה. כאן, כמו בצילום-אוויר של אגם, אפשר להבחין בתת-זרמים מסתל-סלים כחוטים דקים והם אולי משל יעקב

ביותר, להוטים אחר כסף וכבוד והשפעה— או שהם חיים באמונתם בלבד ואינם צועדים עם הזמן. ההסתגרות וההיבדלות מקהל החסידים משמשת להם פתרון יחיד, שהוא למעשה בריחה מצרותיו של הכלל היהודי. אין בשביס-זינגר מקפח, כמובן, את היצר הרע, המלווה בנאמנות את גיבוריו בצעי-רותם, בבגרותם ולעת זיקנתם. אלא שגדול כוחה של מידת התאפקות אצל המחבר. היצר קיים גם קיים, ושליחותו עושה את שלה ככל אשר תצליח, אלא שנותרו עוד בודדים שידעו להתמודד עם פיתויי השטן המדיח. אחד המשכילים, שמרד ב"שיבה" ועמל קשה עד שהיה לרופא, מצליח להת-גבר על יצרו, אף כי יתר חבריו נופלים ברשתו.

המאבק העיקרי עם היצר נופל בחלקו של חוכר-האחווה, שהוא שומר-מצוות קפדן. עלייתו החמרית אינה מזיזתו מעקרונות אמונתו. אך לאחר מות אשתו—והוא כבר אב לבת אחת "משומדת" ולבת שניה, אשת רבי של חסידים—הוא נושא אשה שניה, "מודרנית". היא מפתה אותו לרשת את בעל-האחווה, להתגורר באחווה, והיא בו-גדת בו עם סטודנט מן המשכילים. החוכר מבין שכל ענין נישואיו השניים הוא מעשה היצר-הרע, ואף שהוא שוקע ונופל לתהומות של תאנה וקנאה הריהו נפטר מאשתו, חוזר לביתו הראשון ולתפילותיו ומכפר על חטאיו. פרשה זו של החטא-וענשו של רבי קלמן, חוכר-האחווה, עזת-רושם ביותר. עיבודם של נושאים כיוצא בזה הוא מסגולותיו המקוריות והמיוחדות של בשביס-זינגר.

בבואנו להעריך את האווירה שבספר אל לנו לקפח את חלקם של נופי פולין, שאותם המחבר זורע ברומן בפזרנות רבה. בשביס-זינגר מכיר את אדמת מכורתו, והוא יודע את מראותיה וריחותיה וגוניה בכל יום ובכל שעה. ההרמוניה הפנימית של העלילה יונקת לא מעט מן הדומם שבנופי פולין, והיא מתמזגת עם התודעה הפנימית של הדמויות ומשלימה את עיצובן מבית ומחוץ.

י.פ.

* יעקב שביט: משלחת ההצלה (סיפורים); הוצאת לוינ-אפשטיין, 1973; 183 עמ'.

דודי ורעי

לאחר שב"שאוול ויוהנה" התגלתה נעמי פרנקל כאפיקנית, ממשיכת המסורת של רומן-המשפחה האירופי, מתגלה היא ב"דודי ורעי" כמספרת בעלת חותם אישי, שאינה מבטלת את כליה ואת סגנונה בפני המציאות הריאלית שאותה היא מעלה. אמנם גם כאן נ. פרנקל פורצת אל מעבר לדורה ומעבר לסביבתה הגיאוגרפית והתרבותית—שלוחות עלילתו של הרומן מגיעות אל רוסיה של ערב המהפכה וראשית ההתישבות הקיבוצית של ה"שוה"צ בעבר הרחוק ואל הווי יחידות צה"ל בתקופה של מלחמת-ההתשה בעבר הקרוב ביותר—אך העלילה העיקרית מתמקדת בקיבוץ הוותיק של תקופתנו ועיקר עניינה במערכת-היחסים שבינו לבינה בתוך המסגרת השמרנית והקרתנית של הקיבוץ. העלילה המרכזית מתרחשת בהווה, וההתייחסות אל העבר היא מנקודות-תצפית שונות של גיבורים החיים בהווה. שלא כב"שאוול ויוהנה", אין נ. פרנקל עומדת על שכמה את תפקיד המספר היודע הכל והיא משאירה את מלאכת סיפור ההתרחשויות ואת מתן הביטוי לרגשות לגיבורים עצמם, המעלים את סיפוריהם לסירוגים על הכתב ושולחים אותם אל הגיבור המרכזי הקושר את חוטי העלילה. בכך נשבר רצף העלילה, אך התרחשויות זהות זוכות לאינטרפרטציות שונות, וזימונן זו לצד זו מעניק להן ממד נוסף. הבדלי סגנונם של ה"כותבים", הריתמוס האישי שלהם וההתייחסות האפיינית של כל אחד מהם אל עברו, אל גופי סביבתו ואל הזווית, מאפשרים לנעמי פרנקל לנגן בבת-אחת בכלים אחדים ולרקום יצירה מגוונת במובניה.

נ. פרנקל פורצת מקובלות בכתיבה הריאליסטית. היא קשובה אל הקצב בו קולטים הגיבורים את סביבתם, והיא מאפיינת את לשונם ואת התבוננותם המיוחדת על-ידי

שבתאי, בנימין תמוז, נסים אלוני, או'הנרי ושרווד אנדרסון ועוד. אף-על-פי-כן, האגם גופו, רידודיו ומעמקיו כאחד, וכן מפרציותיו וחופיו וההרים העוטרים לו, צביון מובהק להם משלהם. כל-כולם יעקב שביט.

לפרקים יש הרגשה של שקיקה בהולה מדי, של קוצר-רוח שלא הניח למחבר להרחיב יריעתו, להעמיק מעניתו. תכופות מאד דומה עליך כי הסיפור הקצרצר, החטוף אינו אלא דגם-בנייה לסיפור שנשימתו ארוכה הרבה יותר, אפילו לרומן, אלא שנסחף שביט אחר רעיון, מצב או דימוי שהתברק לו והריהו מסתפק בהתפרקות-ברק-וחזיוןם זו שלו. האם גם קוצר-יד ניכר בכך או רק קוצר-רוח הוא של המסתכל לחוץ ולפנים, תאב-מראות, שכור-רשמים, תפוס קסמים של החיים וריטוטם העצבני, המקוטע?

יודגמו הדברים בשתי פסקות מתוך שלש שהן סיפור אחד שלם, כמחצית העמוד ש"עורו (ע' 83) ושמו "התחלה", שדומה עלינו כי תוכלנה לשמש מופת של מיצוי מטען חווייתי כבד ומיתח רגשי גבוה אלא שיכירן מקומן הרבה יותר כמסד—או כגולת-כותרת—למבנה ארכיטקטוני מורכב פי כמה וכמה: ...הוא עצמו הניח אחריו את הבית כאילו היה משכן ארעי. לא כזה היה קודם לשנים הקשות בהן דר בבית לבדו כפליט על אי ובישל את ארוחותיו לבדו. כלי המטבח מפויחים וערמה גדולה של עתוננים הצטברה סמוך למיטתו. ללא מחלה קשה יצא מן העולם ולא בוחילה אטית ומיוסרת או בציפיה לילית. בפתאומיות רבה ומיורחלת.

המשפחה הקטנה, ידידיה והשכנים עולים על האוטובוס. אני חש על כתפי משא כבד ואיני יכול לעבור את חדר-השינה וליד המיטה הכפולה הישנה בעלת רגלי-הברזל, ואין אני יכול לצאת את הדלת החוצה בלא יסורים ובלא מאמץ ובלא שעוני יתכסו דוק של חשיכה ובלא מעין צווחה חנוקה שאני בולעה ואף-על-פי שבעל לאשה אני ואב לילדים רק עכשיו אדע את הכאב של היות אדם לעצמו התחלה—ונפל עלי מורא. מ.ח.

* נעמי פרנקל: דודי ורעי; עם עובד, 1973;

ליסטית. נגלה בה מרחב-מחיה רב יותר מאשר בעבר, היא אנושית יותר, פתוחה לקליטת חריגים. לפי נעמי פרנקל, דווקא התערערות המסגרת הנוקשה והצירוף של חיי קהילה קטנה ואינטנסיבית עם הנכונות להכיר בזכות הפרט לחיות לפי דרכו הם שהפכו את הקיבוץ למקום שהפרט יכול לחיות בו בעת משבר ולזכות לתמיכה אנושית ולהבנה.

א.ז.

פארק עדן

קריאת שירי "פארק עדן" כמוה כשיבה מול חלון של רכבת-נוסעת; קצבן הפנימי המהיר של השורות, חילופן המהיר של התמונות, הפסיחות המרובות, כל אלה מותירים את הקורא מתנשם ומתנשף כקטר עצמו. ולא לחינם מופיעה כה תכופות תמונת הרכבת או תמונת המסע המסחרר:

הקרוגות שהביאוני עד הלום סבלו / מחב"ט
טה גדולה.

או:

וקול תרועת הקטר באזני / קטר כחול
צהוב / ... / וקול משק הפסים במנהרה /
בא בהם בלי סוף.

והעולם מתגלה אף הוא כמו מבעד לחלון סגור. עולם של מראות אטומות-למחצה וצבעוניות המתחלפות בלי הרף, והנקלט בדו-ממדותו, כמו בשטחיות:

אור חושך / אור / חושך / אור / מקלט
כחול / מפלט אל / החושך / מקלט אל /
האור... (ע' 68)

היציאה למסע-הבריחה אל מעבר לדו-ממדות, אל מעבר לזמן-הופכת נושא "גורלי" בשירה: המשורר הוא המפתח לנטיעה, המשטה בעצמו ובאחרים, יוצר האגדה על-אודות עולם שמעבר לנגלה בעד החלונות הסגורים והמבטיח כי צפייה וציפייה תבאנה להתגלותו של אותו עולם. הב-

התאמת מיקצב דבריהם אל עולמם הפנימי. בחינתה את חברת הקיבוץ ואת המאורעות המתרחשים בארץ בשנות ה-30 וה-60 משותרת ממוסכמות והיא א-פוליטית מכל-וכל. כריאקציה לספרה הקודם, ואולי אף להשתייכותה משך שנים רבות ל"השומר הצעיר", היא מדגישה בעיות בין-אישיות שבחיי הקיבוץ ומעלה גיבורים בעלי התיח"סות אישית, חריגה מעט, כלפי המתרחש בחברתם המסוגרת ומחוצה לה.

העילה לכתיבת הסיפורים על-ידי הגיבורים השונים היא משבר עמוק ביחסים ששררו ביניהם, יחסים שנראו הרמוניים, בעיקר בזכות שני הגיבורים המבוגרים—בעל ואשה חסוכי-ילדים, חברים ותיקים בקיבוץ. מחד-לחה של עמליה, החברה הפועלת לפי הנור-מות של הקיבוץ (ושנעמי פרנקל הצליחה להפקיעה ממסורת תיאורה השיגרתית או הסאטירי), מורזת את התפוררות ההרמוניה החיצונית ששררה בין הגיבורים ומבליטה את בדידותו של כל אחד מהם. זכרון קשריהם המורכבים קודם ההתפוררות, המו-עקה של היעדר הידברות והתהייה על התהליכים הסמויים שלא היו נהירים להם, כל אלה גורמים לגיבורים שייענו לפניית הדוד סלומון המבוגר ויכתבו איש-איש אשר עם לבו.

סיפורו של הדוד וסיפורי הצעירים מעלים שתי עלילות המתרחשות במרחק דור. חרף השוני בין גיבוריהן, וחרף השוני המופלג בתנאי התרחשותן, יש ביניהן הקבלה לא מעטה, והעלילה האחת בת-זמננו נמשכת, בסמוי ובלא-מודע, מקודמתה.

נעמי פרנקל חותרת לחשוף את מניעי ההתלכדות בצוות של ראשוני הקיבוץ. היא מתארת תיאור ראשוני, חיוני את מערכת היחסים ביניהם והורסת, בכוונה או שלא בכוונה, את אגדת האידיליה של חיי-הצוות בראשית ימיו של הקיבוץ. מן התיאור עולה חברה אכזרית בה שולטים הבינוניים העו-שים שימוש צבוע באידיאולוגיה למימוש מאוויים פרטיים. דווקא חברת-הקיבוץ של היום מתוארת כהטרוגנית יותר ופתוחה עם כל היותה קומפקטית ואנטי-אינדיבידוא-

* איל מגד: פארק עדן (שירים), הוצאת עקד, 1972; 73 עמ'.

תהיה הליכה פאראדוקסלית, סופה בקץ הדברים. בלא-כלום:

ככל שאני הולך רחוק / אינני מתרחק
ככל / שאני מתקרב / אינני מתקרב. (ע' 20).

ב.צ.

עץ הבסון

דן צלקה כינס חמישה סיפורים שעלילותיהם מתרחשות בהפרשי-זמן ובסביבות שונות זו מזו. משותפת להם גישת הסופר אל החומר, ויש דמיון גם במצבים שהגיבורים נקלעים אליהם ובפרולימטיקה שלהם.

עלילת "עץ הבסון" מתרחשת בתל-אביב של סוף שנות ה-30, וגיבוריה נער-מתבגר שבא מגרמניה ובני משפחתו, שהאוירה של קהילת מהגרים וזרותם לסממנים המזרחיים של סביבתם מחדדות את הניפור שביניהם ומחזקות את היאחזותם בסימנים חיצוניים של תרבות ביתם הראשון.

גיבורי "אהרונני וחובבי העתיקות" חיים פיזית בירושלים אך הם מנותקים כליל מנופיה ומחברתה. הם מכוונסים בתוך זכרי-התיחסות לטקסטים אירופיים שהכירו מתקופת לימודיהם. הללו כשהם מנותקים מהקשרים מתקבלים כתמלילים של טכסי-פולחן עתיקים המשומרים בלי שיבין איש מדוע הוא נוטל בהם חלק. "סוף הדאעון" הוא סיפור קשריו המקריים של קצין ושל ארכי-אולוג לשרידי שבט בדואי. קשרים אלה הופכים מעורבות עמוקה העומדת בסתירה לתפקידו של הגיבור כקצין, ההופך שותף להשמדתם של שרידי השבט.

ב"ליל חורף" נקלעת סטודנטית אל שוליה הלא-יהודיים של ירושלים בחיפוש אחר עשייה של משמעות. הריקות והמבוכה שלאחר מלחמת-1948 מולידים ציפייה לחסות ולחסד—המסתורים של מוסדות הכנסיה ושל שליחיה והתפאורה המרשימה שלהם משמשים מקור-משיכה ארעי.

* דן צלקה: עץ הבסון; הקיבוץ המאוחד, 1973.

טחת השירה: מסע אל הדברים בראשונותם, מירוף שמטרתו לטעום את הדברים לפני היותם מסוגים ברשימות הכרונולוגיות של הזמן ושל ההיסטוריה. הזמן וההיסטוריה פירושם ראשונות שאבדה:

הכל בידי / חוץ / ממה שנעשה. / אין להשיב... (ע' 9)

וההבטחה האופטימית הטוענת: ...כבר כל דבר היה / לפני זמנו... (ע' 42)

או: ...כאילו היו דברים בעולם / לפני היותם... (ע' 50)

השירה כפיתוי "לאבד את הדרך חזרה" מן הראשונות אל ההיסטוריה. המשורר כרמאי הבודה שקרים, הבורא מיתוסים מדמיונו, החולם ומנציח את חלומותיו. השירה תתאר את המשורר כנקלע למצבי-ביניים, למבואות סתומים שבין הציפייה למסע לבין המסע עצמו; והיא תנציח אותם מצבי-ביניים במ-לים כגון:

...קניתי כרטיס כניסה לרציף ונפרדתי ממנו / ... / הנה זה חדשים אני יושב על המזוודות / צופה אל הנהר / וסופר / את העננים הבאים מצד דרום / ומחשב... השירה "מחשבת את הקץ"; מחשבת את הזמן. סופרת את השנים כדי לגלות את קצו, את גבולותיו של העולם הנראה. "פארק עדן", הגובל בעולם הנראה, פותח את שעריו לרגעים לפני השירה. "פארק עדן" איננו מקום אלא רגע בזמן, התרגעות של הזמן, בה הציפייה והתגשמותה אחד הם, בה נעלמו המחיצות בין החישוב לבין הקץ. "פארק עדן" כפירצה של אותנטיות בתוך הזמן:

והנה אני בשערי פארק עדן / לא מופר / מצופה / ומלא אורה בצהריים... (ע' 7).

"דהרת" המקצב בשירי "פארק עדן" היא, אולי, הצד היפה ביותר שבהם, הממחיש ביתר-שאת את "כוונותיה" של השירה, כוונות שהן אוניברסליות כשלעצמן וזכו כאן לביטוי הולם (על משקל "הלמות פטי-שים"). מקצב השירה כמקצב חיי גוף ה"מס-רב להיות במקום שהוא ישנו", המחפש תמיד, ההולך תמיד, החולם תמיד: השירה

על דפוסיו ועל מסורתו (שאינם מעוגנים באמונה דתית), מסייעת להבליט את הטראגיות שבקיומם. דומה כי אבדן מסגרות ההתייחסות והתפוררותם של דפוסים המסורת מכבידים גם על דן צלקה, והוא שותף לסבל גיבוריו ולחיפושיהם.

א.ז.

השועל בלול התרנגולות

מי עוד יחלוק על כך שאפרים קישון הוא אמנם, כפי שמעידים עליו בגב עטיפתו של הספר שלפנינו, "בחיר ההומוריסטנים של ישראל"? מספר ספרי השחוק והחידוד שהוציא בעברית מאז 1950 מתקרב כבר לעשרים והם תורגמו "כמעט לכל השפות, לרבות יפאנית ותורכית", גם אין להכחיש כי מחזותיו וסרטיו (בהם להיטים כמו "צללית שבת", "הכתובה", "השוטר אזולאי" ו"תעלת בלאומילך") מעולם לא הכזיבו את מחברם והם "הוציאו את שמו גם מחוץ לגבולות המדינה וזיכו אותו בפרסים בארץ ובחוץ-לארץ" (שוב מאשר זאת גב העטיפה של "השועל"). חצי מיליון ישראלים, לפי אומדן גס, קוראים בכל סוף-שבוע את המדור הסאטירי שלו ב"מעריב", שלפחות מאז ימי מאי 67 השכיל לא אחת לקלוט, ולשדר, הלמות-לב של אומה. באוסטרליה, בריפובליקה הפדרלית הגרמנית ובהרבה ארצות-חוץ נוספות ("לרבות יפאן ותורכיה", מן הסתם) הריהו השם הישראלי הנודע ביותר לאחר מר דיין והגברת מאיר—תכופות לפני חיים טופול, נציגנו האהוד בזירת ההצלחה הבינלאומית, שאליה הגיע בעקבות חלקו ב"צללית שבת" שלו, של קישון... אפרים קישון הוא, כידוע, אחד מסיפורי ההצלחה הבולטים ביותר של מדינת-ישראל, בייחוד בתחום השעשועים והבידור. אם גם אין זה סיפור מסחרר כגון אלה של תמסחים מסוגם של גיורא גודיק, מנחם גולן, יעקב

גיבור "הסעודה" מנסה להימלט אל השלנה המוחלטת ונכשל. לאחר סדרת כשלונות הוא נקלע לסעודת "חברת קדישא", שבה מוסרות מסכות הגדולה והקדושה של כלי-הקודש והם נגלים רפים וכושלים ככל הסובבים את הגיבור.

תיאוריו של דן צלקה הם "אוביקטיביים", התייחסותו אל הנופים ועמדתו כלפי הגיבורים מוסוות היטב. התיאורים יוצרים אווירה מילנכולית ההולמת את תחושת הגיבורים, המתחמקים ממאבקים על דרך-המלך ותרים אחר פינות שלנה, ולעתים אף אחר חיים של משמעות.

הסיפורים בנויים היטב, ובניגוד להערות הבקורת שהושמעו נגדם, נראה לי שעלילת-תיהם מוליכות אל פואנטה ברורה. אולם, שלא כבסיפורים הקצרים המסורתיים, הפואנטה אינה דראמטית מודגשת אלא מינורית ועומדת בסימן התפוררות.

גיבורי הסיפורים אינם אפיינים לגיבורי הסיפור הישראלי. אין הם שייכים לקבוצות הסטיריאופיות של הישראלי אף אינם נמנים עם גיבורי-השוליים האקסטראווא-גאנטיים. אנו פוגשים אותם במצבים של עייפות שלאחר מאבק או משבר. המשבר או המאבק אינם נושאי הסיפור אלא נרמזים הם, ונוכחותם הסמויה משפיעה על חלק מהעלילות. הגיבורים מנסים להיאחו בסמלים יציבים של קיום ושל תרבות בת-דורות (אמנות אירופית, דפוסית התנהגות של בני-המזרח, מסורת כנסייתית, טקסטים מן המאה הי"ח, טקסטים יהודיים עתיקים) ומשתוקקים להקנות להם משמעות, אך ציפיותיהם מתפוררות עם המגע הראשון.

הסיפורים נטולים חיוניות אף שקצבם אינו אטי, הם מילאנכוליים על אף שעלילותיהם מתמשכות ברצף אחד ללא סטיות כמעט. עולמם של הגיבורים—עולמם של מהגרים בפועל, או של נפלטים מן המהלך העיקרי של הפעילות החברתית—נותן את הטון.

הסיפור המרתק ביותר בקובץ, שהוא גם חורג קצת מן האחרים, הוא "סוף הדאעון". רגישותו של צלקה כלפי תהליך ההתפוררות של השבט, בלי שיוותר, ולו במחיר כליונו,

* אפרים קישון: השועל בלול התרנגולות (עין-כמונים)/מהדורה מתוקנת; עם עובד/ספריה לעם, 1973; 213 עמ'.

שמחות ותוגות

מעין אוטוביוגרפיה, מעין ממוארים; הדברים עברו עריכה, וניכרת בהם נימה של יראת-כבוד. קאזאלס מוצג, או מציג את עצמו, ללא הרבה הפתעות, כפטריוט נלהב, כמוזיקאי בעל קריירה אחת-בדורה, אדם שהכיר גם את המלכה ויקטוריה וגם את ג'ון קנדי, וביניהם—כל מי שהיתה לו חשיבות כלשהי בדורו ובמקומו. כל אלה מצויים, כמובן, בספר זה, אך לא מהם חמדתו. יש בו מתכונתה של אוטוביוגרפיה, ומי שתכונה זו מהלכת עליו קסם מלכתחילה ימצא גם כאן את המירקם השרירותי, המהימן, של אניקדוטות אקסצנטריות, וידויים אישיים מאד, בדיחות, מראות.

אוהביו של קאזאלס ימצאו בין אלה שני סיפורים נפלאים: "זה לי שמונים שנה שאני נוהג להתחיל את יומי באותה דרך", הוא מספר. "אין זו שיגרה מיכנית, אלא צורך חיוני לחיי היום-יום שלי. ניגש אני אל הפסנתר ומנגן שני פרלודים ופוגות מאת באך. לא אוכל להעלות בדעתי לנהוג אחרת. זוהי מעין תפילה, שתהא הברכה שרויה בבית". ועוד הוא מספר איך בעודו נער טייל עם אביו, מנצח-מקהלה כפרי, בחנויות שליד הנמל הישן ברצלונה, ותוך כדי נבירה בגלוי תווים ישנים התגלגלו לידי הסוויטות לוויולונצ'לו-סולו של באך. עד אז לא היו ידועות כמעט, והוא מספר איך המלים עצמן השרו עליו קסם בלי-תואר; איך ליטף את הדפים; איך הדיפה החנות הישנה ריח קלוש של ים; איך הלך הביתה ופתח את הכרך, ומשך שתיים-עשרה השנים שלאחר-כך שקד עליו מדי-יום, עד שאזר עוז לבצען בציבור כמו שהן, כחטיבה אחת, והיה הצ'לן הראשון שעשה זאת; איך הפכו לו הסוויטות האלו "מוסיקה המוקדשת ביותר, קורנת בנוגה של היקום והשירה".

קאזאלס הוא איש פאתטי ונרגש, וכמעט

אגמון, דן אלמגור או חיים חפר, הוכח בעליל כי יסודותיו איתנים יותר, יציבים יותר. ספק בידנו אם יש במדינתנו המתפתחת הרבה אובייקטים כדאיים להשקעה יותר מכשרונו הסאטירי של מר קישון. המנוח עזריאל קרליבך הימר עליו לפני 23 שנה ב"מעריב", ולא הפסיד. כיום תיאטרון "הביי-מה" מהמר על פאראפראזה שלו למעשה רומיאו ויוליה, וחזקה עליו שלא יפסיד אף הוא. גם "הספריה לעם" של הוצאת "עם עובד", שהימרה על עיבודו המחודש של "עין-כמונים" שמלפני 18 שנה, יצאה נשכרת.

אמיץ דולניקר, עסקן כושל ומזקין ונלעג מנאמני "תנועת העבודה", זה "השועל" במרכאות כפולות ומכופלות ב"רומן הסאטירי" שבידינו, נקלע בשעה של ליקוי-מאורות ל"לול תרנגולות" הקרוי עין-כמונים, כפר-עולים נידח ושכוח-אל בקצה גבולה הצפוני של מדינת-ישראל, מאוכלס מיני אנשים מתמיהים בתמימותם החשוכה. שם עסקננו הסנילי מפתח פעילות ארגונית ענפה וסבוכה שיש בה כדי להזכיר, ממישור רציני מעט יותר, את פעלתנותו של נפוליאון בונאפרטה באי אֶלבה בימי גלותו שם בשנת 1814. ערימת המצבים המגוחכים המתגבבת לעינינו פרק-פרק אפשר לפרשה כ"סאטירה פוליטית נוקבת על משחק הדמוקרטיה בהווי הציבורי המיוחד של חיינו", כנאמר בשער הספר. מכל-מקום, היא גודשת את 213 עמודיו של הספר וממלאה אותם "סיטואציות קומיות". ניתנת האמת להיאמר כי עד לעמוד 50 או 60 אכן יימלא פינו שחוק. מכאן והלאה יש לשחוקנו, לעתים קרובות יותר ויותר, צליל מאונס כלשהו, אם אין אזננו מטעה אותנו. יש הרגשה שאפשר היה למצות את הענין, בהצלחה, ב-100 עמודים לערך.

במובן ידוע אולי מר קישון הוא "השועל" האמיתי במקרה שלפנינו וקהל-הרבבות של קוראיו הוא "לול התרנגולות". כל זמן שהוא מפיל בנו חללים מתוך יכולת מקצועית וידיעת-הענין מוכנים אנו למחול לו על כוונותיו הזדוניות להרג סיטוני.

מ.ח.

* פאבלו קאזאלס: שמחות ותוגות (הירהוריים, כפי שסופרו לאלברט א. קאהן / 1970); תרגום: אביבה בית-צורי; הוצאת רשפים, 1972; 185 עמ' + 30 עמ' תצלומים.

אין בו שנינות כלל. מוצאו ממשפחה ומפפר שתיאורם נראה כהתגלמות-בפועל של ציבי-ליוציה אמיתית: ישרה עד-תום, חמה, מעור-דנת, מלאת חשיבות. בגיל צעיר מאד היה לבן-חסותו של הרוזן דה-מרפי, אחד המצו-ינים בבני-דורו, ובכך מתחילים קשריו עם שורה ארוכה של אנשי-מעלה. הוא מספר על אירופה שמלפני מלחמת-העולם הראשו-נה, על קונצרטים קאמריים בטרקליני-מלוכה בבריסל, מדריד, סנט-פטרסבורג, לונדון, וינה; על רעב בפאריז, על ידידות עם קרייז-לר, הגאון העליו והמעודן, עם איסייה, עמנואל מור, באואר, סאראסאטה, אלבאנו, שוייצר; והוא מספר איך שב לקאטאלוניה בהיותו בשיא הצלחתו הבינלאומית, כדי להתישב בה ולהקים בה, בכוחו ובכספו, תזמורת מעולה מבני המקום, ולהפוך את ברצלונה למרכז של מוסיקה ערה, מצוינת. השנים בהן חי ועבד באינטנסיביות מרובה בפרובינציה שלו, עד שנת 1936, נחשבו בעיניו המוצלחות והחשובות שבחייו. הרג-שתו במחיצת עצמו מלאה פשטות והרמוניה; הוא מחפב חברה, הוא נמרץ ובעל תודעה חברתית חזקה. כל מקום שהוא נמצא בו נעשה תוך זמן קצר מרכז של מוזיקה ורגשות חמים. לכאורה הסיפור ידוע מפדי שיוכל עוד להיות מעניין באמת—ואף-על-פי-כן, כאשר הוא נחשף מבעד לסיפוריו הקטנים של קאזאלס עצמו, יש בו משהו שאין לו תחליף.

הצחוק בספרות הישראלית

שני חלקים בספר הזה: האחד, מבוא קטן (13 עמ') על מקומם של מושג הצחוק ודומיו בתולדות העיון האסתטי; השני, שהוא גוף הדיון, תיאור מפורט של מקומות אחדים

* חביבה שוחט-מאירי: על הצחוק בספרות הישראלית / מבוא כללי ופרקי עיון ביצירות א.ב. יהושע, נתן זך, יהודה עמיחי; ספרי פרס לאה גולדברג לעידוד מחקר השירה העברית (תשל"ב) / ספריית פועלים, 1972; 160 עמ'.

ביצירות של שלושת הסופרים הנזכרים בכותרת, מקומות שלדעת המחברת ובעלי-המובאות שלה יכולים להיחשב פיקחיים, או שנונים, או מצחיקים וכל כיוצא באלה. מבחינתו של הקורא לוקה חיבור זה בכל מה שיכול להמאס על בר-דעת את הקריאה במחקרי ספרות ושירה. הוא סטנדרטי, מקר-טע על קביים של סגנון אקדמי-כביכול, גטול כל ענין, גטול אפילו רצון לעניין. אם לא גטען על חיבור זה שהוא מיותר לגמרי הרי זה משלש סיבות: ראשית, ספק אם ספר כלשהו יכול להיות מיותר לגמרי; שנית, הספר שלפנינו נכתב והוגש כדיסרטציה, ומכאן שאי-מי ודאי יצא ממנו נשכר; ושלישית, אפשר להפיק מידה של תועלת מן המבוא הכללי, שבו סקירה נקיה, זהירה ורגילה לגמרי על כיוונים אחדים בתולדות העיון האסתטי שנושאם הוא הצ-חוק. זו סקירה חלקית-להבהיל, כמובן מאליו, חסרת כל חן ויכולת אינטגראטיבית; מכל-מקום, יש בה כדי לסייע ביד הקורא המבקש לתכנן את חומר-הקריאה שלו בנושא זה. על עצם העיון ביצירות של יהושע, זך ועמיחי יש לומר, קודם-כל, דבר שאמירתו מתבקשת לגבי כל עיון ממין זה. הוא מוכרח להיות מצוין, בעל סגנון ותנופה, מקורי, סינתטי ולא אנאליטי (בדרך-כלל), כדי שיהיה בקריאתו עונג כלשהו; שאם לא כן, יש בו ריח של שיעור אכזרי בספרות יפה. על אחת כמה וכמה כאשר הנושא איננו עיון ספרותי סתם אלא "הצחוק בספ-רות הישראלית" (איזה שם!). והנה, למר-אית-עין אכן נעשמה כאן מלאכה שלמה, עטופה בכל הגינונים האפשריים של ניתוח חשוב—"אינרציה", "אפיפורה", "אוניפי-קציה", "טנור" ו"והיקיל" (דווקא!), "מורפו-לוגיה" ועוד. מלאכה לא בלתי-מלומדת, אך רחוקה מהיות מלומדת באמת; ארץ-ישימון. ומעבר למראית-העין יש אדישות, בינוניות: עוד ספר, עוד דוקטוראט, עוד פרס. אין זה רע, אין זה טוב, אין זה אפילו מיותר לגמרי; רק משעמם. וכאמור, "פרס לאה גולדברג לעידוד מחקר השירה העברית".

והתרבות, בוקעת אנתת-הרווחה. מחברי שנות-הארבעים, הוא אומר לנו, השתפרו מאז הרבה (ושמא נכון הוא שאצל אחדים מהם היו דווקא היצירות הראשונות הטובות ביותר?—ב.מ.). ולא עוד אלא ש"התפתחו והרחיבו את אפקיהם, הידקו את קשריהם הנפשיים עם המסורת של ספרותנו והתודעו לקיבוצי יהודים בגולה". למר מכמן פתרו-נים מה לכל אלה ולרמה ספרותית מעולה יותר; הפתרונים, כנראה, שמורים במבואו של ד"ר הלל ברזל.

בדחיסות רבה חוזר הלל ברזל על התיזה הידועה של פרופ' קורצוויל, ובזהירות לא פחות הוא נחלץ ממנה. ברזל מגדיר את שבעה המספרים כ"חד-נופיים", אבל בכתיבה בעלת פרספקטיבה ראוי היה לציין כי ההגדרה המעורפלת למדי של חד-נופיות צריכה דיוק, שפן מדובר בכתיבה של קבוצת סופרים בתקופת-זמן מוגדרת וקצרה לפי היחס (אגב, גם מנדלי, המוזכר בהקדמה, הוא "חד-נופיים"), וקשה להגדיר סופרים כ"חד-נופיים" כשמדובר רק בפרק מצומצם ביחס של יצירה. לתומנו סברנו כי הכללה צריכה להישען על מלוא היקפה של היצירה ולא על חלקה, והרי ברזל עצמו יודע לציין כי במרוצת השנים התרחבו גם המעגל התימטי גם תחומי הנוף של יצירות הסופרים הנזכרים. חבל גם שאין הוא אזור אומץ לומר כי אין כל קשר של ממש בין מה שמכונה אצלו "חד-נופיות" לבין הישגים ספרותיים גדולים וכי לא מעטים מגדולי היוצרים בעולם היו יוצרים "חד-נופיים" במובן זה שחיו בתחומיה של מציאות רוחנית חד-לשונית מעיקרה ואף חד-סביבתית, כדברי ברזל.

אך, בסופו של דבר, לא במבוא ופירושים ענין לנו כאן אלא במבחר ייצוגי של 15 סיפורים של שבעה מספרים שכל אחד מהם ראוי לעיון נפרד והנסיון לדבר על כולם בנשימה אחת, תוך חיפוש אחר הגדרות מכלילות, דומה שאינו נושא-ברכה במיוחד. ודאי גם שאצל אחדים מן הסופרים (שמיר, למשל) לא נבחרו הסיפורים הטובים ביותר. קיצורו של דבר, לפנינו אנתולוגיה שאינה

שבעה מספרים

האנתולוגיה הכוללת סיפורים קצרים של שבעה מספרים (ס. יזהר, בנימין תמוז, אהרן מגד, משה שמיר, יצחק אורפז, נתן שחם וחנוך ברטוב) שייכת לסדרת אנתולוגיות היוצאת לאור בסיוע משרד-החינוך והתרבות לכבוד "שבוע הספר הישראלי" החל בחודש מאי. האנתולוגיה, אם ירדתי לסוף כוונתה, אמורה לקרב את יצירותיהם של המספרים הכלולים בה לקורא העברי. מצדו של משרד-החינוך יש בכך מעין "פז-זה" של תרבות ספרותית ליום-הג, שכן בימי-החול של הספר העברי עדיין לא שמענו שהגדיל המשרד לעשות להפצת ספרות עברית מקורית במחיר מוזל בקרב תלמידי בתי-ספר תיכוניים, למשל. זאת ועוד: דומה כי שבעת המספרים הכלולים בקובץ אינם זקוקים לפרסומת; הם ידועים יפה, ספריהם נקראים בדרך-כלל, יצירותיהם מופרות, ואנתולוגיה מעין זו אין בה כדי לקרבם אל קהל ישן או חדש. ואם בכל זאת זוהי המטרה, תמיהה היא מה טעם במבואות המציגים כל סופר וסופר, מבואות מלומדים מאד, מלווים רשימה ביבליוגרפית סלקטיבית ומקוטעת. שמא תכליתה לעזור לקורא לרדת אל נבכי הסיפורים או אולי כוונתה להטיל עליו מורא, כדי שישכיל לדעת, אם אינו יודע עדיין, מה בעיות גדולות ועצומות עומדות בפני הבקורת בצאתה להתמודד עם הספרות הנכתבת בארץ הזאת.

הבחירה העלתה שבעה מספרים שהתחילו בכתיבתם ערב קום המדינה או סמוך לאחריה. ששה מהם משתייכים לדור המכונה לשם נוחות "דור הפלמ"ח", ורק יצחק אור-פז, בן-גילם שתחילת כתיבתו מאוחרת בעשר שנים לכתיבתם, מופיע כאן כמתגנב. מהקדמתו הנרגשת של ד"ר יוסף מכמן, מנהל המחלקה לאמנות במשרד-החינוך-

* הלל ברזל (עריכה ומבואות): שבעה מספרים; משרד החינוך והתרבות בשיתוף "יחדיו", איחוד מוציאים-לאור בע"מ, 1973; עמ' 335.

אינטואיטיביות מאסוציאציה אחת לחברתה אלא עיבוד של האסוציאציה הפותחת, מי־צוי גמור של התא הבודד.

באותה מידה התגבש גם תהליך העיבוד, החוזר ברבים מן השירים. זהו מעין מעבר מאובייקט חיצוני אל האני, ומשם הפנמה של האובייקט הפותח. קריאה חוזרת בשירים מאשרת את המבנה הזה—הן מצד עיבודו של השיר כיצירה, הן מצד התיחסותה של המשוררת אל היקום ואל עצמה בתוכו. האני־המשוררת מופיעה תמיד כתחנה בין היקום האובייקטיבי, שבחוץ, לבין היקום המופנם. אחד מסימני הבשלות בקובץ זה הוא אמנם ההתייחסות שציינתי: לא עוד מופיעה המשוררת כנקודת־מוצא אלא כתחנה, כתופעה סבילה כמעט: ההרים דוחסים את הפסגות אל חיקה, הרוח הדרומית בועטת בה, ההרים יונקים ממנה את המדבר (גם סוג הפעלים מעיד על נטייה זו). במשמעות זו של ה"אני" כתחנה—כמקום בלתי־מוגדר שדברים מתרחשים ועוברים בו, משאירים אותו שונה אך מתעלמים ממנו בעצמם—קיים גם המדבר. מבחינה סמלית הוא מופיע בשירים גם בדימויים אחרים "תחת השמים", "באמ־צע", "אני עומדת כטחנת־רוח וזרועותי סור־בבות במרחב", וכדומה.

בקובץ שלפנינו מרחפת תחושת האכזבה הנשית, לצורותיה השונות. בסקירה קצרה זו כדאי למנות אחדות מהן:

(א) "ואני הייתי כאשה שאין לה יציאות... כמו היו עוברים־נפילים כלואים ברחמי— גדולים מלצאת" (ע' 12);

(ב) "תמיד אוהבים עוברי־האורח לנשקני / ואני לא אדע מאיין יבואו ולאן הם הולכים" (ע' 10);

(ג) "אין לי איש מלבד התוהו / ולתוהו אין מלבדי אשה" (ע' 8);

(ד) "אולי יבוא פעם איש / אחרי כלות" (ע' 18);

(ה) "איש אחד כבר אמר לי שאני יפה כפרח / ואני עלצתי מאד. / הייתי בודדה כל־כך" (ע' 24);

(ו) "אינני יודע אם פגשתי במי שהוצרכתי לפגוש" (ע' 37);

מעלה ואינה מורידה, מיועדת לעתות חג כמעין כרטיס־ביקור—לא של ספרות אלא של פעילות תרבותית של המשרד הממשלתי ה"ממונה" על פעילות זו.

ב.ט.

כסאות במדבר

ראוי היה להתפנות פעם למעקב אחר הופעת המדבר ומשמעותיו בשירה הישר־אלית הצעירה, בפרט בשירתן של משוררות. כי הסמל, מעל להקשרו הגיאוגרפי והרגשי במנטאליות הישראלית, אוצר בחופו גם את המשתמע ממנו: החום, שהוא בדרך־כלל סמל אחר; הבדידות; דמות של הגר, הצמ־און, השממון, ובעקבותיו העקרות. כך, למשל, עם כל ההבדלים המהותיים בשירתן של רבקה מרים וש. שפרה, יש לו למדבר משמעות ושימושים דומים בשיריהן וגם בכותרות קבצי־השירה שלהן.

ההרים דחסו פסגותיהם אל חיקי / חיקי הלך לשוטט בהרים. / היה קיץ, רוח דרו־מית בעטה בי. / חיקי נצמד שוקט ולצה אל ההרים / והם ינקו ממני את המדבר. ("ההרים", ע' 39, בשלמותו)

שיר קטן זה, אף שאינו הטוב בספר, נושא בתוכו את עיקרי שירתה של רבקה מרים, הן בתוכן הן בצורה.

בקבצה הראשון, "טבעתי בחלונות" ("עקד", 1969), הפתיעה רבקה מרים, משוררת צעיר־רה מאד, בכושר הביטוי, בהבחנה, בעצמה ובמעוף. נדמה היה, באותם ימים, כי אנו רואים בשיריה יותר משהיא עצמה מסוגלת להסביר לעצמה, לפי שהיא מעין כלי־משקף חד־זווית הקולט ומשדר דראמה בלי שיבחין הוא עצמו בעומק החומר.

בארבע השנים שחלפו חלה התפתחות ידו־עה. שיריה הנוכחיים של רבקה מרים מעו־בדים ומגובשים ביחידותיהם. הרגש, המח־שבה, הגילוי האמנותי שהיא מגלה בשיריה היו לתא אחיד ומהודק של תוכן וצורה (כבשיר המצוטט למעלה). אין עוד גלישות

* רבקה מרים: כסאות במדבר (שירים); הוצאת דביר, 1973; 80 עמ'.

אל גזע זית / בטוח וחמים. / לב מטורף השמש" (ע' 20). מאחרי השיר מורגש שקיים בסיס ממשי של אסוציאציות אישיות; אין הוא בבחינת אוסף דימויים סתם. ובכל-זאת קשה לעקוב, קשה לעבור לאורך ולעומק יד-ביד עם המשוררת בלי להחמיץ ניואנסים.

כוחם של השירים בעצמת המרירות, בכוח השירי, הלשוני והאסוציאטיבי—והם נושאים בתוכם גם את כשלונם. אתה רואה את המערבולת, רואה את הזרימה והגעש, את המים העכורים ועירבוב הערכים, את ההיולי והנואש—ובכל-זאת אתה תופס את הדברים בדרך השכל בעיקר.

עץ נעמי

"אתה בחממה אבל אני צופה / במחזה מן החוץ / מן המקום שאנקדוטות הופכות / את העולם לים של דמעות" (ע' 31). זהו, למעשה, המקום שממנו נכתבים כל השירים בקובץ הזעיר. תהליך של צילום נוף אנושי יומיומי, חילוני, לפרטיו האפורים ביותר, ופיתוח התשליל של הצילום בעדשה אישית צינית, חדת-לשון ודמיון. כמעט כל השירים פותחים בצילום: "בין צרעה ואשתאול בשעה של שקיעה / דמות אשה עירומה כמו עץ עירום / בתחילתו של סתיו אדום" (ע' 6); "בחוף נובח כלב / יש שלכת ועלים צהובים טסים לגור בה. / בפנים, זכר ונקבה עומדים" (ע' 7); "אשה זרקה סיגריה" (ע' 10), וכדומה.

מעניין תהליך הפיתוח והעיבוד של ה"צי-לומים". שושנה רוזנברג נוטלת מן הצילום איכות מסוימת שלו, פרט ממשי או גלמי, מופשט או מוחשי ומוליכתו בתוך השיר כולו בתהפוכות שונות עד למיצוי—פעמים מטורף במתכוון—של הפרט והפיכתו לסמל, לתשליל של עצמו. כך בשיר "זונה עתיקה" (ע' 10): "אשה זרקה סיגריה. / אשה לא כיפתה האש. / אחר-כך דעכה הלהבה לאט"

(ז) "וידעתי כי מעולם לא פגשני, / כי מעולם עמי לא היה. / רק כרסי נותרה נפוחה" (ע' 27).

רבקה מרים, שהיתה ילדה-אשה, שהיו בה ערכים רבים אחרים (מוטיבים לאומיים, השואה, המשפחה והמסורת), מתגלה בספר זה כאשה בעיקר. למעלה מזה: כמשוררת.

פעמון סגור

שירה בוטה, מרה, מורכבת. השירים עשויים פרודות-פרודות של תחושות, ערכים, תיאורים—ושלילתם עד-אבסורדום. אפילו עד שלילת האכזבה עצמה: "אם אצעק עתה / ישדר האוויר / דממה אל דממה" (ע' 31).

מהרכב השירים כיחידות ועד הרכב כל דימוי או שורה עושה המשוררת שימוש בכואב ובמכאיב, בדוקר, בפולח, באטום, בפוהה. מערכת עקיבה של שלילת כל התכונות בעלות-המשמעות של הקיים ושל הקיום האנושי. קישור עקיב של קיר אל טחב, של חלון אל זיו; הבולבול מקונן, הכדור אבוד, האדמה מרה, אפילו ירושלים "כספינה על עגנה מתנועעת" (ע' 44).

התפילה והציפייה גם הן אשליה, משחק חסרת-תקוה, הולכת-שולל עצמית: "ציפרנים / עוד צומחות מן השקט / אל תוך הציפיה / והאור כורע / על מפתני העיר / כעיר פושט-יד" (ע' 62).

ההאצלות הן מן האדם אל הטבע: "גדם אחרי הכריתה—/ מי זוכר עונות האילן החי? / מי יעז לנבא תחיית ענפיו?" (ע' 36).

האור נבלם "טרם שחר" — — —

קשה הקריאה בשיריה של עליזה נהור. קשה גם בשל הנבואה המרה, המיסרת, גם בשל המורכבות של השירים. המעברים מאסור-ציאציה אחת לחברתה—כמוהם כתחושות עצמן—שרירותיים למראית-עין, פועלים בדינאמיקה חזקה ופנימית שלא תמיד אפשר להתחקות אחריה: "לפני. / תמיד לפני / כילודה של אין / המסמיכה גופה המעונה /

* שושנה רוזנברג: עץ נעמי (שירים); "עקד", 1973; 31 עמ'.

* עליזה נהור: פעמון סגור (שירים); עם עובד, 1972; 75 עמ'.

שמעון בלס, הרומן השני מפרי עטו. מל-חמת-יוני? אמנם כן! ואכן, לכאורה הרי זה עוד ספר על המלחמה, על גיבורים ואנטי-גיבורים שבה, ולפנינו עוברות תמונות של הלוויות, אלמנות, שטחים, שמחות ושאלות גורליות—בקיצור, אותם חמרים שהם רכיביה השיגרתיים של ספרות "ששת הימים". אולם, להבדיל מהרבה ספרי-מלחמה, כאן אין המלחמה נשקפת מזווית-הראות של מי שנטל חלק בה. נהפוך הוא. יעקב דרורי, גיבור היצירה המרכזי (ולמעשה, היחיד) הוא דמות סבילה, אדישה למתרחש, שקועה ראשה-ורובה בעולם של ספקות והזיות. יתר על כן: יעקב, אף שהוא צעיר-ביחס, אינו נלקח לצבא מטעמים רפואיים. כל מה שהתרחש בשבוע השני של יוני 1967 כמעט לא נגע אליו, לא הטיל בו מורא, לא הלהיבו, לא העציבו. החוויות שעברו עליו במרוצת החודש-חדשיים שבהם מתנהלת עלילתו של הרומן לא היו במישרים פועל-יוצא ממאורעות הימים ההם. ענין לנו, אפוא, ב"רומן-מלחמה" בלתי-שיגרתי, מפתיע ובולט בשונוותו ובייחודו.

אך לא בכך בלבד מפתיענו הספר לטובה. קוראיו הוותיקים של בלס, שזוכרים לו את "המעברה", הרומן הראשון שלו (ראה אור ב-1964), יכולים להיוכח, מהשוואת שתי היצירות, כמה התפתח, עד כמה השפיל להעמיק חדור, עד כמה השתנתה גישתו אל עיצוב הדמויות ואל עצם המימצע הסיפורי. ב"המעברה" ניסה בלס, כזכור, לתאר עולם-ומלואו, ולשם כך איכלס את ספרו בדמויות רבות ופעילות והעלה חוויה קולקטיבית ססגונית. אלא שאז היתה זו, במידת-מה, תפיסת-מרוצה, והתמונה שהתקבלה היתה עתונאית במידה לא מבוטלת. עתה חל מפנה בדרכי כתיבתו (אף שלמען האמת כבר התחולל מפנה זה קודם-לכן, בסיפוריו הקצרים המעולים שקובצו בספר "מול החומה", 1969). "התבהרות" הוא סיפור חד-גיבורי, אינטרוספקטיבי, שנקודת-התצפית בו מרוכזת וממוקדת במלוא מובן המלה.

זאת ועוד: בניגוד לתנועה המהירה, החפוזה

לאט / ואחר-כך היה העשן מיתמר, / נמהל בחמצן ומסריח אותו בניקוטין. / זונה עתיקה זרקה סיגריה. / זונה עתיקה טימאה האוויר שלנו. / והיא מסריחה מניקוטין, / והאוויר טמא מניקוטין ומסריח, / והניקוטין המסריח מסריח", וכדומה.

לאותו עיבוד זוכים "שני סמרטוטים" שחצו את היער (ע' 30). וכן הילד מטומטם-המבט (ע' 15), וכן גם "מחלת הנקודות" (ע' 18) ועוד ועוד.

אחרי שימוש חוזר בעקרון של מיצוי גמור של "סמרטוטיות", "סרחון", "טימטום" או "נקודות" אתה מתחיל לחשוש כי העקרון גבר על התוכן, כי הטכניקה מוליכה את השיר, כי בנקודה מסוימת הפרט הופך לשלוט במשוררת. השימוש במלים בוטות ("יש לי כנים בראש") או בביטויים הנחשבים "גסים" הוא רב-משמעות כל עוד אינו הופך עקרון; בקובץ קטנטן זה נראה לי כי השתלט על השירה.

בכל-זאת, יש ייחוד לקובץ הזה: יש לה מה לומר, יש לה מעוף חצוף כמעט שמכריח אותך להגיב ולא להישאר בשולי השירים. זוהי מעלה גדולה ויקרה במשוררת צעירה, שאם איני טועה זה לה קובץ ראשון.

הפיכת ענייני הפרט של ימי-החול למקור השראה ואמירה עקיפה על עניינים רחבים ומופשטים יותר היא כשלעצמה תהליך שירי מקובל ומעניין. גם השימוש בניסוחים מפתיעים, "טיפול-בהלם", נמצא יעיל וסוחף בימים אלה של אמנות בוטה.

האמיתות, לעומת זאת, תוצרכנה לעמוד במבחן הזמן והשירים שיבואו, כדי שאמנם נדע כי המימצע לא הפך להיות המסר, כהגדרתו של מרשל מקלוהן, והאמצעי לא הפך להיות התוכן.

צ.ג.

התבהרות

"המלחמה עברה על יעקב דרורי והוא במיטותו"—במלים אלו נפתח ספרו החדש של

* שמעון בלס: התבהרות; ספריית פועלים, 1972; 202 עמ'.

מסקרן, מפחיד גם כאשר נאלצים אנו להודות שאמת ידועה הולבשה הפעם בכגדון חדש, אפילו כאשר אנו מודים כי הנאמר בספר הוא מקורי. עם זאת הגיע הזמן בו יש הכרח לחפש הצדקה לכל שורה כתובה: האם היא מעניקה משהו חדש לאנושות? האם יש לה צידוק רק בשל אפיה?... אפשר להתווכח אם הנחות אלה מחייבות מחברים אחרים, אך אין ספק שהן צריכות לחייב את המחבר. ובכן, לאחר קריאה ב-400 עמודי ספרו של ד"ר א. כלב חוזרת הקושיה אל בעליה: מה הצדקה יש לאלפי השורות שכתב.

אכן, ד"ר א. כלב מקדים רפואה למכה ומסביר כי הרעיון היסודי בהשקפת-עולמו, המוצאת את ביטויה בנובילות שלו, היא הגרור-טסקיות. הגרוטסקה היא, כידוע, ציור קומי-אירוני המסלף את דמות המציאות באמצעות ניגודים קיצוניים ביותר, המביאים את ההווי המתואר עד אבסורד. הגרוטסקה יודעת לצרף יחד את השטני ואת האלוהי ולשפנם בכפיפה אחת. חידושיו של המחבר הם, אפוא, בתחום הגרוטסקי, כאשר "הטראגי עומד מול המצחיק, הקטנוניות מול גודל הנפש, הזוועה ליד האושר והתהוה-ובוהו ליד הסדר המופתי". כך נוצרת ערבוביה של דמויות ואירועים, תיאורים ורעיונות, שבהם נתקשה למצוא את ידינו ורגלינו. גם גרוטסקה צריכה לאיזה הגיון משלה.

הנובילות של ד"ר א. כלב הן התגלמות קיצונית ביותר של הגרוטסקה, הטמונה במוח האדם. "נתח קטן של רקמה חיה מול היקום המפואר והעשיר, וכל היקום העצום הזה מוצא את מקומו בדמיון האדם. ואם קיים עוד יקום, גם הוא ימצא על-נקלה מקום במוח כה קטן. הפירוד הזה מסוגל להבין את העולם הענקי הסובב אותנו..." יש לשים לב לתאריך של דברי ההקדמה—קיץ 1941, ולמקומם—סופיה שבבולגריה. באותו קיץ התרחבה מלחמת-העולם השנייה וגרמניה של היטלר פלשה לרוסיה הסובייטית. בולגריה לא נסחפה עדיין לרצח ההמוני, אך להבות השריפה הבינלאומית האירו את שמיה היטב. ד"ר א. כלב ניסה להבין

כלשהו, שבה נתקלנו ב"המעברה", ב"הת-בהרות" התנועה אטית, אטית מאד, לעתים מזדחלת ממש. אך אל נא יינצר הרושם שאין דברים של ממש מתרחשים כאן. למעשה, כל הסובב את יעקב דורי שרוי בתנועה, ובתנועה מהירה דווקא, אולם בנפש הגיבור פנימה אין כל תנועה עד לסוף הספר: יעקב רוצח באכזריות רבה מקק שראה במטבח, וסופו שהוא מתעלף בשל הצטברותן של חוויות רבות שנקלטו ונרשמו בנפשו במשך שבועות, ללא תגובה בשעתן. דומה כי אמנם עיקרו של "התבה-רות" אינו אלא ניגוד זה שבין עולם היצוני מהיר-תנועה לבין עולם פנימי שקפא על עמדו לרגע קט.

ניגוד נוסף, חשוב לא פחות, הוא הניגוד בין הרושם היצוני שיעקב משרה על הבריות—"תדמית" של אדם סולידי, יציב, שקט, מסודר וחסר-לבטים, לבין האמת, שיעקב—ועמו הקורא—חש בה היטב, כלומר: שהוא דמות רצוצה, חסרת-נחת, אדם שהאכזרות וההיסוסים הציפוהו עד כי שיתקו בו כל רצון לפעול. אפשר לומר, אפוא, שהתנועה האטית, הגוררת שיעמום לכאורה, היא פונקציונלית, היא תכלית לעצמה בהיותה חלק מאותה קומפוזיציה מודעת המלפדת יחדיו שני צמדי ניגודים.

גם לשונו של בלס ראויה לשימת-לב. אמנם אין היא נושאת סממני סגנון בולטים, אידיאליסטיים, אך עם זאת הריהי לשון עשירה, קלה ומגובשת. באחת—לשון התבה-רות!

ש.ק.

גרוטסקה

בדברי המבוא מסביר המחבר, ד"ר כלב, כי "הגיע היום העצוב בו צריך היה להודות כי הכל כבר נאמר, שכל ספר אשר אנו נוטלים ביד מפחיד אותנו יותר מאשר

* א. כלב: גרוטסקה (נובילות); הוצאת מי-לוא, 1973; 396 עמ'.

שבמשנה, בגמרא ובמדרשים עסקו בפירושי שים ובביאורים ובהסברה לפסוקי המקרא ונמנעו מהרחבת היריעה ומכניסה לפרטים של מה למעלה ומה למטה, מה לפנים ומה לאחור. בן-ציון פירר מרחיב את היריעה וסיפוריו מלאים תיאורים מפורטים, שיסודם ב"הררי קודש" של המקורות המרובים. לו לא היה צמוד לתורה-שבכתב ולתורה שבעל-פה אולי היה חפשי יותר בכתיבתו, קורא דרור לכשרונו התיאורי ומצליח הן בהעלאת הדמויות הן בסיפורי המעשים.

הסיפורים על משה פותחים במותו של יוסף ובתיאור הסבל והצרות שבאו על בני שנים-עשר השבטים במצרים. הולדתו של משה, חינוכו וגידולו בבית פרעה ויציאתו אל אחיו, מעשה הסנה ועמידתו לפני פרעה ויציאת-מצרים, מסופרים מתוך נאמנות למקורות. התיאורים מפורטים ביותר, ולפעמים הם תורגים מן המשמעות המצומצמת של הפסוקים הנוגעים להם שבתוך המקרא. גם האגדות זוכות להרחבה עניינית.

בפרק על "ביות מצרים" מספר המחבר כי בני-ישראל נענו למשה באי-רצון, "באותה שעה לא היו בני-ישראל להוטים אחרי כסף וזהב. תשוקתם היתה עזה לצאת ממצרים ולוא יצאו בערום ובחוסר כול. דבריו של משה נתקבלו כמצוה שיש למלאות אחריה בלי לשאול שאלות. גם הנשים שאוהבות להתקשט לא התפעלו במיוחד מדברי משה האחרונים". ולאחר-מכן, כשבאו אל המצרים וביקשו מהם כלי-כסף וכלי-זהב, והמצרים טענו שאין להם, אמרו להם בני-ישראל כי ראו את הדברים אצלם בימים שהיה חושך במצרים. המצרים התפלאו שבאותם ימים לא לקחו בני-ישראל כל דבר שמצא חן בעיניהם, ולכן נתנו לעברים כל מה שביקשו. ולא עוד אלא "ששנאתם לעבדים נתרופפה. כך דרכם של בני-אדם. מי שעושה חסד לחברו נעשה לבו טוב על חברו זה. העברים הוציאו מבתי המצרים כלי כסף וזהב ויחד עם זה הוציאו מלבותיהם של המצרים את שנאתם בת ארבעה הדורות..."

בדברי משה האחרונים שם המחבר בפיו של משה פסוקי מוסר משלו, האפיינים

את השגעון הגדול שפשט באירופה ולישב אותו בתודעתו. כוונה זו עולה מתוך כתיבתו הבלטריסטית, לאחר ששנים רבות עסק כרופא ברישום תרופות. במונולוג שלו עם הקורא, שבסוף הסיפור, הוא מדווח על שני מאורעות שמצאוהו—כאשר ניצל מהסתבכות עם המשטרה בשנות המלחמה, וכאשר נפטר משיעול מציק ומחניק בזכות השמדת כתב-יד של נובילה על השטן. שנים רבות לאחר-מכן היה נאבק עם יצרו שפיתה אותו לכתוב את הנובילה מחדש.

והנה באותם ימים מת ידידו מנוער אשר מסר נפשו על הצלת אנשים טובעים בים. מיד לאחר-מכן חלה ונפטר ידיד שני. המחבר התפלל אז לשטן שירפה מטרפו, אך תפילתו לא נענתה. אף-על-פי-כן נתן ד"ר כלב דעתו לפירסום הנובילות הכלולות בספר, שבהן השטן משמש דמות ראשית. למעשה מעלה המחבר מוטיבים מספר איוב ומ"פאוסט" בעיבוד חפשי ומודרני, אלא שכשרונו הספרותי אינו מספיק לו. ניכר אמנם שד"ר א. כלב השקיע בחיבורו עבודה רבה ועשה כמיטב יכלתו להעלות על הכתב תיאורים עזי-רושם מעלילות השטן בחיינו. אלא שהעימות עם השטן—בכתיבה כמו בחיים—מצריך כוחות גדולים. ואם גם הדרך לגיהנום רצופה כוונות טובות, כמו שאומרים, אין די בהן להתמודדות עם השטן.

משה

סיפוריו של בן-ציון פירר על משה בנויים על יסודות התנ"ך והמדרש. מן ה"הלכה" שבתורה ומן האגדה שבספרות התלמודית מבקש המחבר "לחבר את הזמן בו נכתבו הדברים". מטרה נאה ומכובדת, אבל איך מגיעים אליה—בפרט כשהמחבר מאמין בתורה מן השמיים ויודע את האיסור החמור של לא תוסיפו ולא תגרעו. ברור לו גם

* בן ציון פירר : משה (סיפור מקראי) ; מס' דה, 1973 ; 377 עמ'.

מתארם בהתאפקות רבה—אך, לדאבון־הלב, בלי להציע ריפורמה מקיפה ובלי לתת הדגמות של פתרונות הקיימים בארצות מערביות.

לא ברור מן הספר אפילו מה מקווה המחבר או מה הוא מניח שאפשר לקוות משלטון מקומי יעיל, ונראה לי שמיטיב היה לעשות אילו השווה הישגים, בייחוד בארצות שבהן ריבוי מפלגות וממשלות קואליציוניות. ברור עם זאת שהמחבר כואב באמת את כאב ההשפלה ואזלת־היד.

הספר כולל פרק היסטורי, פרק מבני, פרק פונקציונלי, פרק על יחסים עם השלטון המרכזי, וארבעה פרקים על ענייני מפלגות ופוליטיקה פנימית. הפרק ההיסטורי תולה את היעדר הדחף לביזור ולביטוי מקומי בשטחה הקטן של המדינה ובחוסר היציבות ובשינויים הדמוגרפיים המתמידים, בנוסף למסורות הריכוזיות. הפרק המבני מתאר את הבסיס הפורמלי של בחירת האלמנט הנבחר בשלטון המקומי וטוען שלמעשה הנבחרים אינם נציגי הציבור המקומי אלא בחירי הגופים השליטים במפלגות הפוליטיות ובעיקר ממזני "גוש תל־אביב". כמו כן הוא טוען כי יש עירוב־תחומים מובהק בין סמכויות ויוקרה של הנבחרים והממונים: גם הממונים ברובם אינם מגיעים למשרותיהם בגלל הישגים או כישורים ואף לא לפי צרכים מינהליים אלא משום שצריך לספק פרנסה לפעילים מפלגתיים על בסיס הסכמים קואליציוניים בעת הבחירות. בפרק הפונקציונלי מגלה המחבר כי בהשוואה לשלטונות מקומיים בארצות רבות התלות הכספית של השלטון המקומי הישראלי בשלטון המרכזי אינה גבוהה, בעיקר—בעיריות וברשויות ותיקות בעלות מעמד בינוני מתקבל על הדעת, אולם יש הבדל עצום בין מידת המימון המרכזי לרשויות אלו ולרשויות של עיריות־פיתוח ודומיהן. אמנם אפשר היה לטעון שמוצדק הדבר שאוכלוסיות בעלות כושר כלכלי נמוך ומשפחות גדולות זקוקות לתמיכה גדולה יותר, אך הממשלה אינה עקיבה במימושו של עקרון זה, למשל ברשויות המקומיות של

לכל חיבורו. בפרשת "וזאת הברכה" אמר משה על שבט יהודה "וזאת ליהודה, ויאמר שמע ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו, ידיו רב לו ועזר מצריו תהיה", ואילו ב.צ. פירר מנסח את הדברים כך: "אומץ לבו / של האב / להורות דרך / במעשה רב / כשנכ־של פעם / קם והודה / ראה אחיו / ונזכר הלכה / גבורתו תעמוד / לנכדים ולנינים / למגר לארץ / אויבים וצרים". בדומה לכך נוהג המחבר עם ברכות משה לשבטים אח־רים. לעומת זה הבין יפה כי אין סיום נאה יותר לספרו על משה מאשר שמונת הפסוקים המקוריים המסיימים את ספר דברים.

י.פ.

השלטון המקומי בישראל

לפנינו סיכום מחקר יסודי ומחדש שארך כמה שנים. המחבר אינו מסתפק בתיאור היסטורי, משפטי ופורמלי של השלטון המקומי אלא מתאר את המבנה הפנימי ואת הפונקציות ואת היחסים עם משרדי השלטון המרכזי ועם המפלגות הפוליטיות בחיי יום־יום. כך נחשפת לעינינו תמונה עגומה למדי. ישראל לא די שירשה מן השלטון הבריטי שלטון מקומי מעוט־סמכויות הנתון לפיקוח מרכזי חמור ולא שינתה את מבנהו אלא אף פיתחה גורם מיוחד משלה הממעט את דמותו של השלטון המקומי והוא שיעבוד השלטון המקומי לצרכי העסקנות המפלגתית, הן המרכזית והן זו המקומית. לדעת, הספר עושה שירות מצוין, וכל המבוזים את מרצם על ענין חוק הבחירות הישירות לראשי־עיריות ייטיבו לעשות אם יקראו בו; אז אולי יראו כי החוק המוצע, אפילו יתקבל, לא ישפר את המצב לפי שלא יתגבר על המכשול המרכזי, שהוא התלות הגדולה של השלטון המרכזי במפלגות. תלות זו יוצרת מצבים אבסורדיים שהמחבר

* ד"ר שבח וייס: השלטון המקומי בישראל; עם עובד, 1972; 231 עמ'.

ירצו ליצג כראוי את האינטרס הציבורי. נוסף לכך הם כבולים על-ידי ההסכמים הקואליציוניים. לעתים קרובות הסכמים כובלים את ראשי הרשויות ומחייבים אותם למנות לוועדות החשובות ולמשרות של פקידות אנשים שהוחלט עליהם מראש. ואם אין די בכל אלה הרי ההסכמים מאלצים רשויות להחזיק מנגנוני-עובדים מנופחים ובלתי-יעילים. מוסד ה"הנהלה"—שהוא המ-צאה ישראלית—הוא תוצאת השלטון הקו-אליציוני. חברי המועצה שאינם בהנהלה ני-דונים לחוסר כל השפעה. מפד"ל גהנית במיוחד מן ההסדר הנוכחי לפי שברשויות רבות היא משמשת לשון-המאזניים המפלג-תית והדבר מקנה לה עמדה של "סחיטה". סעיף הסחיטה העיקרי של המפד"ל הוא אישור אוטומטי של תקציב "המועצה הד-תית", שהיא שלטת בה על-פי החוק ומשום כך הריהי בבחינת "עיריה בתוך עיריה".

הנסיון להשליט מינוי עובדים לפי תקן מבוקר, על-פי מכרזים פומביים ובחנים ברורים—כלומר, להוציא את מינוים של עובדי המועצות המקומיות מתחום החיסוי המפלגתי על-ידי "צו המועצות המקומיות (שירות עובדים) 1962"—עדיין לא בא לידי מימוש, לפי עדות המחבר, אף שעברו עשר שנים מאז חקיקתו.

מעניין לציין שידועות בישראל כמה רשו-יות מקומיות בעלות רמה גבוהה של שלטון מקומי יעיל ובהם ראש-המועצה נבחר כבר למעשה במישרים על-ידי הבוחרים כגון קרית-ביאליק, כפר-שמריהו, ורמות-השבים, והללו אינן מתאימות כלל לתמונה הכללית העגומה. המחבר מזכיר כי אלה יישובים בעלי אוכלוסיה "מן המעמד הבינוני" וממו-צא מרכז-אירופי, אך אין הוא תוהה על הבעיה איך הצליחו תושבי יישובים אלה לחרוג מן המסגרת הכללית וגם לעשות חיל. אולי אפשר היה למצוא בנסיונם רמזי דרך לחילוצן של שאר הרשויות המקומיות מתלות שרירותית במימשל המרכזי, מחוסר יעילות ואין-אונים פיננסי, מתלות מפלגתית, ומחו-סר-היושר של סחר-מכר קואליציוני וחיסוי מפלגתי.

המיעוטים. החולשה הגדולה כאן היא בהי-עדר בחנים אוביקטיביים.

חולשת הפרק השלישי היא בכך שהקורא אינו מקבל תמונה ברורה על שדה-הפעולה הממשי והפוטנציאלי של הרשות המקומית. בפרק על היחסים עם השלטון המרכזי מצ-ביע המחבר על חוסר הליכים ואפיקים פור-מליים חוקיים ועל הנזק הנגרם בכך משום שראשי רשויות מקומיים מבזבזים את זמנם בירושלים בנסיון לתפוס את תשומת-לבו של שר. המדיניות הכספית של המימשל המרכזי כלפי השלטון המקומי חסרה עקיבות ואינה מסייעת לפיתוח אחריותו ועצמאותו של זה. אין מכשירים לפיקוח ולבקורת על מדיניות ההשקעות וההלוואות של הרשויות, וכאשר הן שוקעות בגירעון גדול במיוחד, בא המימשל המרכזי ומציל את המצב. דבר זה מעודד חוסר-אחריות פיננסי; כן גם חוסם השלטון המרכזי בפני הרשויות המקו-מיות—על-ידי תקנות כגון הקפאת המסים המקומיים, שהיתה חלק מ"עיסקת-החבילה"—את הדרך למימון-עצמי ולמדיניות פיננ-סית אחראית.

בפרקים על המפלגות מתאר המחבר את תהליך החפיפה ההדרגתית של יחסי-הכוחות במקום עם אלה שבשלטון המרכזי, את קבלתו של סגנון הניהול הריכוזי של מפא"י ואת דרך הקואליציות המקומיות על-ידי כל המפלגות, לרבות מפלגות המרכז. השל-טון המקומי הפך אבוס שממנו אוכלות כל המפלגות, מקצה ה"ימין" עד קצה ה"ש-מאל"; השלטון המקומי מספק משכורות לפעיליהם בתורת ראשי עיריות ומועצות, סגנים אין-ספור בשכר ובשכר חלקי, או עובדים בכירים; הוא מספק יוקרה ליקיריהם וסמכות לחלק מקומות-עבודה, סעד ושיח-רור ממסים לנאמניהם. כך הפך השלטון המ-קומי מבצר לסטאטוס-קו המפלגתי על חש-בון הציבור ולרעתו: לעתים קרובות אנשים הממונים על-ידי כנופיות מפלגתיות מרכ-זיות אינם מתאימים להיות נציגיו הנבחרים של הציבור. היות והנבחרים תלויים בשלי-טי הסניף המפלגתי, כבולים הם גם אם

והקיבוץ הוא חברה שבה צדק חברתי רב וניכור חברתי מועט, אין להבין ואין לחקור מדוע רוב יושבי הארץ—"היישוב העברי" או מדינת-ישראל—מסרבים להשתתף בצורת-חיים זו. וכי אין די בעצם ההכרה שצורת-החיים הקיבוצית היא צורת-חיים טובה שכדאי לשמרה ולפתחה? וכלום חייב איש-קיבוץ לתבוע הסכמה לדעתו כי אכן זו צורת-החיים הטובה ביותר?

יב"א

מבוא לתולדות תנועת-העבודה הישראלית

ההיסטוריה של תנועת-העבודה הישראלית היא סיפור של הצלחה גדולה. ההיסטוריון גרפיה הענפה לסוגיה של תנועת-העבודה הישראלית חוטאת חטא גדול להיסטוריה כשהיא מציגה, בדרך-כלל, את ההצלחה הגדולה כדבר מובן-מאליו. יש, בלי ספק, הבדל מהותי בין רצוי למובן-מאליו, והגישה האידיאולוגית—ולא פחות מכך, הידיעות המצויות בדינו, כמובן, על שנים מאוחרות יותר—מגלות כי חתירתה של תנועת-העבודה להגמוניה והשגת ההגמוניה לא באו כמאלי-הן אף לא כפועל-יוצא סתם מצידקתה של דרך, ממוטיבציות חלוציות ולאומיות וכו'. כשניגשים אל תולדות היישוב העברי בארץ-ישראל בחינת התמודדות בין גושים ואס-כולות שונות ועומדים על תהליכיו של מאבק זה מתברר כי נצחונה של תנועת-הפועלים היה במידה רבה פרי חולשות מהותיות של יריביה ובני-תחרותה, שמנעו מהם לתת ביטוי מעשי לכוחות פוטנציאליים שונים שהיו גלומים בהם. מכל-מקום, הצגת ההיסטוריה של תנועת-העבודה כנצחונה של הצד הטוב, הצודק תמיד, על כוחות כושלים ותועי-דרך, אפילו יהיה נכון מבחינת הגישה, יהפוך את ההיסטוריה לתעודה משעממת, מרובצת מובאות—וכך אמנם נראית

הקיבוץ בתנועת העבודה

חלקו הראשון והעיקרי של ספר זה, מתחיל לתו ועד לעמוד 352, הוא מחקר היסטורי בדבר ההתפתחות הארגונית של התנועה הקיבוצית ויחסיה עם ההסתדרות ועם המפלגות ה"פועליות". לראשונה הביא כאן המחבר חומר רב מוועידות, כינוסים ודיונים שעד כה לא הופיע בדפוס, כגון עלונים, עתונים פנימיים ודינים-וחשבונות, וזאת בנוסף לעתונות יומית ופריודית מימים-ימימה. בזאת ודאי עשה שירות חשוב לכל המבקש לעסוק במחקר היסטורי-חברתי של הקיבוץ, אף שהמחקר שלפנינו הוא עצמו סובל קשות מ"אידיאה פיקס" לפיה אנשי העלייה-השנייה-וחצי, שהתעתדו להיות מנהיגי מפא"י ולאחוז בהגה המדינה, תמיד צדקו ומטרתם העליונה היתה אחדות. החלק השני, בן שני פרקים של כשלושים עמודים כל אחד, עוסק בדיון בבעיות המוסריות והחברתיות של הקיבוץ כיום, בתפקידיהם של ארגוני הזרמים, ובהתחלות הארגון הבין-קיבוצי העל-זרמי. ערכו של חלק זה בכך שהוא מציג שיטתית את הבעיות שהתעוררו בעשור האחרון כתוצאה מגיוון הדורות, מהפיכת הקיבוץ לחברה של שלושה דורות בעלת רמת-חיים גבוהה, העוסקת בחקלאות ובתעשייה כאחת. הדיון מוגבל משום שהמחבר נזקק תמיד לבוחן מוסרי אך אינו מבהיר מה הערכים המוסריים שהוא מקבל: מגשש הוא אחר אידיאל של קיבוץ.

חולשת החלק הראשון דומה לחולשת החלק השני הואיל ונראה מתוכו כאילו אחדות יש לה ערך אבסולוטי בלי להתחשב בחילוני-קי-הדעות הפוליטיים והמוסריים הלגיטימיים והקשים שגרמו התלבטויות כנות ופיי-לוגים רבים, שהיו מכאיבים אך, כפי הנראה, מחויבי-המציאות. חולשתו של החלק השני (הנפוצה בין אנשי מדעי-החברה שחיהם קשורים בתנועה הקיבוצית) היא קבלה בלתי-בקרית של ההנחה הגורסת שהואיל

* יהודה סלוצקי: מבוא לתולדות תנועת-העבודה הישראלית; ספריה אוניברסיטאית עם עובד, 1973; 340 עמ'.

* אריה אופיר: הקיבוץ בתנועת העבודה; עם עובד, 1973; 412 עמ'.

יונית. חלקו השני של המבוא דן בקורותיה של תנועת-העבודה בארץ-ישראל, באקד-מות ל"עליה השניה", בפרוגראמה של ביל"ו ובארגוני-הפועלים ב"עליה הראשונה", וכן באפיין של שתי מפלגות-הפועלים הארצי-ישראליות הגדולות, "פועלי-ציון" ו"הפועל הצעיר", עד להתלכדותן (פועלי-ציון כבר היו ל"אחדות-העבודה") במסגרת של אי-גוד מקצועי ו"חברת-עובדים" אחת: ההסתדרות הכללית.

סלוצקי סוקר את תולדות תנועת-העבודה ברהיטות ומתוך ידיעה מקיפה. יפה הוא מאזן ניתוח והסבר עם מובאות מדגימות ומשלימות, אידיאולוגיה עם מעשה. ואם פתחתי בהירהורים כלליים, הרי יש לזכור כי פרופ' סלוצקי הולך במידה רבה בדרך ההיסטוריוגרפיה המקובלת, תוך שהוא מביע דעה נחרצת על כמה בעיות השנויות בפול-מוס וויפות. כך, למשל, אף הוא אינו נכון להשקיף על ההיסטוריה של התנועה הנדונה במונחים של צבירת כוח או חתירה לעליונות פוליטית.

ש.י.

מפלגת העבודה הישראלית

קשה להאמין שספרון צנוע זה, המוסר בתמיציתיות יבשה תאריכי-יסוד בתולדות תנועת-העבודה הישראלית מתוך מגמה ברורה לתאר את תהליכי התלכדותם של פלגים שונים למפלגה גדולה אחת, מפלגת-העבודה הישראלית, עורר לא מכבר סערת-רוחות פנימית עזה, שטילטלה את הספרון מן המפרץ הבטוח של הוצאת בית-ברל אל מהדורה מצומצמת בהיקפה, כמעט מוחרמת וכמעט נדירה ויקרת-המציאות.

בספרונו של אדם דורון אין חידושים ואין עובדות או הערכות מופלגות במקוריותן. זהו ספרון שיגרת, מועיל למי שהתכוון להועיל לו, תלמידים חרוצים של ההיסטוריה הישראלית הצריכים לספר-כיס קצר, שהיקפו

ההיסטוריוגרפיה הארצישראלית. גם פרופ' סלוצקי, מחבר המבוא המשובח שלפנינו, אינו יכול בלא קצת הירהורים אידיאולוגיים-דידאקטיים בפתיחת הספר, שלא לדבר על כך כי תולדות ה"יישוב" מצטיירות לעתים כתנועה אל תכלית ידועה-מראש.

ספרו של פרופ' סלוצקי בא למלא דרישה גוברת-והולכת לספר-מבוא, שיפרוש תמונה קצרה אך שלמה מהתגבשותן של מפלגות הפועלים הארצישראליות לכוח ציוני ראשון-במעלה בתוך היישוב העברי. מפלגות הפועלים לא היו רוב ביישוב, חבריהן עלו ארצה ללא נכסים פרטיים כלשהם, ובכל זאת, הודות לאידיאולוגיה וארגון, שהיו כרוכים זה בזה, הצליחו להיעשות גורם מרכזי החותר בהתמדה להגמוניה ב"יישוב" ולעמדות-השפעה מכריעות בתנועה הציונית. תוך כדי לבטים אידיאולוגיים רבים ופולמוסים פנימיים קשים, הושגה מידה רבה של אחדות פוליטית-ויותר מכך, אר-גונית. מחסרון-כיס מוחלט, תוך כדי מצוקה כספית שנמשכה שנים לא מעטות, יצרה התנועה נכסים כלכליים וחברתיים כבדי-משקל, מוסדות-רווחה וכו', חברה אוטונומית מגובשת שעל אף סגירותה היא מתרחבת והולכת וקונה לה השפעה על המעגל החברתי כולו.

המבוא של פרופ' סלוצקי, שנכתב על סמך נסיון של שנים בהוראה אוניברסיטאית של תולדות תנועת-העבודה, פותח ב-1898, השנה בה הופיע קונטרסו של סירקין, "השאלה היהודית ומדינת-היהודים הסוציאליסטית", ומסיים עם ייסודה של "הסתדרות העובדים הכללית" ב-1920. חלקו הראשון של הספר עוסק בשרשיה החברתיים והאידיאולוגיים של "תנועת-העבודה", כינוי שסלוצקי מבפ-רו על הכינוי "תנועת הפועלים" כדי להדגיש כי מבחינה חברתית היו חלוצי ארץ-ישראל ופועליה יוצאי המעמד הבינוני והזעיר-בינוני במזרח-אירופה, שמצוקה כלכלית, חברתית ותרבותית היא שדחפה את בניו הצעירים לחפש להם ארץ-מולדת בה יוכלו ל"החליף" מעמד חברתי ולהיות לפועלים יצרניים בחברה קולקטיביסטית-שוו-

* אדם דורון: מפלגת העבודה הישראלית; הוצאת בית-ברל, 1973; 164 עמ'.

אסיה הסובייטית. אף כי את נסיונו זה האישי דווקא מיצה בספר שהוא יוצא-דופן בהומור האופטימי הנסוך עליו ("לשמור לנצח"/פרקי אסיר בברית-המועצות, ת"א, 1963), לא פסק מאז מלהשקיע את עיקר עיסוקו המחקרי בהיסטוריה של הקיבוץ היהודי ושל ביטויו התרבותי הספציפי תחת המשטר הסובייטי.

מנקודת-מבטו (הציונית) של גלבוע, אפשר לומר שכל שנות המשטר הקומוניסטי באימפריה הרוסית הן "שנים שחורות" לקיבוץ היהודי הגדול שבתחומיה בתוקף עצם גישתו העקרונית של משטר זה ל"שאלת הלאומים" בתחומי שלטונו, שמעולם לא הניחה מקום להכרה במעמדם ובזכויותיהם של היהודים הסובייטים כאחת החטיבות האתניות-הטריטוריאליות של ברית-המועצות או בלגיטימיות של זיקתם לקיבוצים יהודיים לגבולותיה של ברה"מ. אף-על-פי-כן, גם במסגרת השקפה זו נראה כי אכן מרות במיוחד היו השנים 1939—1953—המקיפות את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ואת שנות הפלישה והטבח עד לגירוש הגרמנים מאדמת ברה"מ ומיגור השלטון הנאצי, וכן את השנים החמורות ביותר של המלחמה הקרה והפאראנויה הסטאלינית (שהגיעה לשיאה ב"עליית הרופאים" הידועה לשימצה) עד להסתלקותה של "שמש-העמים" העריצה וראשית הדה-סטאליניזציה. בפרק-זמן זה נכרת פיתח חלק ניכר מיהודי ברה"מ, הן על-ידי הפולש הנאצי הן על-ידי יסודות שונים באוכלוסיה המקומית, ונוסף על כך גם פסקה הסימביוזה בין המוני יהודים סובייטים לבין המשטר המהפכני מתקופת ייסודו והתבססותו, סימביוזה שלצעירי היהודים לפחות הביאה אפשרות של קידום אישי והתפרקות מסבל-מורשה תוך כדי הזדהות לזהות עם מפעל אדיר-תנופה ועצום-ממדים של שידוד-מערכות ושינוי-ערכים. ואם לא די היה בכך הרי מתוך שיקוליו וחישוביו שלו בחר המשטר להמיר אותה סימביוזה במדיניות שבמניעה וגילויה כאחד דמתה יותר ויותר לאנטישמיות הווליקורוסית-הפראבוסלאבית המסורתית של המשטר הצא-

עולה במידת-מה על היקפו של ערך אנציק-לופדי טוב, המכיל פרטים היסטוריים שאינם שנויים במחלוקת בצד הערכות והסברה מפלגתית-תנועתית. היסטוריה יש כאן כזו, ויותר מכך יש כאן הסברה, אך ברור שלא ההתנגדות להסברה הולידה את המהומה הגדולה על לא-מאומה, אלא כמה קביעות מעטו של המחבר, ולא קביעות העוסקות בקורותיו של השמאל הציוני בין שנות ה-20 לשנות ה-50 אלא דווקא אותן הערכות העוסקות במה שהתרחש בה במפלגה הגדולה וההגמונית בשנות ה-60 סביב ה"פרשה" וספיחיה.

ספר היסטורי אי-אפשר לתבוע ממנו שיהיה מקובל ואהוד על הכל, אך ספר הסברה והדרכה הנושא גושפנקה מעין-מפלגתית הוא ענין שונה לגמרי, וברור מדוע רגשו הרוחות והסייעות בתוך המפלגה תבעו לגנוז את הספרון או להסיר ממנו את תווית החותם של המפלגה. מסתבר אפוא כי לא תכנו של הספר ראוי לתשומת-לב אלא דווקא הפסיכולוגיה של מפלגת-העבודה, כפי שבאה לידי ביטוי בסערה שעורר בצלוחית של דיו, סערה שהיא אפיינית למדי לפסיכולוגיה הפוליטית הישראלית בכללה, שבעיניה היסטוריה היא ענין לוועדות-חקירה או להסכמה מלאה וללא עוררים.

י.ש.

השנים השחורות של יהדות ברית-המועצות

ענייני ברית-המועצות הם תחום התמחותו של יהושע א. גלבוע, ובמיוחד ענייני היהודים ותרבותם בברית-המועצות. חלק מהתמחותו בנושאים אלה קנה לו בעל-כרחו מתוך נסיון אישי קודר, כעסקן ציוני צעיר בשטחי פולין שסופחו לברה"מ ב-1939 וכמי שנתן אחרי-כן את הדין על פעילותו זו ועשה שנים אחדות בגירוש ובעבודת-פרך במעבה

* יהושע א. גלבוע: השנים השחורות של יהדות ברית-המועצות 1939—1953; הוצאת עם הספר, 1972; 327 עמ'.

רי הישן אלא שבגלל אפיה הטוטאליטארי עלתה עליה לאינ-ערוך ביעילותה. ספרו של יהושע א. גלבוע מתאר, בעצם, את התקופה בה הפכו היהודים בברה"מ בכללותם מגורם אָנרגטי חיובי, מובחר, תכוף פות אפילו מועדף, במסגרת המאמץ לקומוניזציה, למודרניזציה ולרוסיפיקציה, לגורם שבעיני המשטר לפחות הוא חשוד, מפריע, מכביד, ובסופו של חשבון פשוט מיותר. הוא מתאר תקופה זו בפירוט רב, מתוך בקיאות נאותה ובהישען על תיעוד מקיף. אגב כך הוא מקדיש טיפול נרחב למערכה נגד "הקוסמופוליטים התלושים" ול"חיסול התרבות היהודית", תרבות שהצד האלים והרצחני שבחיסולה שיווה לה אולי לוויית-זוהר שספק אם היתה זוכה לה בזכות עצמה ובערכיה הסגוליים.

י.ע.

במחיצה אחת

רשימותיה של רבקה זיו הן פרי טיפולה בחניכי עליית-הנוער בקיבוץ שלה, ואין עדות יפה יותר לתכנון מאשר דבריה של המחברת אל הקורא: "לא פעם נוכחתי לדעת עד כמה לא עולה בידי להבין לרוחם ולתפוס שעולמם אחר, שונה מעולמי ומעולמו של הקיבוץ הסובב אותם". עשרת הסיפורים שבספר מעבירים אל הקורא, כדברי המחברת, "משהו מאותה מסכת-חיים של נערים ונערות שאינם כחומר ביד היוצר". עולמם של הילדים לא נפתח לפני מחנכיהם. לכל היותר, יכלו לצפות שייפתח לפנייהם איזה שער קטן, איזה סדק בלבד, שיתן להם רשות-כניסה לעולמו הפנימי של הנער. כוונתם של המדריכים היתה להרחיב את הפתח הצר ולהפכו לראש-גשר של תקשורת לשם הבנה הדדית ולשם הגשת עזרה לנער הסובל ומתלבט. היתה זו מלאכה קשה במיוחד. לא פעם מנעה ההסתגרות הטבעית את שיתוף-הפעולה. הנער שהתנפר

* רבקה זיו: במחיצה אחת; ספריית פועלים, 1973; 86 עמ'.

לאמו משום שעזבה את אביו—והיה זה נער שבא מאפריקה הדרומית ולא מארץ ערבית—ביקש לנקום באמו. בגילו הצעיר אי-אפשר היה להסביר לו את העובדות שהביאו לידי כך ושהיו הגיוניות ומוצדקות, ואילו המחברת, ששמעה מפי האם שבאה לבקר את בנה את כל סיפור-המעשה, ניסתה להשיב לבנים על אמותם, ניסתה ולא ברור אם הצליחה. גילוי-הלב של רבקה זיו משווה לרשימתה את צביונה האנושי. היא אמרה לנער בן השש-עשרה לעמוד לפני אמו "ולצעוק את השנאה שלו". היא רצתה שיש אל, יגנה, יאשים במישרים, כדי שתוכל אמו להשיב לו ולהסביר את העובדות. היא רצתה שהנער יבין לרוחה של אמו, יכיר בטראגדיה של נישואיה. אך היו לה ספקות: "האם יוכל להבין? ואנחנו האם באמת אנו מבינים? האם כל הסבך הזה ניתן להבנה, בהגיון קר ושקול?..."

בכל סיפור עולה, מצד אחד, רצונם של המדריכים לעזור לחניכיהם ולהשפיע עליהם—ומצד שני, הסתגרותם וסירובם של הנערים והנערות לקבל השפעה. עולמם הפנימי היה מלא חשדות וסיבוכים שהביאו עמיהם מביתם. לכל חניך היתה ההיסטוריה של ילדותו, שהעמיקה חרישה בנפשו. העינות והתים הפסיכיים היו עמוקים מדי; המיפגש עם חברי הקיבוץ, ועם החברים שהופקדו לטפל בהם, היה מכאיב. הנערים הביאו אתם את הרגליהם וביקשו להמשיך באורח-חיים הקודם, שנבע, במקרים רבים, מבית הרוסים וממנהגים שסיגלו להם מן הרחוב ומחברים מבוגרים יותר. עובדי "עליית-הנוער" ניסו להחזירם למוטב, ולא תמיד עלה בידם. אך היו מקרים—ורבקה זיו מספרת עליהם—שהתוצאות איחרו לבוא אבל טובות היו. הזרע הטוב לא ירד לטמ' יון. הוא נקלט אי-שם בתודעה, ובשנות השירות בצבא ולאחר-מכן נבט ועשה פרי.

בכל סיפור עולה ההתנגשות בין המחנך לחניכו: כוונות טובות מזה, שנאה וחשדנות מזה. למעשה היתה כל הזמן אווירה של משבר ומאבק, מאבק בדרכי-שלום. המחברת, מכל-מקום, אינה מטייחת ואינה

נפתוליו עם חיים ועם מוות הוא תעודה
אנושית רוטטת.

מתוך עזבונו הספרותי, ומן ההערכות הצנו-
עות שבסוף הספר, עולים חיי אדם וגורלו.
פרופ' הלמוט הארטווג, ממכון-ההקרנה
בבית-החולים העירוני בבאזל, כותב בתוך
השאר על יואש: "על שנפגשתי עמו בדרך
הגורל שלו הריני מודה לאלהים. על-ידי
עמידתו—זכיתי בכוח חדש, המסייע לי לא
לאבד את האמונה נוכח החולים המיואשים
הרבים הבאים אלי". הרגשתו של הרופא
מציפה גם את לב הקורא בספר, הקורן
אמונה ותקוה הבוקעות מתוך מציאות של
סבל וייסורים. המכתבים לרעייתו הצעירה,
להוריו, לילדתו חן וטעם טוב אצורים בהם.
חולה-המרחבים היה יואש מכנה את עצמו,
ובעיצומם של עינויים קשים הוא מתאר את
"קווי הרכס הרחוקים, שלעולם הם מסתוריים
ואפופי פליאה, המסמנים את ההרים הרחו-
קים אפופי הערפילים ורבי הסודות, שכמו
נוצרו בכוונה תחילה, בכל מקום שהוא
במרחב, על מנת לענות את נפש המטייל
שלא תשבוע לעולם. הרכסים המסתירים את
ארץ-החלומות מעבר, הצובטים בך ומטרי-
פים נשימתך בקווי הרכס המעודנים הזכים,
שלא תשבוע מהם לעולם עד אם כבשת את
כולם. אך כשכבשת, עריץ וחומד, נגלית לך
ארץ-חמדה הגתחמת שוב ושוב ברכס הרחוק,
הערפילי שלעולם לא אבינו ולא אשיגו".

מ.ג.

אדמת מריבה

שמואל כץ מתלמידי ז'בוטינסקי הוא ובצעי-
רותו אף הספיק לצקת מים על ידיו. לאחר-
מכן היה חבר המפקדה של הארגון-הצבאי-
הלאומי, מפקד האצ"ל ה"עצמאי" בירושלים
עד לפירוקו של הארגון על-פי צו ממשלת
ישראל, ולאחר-מכן חבר הכנסת הראשונה
מטעם תנועת חירות ובאחרונה מן האישים

* שמואל כץ: אדמת מריבה (מציאות ודמיון
בארץ-ישראל); הוצאת קרני, 1972; 261
עמ'.

מכסה דברים. היא מספרת לתומה, מציגה
דברים כמו שהיו, ואינה מוסיפה אלא משהו
מחוויותיה ומהאשמותיה, כלפי עצמה וכלפי
חבריה.

י.פ.

שכרון המרחבים

מבין דפי "שכרון המרחבים" מופיע דיוקנו
הרוחני ועולמו הפנימי של צעיר משלנו,
הרטט המיוחד שבנשמתו, פשטותו הכנה,
אהבתו לחיים ואמונתו בחיים, מחלתו האנו-
שה. פרטים וקווים יחידים מתלכדים לתמונה
רבת-און ורבת-סבל של משורר, חלוץ
וחייל—יואש ארד.

יואש, יליד קיבוץ, בורך במידה מופלגת
של בקורת-עצמית, של התנדבות, של חיו-
ניות. צעיר חכם-לב זה, שבעל נסיון-חיים
היה על אף היותו עול-ימים, אלא ידע גם
לחיות את חייו ב"סגנון" משלו.

וכך רושם לו יואש, שיום אחד ודאי מוצא
היה את דרכו אל הסיפור או אל השיר:
"בימים אלה חשבתי שוב כי לו התפנית
והתרכזתי בנסיון לכתוב הייתי מצליח ליצור
כמו שאני מצליח בתחומים אחרים. מעבר
לכל התכניות והמטרות זוהי השאיפה המהו-
תית ביותר, העמוקה וארוכת-הנשימה מכל
שאר השאיפות. הדבר מחלחל בי פנימה,
מדי פעם שב ועולה, שב ועולה. יום אחד
אשב לשולחן, ארכיב לי תכנית שלדית,
אחליט מה רוצה אני ואפליג אל ים החרדות,
החיפושים, האכזבות. עובדה היא. בכך אני
רוצה". יואש—סמל מילוי-חובה—משך בעט
שלא מדעתו, ותשומת-לב מיוחדת מעוררות
בספר שלפנינו רשימות שכתב בתקופת לב-
טים אישיים עד לגיוסו לצבא. יומן-המלחמה,
שנכתב בשדה, מבליט את עצמיותו הפני-
מית ואת הבחנתו הדקה והחודרת בצדדי-
תורפה שבאדם.

בהיות יואש בן 25 חלה במחלה שהכריעתו.
הוא יצא לשוייץ לשם הקרנה בקרני-בינתא
במכון-הקרנה אוניברסיטאי. יומנו מחדשי

* יואש ארד: שכרון המרחבים; עם עובד /
תרבות וחינוך, 1973.

כי מלכתחילה לא חפפה את המציאות האזורית לאמיתה ועל-כל-פנים שוב אין היא יכולה לשמש מצע הולם להתמודדות עם המציאות והצרכים שלאחר 1967. כפי שמיטיבים לתפוס זאת, לפעמים, דווקא כמה דוברים בבירות ערביות, וכמה חוקרים ומשקיפים במרכזים מערביים, אין המאבק ה"ארצישראלי" נטוש על עיר או רצועת-ארץ זו או אחרת בארץ-ישראל המערבית או בפריפריה שלה אלא הוא ביטוי או הסוואה למאבק על גורלו, נפשו ועתידו של המזרח התיכון כולו, וביתר-ייחוד של מה-שקרוי "השהרון הפורה".

ה"מריבה" איננה נטושה על אדמת ציון וירושלים בלבד. מבחינת הגיאוגרפיה המדינית, הפיזית, הכלכלית וההיסטורית היא נרחבת לאין-שיעור יותר. בתחום החזון, ההגות, החינוך, דפוסי המשטר וארחות-החיים היא מעמידה תביעות גדולות לאין שיעור יותר מן הריב "היהודי-הערבי" או "הציוני-הפלשתינאי". אבל כשיעור היקפה ותביעותיה כך גם שיעור משקלה ההיסטורי, תנופתה המהפכנית והאפשרויות הגנוזות בה. וכמו שאמר המלט, "להיות גדול, פירושו לעמוד בריב גדול"...

בדברי המבוא שלו לספרו קובע ש. כץ: "במאמץ לא גדול אפשר לחשוף ולוודא את האמת". ועוד הוא מביע שם תקוותו כי ספרו "יתן בידי אנשים ישרי-לב ציוד עובדתי מחשבותי... להילחם מבית בגל העכור של בורות והתנכרות ושל תוצרתן ההרסנית, חולשת-הדעת". ניתן לשער כי הקביעה והתקווה כאחת יהיה להן יתר-תוקף אם בספרו הבא ירחיב שמואל כץ, למשל, את ממדי "ארץ-המריבה" שלו—ועמהם את ממדי תפיסתו המדינית-ההיסטורית.

י.ע.

מאלף עד תו

הופעת מהדורה חדשה של מילון שימושי העוסק בלשון חיה כלשהי עשויה להיות

* מאיר מדרן, מאלף עד תו / מילון עברי שימושי (מהדורה מתוקנת, ערוכה וסדורה מחדש); הוצאת אחיאסף, 1973; 622 עמ'.

המרכזיים בתנועה-למען-ארץ-ישראל-השלמה. ב-1966 יצא ספרו "יום האש", מעשה-מישור של סיפור אוטוביוגרפי והיסטוריה חלקית של המאבק לעצמאותה של ארץ-ישראל. זה-מקרוב יצא ספרו השני, "אדמת מריבה", הרצאת-דברים היסטורית-משפטית-פולמוסית היוצאת לקעקע, מנקודת-ההשקפה של הציונות ה"גדולה", את מה-שקרוי "העמדה הערבית" והעמדה הבריטית ה"לו-רנסית" במריבה הדראמתית על אדמתה של ארץ-ישראל בדורותינו.

את השליחות שנטל על עצמו עושה ש. כץ בתבונה וביסודיות, מתוך בקיאות בעובדות ובמקורות ומתוך מעורבות אישית שאינה מעבירה אותה על דעתו ועל נקיון-דעתו. אחד לאחד הוא מטפל—במזיגה של פיכחון ולהט-אמונה—במיתוסים שנתגבבו, ספק מוז-דון ספק מתוך שטחיות פשטנית, סביב "העימות" באזורנו, סביב בעיית הפליטים הערביים, שרשיה והיקפה, סביב ההיסטוריה החדשה והישנה של ארץ-ישראל, סביב כוחה ומניעיה של "ההתנגדות הפלשתינית" וכיוצא באלה. זהו מאמץ ראוי-לשבח כשהוא לעצמו בשעה שבה המדיניות הישראלית הרשמית, ודעת-הקהל הישראלית בחלקה המכריע, עומדות בסימן של פראגמטיזם תכליתי-ערמומי קישח המתנזר ביודעים מכל עיסוק מוצהר ברעיונות, עקרונות, אמונות ודעות עד שהמישור האידאי נעשה כמעט שממה עזובה שאך שועלים יהלכו בה.

אף-על-פי-כן, לטעמנו יש איזה נופך של אנאכרוניזם בעמדתו הנפשית ובאפקיו הרעיוניים של המחבר. דומה לרגעים כאילו עודו מנהל את מלחמות העבר, גם אם יש מקום והצדקה לסיכום הניתוח ההיסטורי-המדיני שמר כץ מיטיב כל-כך ליצגה. עצם התפיסה של "הסיכסוך הארצישראלי" בחינת יחידה היסטורית-מדינית אוטונומית—אף שהיא מתחייבת מעמדתה של הציונות שכידוע אין עיניה אלא ל"ציון", ואף שבדיעבד ומעיקרו של דבר היא משרתת יפה את האינטרס של הפן-ערביות ופטרוניה המערביים, ואף שהיא נוחה למדי לחובבי תבניות "סימטריות" ב-היסטוריוסופיה וביחסים בינלאומיים—דומה

ועוד זאת: מדן מתווה בהקדמתו (באורח לאקוני, כדרכו) עקרון חשוב והוא—"בהגדרה השתדלתי להקדים ולהעדיף את המשמעויות הרווחות התדירות". דברים אלה, הנשמעים מובנים-מאליהם, אפילו באנאליים, והם ממצוות-היסוד של כל מילון שימושי, דומה שאינם מחוורים לכל המילונים נאים שלנו. אם תצא לבדוק אחדים מן המילונים העבריים (בעיקר אלה שבצד השמאלי יש שפה זרה, כלומר מילונים עבריים-לועזיים) תמצא שרובם הגדול לא כך נוהגים אלא רוב המילונאים מערבבים שיטה היסטורית-דיאכרונית, שיטה תיאורית-סינכרונית ושיטה שימושית, הכל בכפיפה אחת. רוב המילונים נוטים להתחיל את ההגדרה במשמעות הקדומה יותר, אף אם חדלה מן השימוש בימינו, אחר-כך עוברים למשמעות שנתחדשו במהלך ההיסטוריה, ורק בסופו של הערך מגיע תור העברית

מאורע החורג מתחומי ה"שימושיות". מהדורה חדישה של מילון כזה, אם נעשתה כהלכה, יש בה כדי לשקף מה שהתרחש בלשון, בעיקר בלשון הכתובה, מאז הופיעה המהדורה הקודמת. אנו שומעים על סיכומים וויכוחים המתלווים, למשל, להופעת כל מהדורה מתוקנת של מילון-אוקספורד או לארוס. אם כך הדבר בלשון האנגלית ובלשון הצרפתית, המבוססות והיציבות-ביחס, קל-וחומר כשמדובר בלשון כשלנו, שהיא מהירת-התפתחות וסופגת חידושים במידה שאולי קשה למצוא כמוה במקום אחר.

ואכן, לפנינו דוגמה מאלפת ל"מאורע" מסוג זה, בדמות המהדורה המתוקנת של "מאלף עד תו", מילון הקטן של מאיר מדן, מזכיר רה הוותיק של האקדמיה ללשון העברית בירושלים. מהדורתו הראשונה של מילון זה יצאה לפני כעשרים שנה, ומאז הופיעו הדפסות נוספות של המילון, שאליהן צירף המחבר—לפני כעשר שנים—נספח, ובו מלים וביטויים שנתחדשו בינתיים. עתה קם המחבר ועשה מעשה רב: הוא ערך את מילונו כולו מחדש, שיבץ את התוספות אל מקורו מן ה"טבעי" במילון, ואף הוסיף חידושים נוספים ותיקן הגדרות ואינפורמציה לקסיקאלית לרוב. אך בטרם נבדוק מידגם כל-שהו של החידושים שבאו אל קרבנו, הנה נראה מה טיבו של המילון עצמו.

"מאלף עד תו" הוא מילון בלתי-יומרני בהחלט, ואולי בכך עיקר שבחו. אין הוא מתימר להיות אוצר כולל-כל ואינו מעמיד פני מילון היסטורי-דיאכרוני. אין בו במילון זה אפילו דוגמות ("עדויות", בלשון בעלי-מקצוע) לשימושם של הערכים השונים (כפי שאנו מוצאים, למשל, במילון המצוין ורחב-היריעה של אבן-שושן), ואין בו כל נטיות השם, הפועל וכיו"ב. מחברו העמיד לו למטרה ראשונה, ויחידה כמעט, לרשום במילון את המלים והביטויים המשמשים בלשונונו כיום, ולהגדירם בקיצור ובמירב הדייקנות. דומה כי כל מי שהתרגל להשתמש במילון זה בקביעות חזקה עליו שיסכים כי אכן השיג המחבר את מבוקשו.

ויליאם פוקנר

הדב

הראשונים

שני סיפורים מובחרים ממיטב הפרוזה של הסופר הנודע.

א.ת.א. הופנו

האחוזה

העלמה דה סקודרי

שנים מסיפוריו הנודעים של המספר הגרמני הגדול שהשפיע השפעה רבה על גדולי הפרוזה בעולם אחריו

וירג'יניה וולף

פלאש

סיפור מקסים על חיי המשוררת בארט-בראונינג וכלבה הנאמן פלאש

הוצאת דביר

יכירנו מקומו באוצר-מלים ולא במילון שי-
מושי; המלה "תאורן" חסרה, אף שהיא מג-
דירה בעל מקצוע מכובד למדי הקיים, למ-
של, בתחום הטלביזיה.

ש.ם.

קומוניקציה חברתית

חלקו הראשון של ספר זה—שלושה פרקים—
מציג את התורות, ובעיקר את המונחים,
המקובלים כיום בחקר הקומוניקציה ההמו-
נית ודעת-הקהל, בדומה לספר-לימוד מק-
צועי, ובהסתמך בעיקר על דעותיהם של
חוקרים אמריקאיים. לדאבוני, אין בספר
רשימה ביבליוגרפית. בפרק השלישי, הדן
בדעת-הקהל, מוסיף המחבר דיון משלו
בדבר דעת-הקהל בקיבוץ, ויש בו משום
הד לדעותיהם של כמה חוקרים אמריקאיים
שהדגישו את ההשפעה הגדולה של דעת-
הקהל בחברה הקיבוצית על התנהגות הפרט
ומשפחתו וראו בכך את מירב הקונפורמיות.
כנגד זה מעמיד המחבר את תפיסתו המד-
גישה, ראשית, את האופי הוולונטארי המיו-
חד של החברה הקיבוצית; שהרי מלכתחילה
מזדהה חבר-הקיבוץ עם הערכים היסודיים
של דעת-הקהל; ושנית, מדגיש המחבר,
הודות למוסדות הדמוקרטיה הישרה שבקי-
בוץ יש ליחיד בקיבוץ השפעה רבה על
עיצובה של דעת-הקהל.

חלקו השני של הספר—כדי מחציתו—הוא
פרק הדן בקומוניקציה המונית ודעת-הקהל
בארץ. יש לברך על הצגת העובדות לפני
הקהל המעוניין, בעיקר בחקר העתונות.
מפתיע קצת שמחבר מ"מחנה השמאל" מעלה
טיעונים שלפיהם קיים בישראל קונצנזוס
במידה רבה, וכי דעות והתנהגות פוליטיות
אין להן תלות במעמד חברתי, כלומר בהר-
גשה פובליציסטית של השתייכות ובהשתיי-
כות אובייקטיבית לרובד כלכלי. חולשת
הניתוח הנכחי נעוצה בשימוש במונחים
כגון "ימין", "מרכז" ו"שמאל" לגבי התנהגות
ודעות פוליטיות בארץ. מובן הדבר כי קשה

החדשה. מצד שני, מוצא אתה באותו מילון
(בעיקר אם הוא עברי-עברי) דוגמות מן
הרובד המודרני שמטרתן שימושית, כלומר
לעזור למעיין להשתמש במילון במשפט.
ואין זה סוף מעשי-הכלאיים העושים שמות
במילונים רבים. מאיר מדין, כאמור, משוחרר
מתסביך הכליות וההיסטוריות ומילונו פותח
דווקא בשימוש המודרני. כך, למשל, הערך
גאון פותח בהגדרה המודרנית "בעל כשרו-
נות לא רגילים"; אחר-כך חוזר לאחור—
לימיה-הביניים המאוחרים ("גדול בתורה");
ומשם לימיה-הביניים המוקדמים ("ראש-
ישיבה בבבל בימיה-הביניים"); ורק בסוף
הערך הוא מגיע למשמעות המקראית המו-
פיעה בביטויים מעין "גאון הירדן".

נשוב עתה לענין החידושים המשתקפים
במהדורה החדשה. בשיטת "המידגם המקרי"
ניטול שני עמודים, הם שני העמודים הרא-
שונים של האות תו (עמ' 594/5). בעמודים
אלה מופיעים, בתוך השאר, החידושים
תאגיד, תאופה (היפוך "תאופה"), תאחוז
("שעור באחוזים"), תארי (קרי: תואורי),
תאריכון, תיארך (פועל), תבהלה, תבוסני
ועוד. ועוד תמצא בעמודים אלה חידושים
שנכנסו לתוך מלים שהיו קיימות: כך
למשל למלה תבן, שבמהדורה הקודמת הוג-
דרה כ"קש מקוצץ", נוסף עתה חידוש
המשמעות הבא: "בהשאלה) דבר (או
דיבור) חסר ערך". במלה תיבת דואר,
מסתבר, התרחש צימצום המשמעות מאז
המהדורה הקודמת: עתה היא מופיעה במש-
מעות אחת בלבד—היא התיבה שאליה אנו
מכניסים את מכתבינו לשם משלוח, ואילו
במהדורה הקודמת כללה הגדרת המלה הזאת
חפץ נוסף, שהיום כולנו מכנים אותו "תא-
דואר" (לאמור, תיבה במשרד-הדואר, שמכ-
ניסים לתוכה את המכתבים המיועדים לשוכר
התא).

דומה כי די בו במידגם זעיר זה להמחיש
את הדינאמיות הרבה של העברית בימינו,
הן בחידוש מלים וצורות הן בהעשרת
משמעויות ובידולן. אך בטרם ניפרד משני
עמודי המידגם הבה נעיר שתי הערות שו-
ליות: הביטוי תאנת-חוזה במשמע "בננה"

* שמעון שור: קומוניקציה חברתית; ספרית
פועלים, 1972; 196 עמ'.

של זה. אפשר גם שהיעדרו של ענין מוקדם בנושאו של ספר חדש מעין זה נעוץ בכך שקאנט עשוי בנקל להיחשב חשוב ומיושן, פיגום לרגליו של העולם המודרני, אבל פיגום ששעת שמיטתו היתה ועברה מכבר— עם הגל ומארקס, אולי עם סארטר, או לכל המאוחר עם ויטגנשטיין וקארנאפ. קל גם ביותר לקורא העברי, שאולי זכה להיכרותו הקובעת עם פרשנות על קאנט באמצעות ספרו המעולה של פרופ' ש.ה. ברגמן, לעצב לו תפיסה של קאנט כמי שהסיר מן הפילוסופיה את הגבב המיטאפיזי של מלים עלומות-משמעות, וכמי שכיונה לקראת הבנת ההכרה וגבולותיה בתור הבנת משפטי-הלשון שבהם הכרה זו מתנסחת; זוהי דרך מקובלת להבנת קאנט כבעל תורת ההכרה המודרנית: תורה שכולה אקספליקציה עצמית המצטנעת בגבולותיה, ומכירה בצער רב שהמושגים האונטיים העל-חושיים הם כלולים בה מתפקדים כמושגי-גבול, כאפשרויות שהאמונה בהתקיימותן מסייעת לכל היותר לחיי-המעשה המוסריים של האדם.

בא ספרו של ירמיהו יובל והופך סברה זו על פיה. לטענתו, העומדת על ראייה-לעומק של האופציות הפילוסופיות הכלולות בקאנט, חלקית אף דלה היא הבנת תורתו בחינת מחסום סופי בפני כל מיטאפיזיקה לעתיד. חלקית היא באשר אין לה עגינה בטקסט של שלש ה'בקורות', דלה היא בהתעלמותה מעושר-המתחים שעליהם היא נבנית; ובייחוד פונה יובל כנגד המעטת-דמותו של הפן המיטאפיזי שבתורת-ההכרה הקאנטית, המעטה שמפליגים בה כיום הרבה: מתוך חסד-של-אמת ומרוב הוקרה נוהגים לא פעם למחול לקאנט על כל מה שאינו מתישב יפה בתורתו עם תביעות הפוזיטיביזם הלוגי והפילוסופיה האנאליטית, דבר המטשטש לא רק את כל עמקותה של העמדה הקאנטית אלא גם את קוצר-ידיה של הפילוסופיה החדשה האנגלו-סקסית. גילויי-הפנים החדש של יובל בקאנט הוא, בעצם, הבהרתן של מגמות הפילוסופיה של הדורות האחרונים; בכך הענין היוצא-מגדר-הרגיל הצפון בספר זה. התעמקותו של יובל בקאנט, שהיא מקור-

למצוא דיפרנציאציה בהתנהגות ודעות לפי בחנים כלשהם אם כוללים במחנה השמאל גם את הגופים הפוליטיים מרק"ח ועד מפא"י וגם את דעותיהם המוצהרות, ואם נוסף לכך משתמשים בבוחן כה מפוקפק כגון האם אתה מעדיף גישה סוציאליסטית על גישה קאפיטליסטית. אף אותם מומחים מעטים העוסקים בגישות אלו מודים כי אינם יודעים בדיוק מה משמעותן; הקהל שבשוק לא כל שפן. מימצא אחד שאולי יש בו ענין או תוקף כלשהו מיחס עוצם של דעות והתנהגות "ימניות", כלומר "לאומניות", ביחס ברור לרובד סוציו-כלכלי ירוד, ונוסף ל"לאומנות" אפשר למצוא ברבדים הנמורים אדישות רבה. מעניין שמחברנו, הבא מחוגי הקיבוץ הארצי, מעניק לעתונות הישראלית ציון גבוה על מסירת אינפורמציה פוליטית ארצית ובינלאומית, על הישמרות מסנסאציוניות, על בקורת המימשל, וכן על התגברות על מכשולי הצנזורה הפורמליים. כל המכיר עתונות מערבית יצטרף להערכה חיובית זו. ויש לציין כי העתונות הישראלית, המיוחדת בכך שיותר ממחציתה מפלגתית, יש בה חופש רב, ולעתונות המפלגתית יש בה משקל נגדי מכובד בדמות עתון-בוקר בלתי-תלוי ושני עתוני-ערב שתוך כדי תחרות העלו את רמתם.

בסיכום: ספר זה, אף שהוא מתגונן ולכן מטשטש מעט, באשר לדעת-הקהל בקיבוץ (שהרי יש חלק בלתי-וולונטארי ניכר בהוויי-החיים של הקיבוץ), הריהו יכול למלא תפקיד מועיל הן בהגישו לקורא את תורת הקומוניקציה והן בעשותו בה שימוש לענייני הארץ.

יב"א

קאנט וחידוש המיטפיסיקה

לא זרה הסברה שספר נוסף על קאנט יכול שיהיה בו ענין מועט בלבד לקורא שאיננו שרוי רופו-ככולו בסוגיות מקומיות במשנתו

* ירמיהו יובל: קאנט וחידוש המיטפיסיקה; מוסד ביאליק, ירושלים, 1973; 355 עמ'.

בשמו של אינטלקטואליזם דייקן וסימפאטי השואף להימנע מפטפט, אך מחמיץ בתוך זה את המוטיבים שהוליכו בכל הדורות לפטפט זה, ומוותר מראש על כוחו של הלוגוס—בשום גירסה שהיא—לעצב אותו תחום של חיי האדם הנקבע על-ידי תודעת-סופיותו והתמיהות והאינטרסים הכרוכים בה... אכן, כל זה אינו נאמר כטענה-לסתור אלא כניתוח המשמעות התרבותית של 'המהפכה הלינגוויסטית' וכהצבעה על קירבתה לניתוחו של קאנט לגבי זמנו שלו". (חלקים מהערה 11, ע' 35)

מעניין מאד לראות איך יובל מגיע לאקטו-אליזציה של קאנט באמצעות מושג ה"ארוס", מושג שאין להפרידו ממשנתו של מרקוזה. מרקוזה דוחה את הפילוסופיה האנגלו-סקסית משום שהיא עומדת על תיאור והסברה של עובדות-רוח-ולשון הנתפסות כסטאטיות, משום שאינה מניחה מקום לשאיפה המתמדת אל מעבר לקיים; ואילו בדיונו של יובל, באמצעותו של קאנט, מוחזרת למושג ה"ארוס" משמעותו האפלטונית ומסולקת ממנו כל אפשרות להבינו בהקשר של מהפכה חברתית מתמדת. כך מועמקת לא רק משמעותה של העמדה הקאנטית בתוך מרחב האפשרויות הפילוסופיות אלא גם משמעות עמדתו של הרברט מרקוזה (שלמעשה לא נזכר כלל בספרו של יובל).

את משמעות המיטאפיזיקה הקאנטית מאושש יובל בכליו של מי שהפנים וסינתזו את שלוחותיו השונות של האקסיסטנציאליזם הגרמני והצרפתי, כמו את המשנות החדשות בפילוסופיה-של-המדעים (קון ואחרים); בכך מעשיר הוא את קאנט בראייה שלא די שדומה כי מעניינת היא יותר אלא גם נכונה עובדתית יותר מזו המבקשת לראות בקאנט מעין "ברקלי ללא אלוהים", כלומר—בעל פילוסופיה אידיאליסטית שאין לה דבר שיוכל להצילה, בעצם, מפילה לכלל סוליי-פסיוזם. לגבי קורא שאין לו ענין רב בעובדות על קאנט, חשוב מכל הוא זה שהפילול האקסיסטנציאליסטי המצוי בגישתו של יובל מקנה לקאנט כוח מודרני בלתי-צפוי, וליובל עצמו סגנון של לשון ומחשבה מרגשים

רית ומחדשת בפני עצמה, יש לה מגמה ברורה של הבהרה אקטואלית בלא להיתפס לפולמוסיות מצד אחד—ולסופיסיקה מצד שני. הישגו ימשוך את לבם של אוהבי הפילוסופיה.

בעיקר מעמיד יובל את עמדתו של קאנט על המיתח בין האיבחון של גבולות ההכרה הנסיונית לבין המודעות המתמדת של קיומו של אינטרס מיטאפיזי, אנושי-תבוני בתכ-לית, שאינו עשוי לבוא על סיפוקו למרות האיבחון הנ"ל, מהיותו שאיפה לטוטאליות. מיתח זה, המתנסח אצל יובל במונחים של "לוגוס" מול "ארוס", מהותי הוא לחוויה האנושית, אבל אפשר לו שייעדר מתרבויות ידועות; היעדרו בתרבות שסבבה את קאנט הוא שמקנה ממד של חשיבות עליונה לאספקט המיטאפיזי דווקא של תורת-ההכרה שלו; היעדרו בתרבות-המערב כיום (לפחות זו הנגלית מבעד לפילוסופיה האנגלו-סקסית) הוא שצריך להפנות את תשומת-לבנו מחדש, לאורו של קאנט, אל חומרת-מיגבלותיה:

"דיאגנוזה זו הולמת, בכמה מובנים, גם את זמננו, שגם בו נעשה הנסיון להשתיק שאלות מיטפיסיות, וגם זה לא מתוך 'קלות-ראש' אלא מתוך החרפתה של הרוח הבקרתית. אולם הדרך החדשה המוצעת כדי להתגבר על השאלות המיטפיסיות, שהיא דרך הבירור הלשוני, ספק אם יש בכוחה למנוע את הסתירה והניגוד ברוח המתפלסף, ואולי, כמו שחשב קאנט על התקדימים של זמנו, היא דווקא מגבירה קרע זה. גם אם יצליחו להראות שאין ביכולתנו לשאול שאלות מיטפיסיות בעלות-משמעות בלשונו הקיימת, או שאפשר לחבר שאלות מיטפיסיות בלשון אשר בה לא יהיו שאלות מיטפיסיות אפשריות בכלל, עדיין לא ברור אם עובדה זו לבדה תוכל לעקור את העמדה השואלת, עמדת היעדר האינטלקטואלי, השואף לעבור מעבר לכל תשובה חלקית הניתנת לו, הנעוצה כנראה בעצם הקיום האנושי, ואשר יש לראות בה גורם דינאמי, אינ-טרסננטי, השייך לעצם משמעותה של 'תבוניות'... ההתעלמות מן הארוס תיעשה

ששרירותן של הקטגוריות וכל הכרוך בכך
נעשה

"ביודעין ובמתכוון, מתוך אמונתו הבי-
קורתית שאותו אידיאל אורגניסטי מופשט
אינו ניתן לביצוע לגיטימי ולכן ראוי
לסגת ממנו... אין כל זרות או חריגה
בכך, שהוא משלים עם קיומו של יסוד
של כהות אטומה גם בתוך השיטה והמי-
תודה של המיטאפיסיקה עצמה... נכון
שהשאיפה המיטאפיסית העליונה כוללת
בתוך מטרתה טוטאליזציה שקופה ואורג-
נית; אולם ההליכה אחרי גילוי זה של
השאיפה המיטאפיסית תסתיים בשיגועון
אינטלקטואלי... יסוד מוסד בהתפלספות
הקאנטית היא יכולת הרוח להגביל ולווסת
באופן אוטונומי את כל שאיפותיה המי-
טאפיסיות—פעולה שמכוחה זוכה היא
לחירות אמיתית ולסיפוק ממין חדש. לכן
השלמתו של קאנט עם כשלון הדדוקציה
השלמה ועם נוכחותה ההכרחית של מיתודה
תיאורית במיטאפיסיקה אין בה פגיעה
באורח מחשבתו המקובל, אלא זה בטוי
ליסוד מהותי ועמוק של התפלספותו"
(ע' 326).

ל.ר.

ועירניים. האינטרס המיטאפיזי בתורתו של
קאנט מוצג באמצעות שתי הדגשות שהן
בגדר חידוש ניכר לגבי הגישות המקובלות.
כך טוען יובל, ומשכנע בראיותיו, שאם גם
בסופו של דבר העמיד קאנט את אפשרותו
של יש על-נסיוני כדבר שנותן מקום למוסר
ולתקוה-לאושר, הרי את צעדו הראשון
לכינון אפשרותו של עולם על-נסיוני עשה,
בחנית קדימה לוגית, משום שהכיר במלוא
העומק את האינטרס המיטאפיזי, זה הטבוע
בהוויה האנושית לא פחות משטבועים בה
המבנים המעצבים חומר-תחושה בדמות מע-
רכת סדורה של ידע, שאין לנו ברירה אלא
להבינה כמציאות האחת הנתונה לנו. באותו
ענין, בדרך מחקר אליפטי של הבקורת
הראשונה, מגיע יובל אל החידוש שבפרק
רב-הרושם המסיים את הספר, "רביזיה של
ה'כשלון' הקאנטי". כאן הוא מטפל בדבר
שנחשב אבן-נגף לכל השיטה הקאנטית, הוא
הפער שבין הצהרותיו המיתודיות של קאנט
ובין מה שהצליח לבצע (והכוונה היא בעיקר
לחילוץ השרירותי של קטיגוריות השכל
מתוך צורות המשפט האריסטוטליות). פרק
זה, שיש בו כוח-נפץ של ממש לגבי תלמי-
דים מובהקים של קאנט, מעלה את הרעיון

המשתתפים בחוברת

פרופ' שלמה אבינרי, מן האוניברסיטה העברית, עשה לו שם בעיוניו במשנה ההגליאנית והמארקסיאנית. קצת מעיוניו אלה נתפרסמו גם ב"קשת" במרוצת השנים. פרופ' דן אבני-סגרה, מן החוג למדעי-המדינה באוניברסיטת חיפה, פירסם ב"קשת" נא מחקר על "מודרניזציה ילידית" במדגסקר במאה הי"ט. מחקר חדש שלו על "לגיטימיות, מרות וסיוע טכני" מופיע בימים אלה בהוצאת אָלן ליין באנגליה. פרופ' שמואל ג. אייזנשטדט הוכתר השנה, כזכור, בפרס-ישראל בעבור תרומתו הכוללת בתחום המחקר החברתי. איתן איתן מופר לקוראינו היטב, כמובן. הוא משלים עתה כרך שירה ("ארץ אמור") וכרך פרוזה. אהרן אמיר מכין עתה לדפוס מבחר חדש של שיריו וכן קובץ של תרגומי-שירה. חמוטל בר-יוסף הוציאה באחרונה קובץ שירים בשם "לולא היה עלי למהר" (הוצאת "מי לי", 1972). ורדה גינוסר מפרסמת משיריה ב"קשת", לסירוגים, עוד משנותיו הראשונות. הקטעים מפנקסי-העבודה של הרקדנית הנודעת מרתה גרהם תורגמו מחוברת אביב 1973 של הרבעון *The American Scholar* ומובאים כאן ברשותו האדיבה של הרבעון הנ"ל. פרופ' אהרן דה-פריס נולד ב-1911 בהולנד ולמד שם רפואה, והוא נמצא בארץ-ישראל מאז 1940. עשה תקופת-זמן בעבודה חקלאית בקיבוצים וב-1943 נספח לסגל הרפואי של ביה"ח "הדסה" בירושלים. מאז 1954 הוא מנהל מחלקה פנימית ומנהל המכון למחקר רפואי בביה"ח בילינסון. דיקן הפקולטה למדעי-הטבע באוניברסיטת תל-אביב בשנים 64—1962, ובה שימש דיקן ביה"ס לרפואה בשנים 69—1964, ורקטור-האוניברסיטה בשנים 72—1969. פירסומו בתחום המחקר הרפואי, וקצת בתחום החינוך, ראו אור רובם בחוץ-לארץ ומיעוטם בארץ. התרגומים מן "היומן הספרותי" של פיודור מיכאילוביץ' דוסטויבסקי יהיו, מן הסתם, חידוש לרובם של קוראינו. שמואל דותן הוא חוקר צעיר במכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב ומורה לתולדות ארץ-ישראל בחוג להיסטוריה של עם-ישראל באותו מוסד. המשוררת הצעירה טניה הדר כבר פירסמה משיריה ב"קשת" נז. הערכה על קובץ שיריו של אברהם הוס, "באבן הקשה" (עם עובד, 1972), הופיעה ב"קשת" גט. ישראל זמורה תופס זה עשרות שנים, מאז ימי "כתובים" ו"טורים", מקום-כבוד בנוף הספרותי הארצישראלי כסופר, עורך ומתרגם, מיסדה ועורכה של הבמה הספרותית "מחברות לספרות" בשנות ה-40, מיסדה ומנהלה של הוצאת "מחברות לספרות", בה הופיעו, מלבד אלתרמן ורטוש, רבים מטובי השירה העברית החדשה והרבה יצירות-מופת מן הקלאסיקה העולמית והעברית. באחרונה הוא מפרסם בבמות שונות פרקים מיומן ספרותי שניהל בשנות ה-30 וה-40. הקטעים המובאים בחוברתנו זו עוסקים בעיקר בהופעתו של יונתן רטוש

בשמי השירה העברית החדשה. אברהם חלפי ידוע לקורא העברי בזכות ששה קבצי שירה שהוציא עד כה: "מזווית אל זווית", "שירי האני העני", "כאלמונים בגשם", מבחר-שירים בשם "מול כוכבים ועפר", "אינפניו ההולכים לקראתי" ו"בצל כל מקום". ב"קשת" הוא משתתף זו פעם ראשונה. המובאות מתוך לאו-צה, אבי תורת ה"דאו" הסינית, הן מן ה"דאו דה צ'ינג", שנתחבר בסוף המאה הששית או בראשית החמישית לפנה"ס. התרגום מן המקור הסיני, מעשה ידיהם של יורי גראוזה וחנוך קלעי, הופיע בימים אלה ממש ב"מוסד ביאליק", עם מבוא והערות מאת יורי גראוזה. א.י. לוונטל נולד בדובלין, אירלנד, ב-1896, סיים שם בהצטיינות את לימודיו בטריניטי-קולג' בלשונות מודרניות. מיד לאחר מלחמת-העולם הראשונה הצטרף לוועד-הצירים הציוני ועשה כשנה בארץ-ישראל, אף סייע כאן בהקמת שבועון אנגלי בשם *Palestine Weekly*, ואחרי-כן שימש בלשכה הלונדונית של הקרן-הקיימת-לישראל ובמערכת כתב-העת *The Klaxon* ו-*To-Morrow* (מאמרו על "יוליסס" של ג'ויס שפורסם ב"קלקסון" היה הערכה מקיפה ראשונה שנתפרסמה באירלנד על אותו רומן). הוא נתמנה מרצה לספרות צרפתית ב"טריניטי קולג'" על מקומו של סמואל בקט, שהחליט אז להתפנות ליצירה ספרותית בעצמו. פעל הרבה בבקורת התיאטרון והספרות ובחיים האקדמיים בארצו, והיה ממיסדיה של אגודת-ג'יימס-ג'ויס בדובלין. בתוך השאר פירסם מספר מסות על בקט, שהאחרונה בהן היא זו המובאת בחוברתנו הפעם. אברהם לוש הוא חבר קיבוץ יחיעם בגליל המערבי ולומד ספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב. ראובן מירן פירסם עד כה ב"קשת" את רוב סיפוריו. רפאל נחום הוא איש מושב חצב שבדרום הארץ, מיוצאי מארוקו. סיפורו הנדפס כאן הוא פירסום-בכורה למחברו. פרופ' נדב ספרן משלים בחוברת זו את סדרת מאמריו (בשלושה המשכים) על "מדיניות מפלגתית בישראל". הוא משלים הכנת מהדורה מחודשת של ספרו *The U.S. and Israel* (הוצאת אוניברסיטת הארוורד). אהרון קומם, מן החוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית, מפרסם לעתים מזומנות משיריו ב"קשת". הערכה על קובץ שיריה החדשה של אסתר ראב, "תפילה אחרונה", מופיעה בחוברת זו. דוד רוקח הוציא באחרונה, בהוצאת "דגה", מהדורה שניה (ערוכה מחדש), של קובץ שיריו, "ולא בא יום אחר". דוד שחר, אשר זו לו השתתפותו הראשונה ב"קשת", הוכתר השנה בפרס-ירושלים לספרות. ספריו "שפמו של האפיפיור" (סיפורים) ו"המסע לאור-כשדים" הוערכו בחוברות נג ונד של "קשת".

המובאות מתוך דאו דה צ'ינג ללאו-צה—ברשותו האדיבה של "מוסד ביאליק".
תצלום יצירתו של יעקב אגם בשער החוברת—באדיבותו של מוזיאון תל-אביב.
עיצוב העטיפה: גד אולמן.

מפתח העניינים ל"קשת" טו

- גינור, צביה : ארבעה שירים, נח, 65
 גראנבואה, אָלן : כלולות (קטע), נז, 117
 גרהם, מרתה : פנקסיה של, ס, 122
- דגני, אסי : מזכרות (שירים), נח, 101
 דה־פריס, אהרן : על "מקרה וכורח" ל'וק
 מונו, ס, 143
 דוסטויבסקי, פיודור מ. : על גאולת המזרח
 ויהודי העולם (אמא־רוסיה והעם היהודי
 ב"יומנו של סופר"), ס, 22
 דורי, אשר : החוטאת, נח, 5
 דותן, שמואל : הטראגדיה האשורית בעיראק
 ושאלת ארץ־ישראל, ס, 185
- האפרתי, יוסף : הוראת הספרות בבית־ס
 התיכון, ס, 102
 הבר, אן : קול הציפור (שירים), נז, 136
 הדר, טניה : חייל קטן (שירים), נז, 66 ;
 איש עיור (שירים), ס, 127
 הוס, אברהם : במחתרת (שיר), ס, 70
 הרכבי, חדוה : שני שירים, נט, 95
- זינקלר, מנפרד : השאלה (שיר), נט, 64
 זרבורג, מיכאל : אקולוגיה מהי ?, נט, 116
 זרדי, שרלוט : האלמנטים הפאשיסטיים ברו־
 מן של דרייה לה־רושל, "ז'יל", נח, 84
 זרטה, יורם : התמכרות (שירים), נח, 111
- זהר, עזרה : שיווי־משקל חדש בין האדם
 וסביבתו, נט, 118
 זמורה, ישראל : דפי יומן ישן, ס, 114
 זק, ברכה : ארבעה שירים, נח, 56
- חלפי, אברהם : שלושה שירים, ס, 20
- חופון, פול : זכרונות למחר, נז, 138
- יאיר, צבי : הלב ורוחי (שירים), נז, 73
 יהושע, אברהם ב. : טיפולים אחרונים (מע־
 רכה א), נז, 5 ; הוראת הספרות בבית־ס
 התיכון, ס, 102
 יחיל, מרים : ציווי קטיגורי (שיר), נט, 133
- אבינרי, שלמה : על תשוקות, אינטרסים
 ותבונה אצל הגל ומארקס, ס, 170
 אבני־סגרה, דן : הממד החדש של ישראל
 באזורה, ס, 203
 אגסי, יוסף : האם למד עגנון מקפקא ?, נט,
 86
 אוּאָלט, פרנאן, ענקים נוגים (שירים), נז,
 108
 אורן, מרים : נחלת הצמאון (שיר), נט, 4
 אטר, משה : לשון בני־אדם (ב), נז, 164
 אייזנשטדט, שמואל נ. : המשכיות של מסורת
 ועיצוב מסורות בחברות בתר־מסורתיות,
 ס, 152
 איתן, איתן : לא עוד (שיר), נח, 22 ; עברי
 הגהר, ס, 51
 אלדן, אנדד : שלשה שירים, נט, 23
 אמיר, אהרן : תמונות מחדר־הניתוח (שיר),
 נח, 31 ; ספטמבר 1940 (שיר), ס, 32 ;
 הוראת הספרות בבית־ס התיכון, ס, 102
 אָקו, יובר : המקצוע—סופר, נז, 82
 ארשאמבון, ז'יל : הבה נדבר עלי, נז, 120
- בושם, אילן : סיפורו של סופר, נח, 24
 בלו, אַנדה : הספרות הקיבוקית, נז, 91
 בן־איתמר, ישראל : הערה על תרבות מצרים
 העתיקה (שיר), נז, 45
 בן־שאול : שני שירים, נז, 25
 בינ־ואה, ריאָל : מכתב אל המו"ל, נז, 126
 בסוק, עדו : המנונות אל אָרס (שיר), נז, 26
 בסט, ז'ראר : מוכר־הספרים, נז, 146
 בר, טלה : אלת האהבה והמוות של עגנון,
 נט, 74
 ברו, ז'ק : משום מקום (שיר), נז, 89
 ברזל, בינה : ציפיה (שירים), נז, 44
 בר־יוסף, חמוטל, שירים ברגע האחרון, ס,
 101
- גורביץ, זלי : לא כלום, את אומרת, לא
 כלום (שיר), נט, 84
 גינוסר, ורדה : ששה שירים, ס, 46
 גינוסר, יאירה : צימוקי היין מפרתים (שיר),
 נט, 73

עברון, בועז: על חופש האינטרפרטציה,
נט, 96
עשרוני, גיל: שלושה שירים, נח, 82

פאיט, אנדרה: 40 שנה, ואחר-כך, נז, 134
פאנון, פראנץ: עור שחור, מסכות לבנות,
נז, 68
פילון, ז'ן-גי: הסופר הקיבקי, נז, 77; כמים
עצורים (שיר), נז, 99
פירון, ז'ק: קאדייה, נז, 102

ציפר, בני: שירי בתים, נז, 28

קארייה, רוש: המלחמה, יס סיר, נז, 110
קוואפיס, ק.פ.: פוסידונים (שיר), נח, 4
קומס, אהרן: שמש בגבעה (שיר), ס, 112
קורן, פנחס: בלדה לימי-ראשון (שיר), נט,
130
קינן, עמוס: אינספקטור קליי חוקר, נז, 30

ראב, אסתר: אמודאי (שיר), ס, 6
רגבי, חיים: הגמל והערבי, נח, 147
רוזנבאום-דובב, לאה: "פרש בלי ראש"
אצל נאבוקוב, נח, 43
רוזנברג, שושנה: סויטה לאור צועק (שי-
רים), נח, 112
רוט, חמדה: ארבע אפשרויות לכתוב שיר
אחד, נט, 106
רוקח, דוד: נופים חרושי מלחמות (שיר),
נז, 4; ירושלים (שיר), ס, 91

שביט, יעקב: אני במזרח ולבי במערב, נז,
149; הגנרל גורדון והתעלה, נט, 145
שחר, דוד: על היום בו רקדה אוריתה
ברחוב הנביאים, ס, 35
שמאס, אנטון: חמישה שירים, נט, 44
שנהב, חיה: צפנים עתיקים בין אצבעותי
(שיר), נז, 65
שפרה, ש.: ארבעה שירי סהרורית, נח, 41
שפרן, נסיה: הסלע האדום—מבט לאחור,
נט, 5
שרפשטיין, בן-עמי: בעד צנזורה, נגדה
ובעדה, נט, 66

תדמור, יעקב: בעיות אקולוגיות—היש סוף-
דבר? נט, 128
תרוי, איב: השק, נז, 142

בהן, אהרן: על "פגישות עם מנהיגים ער-
בים" (במת קוראים), ס, 178
כרמל, י.: הפאסיונים של בך—כן או לא?,
נט, 46

לארצה: דאו דה-צ'ינג פ"א, ס, 4
לאנז'וון, ז'ילבר: שירים, נז, 145
לאפואנט, פול-מארי: בסתר רעם משפננו
(שיר), נז, 125
לוונטל, א.י.: סמואל בקט—סביב לו וסביב,
ס, 6

לז, צבי: איליין ויורם, נט, 24
ללוש, אבנר: להקת "בת-שבע"—נסיון לני-
חוח סימנטי, ס, 128
לסקוב, שלמית: "אוגוסט 1914" לסולז'ניצין,
נח, 58

למאז'ור, אנדרה: על ז'ק פירון, נז, 130
מגד, נחום: מקורותיו האנתרופולוגיים של
"ח'ואן ח'יראדור" לאסטוריאס ומשמעותו
המקורית, נט, 108

מדזיני, מירון: מדיניות במיטת-סדום של
תיאוריה, נח, 126
מזור, יאיר: חמישה שירים, נז, 160
מירון, גסטון: אחר-כך וכעבור זמן (שירים),
נז, 80

מירן, ראובן: אין אריות באפריקה, ס, 92
ממי, אלבר: פראנץ פאנון—חיים בלתי-
אפשריים, נז, 46
מעוז, משה: רעיון הישות הסורית הלאומית
בהתפתחותו, נח, 134

נאבוקוב, ולאדימיר: שירי הראשון, נח, 33
נדבה, יוסף: בין אבשלום פיינברג לז'ק
מאריטן, נט, 156
נוימרקט, פאול: הקולקטיב הסובייטי ביצי-
רתו של סולז'ניצין, נח, 67
נחום, רפאל: רבי פינטו, ס, 72
ניני, יהודה: הוראת הספרות בביה"ס התי-
כון, ס, 102

פגל, בנימין: שירים בלי שם, נז, 177
סולו-אדלר, דניאלה: ארבעה שירים של
דירת-חדר, נז, 162
סילניצקי, פראנטישק: דוקטרינת-ברז'נייב
—הריבונות המוגבלת, נח, 102
ספרן, נדב: מדיניות מפלגתית בישראל (א),
נח, 114; (ב), נט, 134; (ג), ס, 179

ספרים שנסקרו ב"קשת" כרך טו

- גלבוע, יהושע א.: השנים השחורות, ס, 239
- גלברייט, ג'ון ק.: חברת השפע, נז, 195
- גריי, מרטין: בשם כל בני-בית, נח, 177
- ה'וס אברהם: ירושלים / שנתון לדברי ספ-רות ואמנות, נז, 190 — ר' גם ליפשיץ, אריה; באבן הקשה (שירים), נט, 165
- הלקין, שמעון: נכר (סיפורים), נט, 163
- הורביץ, דוד: הקץ לעוני, נז, 196
- המאירי, ישראל: פראות (סיפורים), נח, 171
- התלגי, תיאודור: הפחד האחרון (סיפורים), נט, 169
- זיטל, דוד: מדינות קטנות במבחן הקיום, נח, 183
- זייס, שבח: השלטון המקומי בישראל, ס, 235
- זיו, רבקה: במחיצה אחת, ס, 240
- זנדבנק, שמעון (תירגם וערך): אנתולוגיה אנגלית/לקט שירים מן המאה העשירית עד היום, נח, 163
- ז'בנקין, יצחק: דברים / כרך שני (1939—1939), נז, 186
- זבעוני, שלמה: בית האילם (סיפור), נח, 175
- זווין, מרק: מסע תענוגות לארץ הקודש, נז, 183
- זובל, ירמיהו: קאנט וחיידוש המיטאפיסיקה, ס, 245
- ז'לב, א.: גרוטסקה (נובילות), ס, 233
- לזין, חנוך: חפץ, נח, 160
- אביבי, ברוך: אני ואת, נט, 177
- אביצור, שמואל: חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה הי"ט, נח, 177
- אופיר, אריה: הקיבוץ בתנועת העבודה, ס, 237
- אורן, יצחק: ההר והעכבר, נח, 158
- אלון, עזריה (עורך): סיני—מדבר הק-דומים (אלבום), נח, 178
- אליאב, אריה לובה: ארץ הצבי, נח, 148
- אליצור, יובל — ר' סלפטר, אליהו
- אפלפלד, אהרן: כאישון עין, ס, 215
- אפרת, ישראל: אלול כולו חודש של שיר (שירים), נט, 173
- אקרמן: שיחות גיטה עם —, ס, 217
- ארד, יואש: שכרון המרחבים, ס, 241
- אריאן, אשר: העם הבוחר, נט, 178
- בלוק, אלכסנדר: שנים עשר, נז, 191
- בלס, שמעון: התבהרות, ס, 232
- בן-אמוץ, דן: מילון עולמי לעברית המדור-ברת, נט, 176 — ר' גם בן-יהודה, נתיבה בן-גוריון, דוד: איגרות (כרכים א, ב), נט, 180
- בן-יהודה, נתיבה — ר' בן-אמוץ, דן
- בן-יוסף, ראובן: הדרך חזרה, נט, 175
- בר, גבריאל (עורך): העולמא ובעיות דת בעולם המוסלמי, נז, 194
- ברזל, הלל (עריכה ומבואות): שבעה מספ-רים, ס, 229
- בר-יוסף, יהושע: בין צפת לירושלים (פרקי ילדות ובחרות), נח, 161
- בשביס-זינגר, י.: האחווה, ס, 221
- ג'ויס, ג'יימס: מוסיקה קמרית (שירים), נח, 165
- גורפין, רבקה: לאור הכתוב, נז, 189
- גלבוע, אמיר: איילה אשלח אותך (שירים), נח, 162

- קאזאלס, פאבלו : שמחות ותוגות, ס, 227
 קונדרה, מילן : הבדיחה, נט, 174
 קוטאי, ארי : חיים ובמה / 50 שנות תיאור
 רון, נח, 160
 קישון, אפרים : השועל בלול התרנגולות,
 ס, 226
 קמחי, דוד : התנועה האפרו־אסיאנית (אנ־
 גלית), נח, 179
 קנז, יהושע : הגברת הגדולה מן החלומות,
 ס, 214
 ראב, אסתר : תפילה אתרונה (שירים),
 ס, 219
 רבינוביץ, איתמר : סוריה תחת שלטון
 הבעת' 66—1963, הסימביוזה בין הצבא
 למפלגה (אנגלית), נח, 181
 רוזנברג, שושנה : עץ נעמי, ס, 231
 רימון, יוסף צבי : שירים, נט, 172
 שביט, דן : באוטובוס האחרון (סיפורים),
 נט, 168
 שביט, יעקב : משלחת ההצלה (סיפורים),
 ס, 222
 שביט, עזי : כבר בחצי ימיו (שירים), נח,
 168
 שוחט־מאיר, חביבה : על הצחוק בספרות
 הישראלית, ס, 228
 שור, שמעון : קומוניקציה חברתית, ס,
 244
 שחם, נתן : הלוך ושוב, נז, 189
 שטארק, ואלריה : אביב מוקדם בעיר (רומן),
 נח, 174
 שייר, עמרם : לורנס / המרד במדבר — ול־
 אחריו, נח, 180
 שמיר, צילה : השמש היתה אם הם רצו
 (שירים), נח, 173
 שקד, גרשון : אמנות הסיפור של עגנון, ס,
 211
 שרפשטיין, בן־עמי : החוויה המיסטית, נח,
 166
 תלפז, גדעון : מי־ורדים מפורט־סעיד (סי־
 פורים), נח, 174
 תמוז, בנימין : אנג'יוכסיל, תרופה נדירה
 (מבחר סיפורים), נט, 166
 תרצה, ש. : פרפרים נופלים בלילה (שירים),
 נח, 170
 ליפשיץ, אריה — ר' הוס, אברהם
 לכסנס, הילדור : תחנת האטום, נז, 192
 למדן, יצחק : כל שירי, ס, 220
 מגד, אהרן : מחברות אביתר (רומן), ס, 212
 מגד, אייל : פארק עדן (שירים), ס, 224
 מדן, מאיר : מאלף עד תו / מילון עברי
 שימושי, ס, 242
 מילשטיין, אורי : בדם ואש יהודה, נט,
 179
 מרים, רבקה : כסאות במדבר (שירים), ס,
 230
 נהור, עליזה : פעמון סגור (שירים), ס, 231
 סברדליק, עודד : ארץ לא נודעת (סיפורים),
 נט, 171
 סדן, דב : אלכה ואשובה / דברים בענייני
 אמונות ודעות, נז, 187
 סלוצקי, יהודה : מבוא לתולדות תנועת־
 העבודה הישראלית, ס, 237
 סלפטר, אליהו : המימסד, נט, 178 — ר' גם
 אליצור, יובל
 סנונית, מיכל : שפתיים לעשות דבש (שי־
 רים), נט, 167
 עוז, עמוס : לגעת במים לגעת ברוח, ס,
 218
 עילם, יגאל : מבוא להיסטוריה ציונית
 אחרת, נז, 185
 עפרת, הדס : מבחר שירים, נח, 169
 עריידי, נעים : איך אפשר לאהוב (שירים),
 נח, 167
 פירר, בן־ציון : משה, ס, 234
 פרו, ז'יל : התזמורת האדומה, נח, 176
 פרנקל, נעמי : דודי ורעי, ס, 223
 צ'טניק, ק. : סלמנדרה—כרוניקה של משפחה
 יהודית במאה העשרים, נז, 188
 צלקה, דן : עץ הבסון, ס, 225
 צמח, עדי : גבי וסיפורים אחרים, נח, 159 ;
 כשורש עץ, נט, 170
 צמח, שלמה : דפים מתוך פנקס, נז, 184
 קאואבאטה, יאסונארי : הנאהבים הצעירים,
 נח, 172

מודעות

הודעה למנויי "קשת"

עם צאת החוברת ה-60, המציינת מלאות 15 שנה להופעתו הסדירה של "קשת", עולה מחיר החתימה השנתית על הרבעון מ-20 ל-24 ל"י בארץ (מ-7 ל-8 דולרים של ארה"ב בחוץ-לארץ).

החותמים או מחדשים חתימתם החל מחוברת ס' יקבלו את החוברת החגיגית (שמחירה במכירה בודדת 10 ל"י) במסגרת חתימתם, בלי כל תוספת תשלום.

מחיר חוברת בודדת יהיה מעתה 8 ל"י (בחו"ל : \$ 2.50).

ספרים חדשים בעם עובד

ספרות יפה

עונת הנדידה אל הצפון

אל-טייב צאלח

פרשיות האהבה של בן הכפר הסודאני הנידח עם בנותיה של לונדון, מתעלות בסיפור זה למדרגת סמל של התנגשות בין תרבות הדרום האפריקני ובין תרבות הצפון האירופי, לכל תוצאותיה החיוביות והגרוטסקיות והטרגיות.
— 8 ל"י

אל משואות לכיש

רבקה גובר

"הסיפור מאיר בשורה של סיפורים חמים השאובים מן המציאות את שתי השאלות הגדולות של מדינת ישראל בימינו: איך ליצור עם אחד משבטי ישראל הרחוקים זה מזה מבחינת הלשון, התרבות ואורח החיים; ואיך להפוך מדבר שומם לפנת חיים פורחת. הקורא בספר זה חי את הלבטים והנצחונות של עולים חדשים ושל ישובים חדשים".
— 5.50 ל"י

ספרי עיון

בדרך למדינת הרווחה

ד"ר גיורא לוטן

ד"ר גיורא לוטן, שניהל שנים רבות את "הביטוח הלאומי", מנתח את בעיותיה החברתיות העיקריות של ישראל ומתווה דרכים לפתרון על רקע הצרכים של הבטחון וקליטת עלייה.
— 7 ל"י

ילקוט ברדיצ'בסקי

בעריכת נורית גוברין

בקובץ זה מרוכזים אחדים מבין דברי הפרשנות, הניתוח וההערכה החשובים שנכתבו על יצירתו הספרותית של ברדיצ'בסקי במשך יותר מ-70 שנה.
— 8 ל"י

בכל הנויות הספרים

הפצה ראשית: עם עובד רח' מוזא"ה 22 ת"א טל. 611526

בסדרת "מבחר ספרותנו לעם" הופיעו

דוד שמעוני

ילקוט שירים

127 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — משה גיל

אורי ניסן גנסין

אצל

152 עמ'. מבוא, הסברים וביבל-יוגרפיה — י. זמורה

יהודה קרני

ילקוט שירים

125 עמ'. ליקט, ערך והוסיף מבוא והסברים — יצחק עוגן

יעקב שטיינברג

ילקוט סיפורים

132 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — גרשון שקד

שלמה צמח

ילקוט מסות

144 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — א. ב. יפה

ג. שופמן

ילקוט סיפורים

168 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — שלום קרמר

דבורה בארון

ילקוט סיפורים

153 עמ'. ליקטה והוסיפה מבוא והסברים — רבקה גורפיין

אלישבע

ילקוט שירים

120 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — חיים תורן

מ. י. בן גריון

(ברדיצ'בסקי)

מרים

298 עמ'. מבוא וביבליוגרפיה — דן מירון. הסברים — שלמה בר-טונוב

אברהם שלונסקי

ילקוט שירים

159 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — א. ב. יפה

יעקב קלצקין

ילקוט מסות

142 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — יוסף שכטר

נחום סוקולוב

ילקוט מסות

143 עמ'. מבוא, הסברים וביבל-יוגרפיה — ג. קרסל

יצחק שנהר

ילקוט סיפורים

132 עמ'. מבוא, הסברים וביבל-יוגרפיה — אריה ליפשיץ

יהודה שטיינברג

ילקוט סיפורים

141 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — אליעזר כגן

ש. שלום

ילקוט שירים

137 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — י. עקביהו

א. דרויאנוב

ילקוט מסות

156 עמ'. ליקט והוסיף פרטים ביוגרפיים וביבליוגרפיים — י. ד. אברמסקי
הערכה ספרותית והסברים — ראובן רבינוביץ

לאה גולדברג

ילקוט שירים

141 עמ'. ליקט והוסיף מבוא והסברים — טוביה ריבנר

אליעזר שטיינמן

ילקוט מסות

156 עמ'. ליקט והוסיף מבוא, הסברים וביבליוגרפיה — ג. י. מיכלי

חיים לנסקי

ילקוט שירים

142 עמ'. ליקט והוסיף הסברים — עזריאל אוכמני. מבוא וביבל-יוגרפיה — שולמית לבוא

הוצאת "יחדיו", רח' קרליבך 29, טל. 284191, תל-אביב

הוצאת נוסדה בע"נו

דרך ז'בוטינסקי 21, רמת-גן

סניפים: ירושלים • תל-אביב • חיפה • הרצליה • ראשון-לציון

ספרים חדשים

מילון עברי-צרפתי
מאת יוסף הדר (אדא)
בשני כרכים. 832 עמ'.

המילון כולל את קיצור הדקדוק הצרפתי, שמות פרטיים של אנשים ומקומות ומפתח הפעלים הנחשלים.

מות העיר
מאת יורם קניוק

אסופת סיפורים, שהמשותף להם — בדידותו של אדם וכמיהתו לחום אנושי, לריעות, לשרשי נעוריו בארצו. יצא לאור בשיתוף עם אגודת הסופרים העבריים.

מסה ופולמוס
מאת ב. י. מיכלי

בפרקי בקורת, מסה ופולמוס מועלים בספר דיוקנאות של משוררים, מספרים ומבקרים, בני משמרות שונות, תוך הדגשת עיקרם וייחודם. יצא לאור בשיתוף עם אגודת הסופרים העבריים.

יומני — כרך 1
מאת יוסף ויץ

הכרך האחרון ביומנו של אחד המעטים מגואלי אדמתנו ומנחיליה, דן בפרישתו ורשומותיו מסתיימות בסוף 1970.

שער למדע — כרך 9

אנציקלופדיה שימושית למדעים הריאליים, בעשרה כרכים, בנושאים: ביולוגיה, פיסיקה, גיאוגרפיה, האדם והרפואה. עשרות רבות של צילומים, מפות ושרטוטים.

THE HISTORY OF POLITICAL THOUGHT

by Jacob Ben-Amittay

Political thought—the way mankind's leading thinkers and philosophers have conceived the form and content of statehood, and explained its origins and processes—is traced in its broad outline in this volume.

- ספרי יסוד
- אנציקלופדיות
- מילונים
- ספרי עזר ושימוש
- ספרי מדע ועיון
- ספרות יפה
- ספרי אמנות
- אלבומים
- ספרות לנוער ולילד
- ספרים בלועזית

טל. 524121

ספרים חדשים

ח' אבני / ארגנטינה — "הארץ היעודה"

מפעל ההתיישבות של הברון דה-הירש בארגנטינה, ההתיישבות החקלאית בארגנטינה, שתוארה עד כה כמפעל פילנטרופי בלבד, מתגלה בספר זה באור חדש: כנסיון טריטוריאליסטי רב-ממדים. 372 עמ'. מחיר — 28 ל"י

יעקב ליכט / הניסיון

במקרא וביהדות של תקופת הבית השני. הספר דן בשאלת הניסיון במקרא וביהדות של תקופת הבית השני, ומעמיד את דברי המקרא על הניסיון ואת אשר נתפתח מהם בספרים החיצוניים, בכתביה של כת מדבר יהודה ובמאמריהם של חז"ל. 100 עמ'. מחירו — 15 ל"י

ע' פליישר (עורך) /

מחקרי ספרות מוגשים לש' הלקין ליובל

משתתפים: יונתן דובוסרסקי; יוסף דן; יוסף היינימן; שמואל ורסס; דן מירון; אהרון מירסקי; דן פגיס; צפירה פורת; שלמה פינס; אליעזר ארי' הלוי פינקלשטיין; עזרא פליישר; רות קרטון-בלום; חיים שירמן; גרשון שקד; ישעיהו תשבי. 292 עמ'. מחירו — 25 ל"י

ברוך שפינוזה / מאמר על תיקון השכל

הרגם מרומית נתן שפיגל. ערך, הקדים מבוא והוסיף הערות יוסף בן-שלמה. 104 עמ'. מחירו — 18 ל"י

SCRIPTA HIEROSOLYMITANA

Volume 24 : Studies in Art. Edited by M. Barasch. 220 pp + 32 plates. Price I.L. 25.—

Volume 25 : Further Studies in English Language and Literature. Edited by A.A. Mendilow. 347 pp. Price I.L. 22.—

G.I.A.D DRAPER / The Implementation of the Modern Law of Armed Conflicts. 26 pp. Price I.L. 4.—

בדפוס

בנימין אופנהיימר / הנבואה הקדומה

מנחם אלון / המשפט העברי (3 כרכים)

ש"נ אייזנשטדט / החברה הישראלית — רקע,

התפתחות ובעיות — מהדורה שניה מורחבת

י. בן-תור / לוחות להגדרת מינרלים

מכירה ראשית: הוצאת "יבנה" בע"מ, רחוב מזא"ה 4, תל-אביב

שקמונה

חברה להוצאה לאור בע"מ, חיפה

ספרים חדשים

קולונל ר. מיינרצהאגן

פרקי יומן מזרח-תיכוני

תיאור בוטה של מאורעות ותהליכים בעלי חשיבות היסטורית בהתפתחות המדינית של האיזור בכלל ושל ארץ-ישראל בפרט

ד"ר הדי ס. פורטיאס

מין וזהות

כיצד לגלות את זהותו האמיתית של הילד ולטפחה. מחקר מקורי, חדשני, מבוסס בחלקו על עבודה פסיכיאטרית בארץ-ישראל

הרמן ווק

רוחות מלחמה

האפוס הגדול של מלחמת-העולם השנייה. גולת-ההכותרת ליצירתו של המחבר המהולך

יהודה ברקאי

יסודות הכלכלה

ספר לימוד ועיון לתלמידי תיכון, פעילי האיגוד המקצועי ואנשי-מינהל בתעשייה

הפצה ראשית: בית עלים בע"מ,
קרל נטר 3, טל. 623959, ת"א

רשפים

הוצאת ספרים

ספרים חדשים

בציפור על התיל

מאת ליאונרד כהן

תרגום: יוסי גמזו

יושומים: דוד משולם

קובץ ממבחר שירי כהן, רובם הולחנו מושרים בפיו.

בגוניותה של המוסיקה

מאת ליאונרד ברנשטין

המלחין והמנצח הנודע מסביר אספקטים שונים בשדה-המוזיקה. לראשונה בעברית אובאים בספר ניתוחים מבריקים של ארבע צורות סימפוניות נודעות.

שמחות ותוגות

הרהורים לפאבלו קזאלס

פי שסופרו לאלברט א. קאהן

ציפור חיינו המופלאים של אחד מגדולי המוזיקאים בדורנו, אמן מיוחד במינו המתקרב לגיל ה-100, אדם השוחר יופי צדק בעולמנו המסוער. הספר מלווה רישור יום מוזיקליים נדירים, חליפת-מכתבים גדולי-עולם ותצלומים רבים.

מהדורות חדשות

ספרים שאין עוד צורך לדבר
שבהם:

ליאונרד ברנשטין /

חדוות המוסיקה

סמונד מוריס /

הקוף העירום

סמונד מוריס /

גן-החיות האנושי

הפצה ראשית: בית עלים בע"מ,
קרל נטר 3, טל. 623959, ת"א

ויידנפלד וניקולסון ירושלים

ארץ ציון וירושלים

שלמה שבא דן בן-אמוץ

מתוך הבקורות:

"חידושי המדע והטכנולוגיה, פלאי הרפואה, עלילות רומנטיות מסמרות-שער וזוטות מחיי יום-יום הועלו מתהום-הנשיה ולוקטו מתוך עתוני הימים ההם (1857—1971) והם מגוללים בשפתם המיוחדת את אחורי הקלעים של ההיסטוריה הארצישראלית".

(תמר מרוז, הארץ)

"המתכונת הרחבה של הספר, הנייר המשובח והעריכה הגראפית המעניינת, הביאו ליצירת ספר יפה במיוחד, קריא מאד ועם זאת בעל אפאראט מדעי העושה אותו לספר שימושי גם למי שזקוק לעתים לחומר על מקום או אישיות כלשהם מאותה תקופה בארץ-ישראל".

(אהוד בן-עזר, על המשמר)

"לא אחת מצאתי עצמי צוחק בקול רם למקרא ידיעה כלשהי או מעשה מבדח".
(צבי אילן, דבר)

המחיר: 26.50 ל"י

הפצה ראשית: בית עלים, רח' קרל נטר 3, תל-אביב

מול החומה הסגורה

ירושלים החצויה והמאוחדת

מירון בנבנשתי

ההיסטוריון מירון בנבנשתי, מי שהיה הממונה על ענייני מזרח-ירושלים והיום אחראי על תיכנונה מטעם עיריית ירושלים, סוקר את ההתרחשויות בירושלים מאז מלחמת-1948 ועד אחרי מלחמת-1967 ואת השלכותיהן על אפיה של העיר מבחינה תרבותית, פוליטית, דתית, אתנית וחברתית, במטרה להעריך את הבעיות העומדות בפני העיר היום ואת מידת האיחוד וסיכוייו לעתיד. הספר הוא תרומה חשובה למאמצים לקראת מציאת דרך להסדר פוליטי ולחיים באחוה של שני עמים בעיר אחת.

המחיר: — 24 ל"י

מפעלי ידיעות אחרונות, מחלקת הספרים

ספרית מעדיב

נוגישה לך ספרים
נוסכוכים ונוהיכונים
שישנושו אותך
בקביעות

סדרות של ספרי טיים-לייף בעברית –
ספריה מדעית, ספריה גיאוגרפית,
ספריית טבע – לנוער ולמבוגרים.

מילונים: אנגלי-עברי, עברי-אנגלי.
מילון ראשון לתלמיד.

כשאתה קונה ספר של ספרית
מעריב, אתה מעשיר את ביתך
בנכס תרבותי חשוב.

ספרית פועלים בע"מ

ת"א, רח' אלנבי 73, טל. 611431

אברהם פסקא אודיסיאה 67

רומן חדש של המחבר, יליד שכונת נווה-צדק בת"א, מחנך ומנהל בי"ס תיכון באותה שכונה, סיפור אהבתם של דונטלה בת איטליה וגיורא מישראל, אשר במרכז זה—מלחמת-ששת-הימים.

אלישע פורת ארץ יתומה

הדברים הכואבים ביותר שבחיים, האהבה, הציפיה, המוות, כאן הם זורמים בעורקי הסיפורים הקטנים האלה; בקולות מאופקים, מעודנים, יצרים וכאבים שהפכו מלים; לפעמים תפילה, לפעמים ממוארים שקופים, או דיאלוגים ליליים של אהבה, או רק וויאם לחיים.

אברהם שלונסקי ז"ל ספר הסולמות

קובץ שירים—שיא יצירתו—שהמשורר התקינו לדפוס עד אחרון שיריו. הוצאה מהודרת

גיאורגוס ספריס: שירים

תרגום, מבוא והערות:
שמעון הלקין

מן הגדולים שבמשוררי העולם במאה העשרים, חתן פרס-נובל 1963. שירה מורכבת ביסודותיה, צלולה בהבעתה—חיוב-החיים על אף הטראגיות שבהם.

יפרח חביב

הזקן שהדליק מדורות
סיפור קורות חיים נסערים, גדולי-עליליה ורבי-מעש של "הזקן" יצחק שדה, האיש שהיה לאגדה. מלווה רישומי התקופה מאת אריה נבון.

קלוד לוי-שטראוס החשיבה הפראית

יצירה מרכזית של מיסד האנתרופולוגיה הסטרוקטוראלית. מגדולי המדענים בזמננו. ספרו הראשון בעברית.

אורי רפ

סוציולוגיה ותיאטרון

יישום הסוציולוגיה המקצועית לאמנות התיאטרון, העומדת בסימן המשל המפורסם: כל העולם במה וכל בני-האדם שחקנים—עם התיקון העקרוני כי הם גם הצופים.

בשיתוף אוניברסיטת תל-אביב

ספרים חדשים

דב ניר

פאתי נודבר

מחקר גיאולוגי-איזורי על האדם בסובב הצחיח-למחצה. — 20 ל"י.

*

לאו צה

דאו דה צ'ינג

תרגמו מן המקור הסיני: יורי גראוזה וחנוד קלעי. מבוא והערות: י. גראוזה.

תורתו של הפילוסוף הסיני מסוף המאה החמישית ותחילת המאה השישית לפני ספה"נ. [בסדרת ספרי מופת מספרות העולם] — 12 ל"י.

נוסד ביאליק

פלוטארכוס

אנשי יוון ורומי

תרגם מן המקור היווני והוסיף הערות א.א. הלוי

כרך זה חותם את סדרת הביוגראפיות הנודעות. — 40 ל"י.

מחיר הכרך הראשון: "אנשי רומי" — 25 ל"י

מחיר הכרך השני: "אנשי יוון" — 25 ל"י

*

מלכה לוקר

ז'אן ארתור רמבו

מסה על הסופר הצרפתי שנודעה לו השפעה עצומה על השירה והספרות באירופה במאה התשע-עשרה. — 10 ל"י.

להשיג בבתי-המסחר לספרים ובמדור ההפצה של מוסד ביאליק, ת.ד. 92, ירושלים.

מכון ישראל להשכלה בכתב

ליד המרכז לתרבות ולחינוך

6 מחלקות לבחירתך

- בחינות בגרות
- אולפן לעברית
- פקידות ושפות
- מדעי החקלאות
- לימודים טכניים
- לימודים גבוהים

מישלב

- בית ספר
- לכל אדם
- בכל נוקום
- בכל שעה

כתובת המכון:

רח' וייצמן 53, תל-אביב

ת.ד. 373 טלפון 263187

"עם הספר"

פיעו בקרוב

ביאליק וסופרי דורו

מביא לדפוס: מ. אונגרפלד

ספר כולל דברי ביאליק על שמונים סופרים בני-דורו ודבריהם ביאליק.

יגרות לשגריר

את אשר בן-נתן

הדורה עברית של הספר, אשר ראה אור בגרמנית והופיע בימים ליה גם בצרפתית.

בט מברלין

את אקסל שפרינגר

ברי מבוא מאת טדי קולק. כולל מאמרים שלא נכללו במהדורה גרמנית של הספר. אחרית-דבר מאת י. פדרמן. עשרות צילומים.

משחקים האולימפיים

את עמנואל גיל

רצות-הברית במזרח-התיכון

את ד"ר מיכאל יזהר

הוצאת ספרים אחיאסף בע"נו

תל-אביב, יוסף הנשיא 13, טל. 283339

ה ו פ י ע !

הסיפורת העברית בשנות הנודינה

אנתולוגיה

ערך והקדים מבואות ד"ר אדיר כהן

מבחר מייצג של סופרי המשמרת הצעירה בספרותנו, שעיקר יצירתם החלה ערב הקמת המדינה ונתבססה בשנות המדינה. כ-40 סיפורים הלקוחים מיצירותיהם של דורות שונים בספרותנו הצעירה, החל מבני דור הפלמ"ח ועד צעירי היוצרים היום. 464 עמודים גדולים. תמונת המספר בראש כל סיפור.

המחיר — 32 ל"י

להשיג: — אצל מוכרי ספרים, או על ידי משלוח צ'ק להוצאה והספר יישלח על-ידי הדואר.

עיר ומלואה

נואת ש"י עגנון

כרך שני נועזבונו של חתן פרס נובל

בספר זה מתאר עגנון את תולדות יהודי פולין ואת אורח חייהם על כל הפכים הקטנים שבהם.

ב"עיר ומלואה" חוזר עגנון ומתגלה בכוחו הגדול כמספר. הוא מעלה דמותם של עשרות רבות של אנשים ונשים מכל שכבות החברה ומתוך תיאור הדמויות נפרשת לעיני הקורא יריעת התקופה כולה.

ב"עיר ומלואה" אנו חוזרים אל עולם שהיה, אך הספר הכתוב בכל סממני כתיבתו של עגנון יכבוש את הקוראים כולם. שזורים בו סיפורים קצרים רבים שהם משיאי יצירתו של עגנון, אמן הסיפור הקצר.

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

הוצאת
ויידנפלד וניקולסון
ירושלים

מפעלי
ידיעות אחרונות
מחלקת הספרים

מול החומה הסגורה - הופיע!!

ירושלים החצויה והמאוחדת
מירון בנבנשתי

המאבק על ירושלים התגלגל בדור האחרון לידי שני עמים שעיר-השלום היא מכורתם.

ההיסטוריון מירון בנבנשתי מתאר בתיאור מרתק את השתלשלות המאבק הזה ואת המציאות שנוצרה בעיר, החצויה והמאוחדת, במטרה להעריך את הבעיות העומדות בפניה, מצד אחד, ואת מידת איחודה וסיכויו בעתיד, מצד שני. המחבר מביא תיאורים מכלי ראשון של מעשים, הצלחות וכשלונות שנתלוו עם כיבוש העיר ואיחודה, הלכיהרוח בשני חלקיה, והוא מנתח בסיכום את גתידה של ירושלים כעיר מאוחדת בשוויון לשתי האוכלוסיות.

הספר "מול החומה הסגורה" הוא תרומה חשובה למאמצים לקראת מציאת דרך להסדר פוליטי ולחיים באחוה בעיר אחת של שני עמים.

המחיר: 24 ל"י. 350 עמודים. 23/16 ס"מ

השיג בכל חנויות הספרים בארץ או ישירות "ידיעות אחרונות", ת.ד. 14125 (מיקוד 61140). שלח צ'ק/המחאת דואר לת.ד. 14125, ת"א, ותקבל את הספר לביתך.

ל התחיל שיקה

צביה גרנוט

לילדים?

ט—והוא כתוב בכשרון רב
מור רב.

נו תרתק כל ילד בגיל
11.

הו ספר שגם ההורים
ס לקרוא בו.

ברת הצליחה להתוות להם
ממבוכתם—ובעדינות

ה היא מראה להם, צעד
צעד, איך לתת לילדיהם

ותשובות הנכונות כאשר
שואלים את שאלותיהם

י-נמנעות על יחסי המינים
מקור החיים.

את ספרים קרני בע"מ

מפעלי ישראל לחבלים בע"מ

רמת-גן

תעשיות יוטה לישראל בע"מ

בני-ברק

בית-ההוצאה של אגודת הסטודנטים אוניברסיטת תל-אביב

הופיעו

כרך ב של שנתון המזרחנים

ISRAEL ORIENTAL STUDIES

בעריכת פרופ' י. קיסטר

מאמרי מחקר ועיון משל טובי החוקרים בארץ ובעולם ברוב תחומי העיון של המזרחנות, כגון: תרבות האסלאם וספרותו — תולדות הערבים — היהודים בארצות האסלאם — פילוסופיה ומיסטיקה ביהדות ובאסלאם — מחקרים בגניזה — ההיסטוריה של המזרח העתיק — הבלשנות השמית לענפיה (ערבית, ארמית, אוגריתית, אמהרית), פליאוגרפיה ארמית — פרסית, תרבות פרס ועוד.

הכרך השני מוקדש לזכרו של פרופ' שמואל שטרן ז"ל.

המחיר לכרך א: — 60 ל"י

המחיר לכרך ב: — 75 ל"י

השתוקקות החומר לצורה במחשבת אריסטו

מאת פרופ' יהודה לנדא

מחקר ראשון בלשון העברית החדשה, המוקדש לבירור יסודות פילוסופית-הטבע של אריסטו.

הספר כולל שלושה-עשר פרקים, שבהם ניתנו מובאות ותרגומים מדבריו של אריסטו בנושאים שונים. בסוף הספר מובאת ביבליוגרפיה מצומצמת של כתבי אריסטו וכן של ספרים נבחרים על אריסטו.

המחיר: — 14 ל"י

להשיג בחנויות ספרים מובחרות ובמפעל-השיכפול בתל-אביב (לסטודנטים במפעל-השיכפול בתל-אביב 20% הנחה).

כמו כן ניתנים להשגה הספרים הבאים:

1. יסודות בפטמיסטיקה — דוד בלקוול
2. המקרא ותולדות ישראל — העורך בנימין אופנהיימר
3. פסיכולוגיה וייעוץ בחינוך — העורך ד"ר אבנר זיו

בית ההוצאה של אגודת הסטודנטים באוניברסיטת ת"א מטפל בהוצאה לאור של ספרים ומחקרים.

בית ההוצאה: ת.ד. 39287, טלפון 410351

"א-שרק"

(המזרח)

ירחון לספרות, בשפה הערבית (ת.ד. 428 ירושלים)
בעריכת: מחמוד עבאסי, זפי דרוויש, אנטון שמאס

הופיע

גליון מיוחד המוקדש לתרגומים מן
הספרות העברית החדשה

(שנה 4, חוברות 1—3, יוני—אוגוסט 1973)

שירה:

דוד אבידן, אנדד אלדן, אהרן אמיר, יעקב בסר, חיים גורי, אמיר
לבע, משה דור, יאיר הורביץ, שולמית הראבן, יונה וולך, מאיר
יזלטיר, נתן זך, אריה זקס, אבות ישורון, ט. כרמי, עליזה נהור,
הודה עמיחי, דן פגיס, דליה רביקוביץ, דוד רוקח, פנחס שדה

סיפורת:

צחק אורפז ("עשב פרא"), אהוד בן עזר ("פניה לאליעזר עציוני"),
שמאי גולן ("מות האם"), יהודה האזרחי ("תאונה"), שולמית
הראבן ("תאונה בברנינה-פאס"), א.ב. יהושע ("חתונתה של
ליה"), עמליה כהנא-כרמון ("ממראות הבית עם המדרגות
המסוידות תכלת"), אהרן מגד ("בכיי"), עמוס עוז ("מנזר
השתקנים"), ק. צטניק ("פרקים מתוך כוכב האפר"), יעקב
ובתאי ("הסתלקות"), דוד שחר ("מותו של אלוהים הקטן"),
דעון תלפז ("לאן עפות הציפרים")

עירית תל-אביב—יפו

מוזיאונים עירוניים בתל-אביב—יפו

מוזיאון תל-אביב

שדרות שאול המלך 27—29, טלפון 257361.

פתוח לקהל בימים א, ב, ד, ה—בשעות 10 עד 13, 16 עד 19; ביום ג בשעות 10 עד 13, 16 עד 22; ביום ו בשעות 10 עד 14; מוצ"ש—חורף—18 עד 22; מוצ"ש—קיץ—19 עד 23.

קרית "מוזיאון הארץ" רמת-אביב

טלפונים: 415244—415248

מוזיאון הזכוכית

מוזיאון קדמן למטבעות

מוזיאון הקרמיקה

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור

חפירות תל-קפילה

ביתן נחושתן—מימצאי חפירות תמנע

מוזיאון הכתב

מוזיאון המדע והטכנולוגיה

שעות הביקור: בימים א, ב, ג, ד 10 עד 17; ביום ד 10 עד 20; ביום ו 10 עד 14; בשבתות ובחגים 10 עד 14.

הפלנטריום ע"ש לסקי

הצגות יומיות: 9, 10.30, 12, פרט לשבתות ולחגים; ביום ג, גם ב-19.15. הקרנת סרטי-מדע ביום ג האחרון בכל חודש, בשעה 20.15.

מה יכול לתת לך ביקור במוזיאון הארץ?
ביקור במוזיאון הארץ—תל-אביב, על שלוחותיו, יתן לך מבט כללי אך ברור על 4000 שנות היסטוריה ותרבות של ארץ-ישראל והמזרח-התיכון, על תולדותיה של העיר תל-אביב—יפו, החל מימיה הקדומים של יפו ועד לימינו אלה, והדגמה מעניינת על הישגי המדע ששינו את חיינו ואת מושגינו על העולם בו אנו חיים.

המוזיאון לעתיקות ת"א—יפו

רחוב מפרץ שלמה 10, יפו.

שעות הביקור: בימים א, ב, ג, ה—10 עד 17; ביום ד 10 עד 20; ביום ו 10 עד 14; בשבתות ובחגים 10 עד 14.

המוזיאון לתולדות תל-אביב—יפו

רחוב ביאליק 27.

שעות הביקור: בימים א, ג, ה—9 עד 14; בימים ב, ד—9 עד 13, 16 עד 19; ביום ו—9 עד 13. בשבתות ובחגים—סגור.

הנחה בביטוח סאאב 99

15%

המכונית היחידה המקבלת הנחה של
15% בביטוח-כי היא בטוחה יותר

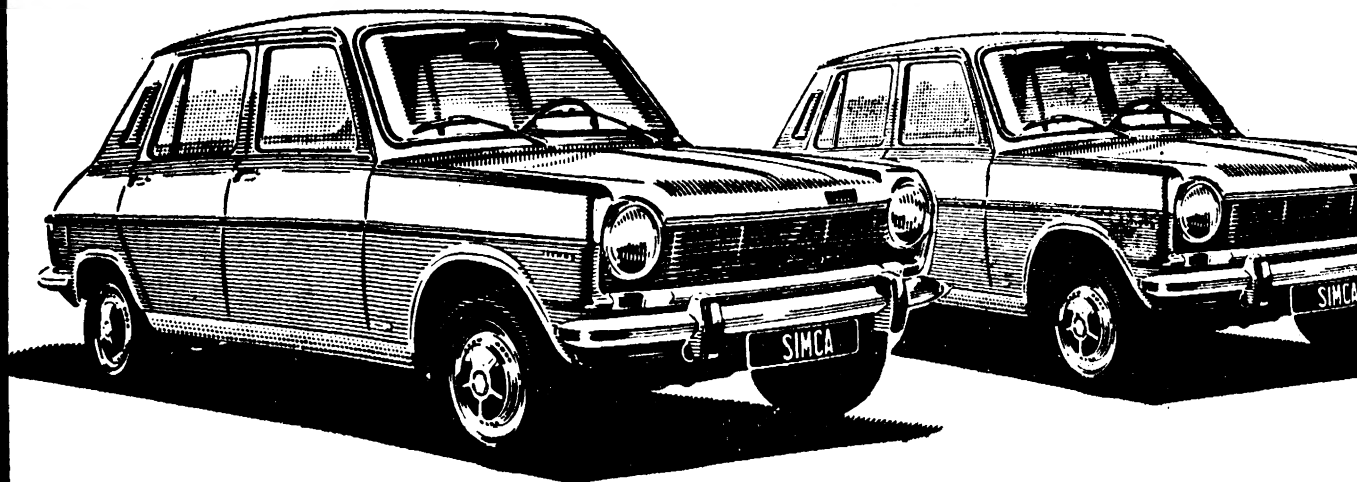
סע לבטח סע בסאאב

ליאונקרס בע"מ רחי קרליבך 29 טל. 283771

SIMCA 1100

ימקה 1100-קטנה אבל גדולה נאאז

יית קרייזלר-מכשירי תנועה בע"מ

ב קלרין CLARIN

תמצא
את הדירה
שלך

רחובות

ראשון-לציון

בת-ים

מפעלי אמקור בישראל

פ ל י ז ב ע " מ חולון
מפעלי מתכת ויציקה
מערבלי מזון, מאווררים, שואבי אבק,
מגהצים ומסגנני שיער

רדמונד אמקור בע"מ
ירושלים

מנועים חשמליים זעירים לתעשייה,
מייבשי ידיים חשמליים

א מ נ ו ר ב ע " מ בית שמש
תעשית מוצרי חשמל ביתיים
מקררים מסחריים וציוד לחנויות
סופרמרקט

א מ ה ד ב ע " מ תל-אביב
אמצעי המחשה, ציוד להוראה ולחינוך

א מ ק ו ר ב ע " מ תל-אביב
מוצרי קירור ומיזוג אויר

א מ א ן תל-אביב

חב' אמקור לאמאיל וציפוי בע"מ
ציפוי מתכות, דודי חשמל לחימום
מים, תנורי הסקה דירתיים,
תנורי חשמל אוגרי חום

א מ ר ו ן ב ע " מ הרצליה ב'
תעשית מקלטי רדיו למכוניות,
טלוויזיה ואלקטרוניקה

א מ ק ו ר ם ב ע " מ חולון
ייצור רכיבים מדויקים
לתעשייה אוירונאוטית

א מ - א ו ר ב ע " מ ראשון-לציון
ייצור סוללות יבשות

המפיצים בארץ: א מ פ א ב ע " מ, תל-אביב, חיפה, ירושלים

המפיצים בחו"ל:

חברת אמקור לאקספורט בע"מ — ת.ד. 2850, תל-אביב

הבירה
לגבר

גולדסטאר

מעדני חלב
בטעמי תות, מישמש, מוקה

קרמים
בטעמי שוקולד וקפה

תוצרת

טנא־נגה

להשיג יום-יום בסופרמרקטים, שופרסל וחנויות המכולת

תמיד על שולחןך

מיצים ממותקים
משקה קל מהדרים
שימורי פירות
שימורי ירקות
המעולים של

יכין

בנק ישראל אמריקה

לפתוח התעשייה בע"מ

נוסד בשנת 1956

ע"י בנק הפועלים ואמפל

המאזן ליום 13.12.1972 285.7 מיליון ל"י

הון המניות וקרנות 19.3 מיליון ל"י

יוקר המחיה עולה...

אבל עם תכנית

ע ת י ד

של מוגדל-בנין

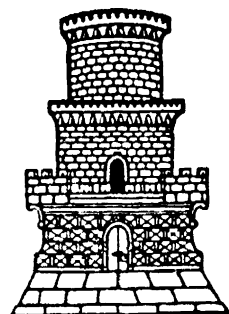
תוכל להנות מתשלום

פרמיה מוקטן

מבלי להפחית מסכום הביטוח

(עד גיל 65)

מוגדל-בנין

מה החדש, התוסס והמסעיר של הלנה רובינשטיין

מבוסס על עקרון פשוט: נשים יפות

איך הן נראות, איך הן רוצות להיראות.
מי הן ומה הן רוצות להיות.

איך הן הפכו לכה יפות (ועד כמה אנו אוהבים אותן).

נו מומחים לנשים יפות. אנו יודעים מה דרוש להן כדי להיות יפות.
יוצרים את התכשירים המאפשרים לכל אשה לטפח ולהבליט את יופיה.

הלנה רובינשטיין. היופי בפעולה

אם נולד לך ילד שלישי מגיע לך מזל טוב

ונוסף לכן גם קיצבה מהביטוח הלאומי

אנו משלמים קיצבה
לכל תושב שיש לו
לפחות שלושה ילדים.

אנא הגש תביעתך
לסניפנו בתחום מגוריך.

המוסד לביטוח לאומי

רוכאים,

עורכי דין,

אמנים וגומר

כולם גמרו אומר:

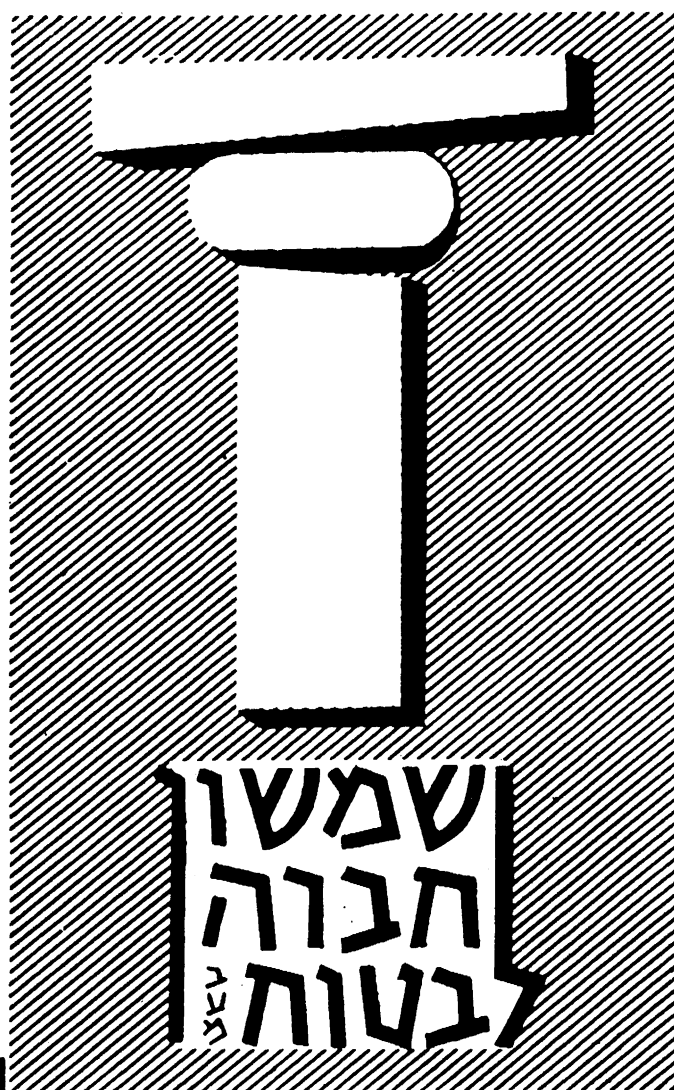
אין כביטוח ב-

הסנה
חברה ישראלית לביטוח גנים

מבטח נאמן

מפגעי הזמן

**חברת הבטוח
הישראלית הראשונה
לבטוח חיים בלבד!**

**נובחר תכניות כגוון – גם לעצמאיים וגם לשכירים
פרמיות נמוכות (לאחר ההוזלה בספטמבר 1971)
תנאים נוחים, שרות אישי
פנו ליועצים לביטוח-חיים של "שמשון"**

**המשרד הראשי: ת"א, רח' מונטיפיורי 27, טל. 625225 ת.ד. 29277
סניפים: ירושלים – רח' הסורג 2, בנין גד, טל. 222271, 222272
חיפה – רח' הרצל 22, הדר, טל. 69407
באר שבע – רח' הדסה 46, טל. 71382
רחובות – רח' הרצל 185, טל. 952416**

לרבות מבוטחינו
ולמאות סוכנינו - תודה.

יק ביטוח החיים שלנו
עבר את מיליארד הלירות השני,
ואנו צועדים לקראת

המיליארד השלישי.

ציון-יהודה

קבוצת הביטוח הראשונה בישראל

50
1922 -

שיכון עובדים בע"מ

מיסודה של הסתדרות העובדים הכללית

- הותיקה והגדולה בין חברות השיכון הבלתי-ממשלתיות בישראל ובמזרח התיכון
- בונה בעיר ובכפר
- משכנת ותיקים ועולים, פועלים ופקידים, זוגות צעירים, אנשי צבא-הקבע ובעלי-מקצועות אקדמאיים
- בנתה עד כה 85,000 דירות
- שיכנה עד כה 450,000 תושבים
- הקימה 12 קריות עובדים ו-100 שכונות פועלים

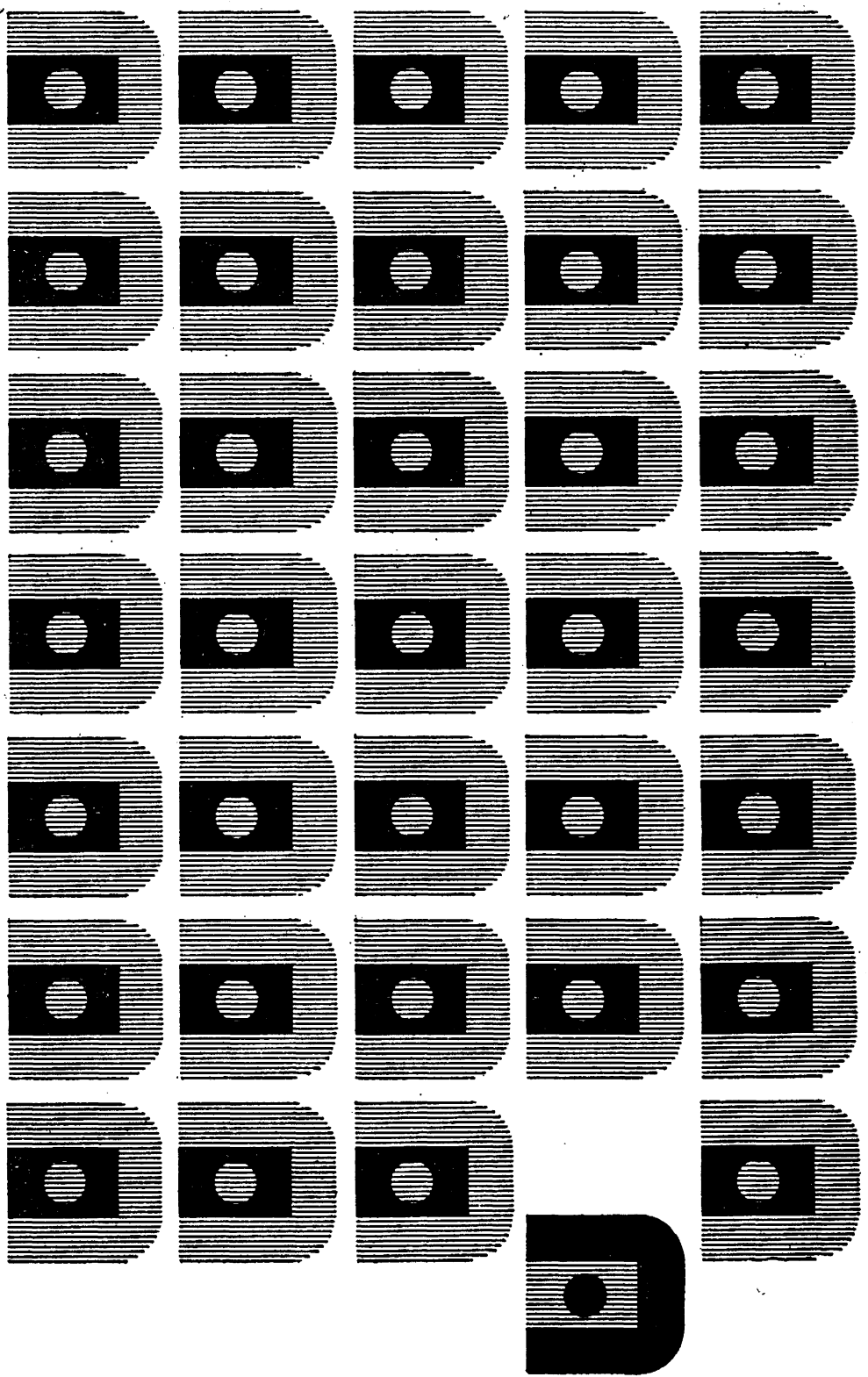
*

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב ליאונרדו דה-ווינצ'י 21, טלפון
250211

סניפים:

ירושלים, חיפה, תל-אביב, באר-שבע, אשדוד

קבוצת כור מאגדת בתוכה 74 מפעלי תעשייה.
כולם משתלבים למעגל ייצור ענק, מתואם ומבוקר.
בתוך הקבוצה, כל מפעל הינו מרכז עצמאי של כח
יוזם ומפתח.

כור תעשיות בע"מ
שד' שאול המלך 8, תל-אביב, טל: 250421

בנק עצמאות לנושכנתאות ולפיתוח בע"מ

רח' מונטיפיורי 39, ת.ד. 29600, תל-אביב
טל. 622776-7-8 מיקוד : 61290

1. הלוואות נגד נושכנתא ראשונה

- א. לקבלנים לצרכי מימון בנייה**
- ב. לרוכשי דירה שערכה אינו עולה, באזור ירושלים,
על סך 180,000 ל"י, ובשאר חלקי הארץ —
על 160,000 ל"י**

2. הלוואות לרוכשי דירות ניתנות לתקופה של 8 שנים

בנק הפועלים בע"מ

שם שכדאי לזכור אותו
כאשר אתה חושב על השקעה טובה ומכניסה

הבנק הבינלאומי
הראשון לישראל בע"מ

כל שרותי בנקאות

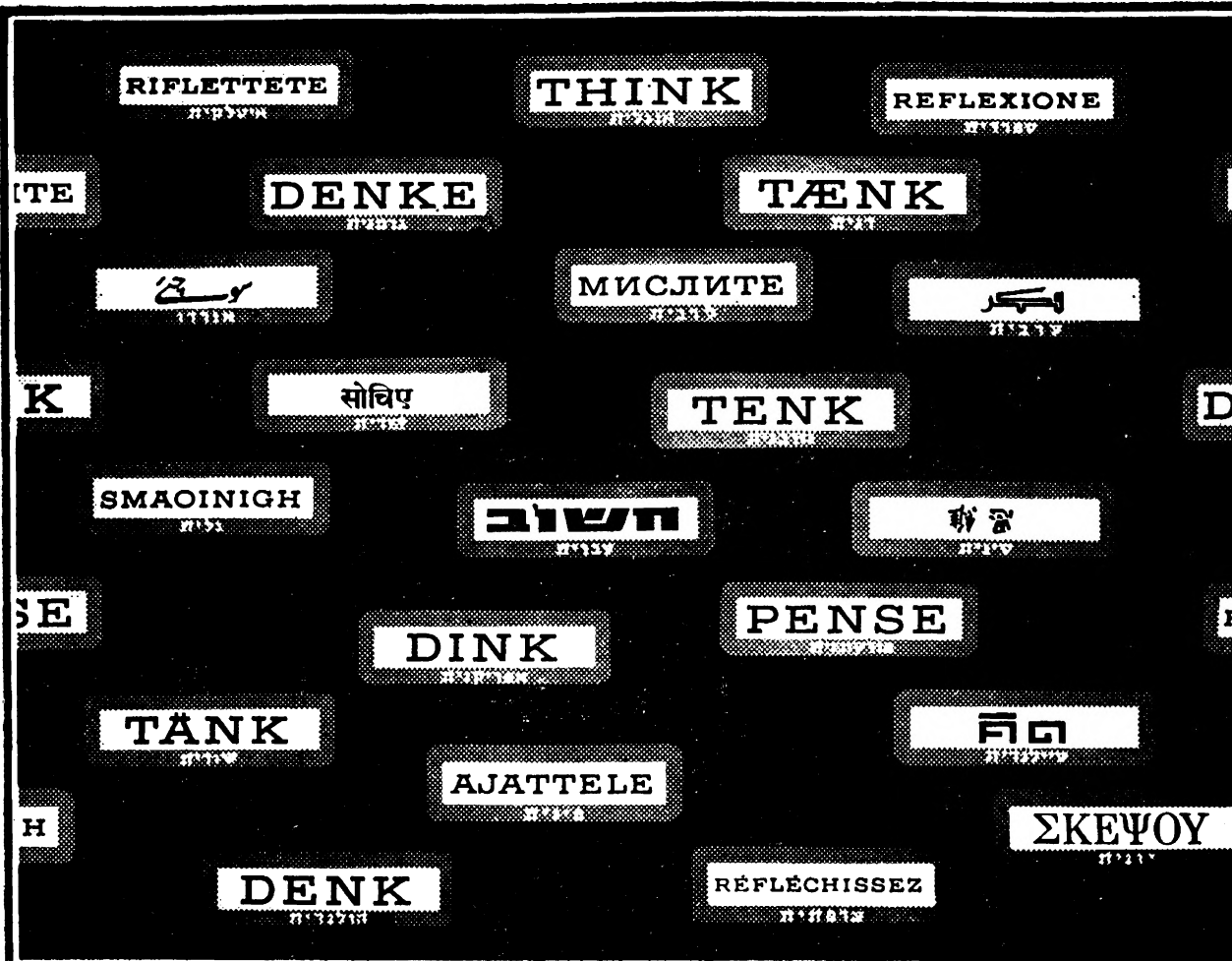
הסניף הראשי: שד' רוטשילד 93 ת"א טל. 622311

הבנק היחידי
שארץ-ישראל

מוזכרת בשמו מדאשית קיומו, לפני 44 שנה

בנק ארץ-ישראל-בריטניה בע"מ
ירושלים * תל-אביב * יפו * חיפה * נתניה * לונדון

כאשר יבנו **השוב** ת
 היא **THINK** ת ב-70 לשון

זהו סוד הידע המפורסם של חברת י.ב.מ. — רתימת המחשבה האנושית במאמץ כולל לפיתוח כלים ושיטות, לא רק לפתרון הבעיות העכשויות, אלא גם של העשור הבא. העקרון פשוט. עמים כותבים ומדברים בשפות שונות אבל חושבים לפי דפוסים על-לאומיים של הגיון, יעילות ותכליתיות. התוצאה? אינך בודד. טובי המוחות בלמעלה מ-101 ארצות חושבים ושוקדים על בעיותיך עוד טרם הפנית אותן לי.ב.מ. כי כן, העולם הגדול מלא מפעלים מסוגך ובעיות כשלך. המסקנה? כשאתה מצטרף למשפחה הגדולה של י.ב.מ. אתה זוכה ממילא בפתרונות מוכנים של רבבות מפעלים ואלפי מומחים מעשרות שנים.

על כך, זה שווה מחשבה. **השוב**

שיפורין - געמן

IBM יבנו

אתה יכול להיות ידיד
של כל האנשים לזמן מה

אתה יכול להיות ידיד
של כמה אנשים כל הזמן

אולם קשה מאד להיות ידיד
של כל האנשים כל הזמן

אבל אצלנו בדיסקונט
אנחנו משייכות קשות

בנק דיסקונט

הוא לא רק בנק-הוא גם ידיד

דלק לשירותיך!

המלצה
בינלאומית
לשמוך
ישראל

והיה לעת ערב יהיה אור
(זכריה יד ז)

חברת החשמל לישראל